

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Божидар В. Зарковић

**ТРГОВИ И УРБАНИЗАЦИЈА СРБИЈЕ
КРАЈЕМ СРЕДЊЕГ И ПОЧЕТКОМ
НОВОГ ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2012

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Божидар В. Зарковић

**ТРГОВИ И УРБАНИЗАЦИЈА СРБИЈЕ
КРАЈЕМ СРЕДЊЕГ И ПОЧЕТКОМ
НОВОГ ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2012

Ментор: проф. др Андрија Веселиновић
Филозофски факултет Београд

Чланови комисије: 1. проф. др Синиша Мишић
Филозофски факултет Београд

2. _____

Датум одбране докторске дисертације: _____

Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века
(Резиме)

Тргови су посебан тип насеља које карактерише појачана робна размена и неаграрна привреда. Именица трг потиче од општесловенског термина чије је првобитно значење било роба. Из овог значења развила су се друга: место где се вршила робна размена, место у центру насеља где су се укрштале путеве и окупљало становништво, и, на крају, посебан тип насеља. Из основног развила су се и друга значења: трговина као процес и као објекат, тржиште, тржница, трговиште, трговац. Карактеристика свих изведених именице јесте процес који их обједињава, а то је робна размена.

Први тргови у средњовековним српским земљама јављају у сеоским насељима. Касније, обновом старих градова и развојем привреде, пре свега трговине и рударства, тргови су се усталили у урбаним насељима. У средњовековној Србији разликујемо три зоне и три основна типа урбаних насеља – градова: приморски, јужни и централни. У раду је обрађена централна зона у којој су Срби дали највећи утицај на настанак и развој тргова, као посебног типа урбаних насеља. Градови су носиоци цивилизације, а српски средњовековни тргови представљају чиниоце и огледало развоја српске средњовековне државе. На основу настанка разликујемо следеће типове тргова: манастирски, руднички, тргови на месту караванских станица и тргови у старим градовима, на раскршћу путева и подножју утврђења.

Урбанизација је процес који карактерише природни или механички прираштај становништва у насељима неаграрног типа. Процес захвата читаво друштво, а не само градска насеља у којима су промене очигледне и највидљивије, дешавају се и у насељима која не припадају урбаним.

Процес урбанизације у средњовековној Србији текао је убрзано од средине XIII, а врхунац је доживео у првој половини XV века. Значајан допринос дали су му Дубровчани и Саси, носиоци трговине и рударства. Неповољне политичке прилике XV века нису могле да прекину овај процес – он се постепено гасио тек са доласком Турака, који најзначајније центре у окупираним областима нису сместили у тргове као најразвијенија насеља, већ у утврђења. Тиме процес урбанизације, уз уплив оријенталних елемената и ратну оријентацију привреде, поприма другачије облике.

Кључне речи: тргови, урбанизација, градови, Србија, средњи век, трговина, рударство, Дубровчани, Саси.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у средњем веку

УДК: 94(497.11)“04/14“

Market-places and Urbanization of Serbia
at the End of the Middle Age and at the Beginning of the Early Modern Age
(Abstract)

Market-places are a special type of settlements characterized by a reinforced exchange of merchandise and non-agrarian economy. The noun *trg* (market-place) stems from general Slavic term whose original meaning was merchandise. Out of this meaning other ones were developed: place where merchandise exchange was carried out, places in the centre of settlement where roads were being crossed and population being gathered, and, in the end, a special type of settlement. Out of the basic meaning, other ones were developed: trade as a process and subject, market-place, market-hall, places where trade is carried out, and merchant. The characteristic of all deduced nouns is the process which unifies them, and it is the exchange of merchandise.

The first market-places in the medieval Serbian countries appeared in rural settlements. Later on, by renewal of the old towns and development of economy, first of all trade and mining, market-places were established in urban settlements. In medieval Serbia three zones and three basic types of urban settlements (towns) are differentiated: coastal, southern and central. This paper dealt with central zone in which Serbs had had the highest impact on the appearance and development of market-places, as a special type of urban settlements. Towns are the holders of civilization, and Serbian medieval market-places represent factors and reflection of the development of Serbian medieval state. According to the appearance, the following types of market-places are differentiated: monastic, mining, market-places at the places of caravan's stations, and the ones in old towns, at the crossroads and foots of the fortifications.

Urbanization is a process characterized by the natural or mechanical increase of population in the settlements of non-agrarian type. The process is taking hold of the whole society, not only urban settlements in which the changes are to be evident and the most visible, and they occur in settlements not belonging to the urban ones. The urbanization process in medieval Serbia from the middle of the 13th century was running in an accelerated manner, and lived to see its culmination in the first half of the 15th century. A great contribution was given to it by Dubrovčani and Sasi, holders of trade and mining. Unfavourable political circumstances of the 15th century could not interrupt this process – it was being gone out step by step with the arrival of the Turks, whom had not put the most important centres in the occupied areas in market-places as the most developed settlements, but in the fortifications. So the urbanization process, by the influence of oriental elements and war-like orientation of economy, is getting different forms.

Key words: market-places, urbanization, towns, Serbia, Middle Age, trade, mining, Dubrovčani, Sasi.

Scientific area: History

Specific Scientific area: History of Serbian people in Middle Age

UDK: 94(497.11)''04/14''

Садржај

I УВОД	1
II НАСТАНАК ГРАДСКИХ НАСЕЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ	25
III ТИПОЛОГИЈА УРБАНИХ НАСЕЉА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ	55
IV ПРИВРЕДНО-ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ НАСТАНКА И РАЗВОЈА ТРГОВА У СРБИЈИ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА	63
IV.1 Повластице српских владара Дубровчанима о слободи трговине	112
V ПОЈАВА И НАСТАНАК ТРГОВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ	135
V.1 Манастирски тргови	138
V.2 Рударски тргови	184
V.3 Тргови на местима караванских станица	221
V. 4 Тргови на местима античких градова и новоподигнути градови	246
VI ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ	254
VI.1 Правни положај града	254
VI.2 Управа у трговима	270
VI.3 Социјални положај становништва тргова	283
VI.4 Верске прилике	299
VII УРБАНА СРЕДИНА	306
VII.1 Изглед тргова	306
VII.2 Величина тргова	342
VIII ЗАКЉУЧАК	352
IX СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ	361
IX.1 Извори	361
IX.2 Литература	364
ПРИЛОГ: Списак судских конзулата по градовима (1415-1460)	380

I УВОД

Тргови представљају специфичан тип насеља у средњовековним српским земљама. Настали су као места на којима се трговало одређеном робом, а тај поступак, као и оно чиме се трговало, дао је име месту и читавом насељу. У почетку су тргови, с обзиром на незаинтересованост Срба да живе у градовима, били у сеоским насељима, или у њиховој близини на повољном географском положају. Повољан положај неког места зависио је од броја комуникација које су се ту укрштале и безбедности, која је потицала од близине утврђења, или неког сличног насеља. Због тога сматрамо да су први тргови били у близини Порфирогенитових „насељених градова“, који су уједно били и управна средишта већих области. На тај начин настајала су насеља која су у себи сједињавала управну (административну) и економску функцију. Изостанак једне од ових двеју функција, или неки други моменти, довели до тога да се Порфирогенитови „насељени градови“ нису развили па им се губи траг. Безбедност тргу пружала је и близина цркве, односно манастира и таква ситуација задржала се током читавог средњег века. Зато су многи тргови настајали у близини појединих цркава и манастира. Настанком и развојем тргова, чему највише доприноси њихово привредно усмерење, ка трговини пре свега, стварају се услови за развој урбанизације.

Развитак привреде створио је доста рано услове за развитак трговине. Томе доприносе и манастири које српски владари од времена Стефана Немање подижу у великом броју. И као што на западу манастири и цркве доприносе настанку и обнови порушених градова, тако у средњовековним српским земљама манастирска имања доприносе процесу урбанизације. Пространа и богата манастирска властелинства су радом потчињених земљорадника и сточара производила више од својих потреба. Ти вишкови размењивани су у оквиру манастирског властелинства, на тачно одређеном месту. У почетку се трговачки промет одвијао у доста скромном обиму, највише преко редовних сајмова, панађура и тргова при градовима и манастирима. У току даљег развитка, појавом нових производа, нарочито развојем рударства, и проширењем обима увоза робе која се довозила са стране, трговина је доживела полет. На месту старих тргова настала су прва трговачка средишта, а у градовима су никле читаве колоније трговаца. О трговима, сајмовима и панађурима сведоче одредбе неких повеља сачуваних благодарјећи томе што су приходе и права на панађурима владари уступали

манастирима. Такве одредбе срећу се у повељама од Стефана Немање па до последњих српских владара, а издаваће их и након њих и турски султани. Заинтересованост страних трговаца за тргове у Србији потицала је, поред богате понуде одређене робе, и од услова које су владари обезбеђевали, пре свега безбедност за све. Управо прве сачуване повеље говоре о томе. Немањин уговор са Дубровчанима из 1186. године омогућио је дубровачким трговцима слободу кретања и трговања на тргу у Дријеви, касније су се ове привилегије пренеле и на остале тргове у Србији.

И док су манастирска имања давала главни подстицај развоју трговине, нарочито за време владавине првих Немањића, рударска насеља су од средине XIII века подстицала развој читаве привреде и друштва. Отварањем рудника у Србију су похрлили бројни странци, углавном висококвалификовани, који су са собом доносили бројне вештине, знања и друге новине у српско друштво. Њиховим доласком не развијају се само насеља у којима они бораве, већ и околна сеоска која живе од централног (мање локалног) трга на који износе своје производе. Тако тргови доприносе процесу урбанизације много више него било који други тип насеља у средњовековној Србији.¹

Именица трг потиче од „старог општесловенског термина трг (**трьгъ**) који је током времена у појединим језицима добио различита значења“². У основи термин означава робу, ствари које се купују и продају; из овога су се касније развила друга значења: трг (насеље и место где се тргује), трговац, трговиште, тржница, тржиште, трговина. Из српског термин је ушао и у албански језик где гласи *trëgu* означава пијацу – место где се тргује.³ Осим термином трг у старосрпском језику се за означавање робе користе и именице *купља* и *благо*. Од именице купља је настао термин купац, који означава другу, супротну, страну у процесу трговине: трговац – купац. Термин као ознака за тип насеља постоји и у другим језицима који су током средњег века сретали на српским просторима. Латински термини који се срећу у документима на нашем простору, а који одговарају основном значењу термина трг, су: *merces*, *mercimonia*, *mercationes*, *res* и други. У грчком језику термин постоји као *εμποριον* (pl. *εμπορια*) и такође означава место где се трговало. Из грчког језика термин је ушао и у старосрпски

¹ С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 123-124.

² ЛССВ, 737-739 (Д. Ковачевић-Којић).

³ Паралела између ова два термина види се и у постојању муклог *ë* на месту где се у старосрпском језику налази полуглас.

као амборъ(10), али није био у широкој примени – среће се у јужним областима које су Милутин и Душан припојили српској држави.⁴

Из основног значење термина трг развила су се друга, од којих за постојање српске средњовековне државе, највише значаја имају легални и фискални аспект трга – место где се трговало и плаћала дажбина (царина) за продату робу. Убирање прихода од продате робе постаће незаобилазни фактор издржавања државе. Зато се појава тргова неизоставно везује за трговину и плаћање царине. Ово је условило даљи ток, који се најчешће манифестовао настанком и даљим развојем насеља, самим тим на процес урбанизације средњовековне Србије.

Термин урбанизација потиче од латинске речи *urbs* – град и означава процес који карактерише природни или механички прираштај становништва у насељима неаграрног типа. Ово доводи до раста постојећих насеља, али и до појаве нових, трансформације постојећих и њиховој све већој усмерености ка неаграрној привреди: трговини, занатству, услугама. Овај процес захвата читаво друштво, а не само насеља у којима су промене очигледне и највидљивије. Промене су видљиве и на оним насељима која по својој форми не припадају урбаним.

Процес урбанизације започео је са почецима цивилизације и појавом првих градова, али у савременој науци, пре свега социологији, овај процес се, неоправдано, везује за време након индустријских револуција. За разлику од овога у историјској литератури на урбанизацију се гледа као на процес присутан у свим временским раздобљима, с тим што се може пратити у оба смера: као развој, напредак урбанизације и деурбанизација, односно рурализација. У ком смеру ће се одвијати урбанизација и како ће тећи зависи од много фактора. Због тога је у науци прихваћено да се „процес урбанизације не може лишити историјско-временске димензије“.⁵

Процес урбанизације у основи има два уочљива вида: материјални и духовни. Материјални се огледа у физичким променама које прате једно насеље, док духовни у друштвеним променама које наступају у друштву. Физичке промене настају у изгледу једног или читавог низа насеља, где се промене са једног преносе на друго. Исти је случај и са друштвеним променама, које су наизглед слабије уочљиве, али се и оне могу пратити код већег броја насеља, било да су груписана у једној области, или на

⁴ Познат је пример помена штитског амборија упоредо са српским трг: и оу тѣм гк амборъско тръгъ, *Chill. II*, 460.

⁵ А. Todorović, *Uvod u sociologiju grada*, Beograd 1965, 53.

ширем простору. Урбанизација је процес који захвата већи број насеља, али се код свих њих не мора испољавати у истом виду, она има специфичности које зависе од више фактора: природног окружења, економског усмерења, политичких прилика. Тако је и процес урбанизације који је захватио Србију имао своје специфичности које су резултирале појавом урбаних насеља међусобно прилично различитих. Михаило Динић је приметио да се код градских насеља у српским средњовековним земљама могу разликовати три зоне и три основна типа градова: приморски, јужни и централни.⁶ Пре њега К. Јиречек пишући о ситуацији након 1371. године разликује три „категорије вароши: вароши у Приморју, у унутрашњости Србије и вароши у Угарској на огромним доменима српских деспота“.⁷ И код њега се јављају три категорије, а разлика је настала временом, померањем тежишта српске државе према северу. Ипак, овај став Јиречека не поклапа се са развојем српске средњовековне државе, јер, иако су деспоти имали поседе преко Саве и Дунава границе српске државе нису се прелазиле на север од ових река. Став о три типа градских насеља прихватићемо и ми.

Повезаност трга као типа насеља који карактерише његова економска усмереност и урбанизације као процеса који је све јаче захватао српску земљу више је него очигледна. Процес урбанизације средњовековне Србије текао је упоредо са њеним привредним успоном, док су политичке прилике, мада неодвојиви део општег стања у држави, имале другоразредну улогу у овом процесу. Примећено је да је Србија била најурбанизованија управо у време док је падала Турцима у руке и да су промене у насељима које су наступиле непосредно након тога биле прилично мале. Зато је тема нашег рада тако насловљена и временски датирана.

У раду ћемо процес урбанизације обрадити кроз праћење настанка и развоја тргова као насеља која су највише допринела томе, промена које се дешавају у физичкој и друштвеној сфери, као и судбином тргова непосредно по доласку Турака. Иако урбанизација није процес који је захватао само тргове и који се огледао само на променама код њих, већ процес који је захватио сва постојећа насеља, како урбана, тако и аграрна – сеоска, али су ова друга насеља дала су слабији, успутни печат, а промене су доста слабије уочљиве, у раду ћемо акценат ставити на овај тип насеља. Предмет нашег рада је урбанизација која се одвијала кроз настанак и развој тргова и

⁶ М. Динић, *Градови у средњовековној српској држави*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 681.

⁷ К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, 406.

промене које се дешавају у њима као специфичном типу насеља. Време изучавања дефинисано је синтагмом „крајем средњег и почетком новог века“, што не даје прецизне временске границе и оставља растегљиве оквире да се испрате појединачни случајеви. Овакво „непрецизно“ дефинисано време условљено је са више фактора. У нашој науци за временску границу између средњег и новог века узима се пад српских земаља под турску власт. Српске земље биле су разједињене и под турску власт потпадале у једном дугом процесу чији се почетак може прихватити са битком на Марици 1371. године, а завршетак падом Београда 1521. године. У том раздобљу од 150 година све српске земље нашле су се под турском влашћу, али се као преломна година у том процесу узима се 1459. када је падом Смедерева престала да постоји Српска деспотовина, па ће и у нашем раду она бити оквирна граница која ће се померати ка паду Београда.

Разлог због чега оквир нашег рада прелази ову годину лежи у чињеници да тек са освајањем Турака настаје нова врста извора, дотле непознатих, – катастарски пописи појединих области, који нам умногоме олакшавају сагледавање процеса урбанизације који се није завршио падом Деспотовине. Промене у изгледу и карактеру код већине тргова нису уследиле одмах по њиховом паду у турске руке, него тек касније, након више деценија. Због тога ће горња граница до које ћемо пратити урбанизацију кроз живот тргова ићи до времена када у њиховом изгледу и карактеру почињу да преовладавају оријентални елементи, а то су прве деценије XVI века. Развој оријенталног трга кога карактеришу и битно одређују исламски елементи неће бити предмет нашег рада. Доња граница изучавања такође је оквирна и слободно одређена. Највећи замах урбанизација добија у првим деценијама XV века, па се на тај, период XV века, ставља акценат. Међутим, наш рад започиње раније – праћењем настанка тргова, јер се једино на тај начин може стећи права слика о њиховом развоју, односно континуитету и дисконтинуитету, што је битна одредница у процесу урбанизације.

Простор обухваћен радом јесте оно што М. Динић назива централном зоном и типом, то је територија која је улазила у састав српске државе за време владавине краља Милутина из које су изузете територије Приморја и оно што ће се у време Душана називати „грчким земљама“. На тај начин искључене су приморска и јужна зона у којима се урбанизација одвијала на другачији начин. Грубим цртама ограничена то је територија данашње Републике Србије, којој су придодате области у којима се урбанизација одвијала на истоветан начин, а то је територија која је припадала средњем Подрињу, са средњовековном Сребреницом као центром области. Радом је

обухваћена и шира територија Полимља, која се у средњем веку није схватала у данашњим границама, већ је захватала и област данашњих Пљеваља и долину реке Њехотине. Овоме је придодато и северни део Републике Црне Горе („Брда“ или Стара Херцеговина) и Потарје, значајна територија где се налазило средњовековно Брсково – први значајан трг средњовековне српске државе. Ван овако грубо омеђеног простора остали су неке области и тргови који заслужују да буду поменути. То је, пре свега, област Захумља у којој се развио први поменути српски трг – Дријева на Неретви (Narona). Иако је овај трг одиграо значајну улогу у трговини и развоју српских земаља, пре свега Босне, одскаче неким својим карактеристикама од тргова у унутрашњости, као нпр. поседовањем луке. Слична ситуација је и са појединим трговима у Зети који не припадају типу приморских тргова, али сличне њима, као Свети Срђ, такође поседовао луку и био један од кумерка солских. Ови тргови су били посредници у трговини између Приморја и залеђа, па се тако може гледати и на њихов „тип“, као прелазни између приморских и централних тргова.

Проучавању тргова и процесу урбанизације средњовековних српских земаља приступили смо кроз сагледавање историјских извора, њиховог критичког тумачења и упоређивања. С обзиром да је предмет проучавања чврсто повезан са материјалним елементима развоја урбанизације историјске изворе смо упоређивали са резултатима археолошких истраживања. Међутим, и ова истраживања, осим што пружају могућност идентификације и лоцирања појединих насеља, не дају значајније податке за развој тргова. Разлог за то лежи у чињеници да су тргови тип отвореног насеља, мада има и примера да су настајали и развијали се у подграђима појединих градова – утврђења и у том случају понекад и сами били утврђени, а остаци ових насеља су ретко идентификовани и археолошки истражени. Археолошка истраживања код нас су још увек усмерена на очуване материјалне споменике, а изузетак је, донекле, археолошко истраживање на локалитету Трговиште (Пазариште) у близини Новог Пазара за које се везује постојање истоименог насеља током XV века, а код неких истраживача доводи у везу са подграђем средњовековног Раса. Разлог слабијег истраживања ових насеља везан је и за њихово физичко присуство. Наиме, овде се идентификује више проблема: 1) на темељима старијег насеља постоји савремено које онемогућава археолошка истраживања; 2) рударски тргови били су на просторима где се и данас, или до скорије прошлости, обављале рударске активности које су уништиле старије трагове; 3) већина објеката у трговима грађени је од слабијег материјала (дрво, земља) чији су остаци временом пропали и онемогућили идентификацију и истраживање. Због тога смо ми, у највећој

мери, своја истраживања засновали на писаним изворима, док су материјални извори и традиција коришћени додатно као илустрација и допуна.

Проучавању смо присушили уз употребу историјског метода, хронолошки пратећи поједина насеља у њиховом развоју, најчешће од њиховог првог помена до првих катастарских пописа за област у којој се налази поменути трг. Током тог проучавања настојали смо да уочимо, опишемо и дефинишемо поједине друштвене феномене који су пратили урбанизацију српских земаља.

Истраживање је засновано на објављеним историјским изворима, резултатима археолошких истраживања и релевантној литератури. Историјски извори на којима је засновано наше проучавање објављивани су посебно или у серијама, од збирке П. Каранотвртковића до поновљених издања Ф. Миклошића, Љ. Стојановића, М. Пуцића, К. Јиречека. Ту су и збирке С. Новаковића и А. Соловјева, а од новијих истакли би смо детаљно обрађене повеље кнеза Лазара и његовог сина деспота Стефана које је објавио А. Младеновић, као и ново издање Светоарханђеловске хрисовуље које су приредили С. Мишић и Т. Суботин-Голубовић. Желимо да истакнемо као битна издања повеља у часопису Стари српски архив, који се периодично појављује и објављује повеље по најсавременијим методама дипломатике.⁸ Ове збирке садрже повеље и акта српских владара и властеле, али и појединих Дубровчана, и њихове владе а односе се на питања од значаја за нашу тему. То су, као што смо већ рекли, повеље српских владара датих појединим манастирима у којима се често срећу одредбе о трговима на манастирским имањима и њиховом положају, затим повеље дате Дубровнику чији је циљ решавање битних питања у односима две земље, где су од посебне важности за наша проучавања повеље које садрже одредбе о слободи кретања и трговања дубровачких грађана. Акта значајна за наше проучавање су разрешенице које су српски владари давали закупцима

⁸ *Србски споменици*, собрани трудом Павла Карано-Твртковића, Београд 1840; F. Miklosich, *Monumenta Sebica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobone 1858 (репринт Gratz 1964, Београд 2006); М. Пуцић, *Споменици србски I – II*, Београд 1858-1862 (репринт Београд 2007); К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1890) (репринт Београд 2007); С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912; Actes de l'Athos V, *Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes Slaves*, éd. par В. Korablev, Византијскиј временик 19 (1915), Приложение 1 (репринт Амстердам 1975); А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-II, Београд – Сремски Карловци 1929 -1934; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003; С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, Стари српски архив, бр. I-IX, Београд 2002-2010.

царина – Дубровчанима, чија их је влада уредно бележила, па данас пружају неизоставне податке о присуству дубровачких цариника у трговима Србије. Од аката објављених у збиркама истакли би смо и она које је дубровачка влада упућивала на српски двор или појединцима у којима указује на нека значајна питања за пословање Дубровчана, а оно се одвијало на трговима у Србији.

Јуристички приступ истраживању градова стављао је акценат на њихов правни положај у оквиру државе, а он се огледао у аутономији коју је град поседовао у односу на владара. Српски градови у централној зони нису били у таквој позицији, или се о томе мало знало, због чега се у прошлости исувише често говорило о непостојању градова у унутрашњости Србије. Томе је свакако допринео и положај српског народа за време дуготрајне турске владавине овим просторима када Срби нису живели у градовима и на њих посматрали као на страно тело, што је било наставак схватања из средњег века где се тргови називају „саским градовима“. Мишљењу да Срби у средњем веку нису имали своје градове још више је допринео недостатак правних аката који су регулисали аутономију. Због тога су од изузетне важности Законик цара Душана који у више чланова помиње трговину, трговце и њихов положај, и више од њега, Закон о рудницима деспота Стефана, који садржи део који представља извод из Статута Новог Брда, чиме се овај српски град приближава градовима приморја и запада.⁹

Овде истичемо значај објављених збирки дубровачких документа, због познатих околности које онемогућавају коришћење архива у Дубровнику. Као значајну издвојили би смо збирку одлука дубровачког Малог већа, које, иако су сувопарне и наизглед истообразне, пружају незаобилазне податке за праћење присуства дубровачких трговаца у српским земљама.¹⁰ У овим одлукама срећу се имена Дубровчана који су се из неког разлога судски спорили са својим земљацима по местима Србије, што нам омогућава да схватимо број и присуство Дубровчана у појединим местима. Ове одлуке су битне и са методолошког становиштва јер пружају

⁹ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354*, Београд 1898; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; *Законик цара Стефана Душана I. Струшки и Атонски рукопис*, Београд 1975; А. В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана из 1349. и 1354. године*, Београд 1980; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ СХХVI, Београд 1985; *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, приредио С. М. Ћирковић, Београд 2005.

¹⁰ *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*, сабрао и приредио др А. Веселиновић, Београд 1997.

могућност сигурне идентификације трга, која, иначе, није једноставна. Присуство Дубровчана у неком месту у Србији поуздан је податак да се радило о средњовековном тргу. Од значаја су нам биле и друге збирке докумената из Дубровачког архива, од којих су неке опште, тј. доносе акта за целокупан српски простор, често и шире, док су друге специфичне и доносе документа за поједина места.¹¹

Процес урбанизације средњовековне Србије гледано кроз призму тргова као посебног типа насеља који је томе највише допринео није посебно обрађен у домаћој нити страној литератури. Такве студије постоје за Србији суседне области Босне, или чак и за српско приморје, али не и централни део српских земаља. Док урбанизација на простору средњовековне босанске државе има сличности са истим процесом у централној зони српских земаља, разлике у процесу урбанизације која се одвија у Приморју веће су него сличности. Због тога нам је литература за урбанизацију Босне више могла послужити као пример него она за урбанизацију српског Приморја, на то ћемо се вратити ниже у тексту.

Темеље проучавања проблема урбане историје поставили су, отприлике у исто време, С. Новаковић и К. Јиречек. Стојан Новаковић је према сопственим речима 1887. године „саставио план и према већ скупљеном материјалу набацао на хартију прве скице дела које би носило наслов *Народ и земља у старој српској држави*. Питања о краљу, властели и о себрима, о администрацији и о духовним достојанственицима, меропсима и о отроцима, о поповима и о мајсторима, о питањима непокретне имовине, о баштини и о пронији, о баштиницима и о пронијарима, о *градовима*, о *трговима*, о *селима у старој српској држави* (подвукао Б. З.), о споменима старог живота сачуваним у традицији, састављала би главну садржину дела и била би распоређена у неколико одељака“.¹² Као што се види из набројаног, био је то веома широко заснован програм истраживања унутарњег развоја средњовековне српске државе, од кога је, по свему судећи Новаковић рано одустао. Још исте 1887. године он

¹¹ *Monumenta Ragusina. Libri Reformationum* I-V, Zagreb 1879-1897; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку* I-II, Београд 1951, 1958; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, II, III, Београд 1957, 1963, 1967; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* I, II, Београд 1951, 1964; Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке републике* I, Београд 1935; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи* I (1278-1301), Београд 1932; G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije* I (1272-1282), Zagreb 1951; *Kotorski spomenici*, I-II, ed. A. Mayer, Zagreb 1951, 1981.

¹² Цитирано према Сима М. Ћирковић, *Недовршено животно дело Стојана Новаковића*, уводно поглавље књиге Стојан Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд 2002, IX-X.

је почео да издаје поједине замишљене и напред побројане целине, и тога се држао све до своје смрти. Може се претпоставити да је можда планирао да на крају да поглед на целину, али до тога није дошло. Према замишљеном плану после рада из 1887. године о промијарима и баштиницима требао је да изврши истраживање о градовима, трговима и селима у старој српској држави, али је после три године рада одустао од тога. Издвојио је као посебну целину студију о селу и посебно је штампао, док је део о градовима и трговима остао неурађен. Део о терминологији, који је требало да буде уводно поглавље за ову студију објавио је 1892. године више као скицу него као довршену студију.¹³ Пуну деценију после овога Новаковић је исти рад објавио и на француском језику, представљајући га као уводно поглавље истраживања о градовима и трговима у средњовековној Србији.¹⁴ Нажалост то истраживање и студија која је требала проистећи из њега никад нису завршени. Поменуто уводно поглавље, иако је остало више на нивоу скице него студије, представља основу за даља проучавања на ову тему, па је зато више пута касније штампано са појединим Новаковићевим радовима.¹⁵

Новаковићев савременик и пријатељ Константин Јиречек дао је знатан допринос проучавању ове проблематике. Основе је поставио још као малад истраживач објављујући на почетку своје научне каријере значајно дело *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*.¹⁶ Бавећи се балканском историјом Јиречек се поменутој проблематици вратио касније у склопу проучавања српске историје. Капитално дело *Staat und Gesellschaft*, које је на српском језику штампано 1923. године

¹³ Стојан Новаковић, *Град, трг, варош. К историји речи и предмета који се њима казују. Неколико страна из дела „Градови и тргови у старој српској држави“*, Наставник. Лист Професорског друштва, 1892, 1-17.

¹⁴ Idem, *Villes et cités du moyen age dans l'Europe occidentale et dans la péninsule Balcanique*, Archiv für slavische Philologie 25 (1903) 321-340.

¹⁵ Стојан Новаковић, *Из српске историје*, приредио Радован Самарцић, Нови Сад – Београд 1966, 144-161; Стојан Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд 2002, 373-388.

¹⁶ С. Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Praha 1879, и на српском К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205-303.

као трећа и четврта књига *Историје Срба*, а у каснијим издањима као друга књига.¹⁷ У овом делу Јиречек на више места даје осврт на настанак и развој тргова.¹⁸

Значајан допринос проучавању историјско-географских тема из средњовековне српске историје дао Михаило Динић, који је своја истраживања, као и Јиречек, у највећој мери засновао на дубровачкој архивској грађи. У постхумно објављеној књизи у којој су у највећој мери сакупљени његови радови из историјско-географске проблематике нашли су се и прилози о појединим местима средњовековне Србије и Босне.¹⁹ Осим прилога о појединачним трговима дао је и велике монографске студије. За нашу тему је значајна двотомна студија о рударству средњовековне Србије и Босне, у којој је Динић, осим што је дао историјски развој рударства, обрадио и поједине руднике, који су истовремено и били велики тргови: Сребреницу, Ново Брдо, Рудник.²⁰ Била је предвиђена и трећа књига у којој би требало да се нађу рудници Трепча, Брсково и други мањи, али нажалост није завршена. Прилог о Трепчи појавио се самостално постављајући темељ проучавања овог значајног рудника и рударског трга.²¹ Међу обрађеним градовима нашао се и Београд, коме је Динић осим студије и неколико краћих прилога посветио и две књиге извора, од којих је друга садржала необјављену дубровачку грађу.²² Бројни су његови прилози објављени у *Енциклопедији Југославије*, међу којима је доста оних о појединим средњовековним местима Србије и Босне. У овој енциклопедији је и рад који се издваја концепцијом јер пружа синтетички поглед на развој српског средњовековног града за који се може рећи да пружа полазна

¹⁷ С. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Studien zur Kulturgeschichte des 13-15 Jahrhunderts*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil. hist. Klasse Bd. 56, Wien 1912.

¹⁸ К. Јиречек, *Историја Срба, друга књига (Културна историја)*, Београд 1990, 83-96, 178-206, 406-409.

¹⁹ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978.

²⁰ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. I и II, Београд 1955. и 1962.

²¹ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози КИФ XXXIII (1967) 3-10 (= М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 400-409 и М. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 669-678).

²² М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку I-II*, Београд 1951-1958; *Београд у средњем веку*, Београд кроз векове, Београд 1954, 1-8; *Из прошлости Београда: I Житарица, кула која није постојала; II О имену цркве Ружице*, ИЧ V (1954-1955) 247-250.

обавештење за даља проучавања средњовековног града.²³ Ови сажети, енциклопедијски конципирани, прилози пружају значајну основу за даља проучавања.²⁴ И неким другим радовима, пре свега збиркама изворне грађе из Дубровника, али и радовима посвећеним дубровачкој трговини, дубровчанима поседницима у Србији налазе се значајни подаци за урбанизацију средњовековне Србије.²⁵ Поред ових Динић је појединим радовима дао већи или мањи преглед историје појединих места: Сребреника крај Сребренице, трга Дријева и његове околине, Новог Брда, Браничева, Пећи, Рибнице.²⁶

Аутор који се у великој мери бави проучавањем настанка и развоја средњовековних градова јесте Десанка Ковачевић-Којић. Она је прилозима о градовима које није обрадио М. Динић, понегде и допуњујући га, дала значајан допринос нашој историографији. Најзначајнији њен рад у овој области јесте свакако *Градска насеља средњовековне босанске државе*.²⁷ Иако ова монографија обрађује насеља која се географски не налазе у области која је предмет наше обраде, студија пружа смернице за истраживања овог типа. Осим овог капиталног дела Д. Ковачевић-Којић је, заснивајући своја истраживања као и претходници на дубровачкој грађи, дала је значајне прилоге о градовима средњовековне Босне, али и о Приштини,²⁸ Јањевићу,²⁹

²³ М. Dinić, *Gradovi u srednjovekovnoj srpskoj državi*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 3, Zagreb 1958, 541-543; прештампано у: *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 4, Zagreb 1986, 513-515; *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 680-685.

²⁴ Побројавање свих прилога одузело би превише места, о њима видети у библиографији М. Динића објављеној у: М. Динић, *Из српске историје средњег века*, 813-822.

²⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, Београд 1957; II, 1963; III, 1967; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ III (1937) 119-146 (= *Српске земље у средњем веку*, 305-330 и *Из српске историје средњег века*, 687-711); *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ IX-X (1960) 139-149 (= *Из српске историје средњег века*, 419-430).

²⁶ М. Динић, *Сребреник крај Сребренице*, Глас СКА CLXI (1934) 185-196; Исти, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, ГНЧ XLVII (1938) 109-147; Исти, *Ново Брдо. Кратак историјски преглед*, Старинар V-VI (1954-1955) 247-250; Исти, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958; Исти, *Настанак два наша средњовековна града: I Пећ до турских времена; II Рибница – Подгорица*, Прилози КЈИФ XXXI (1965) 195-203.

²⁷ Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.

²⁸ Десанка Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ XXII (1975) 45-74.

²⁹ Десанка Ковачевић-Којић, *О Јањевићу у доба средњовековне српске државе*, ИГ 1-2 (1952) 121-126.

Пљевљима,³⁰ Београду,³¹ Сребреници,³² Смедереву,³³ Новом Брду.³⁴ Осим прилога о овим местима појединим својим радовима осветлила је неке аспекте урбанизације средњовековне Србије и Босне, а прилозима о средњовековној трговини и рударству указала је на важне факторе средњовековне урбанизације.³⁵ Највећи број ових радова сакупљен је и објављен, многи по први пут на српском језику, у издању Историјског института у Београду под насловом који сублимира ауторово дуго и плодно бављење историјом градских насеља средњовековне Србије и Босне.³⁶ Кад је овај рад био при

³⁰ Десанка Ковачевић-Којић, *Пљевља у урбанизацији Полимља и горњег подриња*, Гласник завичајног музеја 2, Пљевља 2001, 21-26.

³¹ Десанка Ковачевић-Којић, *Слика Београда у дјелима савременика (1403-1521)*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек), Београд 2007, 195-201.

³² Десанка Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352-1460)*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 79-100; *Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Godišnjak Društva istoričara BiH XV (1996) 25-45.

³³ Десанка Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 103-120.

³⁴ Десанка Ковачевић-Којић, *Прилог проучавања занатства у Новом Брду и околини*, ЗФФ VIII-2, Споменица Михаила Динића, Београд 1964, 525-532.

³⁵ Десанка Ковачевић-Којић, *Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'instauraton du pouvoir ottoman*, La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècles) 3, Belgrade, Paris 1991, 9-16 (= *Средњовековни градови Србије и Босне прије и послје успостављања османлијске власти*, Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек), 183-191); *Les marchands, précurseurs des organisations catholiques dans les Balkans du XIIIe au XVe siècle*, Bulletin. Association Internationale d'études Sud-Est européen 28 (1998-1999) Bucuresti 1999, 75-81 (= *Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII-XV вијек)*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 103-112); *Друштвена структура рударских градова*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 35-49; *La rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, Studia Balcanica 3: la ville balkanique XVe-XVIIIe ss, Sofia 1970, 133-138, i *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVIII (1968-1969), Sarajevo 1970, 257-263); *Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle*, Actes du IIe Congrès international des études du Sud-Est européen. Tom II, Athènes 1972, 167-176; *Relazioni fra i centri minerari e le campagna in Serbia e Bosnia nel medioevo*, Storia della città: Rivista internazionale di storia urbana e territoriale 36, Milano 1986, 91-94; *La destruction des villes serbes au XVe siècle*, Stadtzerstörung und Wiederaufbau = Destruction and Reconstruction of Towns = Destruction et reconstruction des villes . Band II, Bern, Stuttgart, Wien 2000, 179-188; *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 57-65.

³⁶ Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, Београд 2007.

крају појавило се и капитално издање аутора посвећено Сребреници, једном највећих средњовековних рудника и тргова Балкана, који је процват доживео за време док се налазио у Деспотовини.³⁷

Проучавањем средњовековне прошлости појединих наших градова у бројним радовима бавио се С. Ћирковић. Његови први радови истицали су интересовање за бављење политичком прошлошћу појединих насеља, али је већ од тог времена аутор велику пажњу посвећивао материјалној основи наших средњовековних градова. У новијим радовима аутор је све више пажње посвећивао привредној основи на којој су поједини градови настали, али и градови и целини. Његови радови често дају методолошке смернице за проучавање српских средњовековних градова.³⁸

Историјом појединих средњовековних насеља, често у широком временском раздобљу који превазилази период средњег века, бавио се Б. Храбак. Његову пажњу често заокупљује присуство дубровачких и других страних трговаца у местима Србије, али и занатлија, рудара и других социјалних категорија. Храбак је у појединим радовима пратио и развој појединих феномена као што су присуство католичког становништва у Србији, исламизација, демографске промене, привредне прилике и др.³⁹ Његови радови често доносе списак свих познатих актера збивања у местима Србије на основу изворне дубровачке грађе.

³⁷ Десанка Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница, XIV – XV вијек*, Београд 2010.

³⁸ С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968; Исти, *Civitas Sancti Demetrii*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 59-69; Исти, *Смедерево – престоница Српске деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 61-69; Исти, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум СДСВ 3, Пријепоље 1976, 209-222; Исти, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник за историју Матице српске 17-18 (1981) 38-42; Исти, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 423-434; Исти, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 240-258; Исти, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 259-276; Исти, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља, Београд – Смедерево 1992, 9-19. Остали радови наведени су у литератури ниже.

³⁹ Наводимо само најважније за нашу тему, други значајни и коришћени радови налазе се у списку литературе. В. Храбак, *Trg Valjevo u srednjem веку*, Београд [?] 1953, 91-102; Исти, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, Цетиње 1955; Исти, *Средњовековни рудник и трг Рудница под Авалом*, Зборник Музеја града Београда, Београд 1956, 99-106; Исти, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник Народног музеја XIV, Чачак 1984, 5-86; Исти, *Дмитровица, Трпача и рудници на Рогозни (до 1600, године)*, Звечан, бр.1, Косовска Митровица 1996, 55-83; Исти, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997; Исти, *Goražde od XIV do XVI века*, ЈИЧ 30, 2

Од аутора који су се у својим радовима бавили појединим насељима током периода средњег века издвојили би смо и Ј. Калић. Њено бављење градовима започело је докторском дисертацијом посвећеном Београду у средњем веку. На овај град и његову тврђаву аутор се вратио у још неким својим радовима, а посебно интересовање је показао за прошлост и убикацију средњовековног Раса.⁴⁰

Међу страним ауторима приличан број радова посвећен градским насељима средњовековне Србије има Л. А. Шаферова.⁴¹ Њено интересовање везује се за привредни живот појединих градова, како оних у приморју, тако и у копненом делу Србије, где је посебну пажњу посветила градовима Будва и Котор. У монографији *Города сербског средњевоковогогo государства* дала је приказ развоја српских градова у периоду XII до XV века, али се у њој уочавају извесне празнине и географске непрецизности. Иако се бави целокупном територијом средњовековне Србије у књизи је акценат стављен на поједине градове, док су други остали необрађени, а у појединим случајевима и читаве области: Копаоник, Полимље, северна и северозападна Србија (у глави *Малые города северо-западной Сербии* обрађени су само Чачак и Параћин).

Осим наведених и други аутори су мањим или већим прилозима бавили проблемима урбанизације, најчешће кроз радове историјско-географског карактера, али то више на своју личну иницијативу без већег плана да се овај проблем целовито истражи. Систематски план за бављење проблемом урбанизације настао је шездесетих година XX века када је успостављена сарадња између Филозофског факултета у

(1997), 17-40; Исти, *Фоча до краја XVIII века*, Београд 1999; Исти, *Трговиште (XIV и XV век)*, НПЗ 33 (2010) 7-24; и др.

⁴⁰ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984) 5-40 (= *Европа и Срби, средњи век*, Београд 2006, 369-407); Иста, *Опис Београда у XV веку*, ЗФФ XII-1 (1974) 443-452; Иста, *Београд у XII веку: тврђава – град – полис*, ЗРВИ 40 (2003) 92-95 (= *Европа и Срби*, 71-77); Иста, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 27-56 (= *Европа и Срби*, 409-441); Иста, *Пиротски крај у прошлости*, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 185-201 (= *Европа и Срби*, 443-460); Иста, *Градац у Ваљевоу*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 11-22 (= *Европа и Срби*, 481-490). Остали радови наведени су на другим местима у тексту.

⁴¹ Л. А. Шаферова, *Города Сербскогo средњевоковогогo государства (XII – первая половина XV вв)*, Красноярск 2002, Иста, *Землевладение в городах Сербскогo государства (XIII-XIV вв)*, Доклады научной конференции (сер. ист.-филол.), Красноярск 1966; Иста, *Город Призрен в XIV веке*, Из истории древнего мира и средних веков, Красноярск 1967; Иста, *Средневековые сербские торги (южная Сербия XIII-XIV вв)*, Вопросы всеобщей истории, Красноярск 1972; Иста, *Котор XII – начала XV веков*, Социально-экономические отношения южнодалматинского города, Красноярск 1990; Иста, *Объединение „латинян“ в Призрене в XIV в*, Общности и человек в средновековном мире, Москва – Саратов 1992.

Београду и града Смедерева. Према замисли тада конципираној требала је та сарадња да резултира интердисциплинарним проучавањем градова, како Смедрева, тако и осталих из периода српског средњег века. У проучавање би се укључили како историчари тако и истраживачи сродних дисциплина: историчари уметности, археолози, етнологзи идр. Проучавања је требала да прати периодична публикација, нажалост та сарадња није остварена. На ову идеју су се поново вратили наставници и сарадници Одељења за историју Филозофског факултета у Београду и Музеј града Смедерева почетком деведесетих година прошлог века. Одржан је научни скуп, али ни он по плану како је замишљен. Са скупа је штампан зборник радова, књижица невелика обимом, али значајна по радовима у њој објављеним.⁴² Планом је било замишљено да се обради друштвена структура града. Радови објављени у зборнику тематски су разноврсни и пружају значане доприносе нашој науци, нарочито на методолошком плану.

Овај замишљени план проучавања урбане историје средњовековне Србије потекао на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду усмеравао је даља изучавања. Тако је током 1999. године на овом одељењу одбрањена докторска дисертација, а 2003. изашла и књига проистекла из тог рада. Реч је о дисертацији и књизи Милоша Антоновића *Град и залеђе*.⁴³ У књизи се, као што јој и пуни наслов каже, ради о проучавању градова Зетског приморја и северне Албаније који су у краћем или дужем периоду налазили у склопу српске средњовековне државе. Карактеристично за њих је готово идентичан развојни пут, што је аутора определило да их заједнички обради и одреди као целину. Ови градови, међутим, немају велике, а у правном погледу готово никакве сличности са градовима и трговима у унутрашњости Србије, па нам методолошки поступак није могао помоћи у обради наше теме. Ипак, књига остаје као значајан, и за тај простор јединствен, допринос проучавања средњовековне урбане историје приморја средњовековне српске државе.

Проучавању насеља средњовековних српских земаља систематски се приступило поново тек при крају прве деценије XXI века, када је група стручњака, у којој језгро чине наставници и сарадници Одељења за историју Филозофског факултета у Београду и Историјског института САНУ, окупљена „око пројекта изучавања урбаних облика живота у средњовековним српским земљама“ којим је руководио С.

⁴² *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, Смедерево – Београд 1992.

⁴³ Милош Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.

Мишић. Као резултат тог рада појавила се публикација која је у форми лексикона дала приказ највећег броја тргова и градова у српским земљама средњег века.⁴⁴ То је јединствена публикација тог типа у нашој историографији која. У њој су обрађени тргови и градови који се бар једном јављају у писаним документима до краја XV века на територији која у најгрубљим цртама обухвата Србију краља Милутина и Босну бана Стјепана II Котроманића. Ван овог одступило се једино у случајевима северне Србије, која је тек са Стефаном Лазаревићем и његовим наследником Ђурђем Вуковићем добила на значају. Укључени су градови Београд, Смедерево, Сремска Митровица, Шабац, Ковин и Купиник због њиховог великог значаја у историји средњовековне Србије. Свакако су од њих најзначајнији Београд и Смедерево у којима је била и српска престоница. Период проучавања је од досељавања Словена и Срба, односно од помена првих градова (κάστρα οἰκοκείμενα) у делу Константина VII порфиrogenита до краја XV века. Студијом су обухваћена два типа насеља: градови и тргови, с тим што су градови обрађени у оквиру две категорије: градови као урбана насеља у којима се разликују две целине: утврђење на врху и подграђе испод њега, и градови са војном и административном функцијом у којима се није развило подграђе и служе искључиво као утврђења. У *Лексикону* је обрађено 317 јединица поређаних азбучним редом. Претходе им уводне студије С. Мишића и Ј. Мргић у којима је дат осврт на типологију насеља, њихов развој, као и на присутност ове теме у историографији.⁴⁵ На крају књиге дата је исцрпна литература, карта са уцртаним насељима и сразмерне скице најважнијих градова. Иако је методолошка поставка свих ангажованих аутора била иста и подразумевала убикацију насеља, опис и стање материјалних остатака (у зависности од степена археолошке истражености), политичку историју и управну и војну улогу насеља, ово се услед неуједначености извора и степена истражености није могло увек испоштовати, што и сами аутори наглашавају. Тако добијена слика истиче значај појединих насеља, њихову присутност у изворима и стање археолошке истражености. Библиографија извора и литературе која прати сваку референцу то потврђује.

С. Мишић се и у другим радовима историјско-географског карактера бавио проблематиком насеља и њиховог развоја током средњег века. Поједина насеља су

⁴⁴ *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010.

⁴⁵ С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, ЛГТССЗ, 11-14; Ј. Мргић, *Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља*, ЛГТССЗ, 15-21.

директно обрађена, а друга у оквиру студија шире проблематике.⁴⁶ У *Лексикон* су ушли градови и тргови „који се бар једном помињу у писаним изворима до краја 15. века“. Ова значајна публикација пружа систематски и прегледно списак највећег броја градова и тргова, њихову кратку историју и списак извора и литературе, па је као такав полазиште за сва даља проучавања у тој области.

Покушаја систематског проучавања урбаног живота појединих области српских земаља било је и раније. За разлику од напред поменутог *Лексикона* који је настао пре свега на писаним изворима, ранији пројекти су били засновани на широком проучавању пре свега материјалних извора. Иза ових проучавања стајао је Археолошки институт САНУ, у пројекту који је био планиран, али не и изведен за читаву територију Републике Србије. У другом случају иза пројекта је стајала Еперхија рашко-призренска Српске православне цркве, али је он био мањи обимом, усмерен само на територију Косова и Метохије и успешно је завршен. Карактеристика ових пројеката је да су се истраживања заснивала на проучавању материјалних остатака, оног што чини видљиву страну насеља, остављајући по страни друштвени живот у њима. О овим пројектима ће бити речи ниже у тексту. Као пионир у истраживању средњовековних насеља на централном Балкану истакао се А. Дероко својом студијом о градовима у Србији, Црној Гори и Македонији. Ова значајна књига у себи садржи и скице бројних градова, али је нама мало могла послужити због предмета њене обраде. Као што и сам наслов каже ради се о градовима у средњовековном смислу, данас су то утврђења, а она нису, осим у ретким случајевима била предмет нашег рада.⁴⁷

Проучавајући поједине географске области средњовековне српске државе обрађени су и градови и друга насеља у оквиру њих, а у појединим случајевима градови су били подстицај за проучавање одређених области. Такав је случај са облашћу Косова и Метохије чији су градови и дворци обрађени у капиталном делу

⁴⁶ С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7 (2007), 119-125; С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја, књ. 5, Пљевља 2006, 9-17; С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 63-77; С. Мишић, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8, Пријепоље 2009, 31-39; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање 2002; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996; С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, Пад српске Деспотовине 1459. године. Зборник са научног скупа одржаног 12-14. новембра 2009, Београд 2011, 63-73.

⁴⁷ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Задужбине Косова. Као што и сам наслов каже у овом случају обрађени су „градови и дворци“, односно њихови материјални остаци, а резултат тог проучавања дат је у форми лексикона, где су одреднице поређане азбучним редом. Овако конципирано истраживање резултирало је списком и прегледом само утврђених насеља, а познато је да су тргови, који су предмет нашег изучавања, у највећој мери били отворена, неутврђена насеља, тако да су остали по страни и нису проучавани. Ипак, и овако добијен и презентован резултат је вредан пажње зато што су ови остаци више него било који други на територији средњовековне (и савремене) Србије изложени не само пропадану, већ и систематском уништавању, и до већине њих данас је немогуће доћи. Слабија страна овог прегледа градова и двораца је што не садржи списак извора и литературе у којима се они срећу. У другом делу књиге, који се бави селима појединачно, пописани су археолошки споменици, локалитети и други материјални остаци од којих је мало који обрађен, и у њему се могу наћи штури, узгредни подаци о ономе што је предмет нашег истраживања. Попис села и уочених средњовековних остатака пружа основу за даље идентификације појединих насеља и објеката у њима.⁴⁸

Полимље је било исходиште државе Немањића, али и област у којој су се каравани одмарали и вршио претовар робе. Као велика раскрсница која се налазила на путу из Приморја у српске земље Полимље у ширем смислу је предствљало значајну територију током средњег века. Због тога су се у овој области развила бројна насеља која су проучавана од великог броја научника: историчара, археолога, историчара уметности, етнолога и других. Поједини обимнији радови штампани су појединачно, али највећи број објављен у часописима. Најзначајнија културна манифестација коју је пратио излазак часописа, а која се бавила изучавањем Полимља, па самим тим и градова и осталих насеља у њему, јесте *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*.⁴⁹ Ова манифестација се редовно одржавала од 1973. године до данашњих дана доносећи радове различитог карактера, али и оних који су поставили темеље за проучавања ове области. Од средине деведесетих година XX века у Пријепољу се штампа и часопис *Милешевски записи*, чија редовност излажења није као у претходном случају али се ипак до сада појавило осам бројева. У овом часопису се, такође,

⁴⁸ В. Јовановић, *Косовски градови и дворци XI – XV век*, Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Београд – Призрен 1987, 363-384.

⁴⁹ *Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, бр. I-XXIII, Пријепоље 1973-2008.

објављују прилози везани за проучавање Полимља.⁵⁰ У средњем веку у Полимље се рачунала и област Пљеваља, највероватније због повезаности, као и истих услова развоја. У Пљевљима излазе часописи *Брезнички записи* и *Гласник Завичајног музеја* чији је примарни задатак објављивање прилога из прошлости овог краја.⁵¹ Сличан је положај и улога *Ужичког зборника*, који објављују радове везане за област Ужица.⁵² Са облашћу Полимља на истоку се граничи Сјеничко-пештерска област и за њом крај Новог Пазара, некадашња област Раса, прве престонице Немањића. У Новом Пазару излази часопис *Новопазарски зборник* који се може похвалити редовношћу и дужином излажења.⁵³ У њему поред бројних прилога о прошлости ове области среће се и рубрика *Резултати археолошких истраживања* која доноси прилоге о археолошким ископавањима извршених у периоду од појаве прошлог зборника. У овом часопису, али и на другим местима, најзначајније прилоге о утврђивању положаја старог Раса дали су аутори Ј. Калић, М. Поповић и В. Јовановић.⁵⁴ Област старог Раса обухватала је и делове данашње општине Сјеница у којој се штампа часопис *Зборник Сјенице, наука, култура, уметност*.⁵⁵ Као и претходни часопис и он доноси прилоге о прошлости овог краја, али се не може похвалити редовношћу излажења.

Темеље проучавања западне и централне Србије постављени су публикацијама Археолошког института средином XX века. Пример плански и систематски рађеног истраживања које је било планирано, али, нажалост, не и извршеног за читаву Србију, налази се у два свескама Археолошког института објављених под именом

⁵⁰ Милешевски записи, бр. 1-8, Пријепоље 1995- 2009.

⁵¹ *Брезнички записи*, бр. 1-15, Пљевља 1990-2002; *Гласник Завичајног музеја*, бр. 1-7, Пљевља 1999-2010.

⁵² *Ужички зборник*, бр. 1-31, Ужице 1970-2007.

⁵³ *Новопазарски зборник*, бр. 1-33, Нови Пазар 1977-2010.

⁵⁴ Ј. Калић, *Рас у средњем веку*, НПЗ 1 (1977) 55-61; Ј. Калић, *Столно место Србије*, НПЗ 12 (1988) 13-22; Ј. Калић, *Трговиште и Рас*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 26, Београд 1994, 7-11 (= *Европа и Срби*, 461-470); Ј. Калић, *Предтурска историја Новог Пазара*, НПЗ 19 (1995) 301-304; М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987; М. Поповић, *Место и значење тврђаве Рас у XI-XII веку*, НПЗ 13 (1989) 47-58; М. Роровић, *Тврђава Рас*, Београд 1999; В. Јовановић, *Истраживање средњовековних некропола на Трговишту – Пазарштуру 1981. и 1982. године*, НПЗ 6 (1982) 181-184; В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*, НПЗ 14 (1990) 19-44;

⁵⁵ *Зборник Сјенице, наука, култура, уметност*, бр. 1-14, Сјеница 1985-2003.

Археолошки споменици и налазишта.⁵⁶ Као што је већ речено, акценат код ових истраживања стављен је на проучавању материјалних остатака, остављајући по страни друштвени живот обрађених насеља. Ипак, радови у овим свескама проистекли из замишљеног плана пружају полазиште за даља истраживања овога простора. Радови о централној Србији саопштени су на научном скупу посвећеном Моравској Србији са кога произашао зборник радова.⁵⁷ Крушевац, као град у централној Србији, обрадио је М. Спремић.⁵⁸ Овај аутор се у више радова бавио и Западном Србијом и трговима у њој, посебно посвећујући пажњу рударским местима и њиховом окружењу.⁵⁹ Проучавањем централне Србије баве се и радови који се периодично, али ипак са одређеним прекидима, штампају у часопису *Крушевачки зборник* и *Наша прошлост*.⁶⁰

Археолошки институт САНУ се при крају осамдесетих година XX века поново вратио систематском рекогносцирању археолошких налазишта и као резултат тога настала је још једна свеска која је настављала раније започету традицију. У овој свесци сакупљени су резултати рекогносцирања археолошких споменика и налазишта, али само за „Лесковачки крај“.⁶¹

Истраживања аутора који се баве другим деловима данашње Србије углавном објављују часописи који се штампају у тим областима. Неки од њих имају дугу традицију као *Лесковачки зборник*, или *Врањски гласник*, док други као *Браничевски гласник* имају доста краћи период излагања. Радови објављени у њима различитог су карактера и квалитета и баве се прошлошћу ових области од античких времена до

⁵⁶ *Археолошки споменици и налазишта у Србији. I Западна Србија*, Београд 1953; *Археолошки споменици и налазишта у Србији. II Централна Србија*, Београд 1956.

⁵⁷ *Моравска Србија. Историја – култура – уметност*, Крушевац 2007.

⁵⁸ М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 9-24 (= *Прекинут успон*, 107-125).

⁵⁹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, Јадар у прошлости, Нови Сад 1985, 41-76 (= *Прекинут успон*, 3-42); Исти, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 111-130 (= *Прекинут успон*, 43-67); Исти, *Црнча у средњем веку*, ЗФФ XVIII (1994) 127-146 (= *Прекинут успон*, 67-90).

⁶⁰ *Крушевачки зборник*, бр. 1-11, Крушевац 1984-2005; *Наша прошлост*, бр. 1-8/9, Краљево 1964-1973/1974. и бр. 1-10, Краљево 1986-2009.

⁶¹ С. Ерцеговић-Павловић, *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Београд - Лесковац 1988.

најновијег доба, тако да међу њима има и оних из проучавања средњег века.⁶² Области Србије којима се баве радови у овим часописима остале су по страни систематског истраживања какво је преузето за западну и централну Србију, ипак, поједини радови историјско-географског карактера пружају основу за даља истраживања и надградњу. Овде бисмо издвојили радове М. Динића, А. Веселиновића и С. Мишића, као и научни скуп посвећен овој области.⁶³ Облашћу североисточне Србије у прелазном периоду освајања од стране Турака бавили су се у више радова Е. Миљковић и А. Крстић.⁶⁴

Осим ових историјско-географских студија које су се бавиле појединим областима и у оквиру њих насељима већина великих градова добила је своје монографије које прате њихову прошлост од настанка до најновијег доба. За нас су значајни радови који се баве историјом ових градова у средњем веку. Овде би смо као значајне монографије поменули оне посвећене Београду, Ваљевоу, Крушевцу, Шапцу, Нишу, Косовској Митровици, Краљевоу, Куршумлији.⁶⁵ Док се ове монографије баве прошлосту насеља кроз читав, или већи део, његовог постојања, тек мали број насеља

⁶² *Лесковачки зборник*, бр. 1-51, Лесковац 1961-2011; *Врањски гласник*, бр. 1-33, Врање 1965-2005; *Браничевски гласник*, бр. 1-6, Пожаревац 2002-2009.

⁶³ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987) 43-74; С. Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање – Пожаревац 2002; С. Мишић, *Територијална организација Браничева*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I-3, Пожаревац 2006, 11-17; *Браничево кроз војну и културну историју Србије* I, св. 1-3, II, св. 4, Пожаревац 2006, 2007.

⁶⁴ Е. Миљковић, *Смедеревски санџак (1476-1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004; А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ IXL (2002) 139-161; Е. Ј. Миљковић, А. Р. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007; А. Крстић, *Средњевековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија. Историја – култура – уметност, Крушевац 2007, 95-114.

⁶⁵ *Историја Београда, књига 1, стари, средњи и нови век*, Београд 1974; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; *Историја Београда*, Београд 1995; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989; *Ваљево кроз векове*, књ. 1, Ваљево 1993; *Ваљево – постанак и успон градског средишта: саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993 у Ваљеву*, Ваљево – Београд 1994; *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног 4. до 9. октобра 1971. године*, Крушевац 1972; *Шабац у прошлости*, књ. 1, Шабац 1970; *Историја Ниша, књ. 1: од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш 1983; М. Ристић, *Историја града Ниша*, Београд 1934; *Ниш и Византија*, бр. 1-9, Ниш 2002-2011; *Kosovska Mitrovica i okolina*, Priština, Beograd, Kosovska Mitrovica 1979; *Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првог помена до Првог светског рата)*, Зборник са научног скупа, Краљево 2000; *Куршумлија кроз векове*, Зборник са научног скупа, Куршумлија – Београд 2000.

има такву монографију која прати његов развој само током средњег века. Такви су само најзначајнији градови: Ново Брдо, Сребреница и Београд.⁶⁶

Подстицај настанку и развоју тргова дала је привреда, па праћење одређених привредних грана омогућава да сагледамо настанак и развој појединих насеља. Најважније привредне гране које су дале значајан удео у развоју тргова као насеља биле су трговина, рударство и занатство. Њиховим проучавањем бавили су се бројни аутори међу којима се издвајају К. Јиречек, Г. Чremoшник, М. Динић, Ј. Тадић, Д. Ковачевић-Којић, И. Воје, А. Веселиновић, С. Ћирковић, Р. Ћук.⁶⁷

Живот тргова и уопште насеља средњовековне Србије није пратио политичке промене настале у збивањима средином XV века. Иако су се политичке прилике битно измениле оне нису пуно утицале на друштвени живот насеља, промене ће наступити тек касније. Због тога је за што целовитији приказ живота тргова и других насеља средњовековне Србије веома битно да се уоче подаци који о томе пружају први пописи и други акти турске провенијенције настали у преломном периоду од средине XV до првих деценија XVI века. За разлику од српске средњовековне грађе, турски извори нису систематски издавани, а и када су излазили било је доста временских празнина, или ослањања на непоуздане, у неким случајевима тенденциозне, преводе на савремене језике. Овде би смо издвојили радове С. Пуљахе о попису Скадарског санцака из 1485. године.⁶⁸ Требало је да прође више деценија од почетних радова Г. Елезовића да се

⁶⁶ В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967; Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница, XIV – XV вијек*, Београд 2010.

⁶⁷ О свакој од ових привредних грана постоји обимна литература зато ћемо ми навести само најважније радове. К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, Београд 1990, 170-173, 178-205, 424-427; Г. Чremoшник, *Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283*, Споменик СКА 62 (1925) 61-69; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, ЗФФ X-1 (1968) 519-538; И. Воје, *Kreditna trgovina и srednjovekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976; А. Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982 (необјављен магистарски рад); А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1983) 25-42; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984) 7-38; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I и II, Београд 1955, 1962; С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд - Нови Сад 2002; Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, ЗФФ XVIII-2 (1964) 525-532; С. Ћирковић, *Производња, занат, техника у средњовековној српској држави*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 56-78.

⁶⁸ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, I – II, Tiranë 1974.

почну објављивати турски пописи наших области.⁶⁹ Ситуација са турском грађом поправила се објављивањем пописа области Бранковића, затим Смедеревског санцака, делова западне Србије, да би у последње време тај тренд био све више присутан због повећања интересовања и појаве нових проучавалаца турских докумената.⁷⁰

Проучавање градских насеља ставља пред истраживача низ проблема, а као једно од важећих намеће се питање дисконтинуитета и континуитета, у ствари питање деурбанизације и урбанизације. Мора се напоменути да су у српској историографији истраживања о фортификацијама повезана са истраживањима о градској историји. Градско друштво, економија, институције, аутономија су много мање истраживани од кула и зидина. Само комплетно рекогносцирање терена доприноси распознавању кула од подграђа и евентуалних насеља унутар зидина где је било функционалне повезаности са околним насељима. Само у случају ове повезаности можемо говорити о процесу урбанизације одређеног простора. Градско насеље са привредним функцијама је предуслов за урбани живот.⁷¹

⁶⁹ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена: два турска хроничара XV века*, Београд 1932; Исти, *Турски споменици*, књ. 1, св. 1(1348-1520), Београд 1940; Исти, *Turski spomenici*, књ. 1, sv. 2, Beograd 1952; Исти, *Огледало света или историја Мехмеда Неирије*, Београд 1957.

⁷⁰ Н. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964; *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, књ. 1-2, priredili Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, Sarajevo 1972; А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo – Beograd 1986; М. Stojaković, *Braničevski tefter, poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987; *Турски катастарски пописи неких области западне Србије*, I-III, приредио А. С. Аличић, Чачак 1984-1985; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974; Т. Катих, *Опширни попис Призренског санцака из 1571. године*, Београд 2010; С. Катих, *Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку*, ИЧ 55 (2007) 133-155; Е. Миљковић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Билтен бр. 1, Београд - Ниш 2000, 3-12; Е. Миљковић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1999, 157-169; Е. Миљковић, *Рашки корени Новог Пазара*, Симпозијум СДСВ XV, Пријепоље 1993, 115-122.

⁷¹ С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 119.

II НАСТАНАК ГРАДСКИХ НАСЕЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Средњовековни градови настајали су оног тренутка док су се рушили антички, у исто време настављајући их али и негирајући: настављали су их топографски а негирани карактерно. Али то није био кратак ни једноставан већ процес који је трајао неколико векова. Иако у суштини представља јединствен процес он се разликује од места до места, и од времена у ком се одигравао.

Криза у којој се нашло Римско царство захватила је целокупну државу; реформе које су поједини римски цареви, пре свега Диоклецијан и Константин, спроводили нису дале очекиване резултате. Опадање је захватило све поре државе и друштва, па и градове као носиоце и центре античке културе. Напади и пљачке варвара који су долазили са севера и североистока само су погоршали стање, док на крају нису довели до коначног слома римске државе. Становништво које се налазило према граници Царства опадало је бројем из дана у дан, а покушаји појединих владара да се то заустави били су узалудни. Као што није успело везивање сељака за земљу, тако није успело ни везивање грађана за град. Опстанак источног дела Царства, потврдио је сазнање о економски боље стојећем источном делу, али и тај део једва је излазио на крај са непрегледним масама варвара које су непрестано пристизале. И док се источни део Царства некако довијао и успевао да како-тако опстане, западни је подлегао нападима, а варвари су се проширили до крајњих његових граница. У тим најездама главна пажња освајача била усмерена према градовима у којима се налазио највећи плен. Нису само градови страдали, нападачи су пљачкали све што им се нашло на путу, већ су и села, као други и чешћи тип насеља, пострадала чешће и више, нарочито она која су се налазила у близини комуникација. Ипак, главни предмет интересовања нападача био је усмерен према градовима где је била највећа концентрација плена, а са друге стране, они су представљали главну опасност за нападача због присуства војске у њима. Ти градски војни одреди били су далеко од некадашње снаге и моћи, како због малобројности, тако и због неувежбаности, али су, ипак, представљали некакву опасност за нападача, бар фиктивно. С друге стране, и такви одреди у комбинацији са градским зидинама представљали су у главама избеглог становништва, нарочито оног са села, какву-такву сигурност, па у времену велике сеобе народа имамо једну

парадоксалну ситуацију да се број становника појединих градова, оних ближе граници, смањује, док се становништво градова у унутрашњости увећава.

У налетима варвара страдала су оба дела Царства, али је источни део ипак опстао као држава, са тешким наслеђем да се бори за обнову некадашњих граница. У налетима варвара страдали су готово сви градови Царства, преживели су само малобројни на морској обали – били су то остаци старе римске цивилизације и међу њима није било знатније разлике. Заједничка карактеристика ових приморских градова је да гравитирају Средоземном мору, како привредно, тако и карактерно, због чега их је Анри Пирен називао *Mediterranean commonwealth*.¹ Тек касније ће градови Истока и Запада почети да се разликују јер ће њихов развој ићи у кохабитацији са залеђем, ближим и даљим, и временом ће попримати национална обележја.

Под налетима варвара нестао је западни део Римског царства а на његовој територији формирале су се државе германских племена. Делове Западног римског царства окупирали су поједини народи, па су тако Остроготи (и касније, од средине VI века, Лангобарди) населили Италију, Визиготи, Бургунди и Франци Галију, Визиготи и Свеви Пиринејско полуострво, Вандали северну Африку.² Мешањем ових племена са романизованим становништвом настали су, на бази латинског, нови – романски језици. Преживело становништво бежећи пред налетима варавара склањало се у остатке порушених римских градова, који више нису имали некадашњу функцију привредног покретача и заштитника, али су у себи чували искру за обнову. „Градови су уствари као дрвеће: када се једном уздигну, онда им треба уништити корење да би престали да живе; иначе ће, чак иако се стабло посече, младице избити око корена“ - писао је Луис Мамфорд, дефинишући ту појаву као „преживљавање појединих урбаних прототипова“.³ Тако је било и са старим римским градовима: подстицај је дошао из хришћанске цркве, оне против које су се римски цареви толико борили. Тај подстицај ишао је у два правца: ширењем и обнављањем утицаја хришћанске цркве на територији бившег Римског царства, и, касније, давањем облика новоствореним градовима по угледу на хришћанске манастире.

Преживело становништво градова у средњовековној Европи могло је бити различито својим етничким пореклом, али им је заједничка била религија која их је

¹ Henry Pirenne, *Medieval city*, 4.

² *The New Cambridge Medieval history I*, 118.

³ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 261.

повезивала – били су припадници хришћанства. Код њих су још била жива сећања, а на то су их својим проповедима и житијима светаца, која постају омиљена литература, подсећали и старешине заједница: на тежак и готово илегалан живот првих хришћана у Царству. То им је послужило као пример, па се организују у заједнице којима је циљ био да преживе у оквиру свога веровања и простора. Место за своју заједницу су налазили тамо где су најлакше могли опстати: у зидинама полуразрушених градова. На челу тих заједница стајали су епископи, тако да се формира организација која је још у Царству дала резултате. Градови који су имали епископа називали су се *civitas* (од латинског *civitas, atis* – град, општина, држава)⁴ и у почетку означавају насељено место опасано зидинама.⁵ Из овог латинског термина ће се касније развити облици *cit * и *city*. Промена значења овог термина од почетка деветог века даје интересантне податке о развоју градова у западној Европи. Термин *civitas* долази као синоним за епископско седиште и град. Фраза *civitas Parisiensis* означавала је епископију Париза, исто као и град Париз – место где је епископ и његова резиденција. Ово двостуко значење чувало је сећање на стари муниципални систем који је црква прилагодила својим потребама.⁶

Ови градови настали су и развијали се по угледу на раносредњовековни Рим, на чијем челу је (био) епископ Града светог Петра. Положај Рима између два велика РOMEЈСКА града и центра – Цариграда и Равене – усмеравао га је за даља деловања: настојање његовог епископа често је било усмерено на борбу за самосталност и примат свога града у односу на ова два, а посебно на Константинополис, што је, уз слабост Цариграда, довело је до настанка папске државе у средњој Италији. И епископски градови западне Европе развијају се на исти начин: епископ је врховни ауторитет у граду, центру дијацезе, на коју он гледа као на своју државу чије границе жели даље да шири.

Првобитни средњовековни градови у почетку су рефугијуми у којима се склонило избегло становништво и њихова привреда се у раном средњем веку мало разликовала од привреде сеоских насеља, што донекле негира њихов урбани карактер.

⁴ Термин, осим наведених, има и друга изведена значења: положај грађанина, грађанско право, држављанство (римско), скуп грађана и слично. У касноримском периоду ова ће значења углавном бити пренета на термин *urbs*. Вид. М. Divkovi , *Latinsko-hrvatski rje nik*, 192; Ј. Д. Чолић, *Речник латинско српско-хрватски*, 88.

⁵ Ф. и Ц. Џајс, *Живот у средњовековном граду*, 6.

⁶ Н. Pirenne, *Medieval cities*, 63-65.

У њима се осим неколико црквених зграда – бискупове палате, цркве-базилике, катедрале и манастира – налазило тек по неколико слабо грађених кућа у којима су живели становници тог града. Већи део градске површине смештене унутар обновљених римских зидина чиниле су површине засађене пољопривредним културама. Епископ је у овим насељима сједињавао све врховне функције: судску, финансијску, политичку, војну, због тога се често зове *defensor civitatis*.⁷ Њему се за помоћ обраћају како становници града, тако и целе његове дијацезе. Становници ових градова називају се *civis* - грађани, али овај термин нема правно значење, оно које ће током позног средњег века имати.

О значењу термина *civitas* као епископског средишта имамо потврду и из области која је имала мало заједничког у развоју средњовековног града са западном Европом – из Босне. Извор долази из католичке цркве, дакле истог круга коме гравитирају и градови у западној Европи. Ради се о попису митрополија и бискупија католичке цркве ("*provincial vetus*") настао у другој половини XI века који помиње бискупије подложне Сплитској надбискупији. Из назива бискупија види се да је седиште било у појединим градовима где се налазио бискуп. Међу бискупијама помиње се и босанска под именом "*civitas Bosnae*". Иако су мишљења подељена и једни сматрају да се ради о бискупији у Босни, означеној као и друге са *civitas*, други мисле да се ради о седишту бискупије смештеном у граду Високи или у неком другом у жупи Врхбосна.⁸ И поред наведених неслагања аутори су сагласни да термином *civitas* није означен град већ бискупија којој је требала бити подложна Босна.

Све до почетка IX века и појаве сараценских и норманских напада у Франачкој није било других утврђених градова осим епископалних. Тада почињу да се јављају нова утврђена насеља која се у документима називају *castellum*, *oppidum*, *castrum*, *urbs*, *municipium*, али најчешће термином *burgus*, насталим из немачког језика у позном Римском царству од именице *bourgs* или *burhs*.⁹ Овај термин сачуван је данас у многим европским језицима у облику: *burg*, *borough*, *bourg*, *borgo*.¹⁰ Првобитно значење било му је кула, утврђење, замак, а касније ће попримити и друга. Из овог термина настала је и именица буржоазија која је означавала становнике (ових) градова. Ова насеља су у

⁷ *The New Cambridge Medieval history I*, 94.

⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 19-20, овде и преглед литературе везан за расправу поводом овог питања.

⁹ Ф. и Ц. Џајс, *Живот у средњовековном граду*, 13.

¹⁰ Н. Pirenne, *Medieval cities*, 72-73

почетку била мала и ограниченог обима; у њима се налазио војни гарнизон са задатком да чува поверену област, а у њему је своју кућу имао и властелин на чијем је имању подигнуто утврђење. На великим имањима било је више утврђења и у сваком се налазила кућа поседника. Тек касније ће око њих, ван градских зидина јер је унутрашња површина била мала и ограничена, почети да се насељавају други становници и да настају нове зграде. Ово становништво је у дугом процесу борбе за своја права успело да избори слободу, па ова насеља у Енглеској попримају значење слободни краљевски град, односно град чије су привилегије загарановане краљевском повељом.¹¹ Разликује се од насеља означеног термином *city* (проистеклим из *civitas*), који означава, између осталог, већи град у којем се налази катедрала, тј . седиште епископа.¹²

Други подстицај који је долазио из цркве а директно се тичао настанка и развоја средњовековних градова везан је за појаву манастира. Ове монашке заједнице настале на Блиском истоку почињу да се шире Европом нарочито током VI и VII века, када је градња бенедиктинских манастира по Европи била учестала. Да би се монаси заштитили од бројних пљачкаша своју заједницу организовану око цркве ограђују високим зидовима који могу да се одупру и већим одредима. По угледу на њих и градови почињу да се формирају на исти начин. Тако имамо пример да се женски манастир у Гернроду у Немачкој звао *Kloster und Burg*.¹³ Такви манастири настали у градовима, али и на селима, почињу да привлаче бројне занатлије, земљораднике и трговце, па број људи које окупљају почиње да расте, а они постају двоструко прибежиште: за монахе и за световњаке.

Нови подстицај развоју градова дошао је у десетом и једанаестом веку од монаха клинијевског и цистерцитског верског реда, који су предузимали крчење земљишта и исушивање мочвара што је довело до напретка пољопривреде и појаве вишка хране.¹⁴ У области привреде други подстицај је дошао појавом рударства, које је у Римском царству било прилично развијено али је са нападима варвара било запустело. Проналазак сребра у Саксонији довео је до обнављања старих рударских места и поновног вађења руде. Саксонци су убрзо кренули из своје земље и знање из рударства преносили широм Европе: у Карпатима, на Балкану, у Корнволу у Енглеској. Развој

¹¹ *Ilustrovani engleski rečnik Oxford*, Novi Sad 2002, 100.

¹² *Ilustrovani engleski rečnik Oxford*, 154.

¹³ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 269.

¹⁴ С. Пеинтер, *Историја средњег века*, 150-158, 166-170.

пољопривреде и рударства дао је подстицаја трговини, а она даљем развоју, увећању и умножавању градова.¹⁵ Становништво ових насеља, с обзиром на скученост и ограниченост зидова, насељава се изван градских зидова, стварајући нови градски сталез, кога сачињавају пре свега трговци, што произилази из њиховог смештаја у новоподигнутим „предграђима“ пред градским зидинама. Ако је на почетку средњовековних градова центар био у замку или манастиру, после једанаестог века преместа се на тржницу где трговци имају водећу улогу.¹⁶ Њихова делатност даље убрзано подстиче развој средњовековног града Западне, али и осталих делова Европе.

Ако закључимо, настанак средњовековних градова у западној Европи дошао је као жеља становника да наставе са исповедањем хришћанства у заштићеним местима. Хришћанска црква је главни покретач обнове и изградње градова, али тек развојем привредних активности доћи ће до јачег подстицаја ширењу градова. Главна привредна активност постаје трговина и занатство, чиме се живот становника градова битно разликује од сеоског начина живљења.

Источни део Римског царства имао је другачији развојни пут. Ромејска држава је у њему опстала, у доста мањем и измењеном облику, али је, ипак, наставила да баштини традицију Царства. У првим вековима самосталног развоја владар источног дела је истицао своје право на владавину целим царством, и не само истицао, већ је настојао и да га обнови у некадашњим границама. Успех који је у овом погледу остварио цар Јустинијан I на западу је, донекле, успео да следи само још Ираклије. Сви остали владари рановизантијског периода борили су се да сачувају и одбране остатке источног дела од напада који су долазили како са истока, тако и са севера и запада, али и од унутрашњих превирања која су претила да даље расточе Царство. После најезде Словена и њиховог насељавања на Балкану цела земља се пословенила,¹⁷ а у власти ромејског цара остали су само малобројни градови на морским обалама, које Словени и Авари нису успели да заузму. Свест о ромејском пореклу становника ових градова је ове градове одржавала као делове византијске територије више него византијска моћ током друге половине VI века. Оно што им је, како је сам цар Константин VII Порфирогенит приметио, омогућило да истрају у том опредељењу је географски

¹⁵ Ф. и Ц. Џајс, *Живот у средњовековном граду*, 14-15.

¹⁶ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 268.

¹⁷ *Историја народа Југославије I*, 85.

положај – њима је: „море омогућавало да живе“.¹⁸ Ова константација цара-писца није значила само пуку егзистенцију, већ и везе за метрополлом и бављење привредним активностима које омогућава море, нарочито трговином. Иако нема података о обиму тих активности, опстанак и ширење зидина појединих приморских градова сведочи о одређеном напретку који су они остварили још током раног средњег века.

Последице најезде варвара биле су кобне по Царство, али је источни део то много лакше поднео. Криза која је захватила Римско царство вратила је његову привреду на природни ниво, али је источни део још Константиновим новчаним реформама створио основе за продирање робно-новчане привреде, која ће у Византији постепено превагнути. По томе се византијска држава темељно разликовала од осталих раносредњовековних држава са њиховим примитивним системом природне размене.¹⁹ Византијска номизма постала је, како се један историчар изразио савременим речником, „долар средњег века“.²⁰

Везе приморских градова са Цариградом, осим моралне, пружале су им политичку, а понекад и војну подршку, јер је византијска флота у ово време још увек била најмоћнија. И касније, после освајања северне Африке и Шпаније, када муслиманска морнарица буде држала западни Медитеран, већи део источног Средоземља, заједно са Јадранским морем, биће у чврстој вези са Цариградом.²¹ А у њему и другим градовима Царства и даље је занатство било на високом нивоу, што је подстицало трговину и развој тих градова. Ако су византијске могућности на мору још увек биле велике, у унутрашњости европског дела државе су, после варварских напада, и посебно после словенских насељавања, биле знатно ограничене. То се види по томе што је византијска војска тек у XI веку, први пут после четири века, успела да изађе на Дунав, некадашњу границу Римског царства. Цела унутрашњост Балканског полуострва била је ван домашаја Цариграда. У таквој ситуацији некадашњи градови Римског царства били су замрли и у рушевинама. Словени који су населили Балкан нису имали интересовања за живот у њима, а преживело романизовано становништво склонило се у градове на приморју које нападачи нису порушили, или на острва Јадранског мора. Њих ће још Порфиригенит називати Романима и разликоваће их од Ромеја, али је

¹⁸ С. Porphyrogenitus, *DAI*, 142 (= *ВИИИЈ II*, 29).

¹⁹ Г. Острогорски, *Држава и друштво*, 6.

²⁰ R. S. Lopez, *The Dollar of the Middle Ages*, 209-234.

²¹ С. Пеинтер, *Историја средњег века*, 255-256.

погрешно сматрао да су дошли из Рима и да им је име по томе настало.²² Други део преживелог становништва одабрао је области и занимања за које су Словени били мање заинтересовани – повукао се у планине, где је почео да се бави сточарством. То ће бити преовлађујуће занимање становништва које ће се у српским изворима средњег века сретати под именом Власи.

Градови Римског царства у унутрашњости Балкана преживљавали су све недаће као и држава којој су припадали. Због обиља плена они су чешће и више били мета напада од села. То се најбоље види на примеру великог страдања градова које се десило у време најезде Хуна под Атилиним вођством крајем прве половине V века. Иако су градови и раније, од седамдестих година IV века, повремено нападани и трпели штету, ово је било прво веће и масовније пострадање градова источног дела Царства. Тада су пострадали Маргум на ушћу Мораве у Дунав, Виминациј, Сирмиј, Сингидунум, Хореум Марги и Наис. О разорности напада из 441. године оставио нам је сведочанство Приск који је 448. године ишао на преговоре са Хунима. Наис, за кога каже да је био многољудан и добро утврђен град, још увек је, седам година после напада, био у рушевинама и напуштен.²³ У њему су се налазили само болесници који су смештај нашли у рушевинама храмова.²⁴ Тада се прекидају и вести о епископима и нема их све до 516. године.²⁵ Из истог извештаја сазнајемо да су и Виминацијум и Хореум Марги били у рушевинама и да се Виминацијум није обновио до Јустинијана I. Иста судбина пратила је и Сингидунум, који је на обнову такође чекао до цара Јустинијана I.²⁶ Приск не пружа податке о становништву ових градова, претпоставља се да је допало ропства и одведено северно од Дунава.²⁷ Извори не говоре шта је било са сеоским становништвом, али се да претпоставити да је оно преживело у већем броју него градско. На такав закључак наводи податак да је Атила преко свог посланства које је одаслао у Цариград 447/48. године тражио да Ромеји престану да обрађују земљу

²² ВИИНЈ II, 9. О овом становништву вид. К. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека, књ. II, Београд 1962.

²³ ВИИНЈ I, 13.

²⁴ М. Васић (*Приск о Нишу*, 20) сматра да су се ови болесници окупљали око топлих извора у данашњој Нишкој Бањи.

²⁵ *Историја Ниша*, 72-73 (П. Петровић).

²⁶ М. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, I. Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, Београд 1976, 24-27; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980) 21.

²⁷ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, 59.

северно од Наиса.²⁸ Ова територија се налазила под хунском влашћу а Атилином захтев значи да је ту још увек било остатака ромејског становништва, свакако сеоског, јер Присков путопис описује градове као пусте.

Писани извори не пружају податке о другим градовима на територији данашње Србије, али треба претпоставити да их је задесила иста судбина. Резултати археолошких истраживања указују на прелом у животу градова који се десио хунском најездом 441. године. Ово је био почетак физичког страдања градова у источном делу Римског царства које је потрајало све до насељавања Словена, док је економско пропадање започело раније, са појавом кризе у III веку. Градове источног дела Царства пратила је иста судбина као и све градове у Европи тога времена, а огледала се у општој рурализацији.²⁹ Судар разних племена која су надирала у Сеоби народа и Римског Царства био је у суштини исти процес који се разликовао у детаљима, месту збивања и у хронологији.³⁰

Подстицај развоју градова источноримског царства, за разлику од западног дела, дошао је од саме државе која је у њима видела услов свога опстанка. За време владавине цара Јустинијана I (527-565) дошло је до обнове порушених и изградње нових градова. Обновљени и новоизграђени градови разликовали су се међусобно по обиму, величини и карактеру, али сви представљају део истог процеса којим је владар, у овом случају Јустинијан I, хтео да продужи живот државе на старим основама.³¹ Бројни новоизграђени и обновљени градови, ипак, нису могли да се одупру великим масама придошлог становништва.

Становништво централног Балкана пре доласка Римљана живело је у раштрканим сеоским насељима. Урбанизованих насеља каква су постојала у Старој Грчкој и Риму овде није било. Код античких аутора срећу се називи *urbs* и *polis* за поједина насеља северно од Македоније, али није јасно о каквим се насељима ради, њиховом типу и карактеру. Антички писци су код средњебалканских племена знали и за постојање утврђења која називају *oppidum*, *teichisma* или *teichos*. О њима се зна мало више. Била су то седишта племенских поглавица, привредни центри и склоништа у

²⁸ ВИИНЈ I, 12-13.

²⁹ V. Popović, *Desintegration und Ruralisation*, 545-566.

³⁰ J. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, 23.

³¹ О овој делатности Јустинијана вид. *Procopii Caesariensis opera omnia*, I-IV, ed. G. Wirth, *Bellum Vandalicum, Bellum Gothicum, Bellum Persicum, De aedificiis, Historia arcana*, Lipsiae 1962-1964; превод ВИИНЈ I, 53-72.

случају напада.³² Развој урбанизованих насеља почеће са доласком Римљана, њиховим учвршћењем на Балкану и формирањем провинција. У недостатку градова Римљани су администарцију територија заснивали на заједницама староседелачког становништва организованог у *civitates peregrinae*. Ове заједнице се нису поклапале са племенским границама, што говори о настојању Римљана да створи другачији управни систем на територији издељеној племенима.

Римљани нису инсистирали на урбанизацији, што се види из чињенице да све до времена династије Флавијеваца (69-96) у провинцијама Горња Мезија, Доња Панонија и Далмација, које захватају и делимично задиру у територију данашње Србије, није постојао ниједан град. У почетку градови настају спонтано, Сирмијум, као први град на територији данашње Србије, настао је од мале групе римских трговаца који су пристигли одмах по освајању ових области. Насеља су настајала на два начина:

- уз римске војничке логоре где се прво организује мала заједница трговаца која се временом увећавала пристиглим занатлијама и придошлим становништвом (*Viminacium*).

- планским насељавањем ислужених римских војника (*Scupi*).

Развојем привреде временом ће настати и друга насеља најчешће на раскрсницама путева или у привредним областима. Тако је настао *Naisus*, на месту где се пут Сингидунум – мореузи укрштао с путем Дунав – Лисус, док су у рударским областима Дарданије настали градови *Municipium DD* и *Ulpiana*. Даљим развојем ова насеља могла су променити свој статусни положај, али је то успело само Сингидунуму и Виминацијуму (највероватније 238. године).³³ Најзначајнија насеља на територији Србије јужно од Саве и Дунава у периоду од краја I века били су муниципији Сингидунум, Маргум, Виминациј, Хореум Марги, Наис, Улпијана, Муниципиј ДД, Муниципиј Малвезациј. Од побројаних само су, као што је већ речено, Сингидунум и Виминациј прерасли у ранг колоније.

Градови су спољним обличјем надживели кризу која је од III века захватила Римско царство, међутим, нису успели да надживе бројне варварске хорде које су од краја IV века надирале са севера. Карактеристика која прати градове на прелазу из старог у средњи век је рурализација, опадање и пропаст градова. Значајан подухват који је имао за циљ одбрану Царства резултирао је обновом градова и утврђења од

³² *ISCI*, 78 (М. Мирковић).

³³ *ISCI*, 81 (М. Мирковић).

стране Јустинијана у првој половини VI века, али није дао адекватне резултате. Ипак, био је то усамљен и јединствен покушај. Резултати су изостали једним делом и због вештачки инициране и извршене обнове, која је имала мало сличности са природном обновом градова на западу Европе. Други, свакако важнији узрок, изостанку правих резултата лежи у исцрпљености државе и грађана и непрекидном надолажењу нових варвара. Обновљени и новоизграђени градови и утврђења надживели су Јустинијана, али не задуго, јер варварским четама као да није било краја. Настојећи да заштити Царство Јустинијан је подигао велики број градова и утврђења и порушене обновио. Пажњу је усмерио на подунавски лимес, али и на унутрашњост, пре свега на област уз путеве који су водили према средишту Царства. У Дарданији је подигао осам нових тврђава и обновио 61, у области Наиса подигао је 32 нове тврђаве и обновио 7, у области Ремесијане обновљено је 30 утврђења, у области града Акве (*Ad Aquas*) обновљено је 37 утврђења и подигнуто једно ново.³⁴

Историчари нису сагласни о обиму Јустинијанових радова, сумњајући у вести које доноси Прокопије, „историчар двоструког морала“, али, ипак, ван сумње остаје обимна градитељска делатност овог цара.³⁵ Већина истраживача сматра да су обновљени и новоизграђени градови били исувише слаби и на брзину обновљени да би могли зауставити бројне надируће одреде. Са друге стране поставља се и питање бројности војних одреда у тим утврђењима. Хвалећи Јустинијана и његов рад, Прокопије каже да су претходни владари утврђења на обали Дунава и даље дуж путева градили прилично слабо, обично само с једном кулом, због чега су се звали монопирги (*μονοπίργα*). Ова утврђења су била довољно јака све до доласка Хуна, али не и за њих, који су их у потпуности разрушили. У свом походу на Царство 441/442. године они су порушили све важније, али и оне мање градове на подунавском лимесу и у унутрашњости све до Наиса, који је постао погранични византијски град. Значајнију обнову ти градови су доживели тек један век касније, управо у време владавине Јустинијана, који их је обновио и још јаче утврдио.

Јустинијанова обнова је ставила акценат на одбрамбеним функцијама градова, али је у неким приликама водила рачуна и о функционалности и квалитету живота стварајући и уметничка достигнућа. Такав је пример изградња нарочито великог града

³⁴ *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, vol. IV: De aedificiis, Lipsie 1963, 4, 119, 40-54; 122, 15-124 (превод ВИИНЈ I, 60-65).

³⁵ Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, 113.

у месту његовог рођења. Село у коме је рођен – Таурисијум, а које се налазило у близини кастела Бедеријана, оградио је са четири зида, на чијим је крајевима подигао по једну кулу због чега је названо Тетрапиргиан (Τετραπυργίαν), па је постало значајан кастел. У његовој близини подигао је велелепни град назван Јустинијана Прима, који је и величином надилазио остале у Илирику, а на значају је добио и када је 535. године Јустинијан у њега сместио седиште архиепископије.³⁶ О Јустинијановој изградњи у месту рођења податке је оставио и Агатија који напомиње да је Јустинијан рођен у Бедеријани, коју је „достојно украсио разноврсним делима и од безначајног места створио је *богат град* и назвао га према свом имену“.³⁷ Овај Јустинијанов поступак подсећа на обнову и изградњу градова типа *civitates* у западној Европи. У град Јустинијана Прима смештен архиепископ, чију су атрибуцију касније користили и охридски архиепископи, исто тако у другим градовима седиште су нашли епископи, нарочито у оним у којима је и раније, пре рушења, постојала епископска катедра, што накнадне оскудне вести и потврђују.

Архиепископија Јустинијана Прима није дуго остала самостална. Јустинијан ју је већ 545. године подредио папи, који је преко свог викара вршио делегирану јурисдикцију на том подручју,³⁸ што се види из папских писама у којима се среће све до 602. године. Оснивање и брзо стављање под папску јурисдикцију архиепископије у граду Јустинијана Прима јавља се у контексту општих збивања: у то време Јустинијан водио ратове са Готима у Италији. Границе надлежности архиепископије Јустинијане Приме поклапају се са границама његове државе према Готима, па подређивање ове архиепископије папи долази као жеља за задобијањем његове, али и подршке становника Италије, за посустали рат против Гота.³⁹

Прокопије, који даје опис Јустинијанове изградње, а поред тога је и најважнији извор за период шестог века, само сумарно описује и обнову других градова. Међутим,

³⁶ Архиепископија Јустинијана Прима основана је посебном царевом новелом из 535. године. Охридска архиепископија, у том рангу од уништења Самуилове државе од стране Василија II Бугароубице, настављала је традицију ове архиепископије до њеног замирања у XVIII веку, због чега ће архиепископи у својој титулатури истицати и Јустинијану Приму. Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535. године после Хр.*, ГСНД 1 (1926) 113-133. Р. Љубинковић, *Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских епископа*, Старинар н.с. 17 (1966) 61-76. Новела је објављена у *Iustiniani Novellae II*, ed. Zach. v. Lingenthal I, 130-133.

³⁷ ВИИИЈ I, 78.

³⁸ Ф. Гранић, *Оснивање архиепископије*, 129.

³⁹ Вид. Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, 35-40, где се наводи старија литература.

каталог градова који се среће код њега пружа основу за праћење стања урбанизованости у унутрашњости Балкана до обнове византијске власти почетком XI века. То је и основа за праћење континуитета градских насеља. Говорећи о Улпијани Прокопије је помиње као место коме је Јустинијан приликом обнове порушио читав бедем јер, је био прилично непоуздан и неупотребљив, изгрдио нови и много других дивних грађевина, чиме је град добио на лепоти. Том приликом му је променио и име назвавши га Јустинијана Секунда. У њој је с пролећа 552. године избила побуна против цара и његовог противљења учењу „Три поглавља“ (*Tria capitula*) које се укоренило у Илирику.⁴⁰ Постојање великог броја хришћана на овим просторима потврђују остаци базилике, али и други, који сведоче и о замаху Јустинијанових радова.⁴¹

О другим градовима у Мезији, пре доласка Срба на Балкан, вести су, такође, фрагментарне, везане за војне покрете, због чега се чешће спомињу они у Подунављу. Виминацијум је био богат и „славан“ град који су Хуни порушили 441. године.⁴² Јустинијан га је обновио 535. године, а Авари су га освојили 584. године, али није дуго остао у њиховим рукама.⁴³ Већ наредене године уследила је офанзива византијске војске која је Аваре нагнала у бег преко Дунава и на склапање мира, али како мир није дуго трајао у Виминацијуму се 600. године сакупила царска војска која је прешла на другу страну Дунава и поразила Аваре и Словене.⁴⁴

Сирмијум је град који су, према Прокопијевим речима, држали Панонци. Под овим именом крију се Херули, којима је Јустинијан предао овај град 528. године. Пре њих и одласка у Италију град су држали Готи, а у његовој околини живели су Гепиди, у чијој ће власти бити до 568. године, када је предат Византинцима. Авари су град заузели 582. године.

Вероватно поведен значајем, Прокопије сматра Сингидунум првим градом који су на том делу подигли Римљани. Хуни су га били заузели, разорили и „учинили га потпуно пустим“, што су урадили и са многим другим у подунавском крају. Јустинијан га је изградио изнова, опасао га веома чврстим бедемима и од њега створио „сјајан и велике хвале достојан град“.⁴⁵ Више података о њему имамо из времена

⁴⁰ ВИИНЈ I, 50, 56-57.

⁴¹ *ИСН I*, 102 (М. Мирковић), 113-114 (Ј. Ковачевић).

⁴² ВИИНЈ I, 10-11.

⁴³ ВИИНЈ I, 106-107, 285.

⁴⁴ ВИИНЈ I, 123.

⁴⁵ ВИИНЈ I, 34, 36, 51, 53, 66, 83.

опсаде Сирмијума (579-582) када је у граду стратег био Сет, који је безуспешно покушавао да Аваре одврати од акције. Они су се правдали да је њихова акција уперена против Словена, који су побили каганово посланство и не желе више да плаћају данак. У каганово објашњење нису поверовали Ромеји на челу са Сетом, али каган је наступио силом, запретивши да ће ступити у рат ако неко буде нападао градитеље моста преко Саве. Снага Ромеја била је слаба и једино што су могли било је да затраже од кагана да се закуне да активност није уперена против Ромеја. Доведен је чак и епископ Сингидунума који је донео свете књиге над којима се каган закleo, претварајући се да то ради уз страхопоштовање. Ово Аварима није сметало да 582. године заузму и Сингидунум, након чега је дошло до примирја, а Авари су се повукли. Сингидунум су поново заузели 584. године, чији су становници, поред тога што су били затечени у току летњих радова и град није имао ратних справа, пружили жесток отпор, нарочито на капијама града. Ни овог пута град није остао дуго у рукама Авара, јер су Ромеји пристали да плаћају данак. Нови напад на Сингидунум, али овога пута неуспешан, збио се 593. године.⁴⁶ Наредне године дошло је до склапања примирја, али је каган 596. године поново напао Сингидунум. Граду је у помоћ дошао војсковођа Приск, тако да ни овога пута није заузет иако су Авари порушили део бедема.⁴⁷ Град је разорен од Авара почетком VII века, после чега нема помена све до 878. године када се среће под словенским именом Београд. Тада се налазио у рукама Бугара и био је епископско седиште са епископом Сергијем који је био Словен. Од тада се Сингидунум помиње под словенским именом, што се види и из Житија Климента Охридског где се именом (град) Београд (τη Βελαγράδων πόλις) помиње у као најславнији град на Дунаву.⁴⁸

Маргум се помиње као погранични град у „мижанској Илирији“, на обали Дунава. Био је место у коме су се 434. године срели царски посланици са Хунима, на чије је чело управо те године дошао Атила. Преговори су вођени о рату који су Хуни требали да воде против Амилзура, Итимара, Тоносурса, Боиска и других „подунавских народа“. Византијско посланство је пристало на хунске услове, а они су им наметнули већи данак, 700 уместо дотадашњих 350 фунти злата. Хуни су им заузврат омогућили да наставе одржавање *сајмова* у пограничним градовима. Док је то одговарало Хунима

⁴⁶ ВИИНЈ I, 92-94, 101, 106-107, 112, 285.

⁴⁷ ВИИНЈ I, 120-121.

⁴⁸ ВИИНЈ I, 299.

они су се придржавали овог договора, међутим, 441. године догађаји око града Маргума послужили су им као повод за освајање територије од Дунава све до Ниша. У то време Хуни су већ опседали Сирмијум, а на препад су заузели и једну тврђаву на Дунаву управо у време одржавања *сајма*. Затражили су да им Ромеји изруче епископа града Маргума јер је, наводно, пронашао и опљачкао краљеву ризницу. Негативан одговор послужио им је као повод за напад, па су они убрзо заузели многе тврђаве у близини Дунава, Виминацијум, а уз помоћ траженог епископа и град Маргум.⁴⁹

Изгледа да су сајмови, панађури и вашари били прикладно дешавање и време за освајање градова у којима су се они одржавали. Тада је попустала пажња стражара, а општа гужва је погодовала нападачима да се неопажено привуку граду. На начин сличан хунском заузећу тврђаве на Дунаву подсећа и заузеће Хадријанопоља од стране Самуила које се десило у периоду од 1002. до 1004. године. Према речима Јована Скилице и Јована Зонаре то се десило управо у време одржавања панађура, на дан Успења пресвете Богородице, који се прославља 15. августа.⁵⁰

Наисус је био „многољудан“ и „утврђен“ град који је због своје величине и положаја привлачио бројне нападаче. Хуни су га напали 441. године и уз помоћ многобројних опсадних и справа за освајање градова, после великих борби, успели да га заузму. Том приликом био је у потпуности разрушен. У његовим рушевинама су 448. године, седам година по освајању, боравили само болесници, који су ту тражили излечење.⁵¹ Све до Атилине смрти 553. године, био је погранични византијски град; од њега па до реке Дунава пружала се ненасељена међугранична територија. Хуни су је сматрали својом па су од василевса у Цариграду тражили да Ромеји престану да обрђују територију која припада њима. Овај податак сведочи да се ромејско становништво, ипак, очувало на поменутом простору, али вероватно се радило о становништву које је живело на селу, удаљено од путева којима су се кретали освајачи.

Осим ових већих и значајнијих градова на територији данашње Србије, Прокопије поименично, по областима, наводи и друге, мање градове и утврђења која је Јустинијан обновио, као и оне које је нове саградио. Интересантан је податак о градовима на обали Дунава *Pincus*, *Curre* и *Novae*, за које Прокопије каже да су пре обнове били грађевина са по једном кулом, а да је Јустинијан доградио мноштво

⁴⁹ ВИИНЈ I, 10, 11.

⁵⁰ ВИИНЈ III, 101, 248.

⁵¹ ВИИНЈ I, 13.

великих зграда и утврђења, због чега им је „с правом“ доделио *степен градова*.⁵² И овим је Јустинијан настављао традицију Римског царства. Описујући ову Јустинијанову делатност Прокопије је пун хвале због чега историчари с пуно опреза приступају овим вестима. Овај податак, пак, сведочи да насеље треба да испуњава одређене услове везане за квалитет и начин живота да би могло да постане град.

О другим градовима мало се зна. На саборима хришћанске цркве присутни су и епископи из Илирика, али се њихов број стално мења и не може се пратити континуитет. Мрежа епископија у северном и средишњем делу Балкана развија се до хунског разарања подунавских градова 441. године. Ово потврђују и остаци базилика у до сада откривеним и проученим локалитетима градова, али и мањих насеља.⁵³ С обзиром да се о постојању градова пре доласка Римљана на ове просторе не зна, а да је настанак ових градова везан за насељавање трговаца око војничких логора, ови градови били су, поред осталог, и трговачки центри, оно што ће у развијеном средњем веку бити тргови.

Са Јустинијановом смрћу завршава се период успешне борбе Византије са варварима. Градови које је он подигао и обновио надживели су га, али не задуго. Изворни подаци постају доста ређи, а после освајања Балкана од стране Словена, и нарочито Срба и Хрвата, готово да потпуно престају. За време насељавања Словена ниједан град у унутрашњости Балкана није се одржао. Насељавање Срба представља преломан период у развоју балканског града.⁵⁴

Јустинијанова обнова била је усмерена у два правца: обнова старих и порушених римских градова, и изградња и обнова утврђења на путним правцима. За разлику од градова који су били на повољним и приступачним местима, утврђења су се налазила на врховима и падинама брда и тешко приступачним местима, како би њихова одбрана била лакша. Зато, када Словени долазе, затичу, поред села, ова два типа урбаних насеља и према њима имају различити однос. Знајући да су Словени народ који је живео у равницама и поред река, треба претпоставити, с обзиром на оскудност историјских извора, да су утврђења намењена војним посадама рано запустела. Питање односа Срба према великим градовима није у науци разјашњено. То

⁵² ВИИИЈ I, 53-72, посебно 67.

⁵³ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, 34-35, 40.

⁵⁴ Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, 112.

потврђују подаци археолошких ископавања на ширем простору средњовековног Раса,⁵⁵ као и широко распрострањена терминологија типа градина, градац и слично у српском језику.⁵⁶ Градови са изразито војном наменом, изграђени без подграђа, односно трга, замирили су како се граница између Словена и Византије померала на југ. Са друге стране градови као урбана насеља нису обавезно рушени, али се не зна однос досељених Срба према њима. Највише су страдали градови на дунавском лимесу, који су највише били изложени нападима варвара, док су градови у унутрашњости могли опстати, истина ретко.⁵⁷

После досељавања Словена почетком VII века и заузимања готово читавог Балканског полуострва престају вести о унутрашњости Царства, тако да немамо ни податке о судбини некадашњих градова. Први усамљени податак помена града код Срба налазимо 822. године за време устанка Људевита Посавског. Он пред налетима Франака бежи у град једног српског првака.⁵⁸ Значајније вести о градовима у унутрашњости Балкана налазимо век касније у делу Константина Порфиrogenита. Он их назива „насељени градови“ (καστρα οικουμενα) и супроставља их пустим римским градовима које су Словени и Авари и порушили приликом доласка. Како су Срби насељени у западном делу балканског полуострва подаци о градовима које помиње Порфиrogenит односе се на насеља западно од области Раса, где се налазила граница између Бугарске и Србије. Порфиrogenит осим каталога градова по областима које су населили Срби, не пружа друге значајније податке, тако да је и њихова убијација прилично отежана. По њему, у Паганији је било четири града, у Захумљу пет, у Травунији такође пет, у Дукљи три, у Србији шест и Босни, као делу Србије, два града. Одавно је примећена несразмера између површина коју поједине кнежевине заузимају и броја градова, па су градови у малим приморским кнежевинама чешћи у односу на Србију. То је објашњавано чињеницом да је Порфиrogenит имао више података о овим кнежевинама, које су ближе византијским градовима на обали Јадрана, али и утицајем

⁵⁵ Литература о овим ископавањима је веома бројна. Преглед се може видети у *Новопазарском зборнику* који периодично доноси вести о ископавањима на ширем простору Рашке области. Преглед археолошких ископавања може се наћи и у часопису *Саопштења*, који издаје Републички завод за заштиту споменика културе.

⁵⁶ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, 28

⁵⁷ Р. Михалчић, *Град у преломном раздобљу*, 114-115.

⁵⁸ Т. Живковић, *Црквена организација*, 163; *Einhard Annales*, ed. G. Petz, MGH SS I, Hannoverae 1826, 209, 16-17.

на привредни живот, који су византијски градови јаче остваривали у ближем залеђу, па је и степен урбанизованости био већи.

У Србији Порфирогенит наводи следеће градове: Дестиник (Достиник), Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник, Салинес, док су у Босни били Котор и Десник. У науци је више пута истицано да је само идентификација града Салинес поуздана, за разлику од осталих поменутих, чија је убикација покушавана више пута, па се ми овде њоме нећемо бавити.⁵⁹ За разлику од градова у приморским српским кнежевинама који се налазе на мањем простору, градове у „Србији“, и Босни је теже идентификовати и убицирати. Али и такви покушаји ова насеља лоцирају западно од Раса, изузетак је само са насељем Дестиник за које постоје покушаји, нарочито код

⁵⁹ Један од последњих целовитих и успешнијих покушаја убицирања ових градова налази се у раду С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита*. Преглед мишљења о убикацији ових градова вид. Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, 118-121. Прегледни текст о градовима које наводи Порфирогенит са могућом убикацијом у М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 43-45. Археолошка ископавања вршена у последње две деценије на простору Сјеничко-пештерске области открила су остатке већег броја утврђења. Једно од њих налази се на локалитету Велика Градина у месту Врсенице, за које археолог Драгица Премовић-Алексић (*Археолошки локалитети у сјеничком делу Старог Влаха*, НПЗ 27 (2003) 63) тврди да су остаци Порфирогениновог града Дестиника. Ово се уклапа са општим мишљењем да је то град на истоку „Крштене Србије“, а које произилази из каснијег Порфирогениновог писања да је Клонимир дошавши из Бугарске заузео овај град који је био стоно место Србије. Стојан Новаковић (*Српске области X и XII века*, 207) је сматрао да овај град треба тражити у околини Новог Пазара, а сличног мишљења су били и К. Лирчек (*Трговачки путеви*, 244) и Ф. Шишић (*Повијест Хрвата и вријеме народних владара*, Загреб 1925, 459) који су сматрали да Достинику треба тражити западно од Раса, на подручју данашње Сјенице. Овакво мишљење среће се и код С. Ћирковића (*Насељени градови*, 29), који оставља да се коначни одговор у вези овог града да тек после детаљних археолошких ископавања. О Врсеницама вид. М. Поповић, В. Бикић, *Врсенице, касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*, Београд 2009, где су сакупљени резултати вишегодишњег истраживања овог локалитета, док су резултати са годишњих ископавања на локалитету Велика Градина објављивани у *Новопазарском зборнику*, у бројевима 12/1988, 161-163, 13/1989, 221-223, 14/1990, 173-174, 15/1991, 195-197, 18/1994, 243-244, 19/1995, 307-309, 20/1996, 179-181, 24/2000, 317-321, 25/2001, 389-392, као и у часопису *Старинар*, бр. XLVII/1996, 306/308. Ипак, аутори монографије, М. Поповић и В. Бикић, не дају изричито своје мишљење по овом питању, остављајући могућност да се Дестиник(он)/Достиника налазила на месту овог локалитета, али и да је могла бити на неком другом месту, а да је ово био само један од бројних рефугијама раносредњовековне Србије. Сматрају да је давање коначног одговора могуће тек после исцрпних археолошких истраживања (М. Поповић, В. Бикић, *Врсенице, касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*, 132-134).

старијих филолога, да се идентификује са селом Дрсник, које се налази на источним границама Метохије.⁶⁰

Као што не знамо где су се тачно налазили сви ови градови које Порфиригенит помиње, тако не знамо ни карактер ових градова. Због недостатка извора и прихваћеног мишљења да у Србији раног средњег века није било градских насеља, овим градовима је најчешће порицан њихов урбани карактер. Сам термин *κάστρα οικόμικτα* није најјаснији. Преведени облик „насељени градови“ изазива забуну због вишезначне речи град, која само у најстаријем значењу одговара грчком *кастров*. Међутим, поставља се питање да ли византијски *кастрон*, који подразумева утврђење са одређеним урбаним елементима, има исто значење и у централним српским земљама. Учвршћено је мишљење да се ради о управним средиштима, центрима већих управних јединица у којима се осим војног гарнизона налазила само још управна структура, мада поједини истраживачи нису негирали одвијање основног економског живота.⁶¹ Да су то били већи управни центри види се по њиховом малом броју: свега шест и два у Босни, док је најранијем слоју српске историје забележено најмање 64 жупе.⁶² Управни карактер ових градова потврђују сличне ситуације које се срећу код Западних Словена, у области где је настала средњовековна руска држава, као и попис градова у делу *Повест времених лет*.⁶³ У прилог чињеници да се ради о „великим војним упориштима“ истицано је то што су сва ова насеља (осим Салинеса – Соли) нестала, а једини њихов траг је дело Константина Порфиригенита. По том схватању ова насеља нису била привредна нити верска средишта.⁶⁴

Ако пођемо од чињенице да су то насеља која су била центри појединих области (успут и жупа), па макар и да нису била једина, морамо претпоставити да се у њима одвијао одређени друштвени живот. Иако у Србији није била развијена привреда, ипак је извесна производња постојала. Размена заробљеника између Србије и Бугарске на почетку Мутимирове владавине, колико је податак о непостојању развијене привредне производње,⁶⁵ толико је и податак да је извесна производња ипак постојала.

⁶⁰ *ИСН I*, карта на страни 161; М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 43-44; Т. Живковић, *Срби и Ромеји*, 120.

⁶¹ *Историја народа Југославије*, књига I, Београд 1953, 230 (М. Динић).

⁶² М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, 49.

⁶³ С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфиригенита*, 9.

⁶⁴ Т. Живковић, *Црквена организација*, 170-171.

⁶⁵ Т. Живковић, *Црквена организација*, 167-168.

Прилагање осамдесет „крзнених хаљетака“⁶⁶ свакако сведочи о одређеној врсти привредне активности. Срби су сакупљали и продавали коже и касније, у време развијене привреде. О томе сведочи приговор Стефана Лазаревића Дубровчанима почетком XV века у коме се каже да су у почетку из Србије извозили коже (поред тога и восак, пољопривредне производе и друго), а тада углавном сребро.⁶⁷ С обзиром да није било других градова у којима би се одржавала макар и најосновнија трговина, одређена трговачка размена се, свакако, вршила у непосредној близини ових градова. Они су били *центри* појединих области,⁶⁸ па је према њима, као таквима, гравитирала одређена област, жупа, сеоска насеља, одређена путна комуникација. Са друге стране, у њима је стално био присутан одређени број људи који су имали потребу за одређеним намирницама, мада је издржавање утврђења била обавеза неког села. То је довело до тога да се становници села те области и жупа сакупљају у близини града и ту размењују основне намернице. Не смемо заборавити ни важну чињеницу да су градови пружали заштиту онима који су вршили размену добара, што им је била и једна од обавеза. Да је заштита и сигурност један од битних фактора за постојања трговине налазимо потврде и код владара током чије се владавине ред у држави строго поштовао. Милутин у повељама датим Светом Ђорђу Горгу код Скопља и Светој Богородици Љевишкој наређује да у ове градове (Скопље и Призрен) могу доћи сви трговци, без обзира ко су, Срби, Арбанаси, Грци, Власи.⁶⁹ Слично ради и Душан који прописује да ако се неком трговцу учини штета то ће надокнадити он лично „од своје куће“ и затим тражити кривца.⁷⁰

Потврду о одвијању трговине у близини утврђења налазимо и у подацима из V века. У преговорима које су 434. године Хуни водили са Византијом договорено је да се на Дунаву одржавају слободна сајмишта.⁷¹ То је вероватно била традиција од раније и она се и после ових преговора поштовала. На сајмове су долазили трговци са обе стране границе и то су Хуни искористили када су 441. године започели освајања на

⁶⁶ ВИИНЈ II, 52.

⁶⁷ *Повеље и писма I-1*, 220

⁶⁸ О овоме вид. С. Ђирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфиrogenита*, 9-32.

⁶⁹ *Зак. споменици*, 620, 640.

⁷⁰ *Monumenta serbica*, 146.

⁷¹ Слободу трговачких места око Дунава и трговине у њима за време угарско-османлијских непријатељстава и сукоба у другој половини своје владавине настојао је да обезбеди и деспот Ђурађ. Вид. М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 348.

византијској територији – прву тврђаву су заузели док се у њеној близини одржавао сајам. Истицање чињенице да је то било за време одржавања сајма говори да је то била редовна манифестација коју су они искористили да заузму тврђаву у чијем се окружењу одвијала трговина. У Присковом извештају јасно се истиче да је то била тврђава, а не град.⁷² Насупрот овоме, када је Самуило освајао Хадријанопољ 1002-1004. године искористио је одржавање панађура на дан Успења пресвете Богородице.⁷³ Иако се овај панађур одржавао у граду, његово одвијање је било ван зидина града,⁷⁴ што је нападачима олакшало посао. На основу овога сматрамо да се и у „насељеним градовима“ Константина Порфирогенита, односно њиховој околини одвијао некакав привредни живот. Они јесу били управни центри, али су свакако били и центри где се одржавала и одређена трговачка размена. Није то била развијена трговина коју ћемо сретати крајем средњег века, већ зачеци доста скромног обима, највероватније природног типа. Трговина се није морала одвијати унутар зидина „насељених градова“, већ је, највероватније, била на повољном месту, у домену ових утврђења, који су свакако били на узвишењима и местима погодним за одбрану. Постојање ових места може се довести и у везу са „теоријом о централном месту“, као средишњем месту одређене административне и географске целине – жупе или области.

Недостатак историјских извора од VII до X века онемогућава стварање јасне слике о постојању насеља на територији средњовековне Србије. Видели смо да је развој насеља у позној антици пратио развој организације хришћанске цркве; утврђени град и епископско седиште неодвојиви су делови поретка којим је Царство бранило свој положај.⁷⁵ Престанком византијске власти у централном делу Балкана нестају и информације о епископалној организацији која би на посредан начин сведочила о постојању градова. Зато у црквеној организацији требамо тражити податке о постојању градских насеља у унутрашњости Балкана. Међутим, и подаци о црквеној организацији су ретки и изоловани. Разлог је у чињеници што је придошло становништво било нехришћанско и оно је рушећи византијску државу рушило и остатке црквеног устројства на том простору. Повлачењем византијске државе са ових простора повлачила се и црквена организација, која није могла опстати без верника. Познато је да су Бугари и Срби примили хришћанство тек на почетку друге половине IX века, иако је

⁷² ВИИНЈ I, 9-10.

⁷³ ВИИНЈ III, 101.

⁷⁴ ВИИНЈ III, 248.

⁷⁵ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, 29.

појединачних прелазака било и раније. Порфирогенитова тврдња да су Срби одмах по доласку покрштени од стране Ираклија, али да се хришћанство међу њима није прихватило све до времена владавине Василија I, налази потврду у појединим изолованим подацима, који су уједно и подаци о црквеној организацији. Тако се 878. године среће први помен Београда под словенским именом. У Београду је тада епископ био Сергије, пореклом Словен, а њега је на то место поставио епископ Георгије, највероватније Грк.⁷⁶ У Београду је откривен је и печат београдског епископа Димитрија, што сведочи о јаким хришћанском упоришту и урбаном карактеру места.⁷⁷

Потпунији подаци о црквеној организацији, па и о градовима на простору данашње Србије, налазе се у трима повељама које је после уништења Самуилове државе издао Василије II Бугароубица. Оне сведоче о обнови византијске власти на територији у унутрашњости Балкана, а њу је пратила и обнова црквене организације. Повеље се односе на епископије које су се за време Самуилове власти, али и владавине Симеона (893-927) и Петра (927-969), налазиле у склопу (бугарске) Охридске патријаршије, а које Василије II организује у аутокефалну Охридску архиепископију, подређену директно цару. Повеље пружају податке и о постојању градова у којима су се епископије налазиле, али и о градовима подложних њима. У сигилиону из маја 1020. године Василије II каже „... наређујемо да садашњи пречасни архиепископ држи и има све епископије ... и да има све остале *градове*“.⁷⁸

Први сигилион, датиран у 1019. годину, резултат је споразума цара Василија и архиепископа Јована и њиме је, после слома Самуилове државе, устројена црква освојене „Бугарске“. Други (датиран маја 1020) и трећи сигилион (1020-1025) односе се на оне епископије које по правилу припадају архиепископу Бугарске, али су их приграбили суседни митрополити. За нас су ове повеље битне зато што се у списку епископија налазе и оне на територији која ће касније бити укључена у српску државу. Како су епископије биле смештене у градовима, то и ове повеље говоре о урбаним насељима на територији Србије у првим деценијама XI века. То су епископије: Ниш, Браничево, Београд, Трамос (sc. Сирмијум), Призрен и Липљан. У другом сигилиону помиње се и Рас.⁷⁹

⁷⁶ J. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 27, 30.

⁷⁷ W. Seibt, *The Seal of Demetrius, the Bishop of Belgrade*, *Macedonian studies* 6 (1989), 25-32.

⁷⁸ Geltzer, *Ungedruckte*, 44.

⁷⁹ Geltzer, *Ungedruckte*, 42-46.

Осим седишта епископија у повељама се помињу и градови (насеља) у оквиру ових епископија, као и број приложених клирика и парика у њима. Нажалост, подаци из повеља су прилично штурни па се не види карактер тих насеља, а за нека поуздано можемо рећи да нису градска, као нпр. Суково, Гроцка и др. Поред карактера, и сигурна убикација појединих насеља је прилично отежана, а понекад и практично немогућа.

Прва епископија чија јурисдикција задира на територију данашње Србије била је епископија Тријадице (Софије), поменута као девета по реду. На територији данашње Србије налазио се град Суково, на крајњем западу ове епископије. То је данас истоимено село на средокраћу између Пирота и Димитровграда, десно од савременог пута.⁸⁰ Атар овог града граничио се са епископијом Ниш, у оквиру које су се налазили градови Мокро (источно од Ниша, близу некадашње Ремесијане, данас истоимено село у близини Беле Паланке у чијем се атару налази манастир Светог Димитрија), Компло (није поуздано утврђено где се налазило ово место, има покушаја да се изједначи са каснијим Копријаном – данашњим локалитетом Курвин Град),⁸¹ Топлица (у долини истоимене реке, могуће Куршумлија, али и Прокупље) и Сфелигово (Сврљиг). У епископији Браничево налазили су се још и Морависк (највероватније Моравиште – некадашњи Margum), Сфентером (Смедерево), Гронша (Гружа или Гроцка), Дивисиск (непознато, можда Дивостин код Крагујевца или Дићи у долини Качера), Истаагланга (Сталаћ) и Бродариск (Ћуприја?). У епископији Београд поред овог налазила и следећа места: Градац (код Ваљева?), Омзон (Ужице?), Главентин (јужно од Смедеревске Паланке?) и Бела Црква (истоимено место западно од Осечине?). У епископији Трамос (Сирмијум, Дмитровица) не помиње се ниједно друго место). Епископија Скопље имала је поред овог града и Бинач (и данас тако на изворишту Биначке Мораве), Луковицу (јужно од Скопља у долини Треске), Премор и Принип (несигурна убикација). У призренској епископији осим овог места били су и Хвосно (северни део Метохије, Пећ), Лесковац (највероватније истоимено село у Прекорупљу, источно од Пећи) и Врето (данас у Албанији?). На шеснаестом месту у повељи наводи се епископија Липљан без помена других места.⁸²

⁸⁰ Вид. Топографска карта, секција Пирот, Р=1 : 100 000.

⁸¹ ЛГТССЗ, 140-141 (М. Копривица); Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984) 8.

⁸² С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 81-96.

Други сигилион издао је Василије II маја месеца 1020. године на тражење охридског архиепископа Јована који се жалио да су неке епархије присвојене од суседних митрополита. Ове епископије налазиле су се на периферији охридске архиепископије. Међу њима, на трећем месту, помиње се епархија Рас, без помена других места у њеној надлежности. Није позната од кога је ова епископија била присвојена. Како се налазила на крајњем западу, према „крштеној Србији“, могуће је да су је Срби били присвојили.⁸³

Трећи сигилион издат од 1020. до 1025. године је сасвим кратак и без значаја за наше области и овај рад. Помиње свега три епархије: Стаг, Верију и Србицу, које су се налазиле на размеђи Епира, Тесалије и Македоније.⁸⁴

И летимичан поглед на седишта епископија говори да се ради о градовима који имају дугу традицију, још из римског периода, урбаним насељима и епископалним седиштима. Обнова епископија у њима доводи нас до сазнања да су и у ово време, почетком XI века, а вероватно и током Самуилове владавине у другој половини X века, била градска насеља. У ово се не уклапају сазнања о Расу о коме подаци из римског периода заостају за градовима Нишем, Браничевом и Београдом, па произилази да није био знатније градско насеље у доба римске власти. Најновија археолошка истраживања потврђују да је на простору Раса свакако постојало насеље, што сведоче и пронађени остаци ранохришћанске базилике у Новопазарској Бањи.⁸⁵ У Прокопијевом спису Рас се помиње као *тврђава Арса* (φρούριον ἸἈρσα) коју је Јустинијан обновио а не изградио.⁸⁶ Иако се седиште епископије везује за цркву Светих апостола Петра и Павла, подаци о постојању градског насеља на овом простору су доста оскудни.⁸⁷

⁸³ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 98; уп. Т. Живковић, *Црквена организација*, 173.

⁸⁴ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 102.

⁸⁵ А. Јовановић, *Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање*, НПЗ 9 (1985), 33.

⁸⁶ *Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Haury, vol. IV: De aedificiis, Lipsie 1963, 120; ВИНЈ I, 61; Ј. Калић, *Прокопијева Арса*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 13-22.

⁸⁷ О месту на ком се налазио стари Рас постоје контроверзна мишљења, која овај град везују за локалитете Градина изнад Трговишта и Градина у Постењу. О ископавањима на овим локалитетима вид. саопштења која се редовно објављују у Новопазарском зборнику, посебно у периоду од 1985. до 1995. године. Основна литература у Ј. Калић, *Прокопијева Арса*, 13-22; Ј. Калић, *Трговиште и Рас*, Европа и Срби, 461-471; Ј. Калић, *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби, 173-184; Ј. Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Европа и Срби, 185-195; Ј. Калић, *Рашка истраживања*, ИЧ XLVII (2000) 11-24; Ј. Калић, *Методолошке новине у археолошким истраживањима*, Споменица Јована Ковачевића, Београд 2003, 33-39; М. Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987; М. Поповић, *Место и значење тврђаве Рас у XI-XII веку*,

Градови – седишта епископија, добијају на значају обновом византијске власти у XI веку, и у том погледу Рас не заостаје за градовима на *Војном путу*, већ, ако је судити по борбама које се воде око њега, постаје важнији од њих. То је условљено и његовим географским положајем јер се налазио на крајњем западу, на граници према „крштеној Србији“.

Поређење Порфирогенитових и података из повеља Василија II помаже нам да исцртамо границу између обновљене Византије и Србије. Јасно се истиче линија која је одвајала ове две државе: ишла је од Београда преко Раса до Призрена. Ова линија представљала је и границу између два урбана подручја. На територији Србије осим „насељених градова“ Константина Порфирогенита нема других градских насеља, док се источно од ове линије налазе поменути епископски градови и насеља подложна њима. Док за највећи број градова – седишта епископа готово са сигурношћу можемо тврдити да су урбана средишта, за подложна насеља не можемо ништа конкретније рећи поводом овог питања, али су њихов значај лежи у чињеници да та места постоје и то поједина са словенским именима. Порфирогенитови градови нису оставили трајније трагове свога постојања, што иде у прилог теорији да су то била утврђења – управна средишта, за разлику од њих епископски градови из Василијевих повеља играју важну улогу током средњег века. Историјски извори не пружају податке да ли је обнова византијске власти значила и обнову живота у овим градовима, или су они и после досељавања Словена и пропасти византијске власти наставили да живе и као активна насеља дочекала Василија II. Списак епископских градова сведочи о њиховом континуитету, али без јасних података да ли је у томе било прекида, и ако га је било, што је врло вероватно, колико је трајао. С обзиром да топографски континуитет у сваком случају постоји, поставља се питање да ли постоји континуитет становништва, и ако постоји ко га одржава: ромејско или словенско становништво. Знамо да су Ромеји од појаве првих напада напустили градове близу границе и повлачили се ка центру државе. То се понавља и за време словенских напада током VI и на почетку VII века. У другој књизи *Чуда Светог Димитрија Солунског* забележено је да су словенска племена која су се налазила у залеђу Солуна затражила помоћ од аварског кагана у освајању овог града, за кога се каже да прима избеглице из дунавских провинција и Дарданије, као и из

НПЗ 13 (1989) 147-158; М. Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 233-247; М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999.

градова Ниша и Сердике.⁸⁸ Ово значи да ове провинције и градови у њима нису били запустели током сеоба и да се живот у њима обнављао и настављао са обновом и постојањем ромејске власти на овим просторима. Река избеглица из ових и других мезијских градова бивала је све већа како су се напади појачавали, да би градови, вероватно, потпуно опустели током великих напада у другој и трећој деценији VII века, када је и византијска власт на овим просторима престала за дуже време. Колико дуго су градови били без становништва не зна се, тек, из Василијевих повеља види се да су градови насељени, јер се сваком епископу додељује одређени број парика у местима епископије. У њима се био усталио живот, а насеља у највећем броју носе словенска или имена прилагођена словенском језику, што иде у прилог тврдњи да ромејског становништва у њима није било, односно да га је било у малом броју. Сталност насеља потврђују и устаљена словенска имена која грчки писар настоји да што верније пренесе, односно транскрибује, а не да их забележи у њиховом старијем античком имену (Βραυιτζα, Μοραβισκον, Βροδαρισκον, Βελεγραδον уместо Viminacium, Margum, Noreum Margi, Singidunum)⁸⁹ што упућује на то да су становници били Словени. У таквој средини и клир је био словенски, што се уклапа са познатом је трпељивошћу којом је Василије II водио своју политику после рушења Самуилове државе, па је тако и затечено словенско свештенство остало на својим местима. Оваква ситуација неће дуго потрајати јер, су већ Василијеви наследници почели да мењају словенски клир грчким. Питање које се овде поставља, али које не задире у процес урбанизације централног Балкана јесте да ли ове градове, пре свега Београд треба разматрати као део српског утицаја и сфере пре XV, а посебно пре XIII века.

Поставља се питање када су византијски градови запустели и колико је то трајало. С обзиром да се интензитет напада Словена и Авара појачао од 584. године, да се већ од 588. године Словени насељавају дубоко у унутрашњости Грчке, а да је лимес остао без одбране 602. године, онда у том интервалу требамо тражити опустење градова, како оних на лимесу, тако и у унутрашњости. Овај процес је завршен доласком Срба и Хрвата у трећој деценији VII века. Градови који су се налазили на територији данашње Србије, како они већи, тако и мањи који су гравитирали њима, такође су опустели у истом временском периоду. Остали су само мањи „цепови“ ромејског становништва ван путева и праваца којима су се кретали нови становници.

⁸⁸ ВИИНЈ I, 195-196; *ИСН I*, 123 (Ј. Ковачевић).

⁸⁹ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 84-88.

Археолошка истраживања, која су на нашим просторима најобимније урађена у широј области Раса, показала су да на простору античких градова није било словенских насеља током VII и VIII века. Истраживања Градине на Пазаришту показала су да су прве словенске куће тек из IX и X века, и да постоји један вакум између ромејског и словенског становништва. Време Јустинијанове обнове јасно је документовано, као и обнова насеља у времену обнове византијске власти.⁹⁰ Међутим, није у свим ранијим насељима настављен живот. Истраживања на 12 локалитета у области Раса показала су исте резултате: само два локалитета Градина на Пазаришту и Градина на Постењу имају средњовековни слој из IX и X века. Остали локалитети су из античког и рановизантијског периода и нису обновљени након словенског насељавања у VII веку. Исти је случај и са Београдом. Најстарије словенско насеље је оно откривено на савској падини, у тзв. Доњем граду, и оно није старије од IX а могуће и X века.⁹¹ Ово нас наводи на закључак да се Словени по доласку на Балкан нису насељавали у градовима које су затекли пусте по одласку Римљана. Тек у IX и X веку насељавају се на простору појединих старијих насеља, али и то у малом броју и само у највећим насељима, са богатом привредном околином. Постојање великог броја локалитета који носе називе Градина, Градиште, Град, Градац, Гра(д)це, Градачац, Гра(д)чаница, Грачица сведочи о прекиду у континуитету живљења у њима и да је старије име заборављено и изгубљено, што, опет, упућује да Словени нису затекли староседеоце у овим местима и да су сами живели у подножју или околини ових насеља.⁹²

Када сумирамо добијамо следеће. Доласком Словена, нарочито Срба и Хрвата, градови у централном делу Балкана запустели су. Њихово становништво повукло се ка центру државе, а придошло становништво населило се у околини запустелих градова, нарочито оних на повољним географским местима: у низинама и близини река, на раскрсницама путева, у близини лако приступачног земљишта за земљорадњу. У већини запустелих насеља обновљен је живот у IX и X веку. Бугари и Срби који су населили ове градове дали су им нова – словенска имена, а имена неких градова која су

⁹⁰ М. Поповић, *Рас – касноантичко и средњовековно утврђење II*, 227; М. Поповић, *Подграђе града Раса*, 159.

⁹¹ Г. Марјановић-Вујовић, *Словенски Београд*, 292-295; Г. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље у Београду*, Годишњак града Београда 25 (1978) 7-16; М. Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и Северне Србије*, Годишњак града Београда 25 (1978) 17-25, М. Поповић, *Београдска тврђава*, 38-42.

⁹² Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, 24-29.

им остала у сећању прилагодили су свом језику. За разлику од њих византијска утврђења која су се налазила на теже приступачним местима, без култивисане земље у окружењу, запустела су после одласка војних посада и околног становништва. Словени и Срби се у њима нису насељавали, нити су упамтили њихова имена. Отуда велики број топонима са основом *град* присутних у српском језику и на територији данашње Србије.⁹³

Насеље које наставља на темељима старијег било је Рас. У време Јустинијанове обнове забележена је обнова тврђаве Арса, чије су име Срби (Словени) прилагодили своје језику. То што је дошло до прилагођавања имена говори о томе да су овде Срби и Ромеји били у контакту. Када се зна да је на том простору била граница између Србије и Бугарске, касније Византије, онда ово постаје вероватније. Ово место обновом византијске власти постаје седиште епископије, једине за коју се не зна да ли је целом својом територијом била у границама византијске државе или се једним својим делом простирала и на области којом су управљали српски жупани.⁹⁴ Овај град, који је током друге половине IX и на почетку X века био на граници између Србије и Бугарске,⁹⁵ постаће убрзо средиште српске државе одакле су кретали покрети даље ка југу и југоистоку. Током последње деценије XI века, деценији првих већих сукоба Рашке и Византије, и у првој половини XII века биће поприште сукоба између српских жупана и Византије, али ће и поред повремених запоседања од стране Ромеја заувек прећи у српске руке. У њему ће наставити да постоји епископија којом су у великој мери обухваћени Срби, али је свештенство током XI века, када и у другим деловима Охридске архиепископије, постало грчко, што се види из његовог благонаклоног става према настојању Византије да ове територије сачува у оквирима своје државе.⁹⁶

Поред Раса, пре издавања повеља цара Василија помињу се и други већи градови на територији Србије, места која су била у делокругу византијских писаца.

⁹³ На територији Србије, када изузмемо градове за које се поуздано зна да су из средњег века (Маглич, Брвеник, Ждрело), на делу који обухвата део јужне Србије, Неготинску Крајину, Поморавље, Шумадију, Ибар, део западне Србије постоји најмање 70 локалитета типа Градина, Градиште, Градац и сл. На овом подручју постоји најмање још толико топонима који уз себе садрже одредницу Латински, Грчки, Римски или Мађарски, што укупно чини око 140 локалитета. У овај број нису ушли они објекти за које народ каже да су из турског или аустријског периода (без обзира да ли они припадају том хронолошком оквиру) Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, 116-117.

⁹⁴ *ИСН I*, 178 (Ј. Максимовић).

⁹⁵ ВИИНЈ II, 52.

⁹⁶ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана*, 61.

Међутим, из писања хроничара не види се карактер ових места нити њихова привредна активност. Забележена су места која у близини пута *via militaris*, који је за Византију имао велику важност. Тако Јован Скилица помиње тврђаве Мораву и Београд „у Панонији“ где је Петар Одељан боравио 1040. године и где је започео устанак.⁹⁷ Док се о Београду као насељу и његовом значају у одбрани северне византијске територије зна, тврђава Морава се не среће у документима у овом облику. То је свакако Моравиште из прве повеље цара Василија II Охридској епископији, некадашњи муниципалитет Margum, на ушћу Мораве у Дунав. Теофилакт Охридски помиње моравског епископа, очигледно мислећи на ово место.⁹⁸ У вези са устанком Петра Одељана Скилица помиње и Ниш, док његов настављач осим Ниша помиње и Призрен, као место где су устаници свечано дочекали Одељана.⁹⁹ Браничево се помиње неколико пута, као место које има важну улогу у одбрани северне границе,¹⁰⁰ док се Ниш налазио на путу којим су се кретале бројне војске, па се, осим у устанку Петра Одељана, помиње и у устанку Ђорђа Војтеха, када је освојен поред других „Подунавских градова“.¹⁰¹ Ана Комнина га помиње као седиште теме, што свакако говори о његовој величини.¹⁰²

Од градова који нису били на Војничком путу најчешће се помиње епископски Липљан. Тако Јован Скилица наводи да су се становници Липљана, заједно са становницима Пелагоније и Моровизда, предали цару Василију II после смрти Јована Владислава 1018. године, мада топографска убијација места није сигурна.¹⁰³ Изгледа да је епископ липљански учествовао у верским распрама па га Теофилакт Охридски помиње као неко против кога се води судски поступак.¹⁰⁴ Осим што је био седиште епископа Липљан је дуго времена био и погранично византијско место према Србима. Жупан Вукан га је више пута освајао током десете деценије XI века и тек на интервенцију цара Алексија Комнина био је враћан у окриље византијске државе.¹⁰⁵

⁹⁷ ВИИНЈ III, 142.

⁹⁸ ВИИНЈ III, 353.

⁹⁹ ВИИНЈ III, 144, 179, 181, 184.

¹⁰⁰ ВИИНЈ III, 392.

¹⁰¹ ВИИНЈ III, 143-144, 164, 238, 244.

¹⁰² ВИИНЈ III, 392.

¹⁰³ ВИИНЈ III, 124.

¹⁰⁴ ВИИНЈ III, 305, 308.

¹⁰⁵ ВИИНЈ III, 385-388.

Старо епископско седиште Призрен такође се помиње неколико пута, најчешће у вези са поменутиим устанцима, али и као седиште епископа.¹⁰⁶

Друга половина XI и нарочито прва половина XII века донели су нове сукобе између Срба и Византије. Тежиште тих сукоба пренело се из приморских крајева у средишњи део Балкана, нарочито у област Раса, која је често прелазила из једне у другу државу. Сукобе са Византијом започео је жупан Вукан, који је продирао дубоко у византијску територију, тако да линија Рас – Звечан – Пећ престаје да буде граница. Жупан Вукан је продро до старог епископског града Липљана и одатле даље према области Врања, Скопља и Полога. Тек је на интервенцију самог цара Алексија I долазило до смиривања ситуације и склапања примирја. Чињеница да Византија преговара са Србима говори о нараслој снази нападача и ситуацији на терену. Сукобе са Византијом наставиће и Вуканови наследници Урош I, Урош II и Деса. Срби ће у овим сукобима држати страну Угара, са чијом владарском породицом су се ородили удајом Јелене, кћери Уроша I за Белу II, наследника на престолу угарског краља Стефана II. Лошу политичку ситуацију у Византији још више су закомпликовали походи крсташа у Првом и Другом крсташком рату. Они су их на неки начин спутавали да се одлучније обрачунају са Србима.

Иако су византијски писци оставили писана дела у којима говоре о сукобу са Србима, ипак нема података о економском и урбаном развоју. Помињу се борбе око појединих насеља, али се не види каквог су карактера сама места. За Рас извори говоре да су га Срби спалили и протерали његовог управника Критопла, али без података да се ради о урбаном насељу. У походу против Срба цар Манојло је 1149. године, после заузимања Раса, продро у област Никаву, чија је утврђења порушио, а затим продужио према Галичу, утврђењу у области Ибра, у близини некадашњег Муниципија ДД. У оба случаја ради се о *утврђењима*, којих је у области Никаве било више. У овом опису ратовања нема помена градова, док се за Галич сасвим јасно види да је био утврђење-рефугијум, јер се у њега било сместило околно становништво које је заједно са српским војницима три дана пружало отпор византијској војсци. Градови на путу Београд – Браничево – Ниш још увек су били ван оквира српске државе. Од њих ће Ниш бити први прикључен српској држави, али ће и брзо отпасти од ње. Време династије Немањића донеће више података о овим градовима и њиховом урбаном развоју.

¹⁰⁶ ВИНЈ III, 124.

III ТИПОЛОГИЈА УРБАНИХ НАСЕЉА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ

Доласком на просторе Балкана словенска племена су затекла развијену цивилизацију, плод грчко-римске симбиозе, чија је битна карактеристика била постојање градских насеља. Градове је карактерисала урбана структура која их је одвајала од насеља сеоских типова. Поред структуре одвајао их је и начин привређивања: градска привреда се умногоме разликовала од начина привређивања на селу. Од степена успешности и развоја градске привреде зависила је и развијеност градова, али и његове околине. Сви градови нису припадали истој категорији, и међу њима је постојала подела која је произилазила, углавном, из степена економске развијености.

Насеља на територији коју ће нешто касније, током VII века, населити Срби и на којој ће током средњег века развијати своје државе, нису одскакала од ове уопштене оцене. Подела међу њима била је условљена начином привређивања, економским развојем и географским карактеристикама. Док су начин привређивања и степен економског развоја чиниоци који су доводили до опште поделе која је карактеристична за насеља на читавом простору Европе, географски услови утицали су на развој насеља карактеристичан само за поједине области и регије. Тако је и територија која је предмет нашег истраживања била подељена на неколико специфичних области, односно зона. Можемо разликовати три области: Приморје, централни део Балкана и јужни делови који се наслањају и једним делом припадају географској Македонији.

Приморје карактеришу насеља настала на обали Јадранског мора симбиозом грчко-римске културе. Због њиховог положаја били су упућени на поморство и трговину, али су били у подређеном положају у односу на друге веће и старије градове. Становништво је у почетку било романског порекла, али је касније све више словенизирано, тако да током развијеног средњег века „Романи“ представљају тек 10% од укупног становништва. Они, међутим, љубоморно чувају своје привилегије, затворени у градска већа. При крају средњег века становништво српских приморских градова се у доброј мери албанизује.

Насеља у јужном делу средњовековне Србије, област која ће се од времена цара Душана називати „грчке земље“, карактеришу насеља настала на темељима старијих градских центара проистеклих из времена грчко-римске власти. Насеља су настала на повољним географским местима, раскршћима путева и у долинама река.

Привреда ових насеља повезана је са својом околином и у њима значајно место заузима занатство и трговина. Срби су ове области освајали од средине осамдесетих година XIII века ступајући у контакт са затеченом цивилизацијом. Према затеченим градовима понашали су се као и према осталим деловима освојених земаља – потврђујући претходне повеље и привилегије.

Насеља у централном делу Србије и Балкана, у делу који ће се од времена Душана називати „српске земље“, карактерише разноликост по питању и месту настанка. Развој рударства покренуо је и развој трговине и локалне пољопривредне производње, што је, опет, доводило до појаве нових и развоја постојећих насеља. У овој зони насеља нису настала на темељима стријих градова, осим појединих, као што су: Ниш, Призрен, Браничево, Београд, али су то углавном насеља на периферији „српских земаља“.

Досадашња сазнања говоре да Словени, па тако и Срби, на територији где су живели пре доласка на Балкан, нису имали насеља урбаног типа каква се срећу у грчко-римској цивилизацији. Доласком на Балкан наставили су са таквим начином живота, живећи у највећој мери у сеоским насељима. Градове које су затекли приликом доласка порушили су и у прво време у њих се нису насељавали. За своја насеља бирали су равнице у долинама река, остављајући градове у рушевинама, а планине препуштајући преосталом романизованом становништву.

Први византијски извори који говоре о Словенима и Србима оскудни су обавештењима о њиховим насељима. Први помен градских насеља налазимо код Константина Порфиrogenита. Говорећи о областима које су населили Срби Порфиrogenит набраја у њима *кастра оикоуцева*, што ће код нас бити преведено као *насељени градови*.¹ Овај термин Порфиrogenит редовно користи за сваку област коју насељавају Срби: Србију (и Босну), Паганију, Захумље и Дукљу. Употребљивао га је и за градове у области настањеној Хрватима.

Помен *кастра оикоуцева* подстакао је неколико питања и недоумица: од тога где се налазе до о каквим се насељима ради. Убикацијом ових насеља бавило се доста истраживача, који су један део наведених насеља идентификовали и лоцирали, али има и оних насеља која су остала неубицирана. Што се тиче типа, односно карактера насеља, тиме се бавио С. Ћирковић који је мишљења да се ради о управним центрима,

¹ ВИНЈ II, 58, 60, 61, 63-65.

седиштима жупа, у којима су обитавали локалне старешине.² То су, по свој прилици, била утврђења – рефугијуми, у којима осим старешине и војног одреда који га је пратио није било других становника. Они су живели у насељима у његовом окружењу која нису била „градског“ типа. Значајно би било да знамо величину и тип ових насеља, али таквих података немамо.

Градове који су Словени и Срби затекли били су утврђени, чиме су и изгледом подсећали на утврђења. Разлика је била само у величини и функцији. Док су градови служили за становање и пружање заштите како локалном сеоском становништву, тако и за заштиту државе, утврђења су имала исту функцију заштите, али не и становања у њима. Како су ова насеља када су Срби дошли била пуста они су и једна и друга називали градовима. Ова именица општесловенског порекла долази од речи од које и ограда, што упућује на функцију заштите, што је и била намена тако изграђених објеката. Временом ће ова именица попримити значење већег насеља које се развија готово искључиво у/уз тврђаву која том насељу пружа заштиту. Међутим, само мали број насеља у централној зони средњовековне Србије називао се градом: Призрен, Ново Брдо, Смедерево, Београд и Сребреница. И сам поглед на ова насеља говори да су то била најзначајнија и највећа у Србији средњег века. Свако од ових насеља пратила је већа или мања тврђава. Поред овога, јављају се и други термини као што су: трг, подграђе, варош. Њих је пратила и терминологија из латинског и грчког језика, као и из италијанског и немачког. Све ово, уз неизграђену специјалну научну дисциплину, довело је до нејасноћа и непрецизности.

Старо значење које је означавало утврђење и даље се задржало у говору, што историјски извори документују, и чак је ово значење много присутније. То је навело истраживаче да у термину *град* виде пре свега утврђење, чиме су доприносили и поједини термини као *дрвенград*, иако је још С. Новаковић скренуо пажњу на то да је ова именица значила „не као у *данашњем језику* само утврђење, него и утврђење и насеље у њему и око њега“ (подвукао Б.З.).³ На основу ове констатације Новаковића закључујемо да је непрецизност око терминологије ушла у историографију из језика с краја XIX и почетка XX века када наша историографија убрзано развија.

² С. Ђирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9-32.

³ С. Новаковић, *Град, трг, варош. К историји речи и предмета који се њима казују. Неколико страна из дела „градови и тргови у старој српској држави“*, Из српске историје, Нови Сад – Београд 1972, 160.

Поткрепљена различитим значењем у средњем веку и оним из времена С. Новаковића, непрецизност се даље развила у нашој историографији, уводећи нове термине. Неизграђеност терминологије довела је до непрецизност у историографији. Тако се код Б. Храбака среће следећа констатација „Као и Призрен, и Рудник је у XIV веку за страни свет важио само као *трговиште* („меркато“), а не и као *варош*“ (подвукао Б.З.).⁴ Морамо признати да нам ова константација и разлика између трговишта и вароши није баш најјаснија. Насупрот овоме још раније среће се мишљење Љ. Ковачевића. Он је у студији о Вуку Бранковићу написаној крајем XIX века је сажето изнео границе његове области, која је захватала простор: „који се приближно протезао између Жеговца, Кознице, Грабашнице, Копаника, Девича и Црнољеве. На том простору беху три знатне *вароши*: Приштина, Вучитрн и Трепча, и три *града*: Борач, Звечан и Петрч код Неродимља“.⁵ Овде се прави јасна разлика између насеља у којима стално живи становништво, и утврђења у којима је стално присутна само војна јединица и евентуално управник области.

Навешћемо само још једно мишљење, овог пута од археолога, чија запажања о структури града могу бити занимљива историчарима. „У нашој историографији појам замка био је замагљен и скривен иза општег назива *средњовековни градови*, где није било јасног функционалног разграничавања. И сам појам *града*, у средњем веку био је различит од нашег савременог, утицао је на стварање забуна. Средњовековни *град* је представљао превасходно утврђено место, а тек потом урбану агломерацију, и то, готово по правилу, само ону која је била фортификована. Преношење нашег савременог значења речи *град* у амбијент средњег века неке од истраживача водило је ка погрешним закључцима, а код шире читалачке публике стварало илузију да је средњовековна Србија била урбанизована земља. У покушају да разграничимо значење овог општег средњовековног термина и прилагодимо га савременим схватањима, указаћемо на могуће поделе функционално-морфолошке природе. У држави Лазаревића и Бранковића, осим градова у Приморју, утврђеним урбаним средиштима – правим средњовековним градовима – могли су се сматрати, на првом месту, Ново Брдо, Београд и Смедерево, а потом, евентуално, Звечан, Рудник, Сребреница. Сва остала фортификована места била су тврђаве, превасходно војно-стратешког значаја, и

⁴ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, 18.

⁵ Љ. Ковачевић, *Вук Бранковић*, ГНЧ 10 (1888) 229 (= *Вук Бранковић*, Бој на Косову, старија и новија сазнања, 305).

мања утврђења-замкови, као властеоска боравишта и регионална средишта. Између ова два типа утврђења тешко је повући јасну границу, како у морфолошком тако и у функционалном смислу. Неке од тврђава биле су у исто време и утврђено властеоско боравиште, односно регионално средиште, а могле су имати и отворено подграђе. У том смислу уочљиве су и посебне просторне поделе где се, као у Сталаћу, у оквиру тврђаве јавља посебно издвојен замак са владарском-властеоском резиденцијом. Са друге стране, властеоски замкови представљали су значајне отпорне тачке и са тврђавама чинили јединствен систем одбране земље“.⁶

Иако се и овом мишљењу може понешто замерити, као по питању урбанизације, или сврставања Звечана и Рудника у исту категорију са Новим Брдом, Смедеревом и Београдом, оно је, ипак, најближе схватању човека у средњовековној Србији. О урбанизацији навешћемо једно супротно мишљење, што говори о схватањима у нашој историографији. Тако А. Соловјев сматра да је „Градски живот био је доста развијен у Душановој држави“.⁷

Мишљење М. Поповића је значајно и што пружа повода да се одвоји топографски од функционалног карактера насеља. Ова подела је почела да се јавља још крајем средњег века, али се није довољно искристалисала прекидом који је уследио доласком Турака. За разлику од топографског који је лакше уочити и дефинисати, функционални карактер града није једноставно дефинисати, како због различитих критеријума, тако и због промена које наступају. Најбољи пример је Призрен. Он током XIV века и пре тога представља значајну урбану средину, већу од места као што је Ново Брдо или Трепча, у XV веку он ће и даље топографски постојати, али ће готово нестати као привредно средиште, чиме замиру његове урбане функције.

Ако се вратимо схватању Љ. Ковачевића видећемо да се и међу његовим „варошима“ може направити топографска разлика. Тако нека места немају утврђења унутар насеља (Приштина, Трепча), док друга, као Вучитрн, имају, што их примиче другом значењу средњовековног појма град – насељу са утврђењем које га више или мање опасује. У оквиру једног таквог насеља у средњем веку разликовали су се делови. Тако се утврђење, које у неким случајевима може састојати из више делова, назива у српским документима град (**градъ**). У случајевима где се насеље састоји из два или више утврђења (градова) и међу њима постоји разлика. Тако у Новом Брду постоји

⁶ М. Поповић, *Липовац – трагови средњовековног властеоског боравишта*, 159.

⁷ А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 14.

Мали и Велики град, исто и у Смедереву, док су то у Београду Горњи и Доњи град. У оваквим случајевима Мали/Горњи град преузима функцију утврђења, куле, пирга. То је последња одбрана у коју се склањају војници који штите град. У Београду је постојала и посебна кула као место за последњу одбрану, то кула Небојша, која је добила име јер је од стране Београђана сматрана неосвојивом и оном која се не боји. Град се, када су то услови дозвољавали, а место за насеље је одабирано управо тако – да има повољне услове за одбрану, налазио на највишој тачки насеља, одакле се најлакше могло одупрети непријатељу. У њега су се током напада склањали и становници учествујући у одбрани. По писању Јована Таљакоца приликом опсаде Београда од стране Турака 1460. године жене су се из Доњег града, кога он зове *civitas*, преселиле у Горњи град – *castrum*.⁸ Ово показује да је латински језик био прецизнији и имао изграђенију терминологију,⁹ што је и разумљиво с обзиром да је урбана цивилизација достигла високе домете у римској држави.

Терминолошка разлика се јавља и у српским средњовековним документима, али она није најјаснија. Тако Душанов законик у члану 184 помиње градове и тргове: властела и кефалије царства ми који држе *градове и тргове*.¹⁰ У разграничењу ове поделе помоћи ће нам терминологија која се среће у дубровачким документима. Наиме, у актима насталим у Републици термин грађани, кога треба разликовати од онога који се односи на пургаре, јавља се само за становнике Новог Брда и Сребренице. Чињеница да су ова два насеља достигла највише привредне успоне говори о усмерењу таквог термина. Град је по таквом схватању, осим насеља са тврђавом, и насеље које је достигло највише степене привредног (па тако и урбаног) развоја. У складу с тим и ми у раду термин град, осим за утврђење, користити и да означимо привредно и урбано најуспешнија средњовековна насеља. Унутар њи разликоваћемо два дела: град – место за смештај војске и управе, и трг, подграђе, варош – привредни и део где људи живе.

Друге термине који се срећу у средњем веку лакше је дефинисати. Око града, који, дакле, има одбрамбену функцију, развија се део насеља у коме се одвијају

⁸ Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, 509.

⁹ Наводимо још један пример јасне диференцијације у латинским терминима: „*Dictum totum castrum et civitatem cum adiacentibus ignis voragine ad nihilum redigi fecimus* – При томе су целу *тврђаву и град* (у савременом значењу) пожаром уништили“, Е. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagrabiae 1892, 143.

¹⁰ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 142.

привредни и социјални фактори живљења. Овај део насеља, зато што се најчешће налази испод града назива се подграђе, на латинском и италијанском се имену града у у таквом случају додаје *sub, soto*. У XV веку јавља се у Босни за подграђе мађарски назив *варош*, а он ће се временом пренети и у Србију, а затим ући и у турски језик.¹¹ Подграђе се, нажалост, током времена изгубило, тако да у савременом српској језику готово и да се не чује. Заменио га је, у неку руку, термин предграђе, настао од немачког *vorstadt*.¹²

Термини из српског језика ушли су и у турски, али и обратно правећи различите језичке комбинације. Тако смо добили термин Подкаљаја, којим становници Призрена називају део града испод тврђаве (каљаје). Поред тога, у употребу је ушао и турски термин *пазар*, као ознака за трг. Па тако срећемо места као што су Никољ Пазар, раније Никољ Трг.¹³

Током процеса урбанизације у Србији су настајала и нова насеља, која нису настављала традицију старијих. Таква насеља нису била утврђења ни војна средишта већ економски центри и носе име – трг. Ова насеља пратила је специфична судбина. За разлику од утврђења која су запустела али су њихови зидови ипак остали, материјални остаци тргова, у највећој мери, нису сачувани. Ово је везано за начин и место градње таквих насеља. Она која су била у подножју тврђава, као Призрен, ули у околини црква и манастира, могла су се сачувати, док она која су се развијала око рудника у највећој мери су или променили место или нестали, иако је традиција о њима сачувана преко назива. Други разлог непостојања јасне слике о овим насељима везан је за начин изградње стамбених објеката у њима, који су били, углавном, од лошег материјала, па да се нису ни могли очувати на дужи временски период.

Средњовековна документа не пружају јасну слику која су насеља трг, а која не. У одређивању која се насеља могу убројати у категорију тргова поћи ћемо од етимолошког значења именице трг, која у старословенском и старосрпском језику значи роба. Од ове именице настале су изведенице: трговина, трговац, тржиште, трг као центар насеља и као само насеље. Ова чињеница може нам помоћи у трагању за насељима која припадају категорији тргова: то су она насеља у којима се трговало и у којима је долазило до робне размене. Постојање трговаца у неком насељу сасвим је

¹¹ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 90 (цитиран С. Новаковић, *Град, трг, варош*)

¹² С. Новаковић, *Град, трг, варош*, 160.

¹³ С. Новаковић, *Град, трг, варош*, 167.

јасна назнака да је то насеље било у категорији тргова. Колико су сва та насеља из ове категорије била урбана је већ друго питање, на које ћемо покушати да пружимо одговор кроз овај рад. Степен урбанизације неког трга зависио је пре свега од привредних фактора, који су, опет, у вези са политичким, па је њиховим променама долазило и до промена у тргу. То видимо на основу трга Брсково. Ово место је настало као сеоски трг, али је развојем рударства прешло у рударски и постало најзначајније трговачко место Србије, да би у првој половини XV века постало неинтересантно за дубровачке трговце и запустело. Брсково је током времена било и караванска станица, одакле су трговци након што би платили царину настављали даље. Из овога видимо да Брсково може припадати трима од четири групе тргова – једино није био манастирски. Исти је случај и са типологијом караванских станица у Полимљу. Тако промене које су се дешавале у Пријепољу довеле су до формирања знатнијег привредног средишта, које је крајем марта 1368. године означено као *mercatum*. *Mercatum* је у систему категоризације тргова представљао последњу фазу и означавао је насеље које се формирало око сталног трга, при чему је трг – *mercatum* – био битан елемент насеобинске целине. На примеру Пријепољ то изгледа овако: *locus – forum – mercatum*, како се наводи и у једном документу из 1370. године.¹⁴ Наравно, ове промене због недостатка докумената није могуће увек испратити.

¹⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Насеља*, 135, 265; Р. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 162.

IV ПРИВРЕДНО-ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ НАСТАНКА И РАЗВОЈА ТРГОВА У СРБИЈИ ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА

У поступку идентификације услова који су довели до настанка тргова и прилика у којима су се, касније, током средњег века, развили кренућемо од саме основе, односно значења речи трг. Као што је истакнуто ова именица има више значења, од којих је првобитно било роба која се размењује за другу робу. Ова роба је имала другачији карактер и намену од оне произведене за личне потребе. Сам процес размене робе назван је трговина, такође, по основи трг. Именица трг је касније попримила и друга значења: место на коме се тргује, тип насеља где се тргује и на крају средиште насеља на коме се окупљају његови становници.¹ Окупљање је могло бити како због трговине, тако и због дружења, али и решавања важних питања која се тичу заједнице. Када сагледамо дата значења и њихов опис долазимо до компоненте која их повезује, а то је *трговина*, па тако долазимо и до основног узрока настанка тргова као типа насеља. То су била насеља у којима се трговало робом произведеном за размену и она ће се разликовати од насеља у њиховом окружењу, која су, пре свега, била аграрног карактера. И првобитни тргови били су аграрна насеља која су се од околних села разликовала по томе што се у њима трговало робом која се производила како у околним сеоским насељима, тако и у другим удаљеним местима. Тргови као насеља ће се даље развијати и попримати и додатне карактеристике које ће их све више удаљавати од њиховог аграрног окружења, али ће трговина остати битно опредељење њихове привредне активности.

Развој трговине довео је до даљег успона постојећих привредних прилика, али и до настанка нових. Све те привредне активности су међусобно повезане и условљене, а трговина је деловала као кохезиони, али и покретачки фактор који је утицао и на развој и даљи напредак и у другим привредним гранама.

Доласком на просторе Балкана Срби су се бавили, пре свега, пољопривредом, али су, као што ћемо видети, познавали и друге привредне активности, као што је рударство, разни занати и др. Доласком запосели су плодне пределе у долинама река, бирајући на тај начин средину сличну оној из које су дошли, што их је опредељивало у даљим привредним активностима. Планине и мање приступачне пределе препустили

¹ ЛССВ, 737-739 (Д. Ковачевић-Којић).

су, у највећој мери, затеченом становништву, које је на тај начин било упућено на сточарство, док су Срби изабрали да се баве земљорадњом. Бављење овом привредном граном било је условљено и природним условима које су Срби затекли, како географским, тако и климатским. Предела у долинама река на којима су се населили представљали су засебне географске целине које су Срби називали жупама – термином познатим и код других Словена. Ове географске целине заокружене су како физички, од других су одвојене планинама, тако и климатски – у њима влада клима другачија у односу на околне планине. Те географске целине – жупе, постаће и административне јединице, а то је подразумевало управну структуру која је имала своје средиште. У оквиру жупа као административних јединица одвијао се целокупан живот обичног становништва.

Земљорадња коју су Словени донели из „прапостојбине“ била је примитивнија у односу на Западну Европу или Византију, у чијим границама су се населили. Временом ће се и она усавршити, али неће достићи развој који је ова привредна грана имала у Западној Европи. Ипак, била је то основна привредна грана која је омогућавала Србима да преживе, али и да уз помоћ ње развијају друге привредне активности.² Више векова било им је то основно занимање, што потврђује и велики број термина везаних за земљорадњу, нпр. постојање већег броја термина којима се означавају њиве различите површине и квалитета.³ Поред тога највећи број производа насталих обрадом земље словенског је порекла, што значи да су их Срби донели својим доласком. Један део ових термина ушао је и у језике других народа који су живели у њиховом суседству.

Првобитна пољопривреда је била екстензивног карактера и такав вид је задовољавао потребе становништва све док је постојала земља на којој се могла ширити земљорадња и док се број становника није толико увећао да се почела осећати оскудица у храни, због чега се, временом, прелази на интензивни вид обраде земљишта. Преломни тренутак дешава се током XIV века када се са двопољног система прелази на тропољни, који је био доста напреднији. Прелазак није био брз, нити истовремен у свим крајевима. Земљорадња је становништву обезбеђивала храну и минималне вишкове које су трговином размењивали за неопходне ствари, а које сами нису производили, пре свега со. Ти вишкови нису били значајнији и нису преко трговине могли довести до знатнијег богаћења.

² О земљорадњи исцрпно М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 2004².

³ Вид. *ИСН I*, 359-360 (М. Благојевић).

Бављење пољопривредом подразумевало је обраду земље и, у много мањој мери, узгој стоке која се користила пре свега за личне потребе: да задовољи потребу за храном, и као помоћ у обради земље. Сточарством су се активно у највећој мери бавили власи – романизовано балканско становништво. Временом када у највећој мери буду асимиловани термин ће даље остати као ознака за сточаре.

У оквиру земљорадње Срби су се бавили узгојем разних врста житарица, као и воћа и поврћа. Од житарица гаје се пшеница, јечам, овас, раж, просо и др. Од поврћа узгајане су разне врсте које се означавају једним термином „зеље“. Срби су се бавили и гајењем воћа од чега посебно место има винова лоза, тј. грожђе. Међутим, у копненом делу Србије, за разлику од приморског, или оног који је Србија касније прикључила освајајући на југу делове Византије, дуго није било винограда у значајнијем броју. О значају узгоја грожђа говори податак из Оснивачке повеље манастира Хиландара у којој монах Симеон, некадашњи велики жупан Стефан Немања, истиче да је лично засадио два винограда и приложио их манастиру Хиландару.⁴ То ће касније истицати и његов син и наследник на престолу Стефан Првовенчани који је, такође, засадио и Хиландару приложио винограде.⁵ Вино које се правило од грожђа представљало је артикал за којим је постојала стална потражња, па ће његовом производњом поједина властелинства доћи у ситуацију да га износе на тржиште. Колико је трговина вином била значајна говоре и неке одредбе из статута града Котора, као и других приморских градова, којима се забрањивала трговина страним вином, а прекршиоцима се претило строгим казнама.⁶ Осим вина, као напитака у Србији се справљало и пиво чији је промет био значајан на вашарима и панађурима. Сељаци на поседима бањског, бистричког, грачаничког и дечанског манастира били су дужни, обично пред манастирску славу, када се одржавао панађур, или пред неки други празник, да манастиру дају одређену количину слада и хмеља, или пак потпуно припремљено пиво.⁷ Осим ових пића у Србији се производила медовина којом се и трговало, али о томе нема довољно података. Краљ Милутин је, дајући повластице Дубровчанима, забранио да им се узима медовина.⁸

⁴ *Chil.* II, 377.

⁵ *Chil.* II, 374.

⁶ Вид. Д. Синдик, *Понтификал Которске бискупије у Лењинграду*, ИЧ XXXI (1981) 53-66; Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI (208) 305-309.

⁷ С. Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, Глас СКА 86, 51(1911), 151-166.

⁸ ЛССВ, 518 (М. Спремић).

Бављење земљорањом захтевало је поседовање одговарајућег оруђа. У највећој мери оно се производио у сеоским газдинствима и за личну употребу. Временом, развојем земљорадње расте и потреба за оруђем што доводи до специјализације код људи који се баве његовом израдом. Почињу да се издвајају занатлије којима основно занимање постаје израда разних врста оруђа, алата и оружја. Иако је бављење појединим занатима дуго времена било за личну употребу, поједини занати, пре свега у обради метала, рано ће прерасти личне потребе. То се види по томе што од јединственог заната ковача почињу да се издвајају посебне специјалности. Слична је ситуација и са обрадом коже и прављењем одевних предмета од ње. Ове две гране: израда оруђа, оружја и алата и израда одеће, постале су поред земљорадње, најзначајније привредне активности и генератори трговине током дужег периода. Ширење трговине делује повратно па и код њих долази до развоја што доводи до даљег усавршавања и специјализације. Тако појединим занатима почињу да се баве у почетку појединци, затим њихове породице и на крају читава села. Многе занатске активности којима су се бавили становници појединих села оставиле су трага у називима ових насеља.

Временом су земљорадња, сточарство и разни занати толико узнапредовали да су почели да производе и за тржиште, ипак, сви добијени производи нису могли у истој мери да дају подстицај даљем развоју. Српски занатлијски производи су квалитетом, у највећој мери, заостајали оним који су доношени из околних области, пре свега из Византије, а није их ни било у довољном броју. У размени која је уследила Срби су понудили пољопривредне производе у замену за занатлијске, чиме су постављени темељи настанка и даљег успона трговине, која ће условити даљи привредни, али и целокупни друштвени развој.⁹ Као значајно место снабдевача српских земаља јављају се градови у приморју међу којима се издвајају Котор и Дубровник.¹⁰

⁹ Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*, Гласник СУД XXXVII (1873) 189-249; К. Н. Костић, *Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, историјско-географска расправа*, Београд 1899; К. Н. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, Београд 1904; К. Јирећек, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka*, превод В. Свијетковић, Dubrovnik 1915; Г. Чремошник, *Увозна и извозна трговина Србије год. 1282. и 1283.*, Споменик СКА LXII (1925) 61-69; И. Божих, *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV и XV веку*, ИГ 1 (1949) 21-62; Н. Вучо, *Економика средњовековне Србије*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 183-207; К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205-303; Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине XV века*, ИЧ 18 (1971) 13-44; К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1990, 178-192; М. Динић, *Дубровачка*

Значај трговине за укупан друштвени развој, али и сопствене приходе, уочили су владари, али и локални господари, који настоје да је на разне начине што више поспеше. Већ смо навели шта је било преузето у западној Европи (Шампањи), а сличне мере преузимали су и наши средњовековни владари, који су брзо уочили да је трговина основна привредна грана која је омогућавала даљи развој државе и њеног благостања, али и њиховог личног материјалног положаја. Управо први сачувани акти наших средњовековних владара говоре о трговини и односе се на њу.¹¹ Чак и у актима који су плод духовног опредељења владара, као што су најраније повеље дате манастиру Хиландару, трговина је нашла своје место. Први сачувани акти српских владара, насталих у последњим деценијама XII века, су уговори са Дубровчанима о повластицама у трговини и сведоче да је трговина као активност заузимала значајно место у односу Дубровника и његовог српског залеђа.¹² Иако су то први познати уговори они не настају на зачетку трговачких веза, већ насупрот, после дужих постојаних веза, што говори начин на који су регулисана поједина питања у уговору. Ови уговори између Дубровника с једне и Стефана Немање, односно бана Кулина, с друге стране, само су писано озваничење постојећих трговачких веза. Трговина је у то време већ потпуно изграђена,¹³ па се оправдано поставља питање да ли је таквих уговора било и раније.

У уговору склопљеном 1186. године српски велики жупан Стефан Немања, коме се придружио и његов брат Мирослав, иначе удеони кнез области у дубровачком залеђу, дозвољава Дубровчанима да слободно путују и тргују по целој његовој земљи.¹⁴ Ово су прве сачуване гаранције и трговачке повластице које су Дубровчани добили. Они ће их касније љубоморно чувати и истрајавати на њима, често настојећи да их

средњовековна караванска трговина, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 687-711; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².

¹⁰ О занатима у Србији: ЛССВ, 214-217 (С. Ћирковић); о дубровачким занатима D. Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

¹¹ То су уговори које су са Дубровником склопили Стефан Немања и његов брат Мирослав 1186. године и босански бан Кулин 1188. године.

¹² С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, 47-55.

¹³ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 688.

¹⁴ С. Новаковић, *Зак. споменици*, 133; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-1*, Београд 1934, 8; V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom*, Rad JAZU, knj. 283, Zagreb 1951, 52-54; О удеоним кнезовима и кнежевинама М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 1-21. О Мирославу као хумском удеоном кнезу С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 48-53 сл.

даље прошире. Добијање гаранција о слободи трговине и сигурности робе и власништва позитивно је утицало на даљи развој трговине, што је и била намера потписника. Користи од тога имале су и једна и друга страна, што потврђују касније обнове уговора. Дубровчани су зарађивали као посредници између Србије и других трговачких центара, а српски владари од „десетка“ који су убирали на највећи број робе којом се трговало.

Уговор између Стефана Немање и Дубровника сведочи и о правцима у којима се трговина у Србији кретала. Она је у највећој мери била окренута западу, тј. јадранском приморју, одакле се роба допремала у Србију, али и где је извозена, у почетку доста мање, али сваком годином све више. Роба је кретала из приморских места, наследника старих античких градова, у ово време већином још увек у рукама Византије. Развојем Немањине државе током осамдесетих година XII века у оквиру Србије нашли су се и приморски градови у Зети, међу којима је најзначајнији био Котор, који је Немања сачувао од рушења и у њега сместио свој двор.¹⁵ Поред Котора важнији градови који су се нашли у Немањиној држави били су Бар, Будва, Улцињ, Скадар и мања места у његовом окружењу Свач, Дриваст, Дањ, Свети Срђ, Сапа, Балецо. Иако је Немања фаворизовао Котор зато што се налазио у његовој држави, он, као ни други градови у Зети, није успео да постане главно трговачко место за Србију. То је, ипак, постао Дубровник, који се налазио ван граница Србије и који су Немања и Мирослав узалуд покушавали да заузму 1185. године. У почетку су Которани због Немањиних привилегија имали предност, о чему говоре најраније католичке црквене општине у Србији, као и присуство Которана у најстаријим рудницима.¹⁶ У том периоду пословање Которана помаже и то што, за разлику од Дубровчана, нису бивали у сукобу са српским владарем чији су поданици били. Ако је у почетку и било неке равнотеже између ова два града, од средине XIV века примат је коначно преузео Дубровник, град на размеђи Травуније и Захумља.¹⁷ Котор је је предност изгубио после 1355. године када су у Српском царству почеле унутрашње борбе, у којима је и сам

¹⁵ *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 184; уп. Д. Синдик, *Стефан Немања и Котор*, Међународни научни скуп Стефан Немања – Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 116-119.

¹⁶ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН 103 (1953) 11-16.

¹⁷ *ИСН I*, 385 (М. Благојевић).

учествовао, и због чега је био и плен других.¹⁸ Дубровник се налазио у потпуном српском окружењу од кога је живео и са ким је имао чврсте везе, али никада није припадао српској власти. Везе Дубровника и српског залеђа потицале су управо из трговине којом се Дубровник, у највећој мери, бавио међу Србима. Трговина му је омогућила и да се самостално развије, иако је признавао власт Византије, Венеције, Нормана и Угарске. О значају трговине за овај град и о њеном усмерењу најбоље сведочанство су оставили сами Дубровчани у обраћању угарском краљу, под чији су суверенитет дошли после Задарског мира 1358. године: „Не можемо живети ако не тргујемо, а тргујемо највећим делом у рашкој земљи“.¹⁹ Значај је увиђао и сам угарски краљ Лудовик I који је, прихватајући врховну власт над Дубровником 1358. године, дозволио његовим грађанима да слободно тргују у Србији и Венецији чак и ако би он био у сукобу са овим државама.²⁰

Поред Дубровчана, најбројнији трговци у Србији били су Которани, осим којих су били присутни и становници других зетских градова и чији је број био далеко мањи. Иста ситуација је била и са трговцима из других далматинских градова, као и појединих градова Италије. Трговином су се бавили и Срби, у почетку у малом броју, али временом све више. Присутни трговци били су у највећој мери становници приморских градова, а они су у Србији сматрани странцима, чак и они који су били из места у оквиру српске државе, као грађани зетских градова. Оно што их је одвајало од локалног становништва и шта их је чинило странцима била је етничка и конфесионална припадност.

Роба која је купована и извожена из Србије у почетку је била аграрног карактера, били су то пре свега сточарски и у мањој мери производи добијени земљорадњом. Међу њима су се издвајали: жива стока, коњи, животињске коже, лој, маст, вуна, сир, крзна, коже од дивљих животиња вукова, куна, лисица, рисова, мед и восак.²¹ Поред овога, у Приморју су продавани и робови хватани на Балкану, али је ова трговина забрањена одлуком Великог већа 27. јануара 1417. године, а најдуже се одржала у Босни која је сматрана јеретичком земљом. Као што видимо, извожене су јефтине сировине и полупроизводи које су Дубровчани користили за личну употребу

¹⁸ С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 51.

¹⁹ Ј. Гадић, *Писма и путства*, 214.

²⁰ С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, 51; уп. I. Mitić, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815)*, Zagreb 1988.

²¹ К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, 192-194.

или су их извозили за Италију и градове Средоземља. Овај извоз није могао да успостави равнотежу и био је на штету Србије све до почетка извоза метала, који је уследио развојем рударства.

Трговци су у Србију углавном довозили производе текстилне индустрије, вунени, платнени, памучни и свилени материјали, пореклом из разних делова Европе.²² У почетку су тканине биле из Фландрије и Италије, а касније искључиво из италијанских градова. Схватајући значај тканина у извозу који је ишао у Србију, дубровачка влада је иницирала и подстакла развој текстилне индустрије у граду под Срђем, па се од 1416. године у Србији среће и текстил произведен у Дубровнику.²³ Постојао је сличан покушај развоја текстилне индустрије и у Новом, али је производња у овом месту остала занемарљива. Трговина текстилном робом ишла је узлазном линијом како се развијала српска држава – што је држава била економски јача, то је довоз финих и скупих тканина био све већи.

Поред текстилних производа у Србији су у већим количинама довожене и занатске израђевине од коже и текстила, затим алати, прибор и оружје. У каснијој фази развоја српске државе довожена је и луксузна роба, као што је скупочени накит од злата, бисера и драгог камења. У луксузну робу спадали су и зачини, мириси, материје за справљање лекова, шећер, послатице, јужно и конзервирано воће. Довожено је и стакло за прозоре, као и производи од стакла.²⁴

Ипак, главни артикал који је довожен у Србију и који је имао посебно место пре него што ће скупе тканине и луксузна роба постати толико тражени, била је со. Због великог значаја коју је имала у исхрани развила се трговина сољу и у оквиру ње монопол који су обе страна у промету упорно настојали да очувају. Владари Србије су упорно за себе чували право убирања „кумерка солског“ (*commercium salis*), тј. половине прихода продате соли, што је рађено у самом Дубровнику. Кумерк солски је

²² Вид. Г. Чremoшник, *Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283*, Споменик СКА 62 (1925) 61-69; Г. Чremoшник, *Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosni*, 58-61.

²³ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982; Д. Динић-Кнежевић, *Петар Пантела трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 13-1 (1970), 81-144; V. Хан, *La culture matérielle des Balkans au moyen âge à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, *Balkanica* 3 (1972) 157-193.

²⁴ Вид. В. Хан, *Три века дубровачког стакларства (XIV-XVI век)*, Београд 1981; В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV-XVI век)*, Београд 1979; В. Хан, *Налази средњовековног и новијег стакла у Полимљу – Милешева*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1980, 173-185.

представљао трг са царином на коме се продавала и одмах царинила со. Део прихода од ове царине узимао је српски владар, који је у Дубровнику постављао свога цариника све до времена кнеза Војислава Војиновића.²⁵ Жиречек је сматрао да је термин кумерк византијског порекла и да долази од речи *commercium*, *κομμερκίου* што представља царину, док је *κομμερκαριος* цариник.²⁶ Поред кумерка у Дубровнику, на простору од „реке дринске (Дрим) до Неретве“ постојала су, на основу неке прадавно постигнуте конвенције, још само три, у: Дријевима, Котору и Светом Срђу. Трг у Дријевима, који је први поменути трг у нашим исправама средњег века, развио се на бази транзитне трговине између Приморја и залеђа.²⁷ До Дријева Неретва је најчешће била пловна и њом је стизала роба која се ту претоварала и даље преносила копненим путем. Ипак, не зна се када је кумерк соли заживео у Дријевима, јер се 1253. године као једини кумерк од Дрима до Неретве помиње онај у Дубровнику.²⁸ Развој трга у Дријевима ишао је како се развијала и трговина са залеђем, али значајан подстицај је дошао када су ове области дошле у састав средњовековне босанске државе почетком XIV века. Наиме, главни трговачки артикал који је ишао преко овог трга била је со. И пре него је трг дошао под власт Босне, со је у њу допремана у највећој мери преко овог трга. Тако се кумерк соли у Дријевима и усталио на основу извоза соли у Хумску земљу и Босну. Тако су се развила и остала три кумерка. Дубровник је снабдевао своје залеђе и даље Србију. Из Котора се сољу снабдевала Зета, док је са кумерка у Светом Срђу со такође транспортована у Србију, али зетским путем.

Због великих интереса око трговине сољу и једна и друга страна у промету су настојале да сачувају своје привилегије. Српски владари тако што су истрајавали на кумерку,²⁹ а Дубровчани тако што нису дозвољавали да се отварају нова места на којима би се трговало овим артиклом. Стари тргови на којима је со могла да се купује Дубровник, Котор, Дријева и Свети Срђ током читавог средњег века остала су једина места где се смело трговати.³⁰ У појединим местима трговало се као делу најближег

²⁵ ЛССВ, 344-346 (М. Маловић-Ђукић).

²⁶ К. Жиречек, *Историја Срба*, II, 214.

²⁷ М. Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, ГНЧ XLVII (1938) 109-147; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.

²⁸ *Старе српске повеље и писма*, I-1, 209, бр. 791; Ђ. Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, 66.

²⁹ У повељи краља Уроша I из 1254. године стоји : „*кумерка акѣ постави краљевство ми, да стои ѝ законѣ шѣчинѣ ми*“, *Monumenta serbica*, 46.

³⁰ М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник ФФ у Београду 3 (1957) 95-153.

кумерка (Будва као део которског кумерка), али покушаји отварања нових тргова у Брштанику и Суторини нису прошли због противљења Дубровника, који је због тога био спреман да уђе у рат, што говори о значају трговине соли и постојању кумерка . Због значаја за живот људи српски владари су појединим манастирима додељивали одређене количине соли и задуживали влахе да је преносе до манастира или другог места које би одредили игуман или иконом. Још је Стефан Немања 1198. године одредио да се у Зети даје 30 спуди соли манастиру Хиландару.³¹

Можемо претпоставити да је со била и први артикал којим се активно трговало, јер је био неопходан како за људску, тако и за исхрану стоке. Ово потврђује и повеља краља Уроша I из 1254. године из које се види колики значај је томе придаван.³² Како је за стоку била потребна већа количина, а стоку су узгајали власи, они су и ступили први у контакт и трговину овим артиклом. И касније ће власи, током читавог средњег века, остати један од главних актера у процесу трговине. Међутим, њихова улога у томе је више била техничка – они су били задужени за пренос робе од Дубровника до одређеног места у унутрашњости, док у самом процесу размене нису значајније учествовали.

Власи су робу преузимали у приморју, Дубровнику или неком другом месту, и преносили је на коњима до одређеног места. Тако организована скупина коња и људи називана је латинском речју турма и касније, од средине XIV века, караван, речју која је из арапског преко Византије доспела у наш језик. На челу каравана налазио се крамар, понекад називан и примићур, а дубровачка влада је поред њега крајем XIII и почетком XIV века ради веће сигурности именовла и заповедника каравана (*capitaneus turmae*), о чијем великом значају говори чињеница да је именован из редова властеле. *Capitaneus turmae* последњи пут се помиње 1332. године, када, изгледа, његову улогу преузима трговац, док ће касније, појавом Турака, ову улогу преузети караван-баша.³³ Крамар је, заједно са другим власима из каравана – поносницима, морао да чува преузету робу, за коју је одговарао и сносио трошкове надокнаде уколико би јој се нешто десило. Он је заједно са поносницима био дужан да чува робу и по цену сопственог живота, због чега се караван кретао само дању, а у пратњи су му понекад били и

³¹ *Chil. II, 377.*

³² „И ДАВЪШЕ ДЕСЕТЪКЪ УДЪ СОЛИ, И ПО ТОЛА ДА СИ ГРЕДЪ КРАЛЕВЪСТВА МИ СКРОЗЪ МОЮ ЗЕМЛЪ СВОБОДНО“, *Monumenta serbica*, 46.

³³ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Из српске историје средњег века, 698.

наоружани људи.³⁴ Одговорности је био изузет изузев у случају насиља појединих великаша или најезде стране војске, нарочито Турака.³⁵ Крамар је, такође, одлучивао о свим питањима која се тичу каравана. Он се са трговцима погађао о цени изнајмљивања коња; она је, углавном, била позната, устаљена и прилично висока.³⁶ На цену преноса робе утицали су углед крамара, годишње доба, врста робе, политичке прилике, односно сигурност на путевима. Изнајмљивање коња било је прилично скупо и износило је 30-50 процената од његове вредности, а некад и више.³⁷ Код преноса соли надокнада за ту услугу није се плаћала новцем, већ сољу и износила је половина пренете робе.

Иако је Дубровник преко Босне и Србије трговао и са Угарском, Румунијом и Бугарском, каравани робу нису отпремали до крајњег одредишта, па чак ни у унутрашњости Србије, већ, најчешће, до Полимља и Дрине, где је вршен претовар. Преко ових двеју река ишло се директно само у изузетним случајевима. М. Динић је пронашао само два уговора, један за Рудник и други за Трговиште код Новог Пазара, у којима су каравани унајмљени до крајњег одредишта.³⁸ У Полимљу и Подрињу су робу преузимали други каравани и преносили је даље. Места за претовар су била поједина насеља, или повољна места, често у близини појединих цркава и манастира. Траса којом су се кретали каравани временом се усталила, као и места на којима су се заустављали. На тим местима су се формирале караванске станице од којих ће неке прерасти у значајна насеља.

Пренос робе на коњима био је мање исплатив него на колима, али то је била једина могућност с обзиром на стање постојећих путева, који су били више него лоши. Ови путеви се нису поклапали са трасама старих римских путева, зато што им је сврха била сасвим другачија. Поред тога, главни римски путеви *Via militaris* и *Via Egnatia* касно су укључени у територију српске државе, па и тада су остали на њеној периферији, а деонице на којима су се преклапали са трговачким путевима биле су ретке. Трговачки путеви, с обзиром да су прелазили преко планина, били су често доста узани, што је уз неодржавање, погоршавало њихово ионако лоше стање. На

³⁴ *Историја народа Југославије*, књ. I, Београд 1953, 644.

³⁵ *ЛССВ*, 282 (Ђ. Тошић).

³⁶ Цену преноса робе до појединих места у Србији и Босни дао је М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 702-703.

³⁷ *ИСН I*, 368 (М. Благојевић).

³⁸ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 689.

појединим местима путеви су се сужавали толико да је једва један коњ могао проћи. Ипак, нису сви путеви били такви. У равничарским пределима било је много повољније, а ту се могао срести и широки пут којима су се кретала кола, који се због тога зове колник, или коловоз. Развојем трговине путеви су се усталили на одређеним трасама уз мале варијације.

Најпознатији путеви који су ишли из Приморја у унутрашност Србије били су: Дрински пут (*via Drinae*), који је полазио из Дубровника и преко Требиња, Гацка, Тјентишта и Горажда стизао до Фоче. Овде се рачвао, један крак је ишао уз Тихотињу на Пљеваља и даље према Пријепољу и унутрашњости Србије, док је други продужавао низ Дрину до Вишеграда, где се ова река прелазила. Пут је даље преко долине Западне Мораве ишао ка централној Србији и Руднику. Други пут био је Никшићки (*via Anagasti*) или Језерски пут (*via Jesera*). Овај пут је такође полазио из Дубровника, али је из Требиња скретао према Оногшту (Никшићу), а одавде преко планинског предела Дурмитора и река Пиве и Таре стизао у Пљевља и даље преко Лима за Србију. Део овог пута се одвајао у области Оногшта и преко данашње Никшићке жупе долазио у област Мораче, одакле се преко Брскова стизало до манастира Светих Апостола Петра и Павла на Лиму. Одавде је један крак ишао уз Лим до области Плава, одакле се спуштао у Пећ и даље ишао према Призрену или Приштини. Други крак је ишао низ Лим до Пријепоља и манастира Милешево и даље трасама којима и Дрински и Језерски пут.

Градови зетског приморја били су повезани са залеђем преко Рибнице, одакле је пут ишао на Морачу, где се спајао с делом Језерског пута и ишао даље за Брсково и Полимље. Из Рибнице је ишао и пут долином Цијевне за Плав и даље Пећ. Из Полимља, где видимо да су се стицали бројни путеви, разним трасама ишло се преко Сјенице за област Раса и даље преко Рогозне на Косово, или у област Моравице и даље на север. У близини некадашњег Муниципијума ДД и раносредњовековног Галича, од пута који је ишао ка Косову, одвајао се један крак, прелазео Ибар и преко Копаоника спуштао се у Топлицу и ишао даље према Нишу. Копаоник се прелазео на неколико места путевима који су повезивали руднике на овој планини. Најпознатији је био пут којим се од Трепче преко Бајгоре стизало у Беласицу и област Лаба а који се звао Рупнички или Лапски пут. Из области Раса долазило се у долину Ибра одакле су се отварали правци преко Брвеника и Маглича на север, преко Звечана на југ и преко Копаоника на исток.

Један од најважнијих путева, нарочито за време владара из династије Немањића, био је Зетски пут (*via Zente*), а повезивао је област Зете са Косовом и Метохијом.

Пут је из зетског приморја стизао у Скадар, одакле је преко Светог Спаса и даље долином Дрима стизао у Призрен. Овде се рачвао у више праваца, за Скопље и Полог, Ново Брдо и Приштину, Трепчу или Пећ.³⁹

Иако су караван пратили наоружани људи на путу су га вребале разне опасности: од разбојника, страних војски до лоших временских прилика. Лоше политичке прилике повећавале су опасност по караван и уопште трговину, па су Дубровчани били заинтересовани за што сређеније и мирније односе. Зато су настојали да буду у добрим односима са свим владарима, али и са властелом када је централна власт била слаба. Такво време уследило је после смрти цара Душана, када поједини властелини почињу да воде самосталну политику. У таквој ситуацији Дубровник је настојао да остане у добрим односима са свима и да од њих добије гаранције за своје трговце. То му је углавном и успевало јер су и сами великаши били заинтересовани за развој трговине у својој области. На тај начин повећавала се њихова материјална, а самим тим и политичка моћ. Они издају повластице Дубровчанима у којима их позивају да слободно тргују у њиховим областима. Тако се краљ Вукашин и кнез Лазар у својим актима Дубровчанима позивају на повластице цара Душана. Ипак, специфичан у том погледу био је Никола Алтомановића који је добар део свог живота провео у сукобу са Дубровчанима и који су га због тога, не без разлога, доста оцрнили. Он је издао разрешеницу рачуна у којој позива Дубровчане да слободно тргују по његовој земљи давајући им гаранције за трговце и њихову робу.⁴⁰

Без обзира на општу заинтересованост за успешно одвијање трговине ипак је, у појединим временима, долазило до њеног обустављања. Трговински односи нису увек глатко текли. Промет робе и путника (пословних људи, трговаца и занатлија) није зависио само од привредног успона, тј. економског фактора, већ и од политичких прилика. Иако су оне у мирним временима углавном биле сређене, долазило је и до сукоба српских владара са Дубровником. Један од првих значајнијих сукоба десио се средином XIII века када је на српском престолу био краљ Урош I. Иако је овај сукоб решен миром повремених сукоба било је и касније, па и током XIV века. Сукоби су избијали углавном због настојања Дубровчана да сачувају постојеће и добију нове

³⁹ О путевима детаљно Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974; К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 195, 271-303; Г. Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1313-1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској повељи (1348-1352)*, ИЧ V (1954-1955) 387-397.

⁴⁰ *Повеље и писма I-1*, 115, бр. 120.

привилегије, док су српски владари понекад настојали да сузбију и умање моћ Дубровника и датих привилегија. Односе између Србије и Дубровника реметила је и феудална самовоља, али је ње до смрти цара Душана било мало.

И поред повремених сукоба трговина између Дубровника и Србије ишла је узлазном линијом. Током XIV века врхунац доживљава за владе цара Душана, мада се може рећи да је трговина између Дубровника и Србије у порасту све до краја XIV века, ако не по обиму, онда по вредности.⁴¹ Било је то време јаке централне власти што је Дубровчанима одговарало јер им је пружало простор за сигурну трговину. И повеља цара Душана од 20. септембра 1349. године у којој овај владар даје привилегије Дубровчанима служила је влади овог града као пример и основа за касније привилегије.⁴² Повеља је била упориште за будуће захтеве Дубровчана, а њен значај за Дубровчане види се и по томе што ју је цар Урош потврдио већ априла 1357. године.⁴³

Трговина у Србији којом су се бавили Дубровчани, и други Латини, била је сложен процес, којим су се бавили како пучани, тако и властела. Захваљујући управо трговини доста пучких породица се обогатило, иако им то није помогло да у Дубровнику задобију и политичку моћ. Развој трговине значио је разгранавање послова, што је изискивало укључивање великог броја људи. Због тога се ангажује више чланова једне породице, или се стварају друштва састављена од више чланова, чији број варира у зависности од обима и сложености послова.⁴⁴ Чланови друштва заједнички улажу новац и рад и сходно томе стичу права и обавезе.

Пословање кроз трговачка друштва пружало је погодности јер се истовремено могло пословати у разним, међусобно удаљеним, крајевима и градовима, а истовремено је могао и да се затвори репродуктивни круг: од сировине, преко робе до новца. Поред тога, удруживањем се стварао већи почетни капитал а то је значило и могућност већег продора на тржиште и веће зараде. У друштвима, која су могла бити састављена

⁴¹ Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине XV века*, 30.

⁴² *Повеље и писма I-1*, 59-64, бр. 60.

⁴³ *Повеље и писма I-1*, 92-96, бр. 94, 95.

⁴⁴ О трговачким друштвима: G. Šremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem veku*, GZM BiH 36 (1924) 60-82; Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 26-27; Ј. Даниловић, *О уговору „collegantia“ у дубровачком праву у периоду млетачке власти*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI/1 (1970) 289-305; I. Voje, *Poslovanje dubrovničkih trgovskih družb na Balkanskom polotoku v drugi polovici XV stoletja*, *Zgodovinski časopis* XXVIII/3-4 (1974) 215-222; М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Бурђа Бранковића*, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005, 205-225.

од људи различитог социјалног статуса, до зараде су могли доћи и сиромашнији који су улагали свој рад или мања средства. Добит се делила сходно уложеном капиталу или раду. Трговачка друштва су имала различит век трајања. Поједина су формирана само за обављање једног посла, док су друга постојала дужи временски период. Постоји неколико типова друштава од којих су два најчешћа облика *societas* и *collegantia*, док су *entega* и *rogadia* ређа. Код нас се најчешће среће удруживање у облику колеганција. У таким друштвима један или више чланова остајали су у Дубровнику (*socius stans*), док су други путовали у Србију (*socius tractans*), или негде другде ако су то послови захтевали. Трактанс је често улагао само свој рад. Број људи који су улазили у друштво варирао је од обима послова, ипак, око 2/3 друштава састојала су се само од два ортака, од којих је један улагао новац и остајао у Дубровнику, док се други бавио трговином у Србији.⁴⁵

Без обзира да ли се трговином бавио појединац, породица или друштво, процес трговања је захтевао да бар једна личност буде дуже или краће време у Србији. Како је трговина напредовала и све већи број људи се бавио њоме, онда је и све више трговаца било присутно у Србији. С обзиром да су они већином били друге верске конфесије, разликовали су се од локалног становништва које их је сматрало странцима, чак и онда кад су говорили истим језиком. Од локалног становништва их је, осим религије, раздвајало другачије понашање, обавезе, начин живота, али и правни статус. Истакли смо да је још Стефан Немања дао Дубровчанима одређена прва која су они настојали да сачувају и што више их ојачају. Због тога трговци у Србији живе у одређеним својим заједницама, које се називају колонијама, а у последње време у домаћој литератури и насеобинама. Насеобина Латина било је у свим важнијим местима у којима се трговало у Србији и управо она могу да нам помогну у праћењу степена урбанизације.

Формирање колонија није био случај специфичан само за Србију. И у привредним центрима околних држава, у, јављају се колоније становника пристиглих из других држава. Позанто је да су у Византији јаке колоније имали два главна трговачка супарника Венеција и Ђенова, али је било и колонија других народа. Колонија Венецијанаца и Ђеновљана у Галати представљала је готово државу у држави.⁴⁶ Припадници тих колонија су се у највећој мери бавили трговином. Исти је случај и са Буга-

⁴⁵ М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, 208.

⁴⁶ О поседима и власништву италијанских градова у Цариграду вид. П. Магдалино, *Средњовековни Цариград, студије о развоју урбаних структура*, Београд 2001, 91-104.

рском у чијим градовима су биле бројне колоније других народа. Тако су били присутни Франци (Немци, Французи, Италијани), Јевреји, Грци, Јермени, Турци и др. На црноморским обалама су своје колоније имали углавном трговци из италијанских градова, као и Грци, док је на западу земље било Латина (трговци са јадранског приморја). Сличних трговачких колонија било је и у другим земљама Европе.⁴⁷ Колоније странаца биле су организоване у градовима, па се, вероватно због тога, код српског становништва на градове гледало као на страног тело у српском корпусу. Ово схватање је још више појачано за време турске владавине, када су градове полагано преузимали Турци, док коначно нису постали преовладавајући живаљ у њима.

Трговачке колоније на Западу, али и на Истоку, биле су тако формиране да су и физички биле издвојене од локалног становништва. Колоније трговаца у српским земљама делом су се разликовале, мада о томе, због недовољно података не, можемо дати коначан одговор. Латини су у Србији живели на окупу у појединим деловима насеља, али не значи да су били и физички изоловани и да су живели у посебним градским кварталовима у којима није било припадника локалног становништва.⁴⁸ Ово потврђује и чињеница да су Латини, посебно Которани и Дубровчани, били веома укључени у рад српске државе. Они су често заузимали високе државне функције, као што су биле протовестијар или кнез у граду, а готово увек цариник, који је у себи могао обједињавати више функција. Дубровачка документа не садрже одредницу којима поједине делове насеља у Србији називају дубровачким, латинским, которским или др. Због природе свога посла, тј. трговине, куће Дубровчана биле су смештене на местима где се трговало, или у непосредној близини. Били су то тргови, околина црква, а помиње се и Трговачка улица (*via de merchado*).⁴⁹ Како су тргови и цркве најчешће били у самом центру насеља, то су и колоније трговаца биле на најистакнутијим местима. У изворима има примера који указују на то да су куће Дубровчана биле смештене у најважнијим и најистакнутијим деловима града.⁵⁰

Редак пример који указује на физичку изолованост стране насеобине налазимо у Светостефанској хрисовуљи, у којој се каже да се планина Шарена Буква која је била

⁴⁷ D. Angelov, *Die Stadt im mitteralterlichen Bulgarien*, Zeitschrift für Geschiftswissenschaft, X. Jahrgang, Heft 2, Berlin 1962, 408.

⁴⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовијековне босанске државе*, 268, 348.

⁴⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница XIV – XV вијек*, Београд 2010, 120.

⁵⁰ Р. Ђук, „Колоније“ у српским средњовековним градовима, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 93.

приложена манастиру Светог Стефана у Бањској налазила „Саса требачких“,⁵¹ тј. изнад сашког насеља у Трепчи. Али ово заслужује и посебан коментар. Сашко насеље јесте страна насеобина, али они нису били трговци већ рудари. Рударска насеља на планинама била су другачије организована, на широком простору, па је постојала могућност да поједини делови насеља буде прилично удаљени. Поред тога, радило се о другој деценији XIV века када је трговина тек добијала на замаху подстакнута развојем рударства започетим тек неколико деценија раније. На крају, ми не знамо да ли у том насељу није било других становника осим Саса, као ни то каквог је карактера оно било. Помен саског насеља у Трепчи покреће питање постојања два насеља, о чему ће више речи бити ниже.

Колоније трговаца у Србији биле су организоване на начин као и њихове метрополе. У њима су припадници колоније организовали управу која је руководила колонијом и животом у њој. Захваљујући добијеним привилегијама, које су подразумевале и судску аутономију, сукобе који су се повремено јављали решавали су сами чланови колоније. Из овога су били изузети једино тешки прекршаји вражда, невера, провод и крађа коња, када се ишло на владарев суд. Ово је, наравно, било идеално решење, али се оно у пракси није увек поштовало. Иако су колоније уживале аутономију долазило је до кршења појединих права чланова насеобине, за које су понекад били криви и сами припадници колоније. Метропола је била заинтересована да се права њених грађана, а на тај начин и њена, тешко стечена и брањена, доследно поштују. Зато је веза између колонија и метрополе била веома јака и активна.

За чврсте везе између колоније и метрополе били су заинтересовани и сами трговци, који су у томе тражили и налазили заштиту свога града. То је подразумевало да и живот грађана колоније буде организован по правилима метрополе. Због тога су колоније странаца имали своје правно уређење које је још крајем XIII века представљао генерални конзул Дубровника у Србији. Он је у почетку био у Брскову, затим у Руднику, а у трећој деценији XIV века дубровачка влада, на захтев својих трговаца из Призрена, именује генералног конзула који је требао бити у овом граду, али и пратити краљев двор.⁵² Конзул је имао обавезу и да бар двапут годишње обиђе све значајније тргове и да на српском двору посредује за права својих суграђана трговаца.

⁵¹ *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV (1890), 5.

⁵² G. Čremošnik, *Dubrovački konzulati u Srbiji do Dušanovog vremena*, GZM (1929), 81-94.

Тргујући Дубровчани су ступали у различите везе са локалним становништвом, које су повремено и све чешће биле и ортачке. Што се више трговина развијала све више Срба је било обухваћено њоме. Неки су се бавили и крупним пословима што је изискивало већи новац. У недостатку новца многи су прибегавали узимању кредита, али то су радили сви трговци.⁵³ Тако су поједини Срби били у блиским везама са Дубровчанима и то дужи временски период. Због својих пословних веза један део међу њима затражио је и добио дубровачко грађанство, које им је пружало одређене привилегије.⁵⁴ Како је број људи који су добили грађанство Дубровника био приличан и како је промет људи растао из године у годину, све је више било трговаца и све је теже било утврдити чији су држављани. У документима се среће и израз „они који се Дубровчанима називају“ а односио се на људе спорног држављанства. Припадници колонија странаца имали одређене привилегије што је био узрок покушајима и манипулацијама за којима су појединци посезали, све с циљем да задобију одређене привилегије које им не припадају. Желећи да избегну судски епилог појединци су се представљали припадницима одређеног народа, сходно својим потребама и намерама. Чак је и деспот Ђурађ био приморан да затражи од Дубровчана тачан списак њихових грађана који бораве у Србији. Али, нису се само Срби изјашњавали неосновано за дубровачке грађане. Било је и супротних примера – Дубровчана који су се, у жељи да избегну неке обавезе, изјашњавали за Србе.

Бавећи се трговином велики број трговаца из Дубровника је добар део свог живота проводио ван свога града. Појединци су доспевали на највише положаје у Србији и Босни и за то су добијали одговарајућу награду. Живећи ван Дубровника они су осим покретне често стицали и непокретну имовину, која је, понекад, била узрок спорења. Дубровачка влада је у одређеним случајевима забрањивала својим грађанима да добијају на поклон од српских и босанских владара поседе у непосредној близини града и градске територије. Није јој, међутим, сметало задобијање непокретне имовине у градовима Србије и Босне. Појава ових трговаца који имају поседе у Србији ушла је и у повеље српских владара о привилегијама Дубровчана. Иако су Дубровчани били ослобођени готово свих обавеза, од времена кнеза Лазара и опасности која је настала доласком Турака, у повељама се прописује обавеза изградње и чувања града од стране

⁵³ И. Воје, *Кредитна трговина у средњовековном Дубровнику*, Сарајево 1976.

⁵⁴ Ј. Калић, *Добијање дубровачког грађанства у срдењем веку*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 323-369.

оних који су се „забаштинили“ у Србији, односно који су стекли одређене поседе.⁵⁵ Ти поседе нису били само куће у градовима, већ понекад и земљишни поседе. Тако је Паскоје Соркочевећ имао поседе у Топлици, Дубочици и Госпођином Потоку који је добио од деспота Ђурђа, али изгледа да то није била баштина већ пронија.⁵⁶ Латина са тако великим поседима било је изузетно ретко, али је зато било доста оних чија се непокретна имовина у градовима Србије састојала од једне или више кућа. Ово их је доводило у ситуацију коју су прописивале повеље српских владара од времена кнеза Лазара да граде и чувају град, што су Дубровчани и чинили, а то им је сугерисала и њихова влада. Посебно су се истакли у одбрани Новог Брда, што касније нису пропустили да истакну у комуникацији са деспотом Стефаном.⁵⁷

Најзначајнији подстицај даљем развоју трговине није дошао од владара, који су се свесрдно трудили у том правцу, већ развојем друге привредне гране – рударства. Ова привредна грана постојала је на просторима данашње Србије још у праисторији, знатно су је развили и експлоатисали Римљани за своје владавине овим просторима, док су се Срби рударством знатно мање бавили све до средине XIII века. Подстицај развоју рударства у српским земљама настао је доласком Саса средином XIII века, чиме оно добија убрзани полет, који повлачи за собом целокупан привредни, али и друштвени развој. Од привредних грана највише подстицаја развојем рударства добила је управо трговина. Рударство је привредна грана која је, заједно са трговином, највише допринела целокупном привредном и друштвеном развоју средњовековне Србије.

Саси су дошли у Србију у петој деценији XIII века. Не зна се одакле, на који начин и под каквим условима. Било је то за време владавине краља Уроша I, највероватније су дошли из Трансилваније, али, да ли сами – под притиском Монгола, или на позив српског краља, не зна се поуздано.⁵⁸ Ова, као и нека друга питања у погледу Саса, остала су отворена, али оно што је сигурно то је њихов велики значај развоју рударства у средњовековној Србији, о чему посредно сведоче многи топоними који у

⁵⁵ *Повеље и писма I-1*, 121.

⁵⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2007, 24; М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, Из српске историје средњег века, 428-429.

⁵⁷ „али они добри людѣк вѣрѣ показаше не гледаѣ страха стрѣле и савик тѣрске ни предѣбе срѣдитога цара мѣсик тѣркѣмъ ново брѣдо ѡбранише · и бранили би вѣсаки градъ господѣства ти гдѣ би-мѣ се пригодило како то дѣбровник гдѣ имѣ к кѣкѣ · а тои да к ѡ славѣ и користѣ господѣства ти“, *Повеље и писма I-1*, 223.

⁵⁸ М. Динић, *За историју рударства*, 479-481.

себи садрже име Сас, као и рударска терминологија из овог времена која је у највећој мери потиче из немачког језика и која се као таква задржала све до XX века.⁵⁹

У историографији постоји више мишљења о пореклу и доласку Саса у Србију,⁶⁰ међу којима се издвајају два, делимично комплементарна: прво је забележио Мавро Орбин, и друго потиче од Михаила Динића. Орбин сматра да су Саси дошли у Србију „по смишљеном плану владоца да економски ојача земљу“.⁶¹ То је свакако било у време краља Уроша I, али без јасне године када се то одиграло. Иако се не зна одакле је Орбин преузео ово обавештење,⁶² каснија сазнања о Сасима потврђују да је он о погледу њихове улоге био потпуно у праву; не зна се само да ли су смишљено позвани од краља Уроша. Ово Орбиново мишљење се уклапа у прилике тога времена. Тада је угарски краљ Бела IV насељавао своју државу занатлијама и рударима из немачких земаља, што је могао искористити и Урош I да позове Сасе у Србију.

Михаило Динић је сматрао да су се Саси сами склонили у планине Србије, бежећи из Трансилваније због поменутих татарских провала у Угарску. Сматра да је њихов долазак могао бити око 1241-1242. године.⁶³

Из једног и другог мишљења произилази да су Саси дошли у Србију у време краља Уроша, четрдесетих година XIII века, добивши одређене привилегије уз обавезу да баве рударством. Иако подаци о привилегијама нису сачувани, сазнања о њиховом положају из каснијег времена омогућавају нам да их сагледамо. Саске привилегије обухватале су: слободно истраживање и покретање рударске производње, слободу вероисповести и судску аутономију.⁶⁴ У томе њихов положај сличи позицији дубровачких трговаца у Србији.

Саси су унапредили постојеће рударство и наставили са отварањем нових рудника. Остварили су значајан напредак применом нових технологија, дотле непознатих у Србији, које су донеле повећану производњу. Друга битна

⁵⁹ V. Simić, *Rudarstvo u toponomastici kopaoničke oblasti*, Glasnik Prirodnjačkog muzeja srpske zemlje, ser. A, knj. 7, sv. 3, Beograd 1956, 205-210.

⁶⁰ О томе М. Динић, *За историју рударства I*, 479-482.

⁶¹ „После тога поче краљ Стефан настојати да повећа своје приходе и царине. У ту сврху посла у Немачку људе да му доведу Немце веште у копању злата, сребра и других ковина. И тако, благодарећи многим рудницама које му ови отворише, порасте веома његово благо и постаде врло богат“, М. Орбин, *Краљевство Словена*, 24.

⁶² С. Ћирковић, *Коментари*, 309.

⁶³ М. Динић, *За историју рударства I*, 480-481.

⁶⁴ *ЛССВ*, 649.

карактеристика њихове производње је оријентација на проналажење и вађење племенитих и обојених метала, пре свега сребра, затим бакра и олова. Бројне новине које су донели у вађењу и обради руде пресудно су утицале на целокупни привредни успон српских земаља крајем XIII и почетком XIV века. Појаву нових рудника и повећање производње пратила је појава нових насеља – рударских тргова, у којима се трговало рудом, али и другим производима неопходним за рад рудара и рудника.

Међу отвореним питањима у погледу доласка Саса јесте и оно о месту где су се населили, и да ли је то било једно место, из кога су се касније ширили у потрази за рудом, или су одмах дошли на више локација. Данашња сазнања прве податке о Сасима везују за рудник Брсково. У његовој околини, у једној недатираној повељи краља Уроша I, помиње се граница која је ишла „оуџ’ брьдо над Сасе“.⁶⁵ У повељи датој манастиру Светог Петра на Лиму, коју је, како сам издавач каже, издао обновивши изгубљену повељу свога оца Стефана Првовенчаног, краљ Урош I дарује, поред осталог, и „село у Брскову“.⁶⁶ Очигледно је да се овде радило о жупи која је добила име по месту Брскову, што је била честа појава у нашим повељама да се именом места означава жупа у његовој околини.⁶⁷ Ово говори и о значају и положају места у овом случају Брскова. Брсково је убрзо по доласку Саса постало најпознатији рудник и трг у Србији. Постојање овог трга потврдиће бројна документа из Дубровачког архива, али и поред тога око његове убикације постоји неслагање међу истраживачима. Данас је општеприхваћено мишљење Љ. Ковачевића који је Брсково сместио у долину реке Таре, у близини данашњег Мојковца. Он наводи да се овде налазе остаци шљаке који сведоче о рударској активности, као и остаци старог града у близини речице Рудница.⁶⁸ Ово мишљење потврдила су каснија истраживања В.

⁶⁵ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 90, нап. 30.

⁶⁶ „село оу Брскова Простаньк“, *Chil. II*, 380, l. 87. Корабљов је повељу објавио писањем љ уместо љ, ю уместо оу, и то се среће у читавој повељи. Он као извор наводи фотографију објављену код Севастјанова (сер. I, бр. 3) и издање Љ. Стојановића у *Споменику III*. Стојан Новаковић је у свом издању урађеном на основу преписа Љ. Стојановића (*Споменик III*, 8-11) и необјављеног издања Љ. Ковачевића (*Споменик СКА XLIV*) прилагодио српском језику и исправио поменуто тако што је замењивао љ са љ и ю са оу.

⁶⁷ Вид. С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја, књ. 5, Пљевља 2006, 9-17.

⁶⁸ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково*, 11.

Ђоровића и А. Дерока, као и Б. Вуловића,⁶⁹ али постоје и другачија мишљења која овај трг налазе у горњем току реке Лим, на ушћу речице Брзаве. То је стара теза С. Новаковића, коју је у почетку и К. Жиречек прихватио, али је касније променио мишљење прихватајући тезу Љ. Ковачевића, а која је актуелизована и у новије време.⁷⁰ У најновијем осврту на историографски рад Љ. Ковачевића М. Благојевић је потврдио исправност његових ставова и убикацију Брскова.⁷¹ Покушавајући да реши проблем доласка Саса Г. Чремошник је настојао да то уради на основу имена Брскова, где се они први пут срећу. Чремошник је сматрао да су Саси доласком у Србију донели и име места одакле су дошли. Полазећи од латинског писања имена Брскова (Brescoa) и немачког Брајзгауа (Breisgau) сматрао је да се ради о једном те истом имену, и да са Саси у Брсково дошли из овог краја Немачке, мада је и сам наглашавао да у покушајима одгонетања саске загонетке има доста комбиновања, са више или мање вероватноће.⁷² Чремошниковом мишљењу супроставио се В. Ђоровић наводећи више места која својим именом асоцирају на Брсково.⁷³ Поред тога Брајзгау је област која се не налази у Саксонији већ на сасвим другом крају, на крајњем југозападу Немачке (област Баден-Витемберг у Горњој Немачкој). Погрешно тумачење Чремошника потврђују и новија истраживања која настанак имена Брскова повезују са хидронимом чије је значење брзак или слап.⁷⁴

Први поуздано датирани податак у којем се помиње Брсково је у повељи краља Уроша I од 23. августа 1254. године којом дозвољава Дубровчанима да „иду у Брсково“.⁷⁵ Насупрот повељи издатој манастиру Светог Петра на Лиму у којој се мисли на жупу Брсково (**Брьсковѣ**) овде је у питању само место (**Брьсково**). То потврђује и даљи текст у којем се каже да „пошто дају десетак од соли после могу да иду слободно

⁶⁹ В. Ђоровић, *Брсково*, Гласник Географског друштва 20, Београд 1934, 40-49; Б. Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково*, Музеји 7, Београд 1952, 75-86.

⁷⁰ S. Novaković, *Brskovo, Danj i carina u Sv. Spasa. Putovi s jadranskog primorja u stare srpske zemlje*, Rad JAZU 37 (1876) 1-18; К. Жиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 283; К. Жиречек, *Историја Срба II*, 8, 33,83, 201-202, 214, посебно 92; Р. Губеринић, *Стари трг и рудник Брсково, трг Брсково на Лиму а не на Тари*, Иванград 1985.

⁷¹ М. Благојевић, *Историјска географија у делима Љубомира Ковачевића: Брсково и област Бранковића*, Глас САНУ, год. CDXIV, књ. 15 (2010) 29-32.

⁷² Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*, 7.

⁷³ В. Ђоровић, *Брсково*, 42.

⁷⁴ С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, 12.

⁷⁵ „трьжници ваши да гредѣ на Брьсково“, *Monumenta serbica*, 46.

кроз [целокупну] земљу краљевства [ми] и да им се не узима ништа; да иду с великом робом на тргове краљевства ми“.⁷⁶ Занимљиво је да Урош помиње *тргове* краљевства му што говори да их је било више и да су их Дубровчани посећивали и то како „великом“, тако и „малом“ робом. Разликовање мале и велике робе није само по питању величине, односно количине. Очигледно је да се под малом робом подразумевало оно што се у каснијим документима среће под именом мрчарија, тј. роба широке потрошње. Краљ Урош је Дубровчане ослободио свих давања на ову робу.⁷⁷

Брсково, као прво место у којем су се Саси усталили, сведочи и о томе да су они дошли на позив, што закључујемо из права која су поседовали, тј. слободе и аутономије коју су уживали у овом месту, али и широм српских земаља касније. Сличну аутономију су уживали и дубровачки трговци, али о томе, за разлику од Саса, постоје бројне потврде у повељама српских владара од којих су их и добили. Да Саси нису дошли на позив већ самоиницијативно не би имали аутономију са којом их срећемо. О значају аутономије за придошле рударе и трговце говори настојање и труд Дубровчана да своје привилегије сачувају и унапреде добијањем потврдне повеље од сваког српског владара. Саси су у Брскову били организовани по узору на места у својој постојбини. Тако је Брсково имало свога кнеза, католичку цркву и свештенство, а касније ћемо видети и самостално судство, које је решавало међусобне спорове, док је спорове са Србима и Дубровчанима решавао мешовити суд. То што су били исте вероисповести није их у погледу аутономије изједначавало са Дубровчанима. По угледу на Брсково организоваће се и остале саске колоније у српским земљама. По угледу на њих биће организоване и дубровачке колоније широм српских области у којима су трговали. Да ли су се Дубровчани приликом организације својих колонија угледали на Сасе отворено је питање с обзиром да дубровачке привилегије воде порекло из времена пре доласка Саса у Србију. Међусобних утицаја на организацију колонија свакако је било јер су Саси имали великог искуства на том пољу.

Међутим, Брсково није било само рударски трг где се трговало сребром и бакром. Био је то, по неким мишљењима, у прво време трг на коме се трговало земљо-

⁷⁶ „и давъше десетькъ вѣдъ соли, и по тола да си гредѣ краљевства ми крозѣ мою землѣ свободно, а да ви се не ѣзимлѣ ничѣто, и да гредѣ съ велимѣ тръгомѣ на тръге краљевства ми“, *Monumenta serbica*, 46.

⁷⁷ „а що е мала кѣпла, да си ю продаю по земли краљевства ми ходоке свободно“, *Monumenta serbica*, 46.

радничким производима.⁷⁸ Становништво села из жупе Брсково поред земљорадње бавило се и сточарством,⁷⁹ па су своје производе износили на овај трг. Први помен Брскова у нашим средњовековним документима 23. августа 1254. године не значи и његов настанак у то време. С обзиром да се у Урошевој повељи истиче слобода која се даје Дубровчанима „да греду на Брсково“ наглашава се значај и место овога трга у српским земљама, а не и његово оснивање. Игнациј Воје је сматрао да је оснивање овог трга могло бити четрдесетих година XIII века,⁸⁰ што се уклапа са временом доласка Саса у Србију.

Новија истраживања потврђују мишљење о постојању Брскова пре помена у Урошевој повељи од 23. августа 1354. године. Душан Синдик и Лидија Шаферова дошли су, независним истраживањима, до сазнања да је помен Брскова био деценију раније, а то помера и настанак овог трга и рудника за бар још десетак година унапред. У неким документима из Котора, данас похрањеним у Библиотеци Санкт Петербурга, помиње се забрана извоза домаћег вина у Брсково.⁸¹ Забрана извоза вина из Котора поклапа се са временом доласком Саса, што може бити случајност, али њено постојање сведочи о појачаној трговини у овом месту где су Саси насељени. Без обзира да ли је настанак забране продаје вина и долазак Саса случајност, свакако је долазак рудара, који се искључиво баве рударством, повећао тражњу за одређеном робом, пре свега прехрамбеним производима, међу којима је вини имало значајно место. Забрана извоза домаћег вина постојала је и у другим градовима на приморју и везује се за повећање броја становника тих градова, самим тим и веће потребе за вином, коју мали земљишни поседи нису могли да задовоље. Град Брсково старији је и од овог помена и сигурно је старији од рудника. Његови почечи се везују за постојање жупског града чија је улога била да штити и контролише територију жупе.⁸²

⁷⁸ Л. А. Шаферова, *Города сербского средневекового государства (XII – первая половина XV вв)*, Красноярск 2002, 49.

⁷⁹ С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, 11.

⁸⁰ И. Воје, *Фрагменти о Брскову*, 94.

⁸¹ Библиотека Русской академии наук, Санкт-Петербург, Отдел рукописей, F 200, *Evangeliarium seu Pontificale ad usum ecclesiae Cattarenses*, f. 69v, pag. 136. Ради се о маргиналијама забележеним на Понтификалу Которске бискупије, код нас објавио Д. Синдик, *Понтификал Которске бискупије у Лењинграду*, ИЧ XXXI (1981) 53-66; Исти, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI (2008) 305-309.

⁸² С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, 12.

Појава рудника и трга Брсково одиграла је кључну улогу у даљем развоју Србије. Трговина, која је и раније постојала, о чему сведоче сачуване повеље српских владара дате Дубровчанима од Стефана Немање до пада српских земаља под турску власт, добија на замаху тек са отварањем рудника и развојем рударства. У томе је Брсково од половине до краја XIII века предњачило. У Брскову су за време рада рудника експлоатисани сребро, гламско сребро и бакар. Појава већих количина ових метала, нарочито сребра, привукла је трговце из приморја, пре свега Которане и Дубровчане, али и друге, међу њима и странце Венецијанце и Ђеновљане.

Рударство се даље развија отварањем нових рудника у чему активно учествују Саси. У последње две деценије XIII века почело је ископавање руде у Руднику на истоименој планини, који је први пут поменут у дубровачкој грађи 1293. године. Убрзо се отварају и други рудници, а то је значило и појаву нових насеља, а она представљају нове привредне центре. У њима је становништво било другачије структуре у односу на околна насеља. Верски оно припада римокатоличкој цркви чији су центри били прилично удаљени од новоотворних рудника. Због тога је почетком XIV века, 1303. године, папа Бенедикт XI дао овлашћење барском архиепископу да поставља и уклања католичке свештенике из католичких парохија у Србији. У писму се, поред Брскова и Рудника, помињу Трепча, Рогозно и Грачаница, као места у којима је било католичког становништва.⁸³ Помен ових католичких парохија у рударским местима, осим што говори о становништву које је живело у њима, говори и о областима у којима ће се рударство даље развијати и где ће достићи своје врхунце, то су копаоничка, новобрдска и рудничка рударска област, као и подрињска која ће доћи до изражаја тек у XV веку. Ове области ће током читавог средњег века остати главни носиоци рударске производње, иако су неки рудници престали да раде, али су се зато појавили други.⁸⁴ Од доласка Саса па све до заузећа ових области од стране Турака рударство се непрекидно развијало: експанзивно и интензивно.

За овим папским писмом уследиле су и друге информације о рудницима у Србији. Тако 1308. године анонимни путописац пише да је Србија богата сребром оловом и гвожђем и да српски краљ има седам рудника сребра.⁸⁵ Барски надбискуп Гијом

⁸³ A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium I*, Romae 1863, 101.

⁸⁴ О рударству постоји бројна литература. Прегледна синтеза која сублимира претходне резултате, у којој се може наћи списак релевантне литературе: С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Нови Сад 2005.

⁸⁵ *Anonimi Descriptio Europe Orientalis*, 32.

Адам пише 1332. године да Србија има пет рудника злата и неколико рудника у којима се копало сребро са примесама злата.⁸⁶ Обавештења ових путописаца су по свему судећи била тачна, у то време су поред поменутих пет радили и рудници Ново Брдо, Трешњица и Липник, а касније се отварају и Плана, Копорић, Остатија (Остраће), Црнча и Железник. Помен католичких парохија и рударских места средином XIV века имамо и у писмима папе Климента VI од 7. јануара 1346. године упућених Душану и суседним владарима. Писмо је настало као резултат борбе између Бара и Котора за надлежност над католичким парохијама у Србији.⁸⁷ У овом писму папа се залаже за права которског бискупа на парохије у Србији и наводи парохије: Призрен, Ново Брдо, Јањево, Брсково, Рудник, Плану, Остатију (Остраће) и Копорић.⁸⁸ У писму датираним дан раније, 6. јануара 1346. године, које изгледа није ни дошло до Душана, јер није било послато већ је замењено оним писаним наредног дана, поменуте су и цркве: Свети Петар изнад Призрена, Свети Трифун у Брвенику и Свети Трифун у Трговишту.⁸⁹ Папа је као јурисдикцију которске дијацезе поменуо и парохије Мачва, Београд и Голубац које се тада нису налазиле у саставу српске државе и које су биле у надлежности Калочке надбискупије.

Оно што је занимљиво, а што се среће у писмима папа Бенедикта XI и Климента VI, јесте помен католичких парохија у наведеним местима. Њихов број је у писму Климента VI доста већи што говори и о повећању броја католика који бораве у Србији, а самим тим и о повећању католичких парохија. Такође примећујемо да су поменуте парохије у највећем броју случајева смештене у рударским местима – трговима, што говори о повећању рударске производње, али и трговине. Ове католичке парохије биле су састављене од католика, који су већином били рудари и трговци. Рудари су били Саси, док су трговци долазили из приморја. Насупрот томе што се број католичких парохија у односу на почетак XIV века повећао стоји чињеница да се папа залаже код Душана да омогући которском бискупу надлежност над поменутих парохијама и сакупљање десетине, што, опет, значи да је которска дијацеза изгубила наведене цркве, или само которски бискуп.⁹⁰

⁸⁶ *Споменици Македоније*, т. II, 617.

⁸⁷ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 254.

⁸⁸ А. Theiner, *Monumenta Hungarorum*, т. I, 408.

⁸⁹ А. Theiner, *Monumenta Slavorum*, т. I, 215.

⁹⁰ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијацезе*, 13-14.

Залагање да Душан омогући остваривање права которског бискупа у помену- тим парохијама говори да их је овај изгубио. Био је то губитак надлежности над парохијама у сукобу између Котора и Бара. Котор је јурисдикцију над католичким парохијама у Србији задобио веома рано, највероватније током XIII века захваљујући супарништву Бара и Дубровника и својој позицији. За разлику од Дубровника налазио у српској држави, док је у односу на Бар био економски јачи, а интересе су му заступали и бројни трговци чији је уплив на српском двору био значајан.⁹¹ Ипак, борба између Котора и Бара за надлежност над католичким парохијама наставила се за све време постојања самосталне српске државе у средњем веку. Томе су допринели бројни узроци међу којима и нејасан став Ватикана, који је зависио и од наклоности папе, што се види из поменутих писама из 1303. и 1346. године у којима папа Бенедикт XI залаже се за надлежност Бара, а Климент VI заступа право Котора. Пресудни догађај збио се 1420. године када је Котор признао власт Венеције, а Бар остао под деспотом, који га је подржавао. У односима између Венеције и деспота Ђурђа постављало се и питање враћања поседа и прихода которског бискупа на шта је деспот пристао али тек када папа одлучи коме припадају: барском архиепископу или которском бискупу,⁹² што значи да ово питање још увек није било решено са врховног становишта римокатоличке цркве. Захваљујући подршци деспота, али и дубровачких трговаца, барски архиепископ је на крају успео да оствари своје претензије, али то коначно тек са доласком Турака.

Повећање броја католичких парохија у периоду 1303-1346. година значило је да је дошло до повећања обима трговине, па самим тим и до повећања броја трговаца – католика који су боравили у трговима Србије. Такође је дошло и до повећања обима и рударства, али ово није могло у тој мери утицати на повећање броја парохија. За разлику од трговаца, који су могли према приликама и обиму посла да пристигну из места у приморју, нови рудари нису могли бити Саси-католици, већ су то били домаћи становници који су изучивши занат ушли у рударску производњу. Локално становништво које је улазило у рударску производњу било је православно, па од њиховог броја није зависио број католичких парохија(на).

⁹¹ И. Божић, *О јурисдикцији которске дијацезе*, 11.

⁹² Š. Ljubić, *Listine IX*, 83-84; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијацезе*, 14; С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 256.

Иако је прилив нових рудара био православне вере и у рударству је долазило до прилива католика. Били су то Дубровчани и други Приморци, који у послове са рудом улазе као финансијери, закупци царина и ковница, урбурари. Њима се придружују и разне занатлије чији су производи били неопходни за рад рудника. Тако рударство доводи и до пораста броја становника рударских насеља. Становништво је шароликог састава, у коме већину чине рудари Саси и трговци Латини, који су могли бити из разних места у приморју, али највише из Дубровника и Котора. Њима се придружује и локално српско становништво које се у почетку бави најједноставнијим пословима, али временом почиње да се укључује у сложеније послове који захтевају одређена знања и вештине. Захваљујући тим придошлицама рударска насеља расту и развијају се, па рударство утиче и на процес урбанизације. Важна ствар у овом процесу била је што та места постају велики потрошачки центри у којима долази до великих размена робе и услуга. Куповна моћ становништва у овим насељима је велика захваљујући вађењу руде и производњи сребра, па се све веће количине луксузних производа, пре свега италијанских тканина, сливају у ова места.

Становништво ових насеља бави се трговином, рударством и разним занатима па нема времена за аграрну производњу и да узгаја намирнице неопходне за живот. Тиме се бави становништво из околних места, које на тај начин посредно почиње да живи од рудника и рударства. Непрестана тражња за животним намерницама све више расте дајући подстрек пољопривредној производњи. На овај начин рударство даје замах целокупној аграрној привреди, мада је до знатних напредака у њој дошло постепено и невезано у тој мери за развој рударства, као што је случај са трговином. Напредак се осетио у аграрној техници (увођење плуга) и распореду пољопривредних култура (ширење винове лозе), што је заживело од XIV века, када рударство тек добија на замаху.⁹³ Иако се ова насеља у којима живи сеоско становништво не могу назвати урбаним, ипак и она учествују у општем процесу урбанизације.

Појава Саса и интензивирање рударске производње и даљи развој других привредних грана, нарочито занатства и трговине, одразило се на опште прилике у држави. Импулс који је рударска производња дала томе најбоље се види у настајању градских насеља, појави нових занимања и занатској производњи, јачању тржишта аграрних производа, концентрацији трговаца и интензитету размене са другим

⁹³ М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 21-34, 71-90, 131-140.

областима.⁹⁴ Општи привредни напредак одразио се на даљи развој робно-новчаних односа, а као последица тога јавља се недостатак новца и његово повећано ковање, што је био општи тренд изазван све већом потребом за новцем и нужношћу прилагођавања околним државама. Ово сведочи о растућој улози новца у привредном животу средњовековне Србије.⁹⁵

Први помен новца у Србији био је из времена Стефана Првовенчаног, у једном документу из 1214. године, али су први примерци српског новца сачувани тек од времена краља Радослава.⁹⁶ Веће количине и серије коване су од времена краља Уроша I и његових синова Драгутина и Милутина. Овај новац се разликује од оног који је ковао краљ Радослав а који је личио на новац епирских деспота.⁹⁷ Српски новац од времена краља Уроша I личи на млетачки грош, називан још и матапан, кога у прво време имитира, како по представи на њему, тако и по финоћи, тежини и вредности. По угледу на млетачки добио је и име динар, односно грош (denarius, grossus), док је већа обрачунска јединица била перпера или иперпера, која је име добила по византијском златнику hyperguron. Као што видимо, веће ковање новца настаје доласком Саса и развојем рударства, као последица развоја привреде и појачане робне производње, сталног трговачког промета и сложених облика привређивања у којима новац има важно место. Да су појава Саса и развој рударства у директној вези са већом улогом новца потврђује и то што је прва позната ковница новца била је у Брскову. Друга ковница се среће у Руднику, који је иначе и други отворени рудник у Србији, као што ће и остале ковнице бити отваране у рударским местим. Убрзани развој у другој половини XIII века довео је до већег ковања новца, појаве нових серија и одступања од почетних узора. Ово је довело до тога да је српски краљ поменут и у једном од највећих дела светске књижевности, *Божанственој комедији*, али не похвално, већ као кваритељ новца. Помен српског краља и новца у овом ремек-делу светске књижевности говори о раширености српског новца и ван граница Србије.

Појава лошијег новца везује се за рудничку ковницу, а ова за разлаз међу браћом и премештање Драгутинове државе на север. До смрти цара Душана ковање новца било је јединствено и у надлежности владара, мада је он дозволио неким велика-

⁹⁴ С. Ћирковић, *Развој и заосталост на Балканском полуострву*, 33.

⁹⁵ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 125.

⁹⁶ О српском средњовековном новцу детаљно В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

⁹⁷ В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87-95.

шима да стављају своје име на новац. Појава новца са именима великаша уследиће од његовог сина цара Уроша, који је на новац ставио преставу савладара краља Вукашина. По смрти цара Уроша појавиће се новац других великаша Николе Алтомановића, деспота Јована Оливера, жупана Андрије Гропе, Балшића и других, као и градова Призрена, Скопља, Новог Брда, касније Смедерева. Поред њих новац је ковао и српски патријарх. На српском новцу у другој половини XIV века јавља се више од 30 имена.⁹⁸ Стефан Лазаревић је настојао да обнови јединство ковања новца, али до тога је дошло тек са његовим наследником деспотом Ђурђем, који је 1435. године покушао и да реформише новчани систем ковањем већих динара, чија је тежина била око 1 грама.

Развој рударства, осим што је доприносио општем напретку, повећавао је и приходе владара. Рудници настају на планинама које су биле у власништву владара; он у њима убира део прихода од извађене руде. Тај део, који је био висине 10% и називао се урбура, сакупљао је посебан владарев чиновник – урбулар, али је то могао да ради и закупник царине. Сакупљену урбуру предавао је даље на обраду, тако да је владар добијао свој део у сребру или новцу. Владареви приходи овако добијени били су велики, и стално су расли, као и рударска производња. Ово, међутим, нису били једини приходи владара у рударским трговима. Владар је убирао и „царину“ – таксу на продату робу, што је даље увећавало његове приходе. Цариници су зато приликом узимања у закуп царине закупљивали и убирање таксе на тргу, што се у неким документима наводи посебно. О приходима и богатству Србије и српских владара оставили су сведочанства путописци који су пролазили овим крајевима. То су знали и турски султани који су највећи харач добијали од српских деспота.

Велики приходи били су ти који су омогућили српским владарима да шире границе своје државе и да, касније, одолевају пред турском најездом. Приходи су им омогућили и да иза себе оставе многе задужбине, од којих су најмонументалније бројни манастири и цркве, али и градови као што су били Београд, који је од малог пограничног града израстао у европски утврђени град, и Смедерево, који је био највећи објекат ове врсте на Балкану. Осим ових долази до развоја и других градова, али најјача привредна средишта од половине XIV века постају управо рударски центри, међу којима су највећи били Ново Брдо и, у XV веку, Сребреница. Поред њих развијају се и градови који нису били рудници, али су настали у њиховој близини, захваљујући чему доживљавају успон. Такви су били Приштина и Вучитрн, као и низ мањим места

⁹⁸ ЛССВ, 443.

у западној Србији. Осим њих, поред путева којима се руда и друга роба преносила у правцу Дубровника, настају караванске станице и градови, од којих се издвајају оне у Полимљу.

Повећани приходи доводе до развоја градитељства. Већ смо поменули да српски владари зидају велелепне цркве и манастире. Касније ће им се придружити и поједина властела, која, осим у ретким случајевима, није имала директне приходе од рудника. Посебан вид црквеног градитељства долазио је захваљујући католичким насебинама које су постојале у свим важнијим привредним центрима у Србији. Становници колонија, у зависности од броја и јачине, подизали су једну или више цркава у својој средини, али и у другим местима у којима су трговали или имали пословне партнере. Њихову изградњу и одржавање често помажу прилогом трговци на самрти, о чему сведоче сачувани тестаменти. Тако су у Брскову, Трепчи, Новом Брду постојале по две католичке цркве, док их је у Руднику било чак пет. Цркве су у великој мери биле посвећене светој Марији, светом Николи (заштитнику путника), светом Петру (на коме почива традиција римокатоличке цркве) и заштитницима градова одакле су ктитори долазили: свети Трифун (Котор), свети Влах (Дубровник).

Кључни период у политичким приликама у Србији збио се средином XIV века. После смрти цара Душана 20. децембра 1355. године уследио је распад централне власти.⁹⁹ Тежњу за осамостаљењем прво показују периферне области српског царства, а затим и области појединих великаша у унутрашњости земље. Још за живота цара Уроша поједини великаши почињу да воде независну политику; међу њима се као најмоћнији издвајају Душанов полубрат Симеон – Сениша и браћа Мрњавчевић на југу, Лазар Хребељановић у централној Србији, Балшићи у Зети и Војислав Војиновић, а затим и његов синовац Никола Алтомановић у југозападној Србији. Иако је за Урошевог живота Србија, бар она пре Душанових освајања, сматрана јединственом ипак се уочавају унутрашње поделе, а то посредно признаје и сам цар Урош. Он гарантује Дубровчанима слободу пословања, позивајући их да иду у „Зету Балшића, или у државу кнеза Војислава, и у земљу царства ми“.¹⁰⁰ Самостално иступање показивао је понекад и Војислав Војиновић, иако је био у добрим односима с царем и признавао његову врховну власт. Карактеристично за овог обласног господара и касније његовог наследника је сукоб са Дубровником, у чијем се залеђу налазила њихова „држава“.

⁹⁹ О томе детаљно Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 1989², 2001³.

¹⁰⁰ *Зак. споменици*, 182.

Управо је рат против Дубровника који је уследио 1361. године показао сво нејединство српске државе.¹⁰¹ Међусобни сукоби такође карактеришу период седме и осме деценије XIV века. Битна промена у томе што су у првој половини XIV века тргове издавали владари Србије, док у другој половини то чине обласни господари.¹⁰²

Нови моменат у политичким односима био је појава Турака Османлија, као нове снаге на просторима Балкана. У бици на Марици 26. септембра 1371. године погинули су Вукашин и Угљеша Мрњавчевић, а њихове земље у највећој мери дошле под власт Турака. Био је то почетак покорвања српских земаља од стране Турака и он ће потрајати дуже од једног века. После Маричке битке као најмоћнији обласни господари издвајају се кнез Лазар Хребељановић, Вук Бранковић и породица Балшића. Уследили су нови сукоби са Турцима који су, осим политички, и економски уништавали српску државу. Турски начин ратовања подразумевао је да поједине области, и пре него што буду у непосредном додиру са турском државом, буду систематски уништаване сталним војним упадима, после којих је следио поход султана на центар државе и њено покорвање. Таква техника примењена је и против Србије. Упадима Турци су економски исцрпљивали земљу нападајући небрањена и слабије брањена насеља, избегавајући војна упоришта, па су тако страдали тргови који нису имали заштиту. Доласком Турака и њиховим притиском расте улога утврђених градова, посебно оних у пограничном делу Србије. Мења се и систем одбране који се своди на одбрану тврђава, а нападачима се препуста простор око њих, који све више страда и пропада.¹⁰³ Турски одреди су продирајући у Србију и пљачкајући поједине њене делове неколико пута дошли у сукоб са српском војском: код Дубравнице 1381. године, код Плочника 1386, код Билеће 1388. и коначно на Косову пољу 15. јуна 1389. године. Иако нема пуно података о овим сукобима управо они показују страдање српских градова и тргова као вид економске борбе. Сукоб који се завршио битком код Плочника то најбоље показује. Турци су у своје походу заузели градове Софију и Ниш и кренули ка центру српске државе. Не знајући где ће се упутити српска војска их је сачекала код Плочника и поразила. Разлог за одабир овог места лежао је у чињеници што се ту пут рачвао у два: један је ишао према Крушевцу, а други према Новом Брду, двама најзначајнијим

¹⁰¹ О овоме више Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 48 и даље.

¹⁰² М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 73.

¹⁰³ С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године: зборник радова са научног скупа одржаног 12-14. новембра 2009, ур. М. Спремић, Београд 2011, 63-73.

местима. Додатни разлог био је постојање утврђења које је пружало заштиту српској војсци. Поражени, Турци су наставили према Новом Брду, али у страху да их српска војска не гони нису опсели овај град већ су спалили пирг манастира Грачанице.¹⁰⁴ У овим сукобима Срби су показали изненађујућу чврстину и жилавост, па је у Косовској бици погинуо и сам турски султан Мурат, као и кнез Лазар, предводник српске војске. Као најмоћнији великаш остао је Вук Бранковић, а Лазара су наследили његови малолетни синови Стефан и Вук, којима је у управљању земљом помагала мајка Милица.¹⁰⁵

Исход Косовске битке није био довољан разлог за мир међу преосталом српском властелом која је наставила са сукобима. Највећи су били између двеју породица крвно повезаних: Бранковића и Лазаревића.¹⁰⁶ Користећи насталу ситуацију Вук Бранковић је почео да осваја земље Лазаревића, ширећи своју територију према западу, освајајући северну Метохију и даље према Лиму, због чега се с правом поставља питање да ли је Вук Бранковић издао кнеза Лазара. Иако се не може рећи да је то било за време Косовске битке, након ње свакако јесте.¹⁰⁷ Лошу ситуацију у Србији

¹⁰⁴ Б. Зарковић, *Битка код Плочника и њене рефлексije у историографији*, Међународни научни скуп Стефан Немања и Топлица, Куршумлија 2011, 71-85.

¹⁰⁵ М. Шуица, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, ССА 9 (2010) 217-232.

¹⁰⁶ Издајство Обрада Драгосаљића, због чега су му Лазаревићи одузели баштину, може се довести у везу са сукобом између ове две породице. Обрад Драгосаљић (Декиндић) је био властелин Мусића у рудом богатој области у близини Брвеника коме је због „невере“ била одузета баштина. Иако се из постојећих извора не види на који је начин Обрад издао, због његових поседа који су се налазили у близини области Бранковића и на правцу којим је Вук ширио своју територију, може се претпоставити да је прешао на страну овог великаша, што је Лазаревићима послужило као разлог за одузимање имовине. Вид. Б. Зарковић, *Ибарски посед хиландарског властелинства*, Баштина, св. 25, Приштина – Лепосавић 2008, 183-201; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000, 110-113; М. Шуица, *Повеља краља Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143-167; М. Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведена Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 107-125.

¹⁰⁷ М. Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност, Београд 2007, 18; М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник МСИ 79/80 (2009) 35. У овом раду је, слично и у М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, 18-35, дато детаљно размеђење територија кнеза Лазара и Вука Бранковића на Косову и Метохији. Поједини делови овог рада, они који се односе на посед Драгобиље који је кнегиња Милица подарила манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори, а који је и од других аутора (Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ V (1955) 73; М. Ивановић, *Црквени споменици XIII-XX век, Задужбине Косова*, Београд-Призрен 1987, 438; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*,

након Косовске битке користили су и Угари који су неколико пута нападали на Србију у времену од јесени 1389. до 1392. године.¹⁰⁸ Угрожени од Угара, али и од појединих српских великаша, Лазаревићи су признали вазалство Турцима који им помажу у очувању њихових територија.¹⁰⁹ Сукоб Вука Бранковића с Турцима олакшао је положај Лазаревића и учврстио им позицију код Османлија. Вазални однос Лазаревића дошао је до изражаја у бици код Никопоља 25. септембра 1396. године у којој је Бајазит победио хришћанску коалицију захваљујући и Стефану. Директна последица ове битке било је запоседање земаља Вука Бранковића, његово заробљавање од стране Турака и затим смрт 1397. године. На чело породице дошао је Ђурађ, али то није ништа променило у односу према Лазаревићима, насупрот, односи су се погоршали јер су они од Бајазита добили територије Бранковића. Вукови наследници су земљу успели да поврате новцем подигнутим из депозита у Дубровнику нешто пре битке код Ангоре.¹¹⁰ Односи између две фамилије су се изгладиле тек када је један њихов део изгинуо од Турака. Ђурађ је приватио вазалство јула 1411. године, а убрзо је уследило и измирење.¹¹¹

Покоравање Вука Бранковића довело је његову породицу у вазални однос према Турцима, као што су то већ били Лазаревићи. То се убрзо увидело. У сукобу између Турака и Монгола, које је предводио Тамерлан, у бици код Ангоре 1402. године, учествовали су Лазаревићи и Вуковићи као вазали турског султана. Султан Бајазит је у овој бици погинуо, а Срби су на повратку у земљу поново заратили међусобно. На повратку из битке Лазаревићи су свратили у Цариград, где је Стефан добио титулу деспота. У Цариград је дошао и Ђурађ па се сукоб међу њима распламсао, што је довело до битке 21. новембра 1402. године код Трипоља на Косову пољу, али она не само да није решила неспоразуме, већ је створила нове: Лазаревићи су дошли у међусобан сукоб. Стефан је пребацивао брату Вуку да је лоше командовао својим делом војске због чега су могли изгубити битку и довести у опасност животе.

Београд 2007, 311) идентификован као село у близини Ораховца, оспорени су (Г. Томовић, *Посед српског властелина Детоша у XIV веку*, ИЧ 58 (2009) 94-95), али то не мења суштину закључка да је Вук после Косовске битке ширио своју територију на рачун земаља кнеза Лазара.

¹⁰⁸ М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске: од Косовске до Ангорске битке*, (докторска дисертација у рукопису), Београд 2006; П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ ССCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996) 145-150.

¹⁰⁹ О томе вид. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, ИГ 1-2 (1959) 93-120.

¹¹⁰ М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 289.

¹¹¹ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 112; *ИСН II*, 116; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 61.

Ово је нагнало Вука да побегне Турцима, што је и онако расцепкане српске снаге још више ослабило, а Турке довело да се уплићу у међусобне српске сукобе. Борба за престо међу Турцима након Бајазитове смрти довела је до уплитања претендата у сукобе у Србији, што ситуацију на терену још више погоршавало. Бројне војске крстариле су земљом ратујући међусобно и уништавајући аграрну и другу производњу. Уследио је период ратовања који се завршио тек 1413. године учвршћењем Мехмеда на месту султана. Ситуацију у Србији карактерисала је општа разједињеност и сукоби, чак и међу браћом Стефаном и Вуком Лазаревићем. Њих је од већих борби спасавала једино мајка Милица, али после њене смрти 11. новембра 1405. године сукоби су се распламсали. Позадина сукоба била је жеља Вука Лазаревића да добије део земље на управу. Постојеће прилике и положај Србије између Угарске и Османског царства ишли су му на руку. Стефан Лазаревић је још за мајчиног живота ступио у контакт са угарским краљем Жигмундом, од кога је за прихваћено вазалство добио Мачву са Београдом. Сматра се да је био и турски вазал иако је после Ангорске битке престао да плаћа харач. Ипак са Сулејманом се измирио најкасније 1404. године па је највероватније био у двоструком вазалном односу према Угрима и Турцима.¹¹² Ипак био је ближи Угрима што се види и његовом припадношћу и високим рангом у витешком Змајевом реду.¹¹³ Његов брат Вук тражио је помоћ од Турака. Отворено неслагање је показао крајем 1408. а почетком наредне године дошло је до отворених сукоба. Вука је војском подржао Сулејман, који је продро до Београда у који се склонио Стефан Лазаревић. Стефану је су у помоћ притекли Угари па су се борбе распламсале на широком простору. Посебно је страдала Приштина, а Стефан је признао право на део земље и брату Вуку уступио јужне делове државе на управу.

Овим се нису завршиле несугласице, већ су дошле још више до изражаја избијањем међусобних турских сукоба. Срби су били увучени у њих и то на разним странама. У сукобима су страдала двојица млађих потомака породица Лазаревић и Бранковић – Вук и Лазар. Мало је требало да и Ђурађ буде отрован, али се спасио противотровом који је стално носио са собом. Ово је најзад довело до измирења Стефана и Ђурђа, ујака и сестрића. Поход султана Мусе на деспотовину 1413. године завршио се његовим поразом и убиством,¹¹⁴ што је довело до учвршћивање Мехмеда на

¹¹² М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, 289.

¹¹³ Вид. М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1-2 (1990-1992) 15-23.

¹¹⁴ С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 75-88.

месту султана, а то је, због подршке коју је имао од Стефана, после више година довело до мира у Србији.

Насупрот лошој политичкој ситуацији у Србији, у Дубровнику се повећани прилив метала осећа од 70-тих година XIV века.¹¹⁵ Рударска производња и трговина настављају се несмањеним интензитетом. Међутим, политичке прилике се одражавају и на дубровачке трговце, који све чешће са страхом од могућих напада на путу одлазе у Србију, нарочито у њен јужни део. По свргавању Вука Бранковића Турци су поставили своје чиновнике у значајна места на путу према Дубровнику како би могли да прате трговину и, по могућству, убирају царину. Јавља се преписка на релацији Дубровник – Турци, из које се види да Османлије настоје да привуку трговце у области под њиховом контролом и да убирају приход од трговине, што није ишло лако. Дубровачка влада је свесна настале ситуације, али мисли да је привремена и да ће српски владар повратити власт на читавој територији. Својим трговцима саветује да буду обазриви, а у времену међусобних сукоба на територији Бранковића да не наносе штету деспоту.

Подела српских земаља, која је постојала чак и после измирења Стефана и Ђурђа, јесте утицала на организацију државе, па и привредне прилике, али није зауставила економски напредак Србије. То нису могли ни бројни ратови, иако се несигурност осећала код свих. Проширење које је Србија добила од султана Мехмеда у источним областима, иако не безначајно, није се могло мерити са територијом коју је деспот добио од Угара на северу и западу. Добијањем Мачве и Београда Србија је заокружила своју територију изашавши на Дунав и добивши значајно утврђење и град у који је деспот убрзо пребацио своју престоницу. По значају исти, вероватно и вреднији, прилог добио је Стефан са територијом западно од Дрине, са средиштем у Сребреници, богатом рударском месту. Тиме су се у рукама деспота Стефана наша два најважнија рудника на Балкану: Ново Брдо и Сребреница, поред читавог низа мањих рудника у Подрињу. У рукама Ђурђа Вуковића налазили су се копаонички рудници, од којих је и он имао великих прихода, али свакако мањих од деспота. Значајно проширење деспотовине уследило је и добијањем Зете после смрти Балше III 28. априла 1421. године, али је оно довело и до сукоба са Венецијом.

Велика производња сребра, као и повећана потражња за њим, учинили су деспота Стефана веома моћним и поред обавеза према странцима и ратова које је готово непрестано водио. Појачани економски развој довео је до општег напретка, који се

¹¹⁵ С. Ћирковић, *Развој и заосталост на Балканском полуострву*, 32.

највише огледао у урбанизацији и култури. Деспот Стефан је започео бројне реформе, како у привреди, тако и у култури, али и у управи земље, на шта је, добрим делом, био приморан новонасталом ситуацијом. У привреди је настојао да уведе нове царине и ограничи приходе Дубровчана и других трговаца; спровео је новчану реформу, у култури је извршена реформа српског језика, док је у административном погледу земљу поделио на нове управне јединице – власти.¹¹⁶ Издао је и закон о рудницима који је садржавао и неку врсту статута града Новог Брда, јединствен сачувани пример из средњовековне Србије.¹¹⁷ У склопу ових промена, а у складу са потребама насталим под утицајем политичких прилика, врши се и милитаризација цивилне власти на чије чело долази војвода. Деспотов двор и Србија постали су стециште бројних придошлица који су допринели општем развоју. Нарочито је велик број Дубровчана у свим значајнијим местима у Србији где се баве трговином, занатима и финансирањем. Њихов број непрестано расте и врхунац ће достићи нешто пре првог пада деспотовине. Повећан број трговаца, занатлија и финансијера довео је до појаве нових места, али она се јављају у северном делу Србије, који је Турцима био најдаљи. Започети процес напретка није се могао лако зауставити, само је средиште пренето у друге области.

Привид мира који је започео владавином султана Мехмеда I потрајао је и неколико година након његове смрти јула 1421. године. Њега је наследио син Мурат II који је прве две године своје владавине провео у борби за очување престола. Србија се није мешала у ове унутрашње сукобе, и то јој није тешко падало. Међутим, када се Мурат II учврстио на престолу и пренео сукобе на Балкан у циљу даљег ширења своје власти Стефан није могао остати по страни. Он је у време турских међусобица признао вазалство Мурату II позивајући се на пријатељство са његовим оцем. Међутим његове

¹¹⁶ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, ЗФФ 10-1 (1968) 237-243 (= Из српске историје средњег века, Београд 2003, 220-227); А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 99-151, 254-256; ЛССВ, *Власти*, 92-93 (Ј. Мргић); С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7-19; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2007, 291-297.

¹¹⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ 126, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985; Б. Марковић, *Деспотов законик: Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1999; С. Ћирковић, *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића*. Увод, текст, превод и коментари, Београд 2005. О полемици која је вођена поводом времена настанка законика вид. С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 162-181.

везе са Угрима нису биле непознате Турцима. Како Мурат II није имао намеру да стане са даљим освајањима морао је доћи у сукоб са Србима, што је и Стефану било познато. Подозривост Турака према хришћанским државама појачавало је и путовање Јована VIII на запад. Приликом боравка у Угарској састанку са Јованом VIII присуствовао је и Стефан Лазаревић. Том приликом разговарано је о заједничкој борби против Турака. Уговор о миру склопљен између Турака и Угара 1424. године није могао дуго да потраје, прекршили су га Турци нападом на Влашку која је била под Угарским патронатом. Стефан се није мешао у овај сукоб, али се као двоструки вазал нашао у незгодној ситуацији. Он је увиђао да је рат са Турцима неизбежан па је почетком 1425. године боравио у Угарској. По повратку није желео да прими турског посланика који га је чекао па је рат био неизбежан. До њега је дошло у јесен 1425. године, Угарска је одмах послала војску под командом Пипа од Озоре (Пипо Спано) у помоћ Стефану, што говори да се напад Турака очекивао. Деспот Стефан је, међутим, договорио мир и Турци су се повукли из Србије.

Напад Турака на Србију искористили су Босанци који су заузели Сребреницу, али ју је деспот убрзо ослободио искористивши окупљену војску. Том приликом Диничићи су спалили сребреничко подграђе.¹¹⁸ Предосећајући да би му убрзо могао доћи крај и желећи да своме наследнику – сестрићу Ђурђу обезбеди признање престола Деспот Стефан се маја 1426. године састао са Жигмундом у бањи Тати. Осим деспота и Угарска је била заинтересована за стабилност Србије зато што јој је она као таква пружала најбољу заштиту од Турака. У Тати је договорено да као услов за признавање владарског права Ђурађ врати Угрима градове Београд и Голубац, Мачву и крајеве западно од Дрине.¹¹⁹ Мада постоји извесна сумња у веродостојност постојећих докумената овог договора, догађаји који су уследили углавном су потврдили њихове наводе.

Деспот Стефан је као значано проширење добио Зету након смрти Балше III, али прикључење ових области није ишло лако. Главни противници деспотовог уласка у посед били су Млечани са којима је дошло до сукоба. Српску акцију предводио је у почетку сам деспот заузевши неке градове али не и Скадар. Касније је вођење акције препустио свом сестрићу и наследнику Ђурђу Вуковићу. После две године сукоба и политичког надмудривања 12. августа 1423. године склопљен је тзв. „скадарски мир“.

¹¹⁸ М. Динић, *За историју рударства I*, 511.

¹¹⁹ Вид. Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. године и српско-угарски односи од XIII-XVI века*, Глас СКА 187 (1941) 117-232.

Млечани су задржали Котор, Улцињ и Скадар, а Срби Бар и Дриваст, а обећана им је и Будва са соланама у Грбљу. Овај мир није решио сва спорна питања, али је поставио темеље за даље разговоре који су настављени већ августа 1424. године у Плани. Том приликом Ђурађ и скадарски капетан Франђеско Квирин договорили су се да не буде сметњи око обављања уобичајених послова у пограничном подручју остављајући спорна питања за касније решавање.¹²⁰ Опасност која је обема државама претила са истока није дозољавала даље чекање па су преговори настављени. Коначни договор је постигнут 22. априла 1426. године у старом двору Бранковића у Вучитрну. Договор је био плод компромиса који је задовољавао обе стране иако ни једна није добила све што је тражила.¹²¹

Деспот Стефан је журио са да реши спорна питања у Зети јер је увиђао да Турци неће дуго чекати да нападну Србију. Такав њихов став подстицало је и зближавање деспота са Угрима, које се најбоље огледало договором у Тати. И тако је и било. Већ почетком 1427. године Турци су напали Србију при чему је главно тежиште било у нападу на Ново Брдо, али су се акције шириле и дуж Поморавља ка северу Деспотовине. У таквој ситуацији дошло је крајем марта или почетком априла до побуне у Сребреници. Рудари из овог места побунили су се и бес искалили против деспотовог надзорника Владислава, чија је функција била да врши надзор над спровођењем деспотових мера. Владислав је био убијен и бачен са „полате“, свакако управне зграде у овом месту. Деспот је жестоко одговорио на ову побуну: дошао је са војском у Сребреницу и жестоко казнио устанике, али су том приликом постарали и недужни појединци. Том приликом старали су и поједини Дубровчани, било да су хапшени, злостављани или им је имовина одузета.¹²² Проблем одузете имовине провлачиће се касније дуго у разговорима између Дубровника и Деспотовине.

Још док је трајао напад Турака деспота Стефана је задесила смрт, 19. јула 1427. године на месту Главица, у близини данашњег Крагујевца.¹²³ Тако је Ђурађ наследио деспота Стефана у најнезгоднијем тренутку: Турци су нападали с југа, у њиховим рукама су се већ налазили градови Крушевац и Ниш, а Ново Брдо било је под опсадом, истовремено Угрима је према договору из Тате требало предати Београд, Голубац, Мачву и крајеве преко Дрине. Турци нису успели да заузму северни део Деспотовине,

¹²⁰ *ИСН II*, 201.

¹²¹ О овом договору и његовим резултатима вид. *ИСН II*, 201-203.

¹²² М. Динић, *За историју рударства I*, 512-514

¹²³ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 123-124; *ИСН II*, 217; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 72, 91.

у чијој одбрани су Србима помагали и Угри, чији је краљ Жигмунд одмах по сазнању о смрти деспота Стефан пожurio у Србију како би заузео обећане области. Београд се нашао под његовом влашћу, али не и Голубац, који је војвода Јеремија предао Турцима. Угри нису преузели ни Мачву, а на левој обали Дрине заузели су само мања места, док је Сребреница остала у деспотовом поседу. Почетком 1428. године ушли су у сукоб с Турцима желећи да преузму Голубац који им је деспот Стефан обећао.

Ђурађ се није противио преузимању Београда од стране Угра па се ни они нису противили његовом устоличењу. Противљење је долазило од стране Турака који су као сениори очекивали извесне уступке и корист за себе. Истицали су како је земља Лазарева и припада његовим наследницима, а не Вуковом сину. Ипак, и Турци су Ђурђа прихватили за владара Србије кад се он обавезао на вазалство и плаћање данка уз обавезу давања 2000 војника. Ово прихватање је уследило по склапању мира између Угарске и Порте.

Признавањем за владара од стране два најјача и најзначајнија суседа Ђурађ није решио све проблеме који су га сачекали на почетку владавине. Један од битних био је непостојање престонице. Београд су били преузели Угри, Крушевац и Ниш су већ били у турским рукама, Ново Брдо се налазило готово стално под опсадом, Приштина је била сувише на југу и није била утврђена, а Сребреница је, иако у деспотовим рукама, била на левој обали Дрине и предмет босанских аспирација. Рудник, такође, није био утврђен, а утврђења која су га штитила била су удаљена од самог насеља. Деспот се у почетку налазио у летњиковцу у Некудиму и тражио је погодно место за зидање нове престонице. Одабрано је место Смедерево у близини античког Маргума, које се помиње још 1019. године у повељи Василија II. Место је имало повољан положај јер се налазило на ушћу реке Језаве у Дунав. Како је Ђурађ прихватао вазалство Турака то је значило да је морао од њих да добије дозволу за изградњу нове престонице. Она је највероватније добијена по прихватању вазалства, али савременици збивања, византијски историчар Дука и Константин Михаиловић, сматрали су да је дозвола добијена обећањем удаје деспотове ћерке Маре за Мурата II.¹²⁴ Друга, пак, документа, пре свега дубровачка, говоре да је до договора око удаје Маре дошло тек

¹²⁴ К. Михаиловић из Островице, *Јаничареве успомене или Турска хроника*, предговор, превод и напомене др Ђорђе Живановић, Београд 1966, 113.

касније. Зна се да је Мара одведена у Једрене 4. септембра 1435. године после дужег оклевања.¹²⁵

Настанак Смедерева био је сасвим другачији од настанка дотадашњих градова у Србији. Настао под притиском, град је зидан по угледу на средиште Васељене – Константинов град, чије је епитете често користио. Као и Цариград са две стране је био окружен водом, а са треће – копнене стране, био је прокопан канал у коме је такође била вода. Састојао се из два града: Малог и Великог и убрзо је постао права престоница. Мали град био је завршен за непуне две године, 1430, док је највећи део Великог града био готов 1439. године. Обухватао је површину од око 10 хектара, а градио га је брат Ђурђевог жене Георгије Кантакузин. Поред двора и људи који уз њега иду, био је стециште трговаца и занатлија, али и других, знаменитих, људи тога доба. Како се налазио на крајњем северу државе, опасан зидинама дебљине и до 4,5 метара и кулама висине и до 20 метара, био је примамљив за многе који су бежали испред Турака. Велики зидови и брза изградња локално становништво су ставили на велике напоре, због чега је изградња овог града остала у лошем народном сећању. Ипак, уложени труд није се исплатио јер је коришћење овог града било краће од три деценије. Два пута је прелазио у турске руке, али оба пута предајом а не освајањем. Његовим другим падом 1459. године престала је да постоји средњовековна српска држава.

Први период владавине деспота Ђурђа који се завршава првим падом Деспотовине 1439. године иако је обележен непрекидним ратовањем, или очекивањем рата, био је доба највећег привредног успеха. То се види по броју присутних дубровачких трговаца у градовима Србије, које ни стална опасност од Турака није спречавала да у све већем броју долазе и послују. Управо тај привредни развој омогућавао је деспоту Ђурђу да купује свој и опстанак државе за још неко време. Приврени развој пратио је и културни. Србија је постала стециште бројних интелектуалаца које је привлачила не само као могуће уточиште од Турака, већ и као место где су могли наставити са својим радом. Ова традиција се наставила из времена деспота Стефана. Привредни раст омогућио је деспоту Ђурђу да извршава обавезе које је наследио али и да прихвата нове. Њему се често обраћају монаси појединих манастира тражећи помоћ уместо изгубље-

¹²⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 158-159, 191-192.

них поседа и он им је редовно излазио у сусрет дарујући најчешће прилоге у сребру, где је мнајбољи пример Лавра светог Атанасија.¹²⁶

Напуштањем Београда и изградњом Смедерева промењено је једно привредно средиште, али је област остала иста. Она је и даље била на самој граници са Угарском, у најсевернијем и од Турака најудаљенијем делу Деспотовине. Развој малих тргова на северозападу Србије, започео са премештањем престонице у Београд, наставио се и даље истим темпом. Они су и даље били на путу из Дубровника и Сребренице према владаревом двору, стим што се он сада налазио у новоподигнутом граду. Смедерево је преузело улогу Београда не само у управном већ и у економском смислу и отишло корак даље.

Иако је привредно била јача него икад пре ситуација у Србији није била спокојна због опасности од Турака која је стално претила. Због тога је деспот Ђурађ настојао да нађе савезнике на западу. Удајом кћери Кантакузине за Улриха II повезао се тешње са угарским двором, што су пропратили и српски летописи,¹²⁷ након чега је са венецијанцима поново потписао уговор о миру 1435. године о чему су они издали свечани документ 26. марта 1436. године.¹²⁸ Поред тога деспот је био у добрим односима и са другим италијанским републикама, а његово пријатељство са Дубровчанима било је већ традиционално. Те његове везе са западом будиле су сумњу код Мурата II и њу није могло да одагна ни слање Маре у султанов харем.¹²⁹ Њу су као пратња у Једрене отпустили браћа Стефан и Гргур, али у Србију се вратио само Гргур, док је млађи брат остао као талац мира.¹³⁰ Да удаја Маре није била довољна сведочи податак да је Ђурађ уз њу дао мираз који је вредео 600000 дуката. Била је то огромна сума са којом се, како се каже, могла наоружати војска способна да отера Турке из Европе.¹³¹

¹²⁶ *Зак. споменици*, 502-504; С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, Хиландарски зборник 5 (1983) 93-99.

¹²⁷ *Родослови и летописи*, 230.

¹²⁸ М. Спремић, *Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године*, Прекинут успон, 200.

¹²⁹ У вези ове несрећне српске принцезе владало је неслагање у историографији по питању њених година у време удаје и о томе ко јој је била мајка, вид. М. Спремић, *Два податка о Мари Бранковић*, Прекинут успон, 345-354.

¹³⁰ Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ XXV (1978) 60.

¹³¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 192-193.

Међутим, ни тако купљен мир није дуго потрајао. Ђурађ је био и вазал угарског краља у чијим је плановима играо важно, најистакнутије место од свих хришћана на које се рачунало у евентуалном походу против Османлија, иако се Ђурађ обавезао Мурату II да неће пропустати угарску војску у походу на Турке. Мир је прекинут управо угарским походом 1437. године, када су продрли до Крушевца и спалили га, а потом прешли преко Мораве и вратили се преко деспотове земље. На повратку су поразили Турке на Годоминском пољу у близини Смедерева, што је нагнало Мурата II да одмах пошаље војску на Србију. Узалуд се деспот правдао да није имао никакве везе са походом, Турци су пљачкали његове земље. Као залог склапања мира деспот је уступио град Браничево. Турци су и наредне године наставили да ратују са Угрима у Влашкој, док је са њима као вазал био и деспот Ђурађ једна турска војска је упала у Деспотовину, попалила Браничево и Кучево и заузела градове Борач у Грузи и Островицу код Рудника. Деспот је морао поново да уступа градове да би склопио мир, овога пута Вишеслав и Ждрело. Тако се његова држава све више смањивала.

Склапање мира није одвратило Турке од даљих акција. Они су с пролећа 1439. године поново кренули против Србије, на челу војске налазио се лично султан Мурат II. Деспот Ђурађ је, увиђајући да неће моћи да се одупре, прешао у Угарску заједно са женом Јерином, сином Лазаром и бројном свитом. Град су остали да бране најстарији деспотов син Гргур и Јеринин брат Тома Кантакузин. Град је пружао отпор три месеца, али су браниоци исцрпљени глађу предали град 18. августа 1439. године.¹³² Султан је одмах у град уселио Турке, а једну цркву је претворио у џамију. Иако је пала престоница, ипак није и цела Деспотина. Ново Брдо иако под опсадом наставило је да пружа отпор и одржава везе са деспотом у Угарској. Изгледа да је Мурат, увиђајући да ће освајање Новог Брда ићи тешко, предао Гргуру земље његовог деде обавезујући га на верност, и он је њима владао до пролећа 1441. године. Изгледа да и други градови у новобрдској области нису били заузети.

Дошавши у Угарску са свитом и благом деспот Ђурађ је намеравао да настави борбу са Турцима уз помоћ угарског краља. Међутим, убрзо је умро Алберт II, а у Угарској су завладале борбе око престола у које се укључио и сам Ђурађ кандидујући сина Лазара за угарског краља. Када то није прошло Ђурађ је стао на страну краљице Јелисавете и њеног сина Ладислава названог Посмрче а против пољског претендента Владислава Јагелонца. Због сукоба напустио је Угарску и отишао у Венецију, а затим у

¹³² *ИСН II*, 246.

Дубровник и Зету. Иако је свуда дочекиван са почастима ипак се осећао као изгнаник. Томе су доприносили и Турци који су пажљиво пратили његово кретање.

Не намеравајући да стану са освајањима Турци су 1440. године опседали Београд, али нису успели да га заузму. Пратећи Ђурђево кретање и његове везе са западним владарима Турци су с пролећа одвели Гргура у Једрене где се већ пет година налазио његов млађи брат Стефан. Због припрема које је у Зети вршио с циљем да организује борбу против Турака Ђурађ се дописивао са Гргуром и Стефаном који су били турски таоци. Они су га обавештавали о стварима које предузимају Турци. Када је султан Мурат ухватио њихову преписку наредио је да се ослепе Гргур и Стефан, што је и учињено 8. маја 1441. године и поред молби султаније Маре. Деспот је тек касније сазнао за ову ужасну трагедију. У међувремену пало је и Ново Брдо 27. јуна 1441. године, а са њим и градови из окружења. Српски летописац је то забележио речима: „Свеза цар Мурат синове деспотове Гргура и Стефана и на Вазнесење прими Ново Брдо и друге градове“.¹³³ Све њих су, поред Срба, бранили и Дубровчани који су у њима боравили и пословали.

Ослепљењем синова Турци нису престали да прете деспоту. Тако су вршили притисак на Баране да издају деспота и предају им га, а када је он прешао у Дубровник и на овај град. Иако су Дубровчани уверавали деспота у пријатељство, он је, ипак, после три месеца напустио град депонујући у њему велико благо које није могао носити са собом. Схватио је да из Приморја не може организовати борбу против Турака па се упутио у Угарску, где се измирио са краљем Владиславом. Увиђајући да иста опасност прети Угарској почело се размишљати о заједничком походу против Турака. Папа Евгеније IV је позвао запад булом с почетка 1443. године у рат против Османлија, па се с пролећа почео припремати велики поход.¹³⁴ У том походу учествовао је и краљ Владислав, али су главну улогу имали Јанко (Јован, Јањош) Хуњади и деспот Ђурађ. Удружена хришћанска војска је нанела неколико пораза Турцима продревши до Софије, коју су такође освојили. Савезници су кренули даље према Једрену, али су Турци затворили кланце преко планине Балкан, што је, уз зиму која је већ почела, нагнало Владислава да обустави даљи поход, иако се деспот узалуд

¹³³ *Родослови и летописи*, 232-233.

¹³⁴ Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 122-145.

противио и тражио да се војска не повлачи нудећи новац за храну. На повратку у Угарску Турцима су нанети још неки порази, али конкретног резултата није било.

Савезници су наставили преко зиме да врше припреме за нови рат наредне године, али их је у томе омело турско инсистирање на склапању мира. Главну улогу у томе имала је Мара која је посредовала код деспота. Турци су нудили да деспоту врате државу и ослепљене синове за склапање мира и турске заробљенике. Увиђајући да је то сигурније од неизвесног рата деспот је после дужег колебања прихватио турске понуде и почео да ради на склапању мира. Краљ Владислав је био жестоко против, док је Хуњади лавирао између ове двојице настојећи да што више добије за себе. Деспот му је обећао и дао своје поседе у Угарској уколико би убедио Владислава да прихвати склапање мира. Посланство хришћана преговарало је са султаном у Једрену и договорило мир, али кад је требало да се уради ратификација Владислав је одустао од тога, а Хуњади који је већ био заузео деспотове поседе надао се добијању Бугарске па је прешао на страну Владислава. Деспот је због тога склопио сепаратни мир са Турцима којим му је враћена Деспотовина, чак и неки предели, као и градови Крушевац и Копријан код Ниша, који 1439. године нису били у његовом поседу. Деспот је преузео Смедерево 22. августа 1444. године¹³⁵ а Владислав и Хуњади су заратили са Турцима, али са много мањом војском у односу на претходну годину, па су претрпели страховит пораз код Варне, а Владислав је убијен.¹³⁶

Повратак државе улио је нову снагу деспоту, поред кога су се налазили сада и ослепљени синови. Међутим, то није била она иста држава коју је изгубио 1439. године. Зета је, док је боравио у Угарској и ратовао са Турцима, готово потпуно освојена, делом од Млечана, а делом од Стефана Вукчића. Сребреницу је преузео босански краљ Стефан Томаш, а поседе у Угарској Хуњади. Чак ни Србија није била као раније јер је страшно пострадао у ратовима, градови су били разорени, села попаљена и уништена, становништво одведено у ропство. Ипак, и то је био резултат достојан хвале.

Прихватајући вазалство Ђурађ после повратка на престо Деспотовине није више устајао против султана. Његову пажњу заокуљивао је повратак зетских предела и Сребренице. Док је у Зети тешко излазио на крај с лукавим Млечанима, Сребреница је неколико пута мењала господара прелазећи наизменично у руке деспота и босанског

¹³⁵ *Родослови и летописи*, 234.

¹³⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 301-305.

краља. Ситуацију је компликовао вероломни Стефан Вукчић и настојање Угра, пре свега Јована Хуњадија, да се освете Турцима за пораз код Варне. Деспот Ђурађ није био за нови рат, али су Угри и не питајући деспота 1448. године кренули преко Србије у рат. Позиви деспоту нису уродили плодом па су се Мађари на путу кроз Србију понашали као у непријатељској земљи палећи је и пленећи. До битке која је трајала три дана дошло је на Косову пољу 17 октобра и у њој је угарска војска страховито поражена.¹³⁷ Хуњади се спасио ноћним бекством, али је заробљен од стране деспотових људи и заточен у Смедереву. Тек пошто је пристао на одређене уступке, између осталог и да сина Ладислава да за таоца, поткрепивши то заклетвом, после два месеца заточеништва ослобођен је Јован Хуњади. Међутим, он је убрзо од папе Николе V издејствовао ослобођење од заклетве дате Ђурђу и са војском кренуо против Деспотовине. До рата ипак није дошло јер је Хуњади увидео да би од тога једину корист имао султан Мурат II, а измирење је наступило током 1451, године. Убрзо Мурат II је умро те године, а на престолу га је наследио син Мехмед II. Био је то почетак краја балканских хришћанских држава.

Долазак Мемета II на престо протекао је у потврђивању права и обавеза које су према Османлијама имале суседне хришћанске државе. Деспоту Ђурђу је вратио кћер Мару према којој је имао одређено поштовање јер га је највероватније подучавала српском језику, али се на тај корак највероватније одлучио јер је страховао да би деспот могао повести Угре на њега. Уз Мару су, на име његог издржавања, деспоту враћене области Толице и Дубочице које су биле уз границу са Турцима, тако да се његова држава још више проширила.¹³⁸

Период од обнове Деспотовине био је доба новог успона, али се старо стање није могло повратити. Јужни крајеви државе били су у некој врсти двовлашћа па се становништво у њима није осећало сигурно, због чега имамо стално пресељавање Срба из ових крајева према северу. Ново Брдо, иако најзначајнији рудник и трг, све више губи на значају, а његово место лагано преузима Смедерево, тако да трговци све више путују у том правцу. Ту се налазио двор – курија деспота Ђурђа, који је одсликавао деспотово богатство. На двору су били најзначајнији људи тог времена које је поред материјалног красило и духовно богатство.¹³⁹ А када су 12. јануара 1453. године у

¹³⁷ *ИСН II*, 246 (М. Спремић).

¹³⁸ Константин Михаиловић, *Јаничарове успомене или турска хроника*, 32.

¹³⁹ С. Ђирковић, *Смедерево престоница српске деспотовине*, Ослобођење градова, 61-68.

Смедерево стигле мошти светог Луке, које је деспот претходно откупио, српска престоница је постала и место ходочашћа.

Добри односи са хришћанима, чиме је започео своју владавину Мехмед II, нису дуго потрајали. Већ 1453. године, 29. маја, заузео је Цариград, а деспот је схватио да је следећа на реду његова држава. Знајући да неће моћи сам да се одупре почео је да тражи помоћ на од Угарске и италијанских република. У Италију је као посланик путовао Јуније Градић, који је свуда био лепо дочекан, речима саосећања и обећања, али је конкретна помоћ изостала.¹⁴⁰ У Угарској је деспот имао начелну сагласност за рат против Турака, али се од њега очекивало да сам наоружава и опрема војску. Сукоб који је тињао између њега и Хуњадија, који је заузимао највиши положај у Угарској, ометао је заједничку акцију и да код обојице није била присутна свест о заједничкој опасности од Турака, дошло би до међусобног рата, а постојеће непријатељство, уз несређене односе у Угарској, реметило је заједничку акцију. Томе су доприносиле и друге чињенице, пре свега Ђурђево искрено и чврсто држање православне вере, што је нарочито сметало фрањевачком проповеднику и заговорнику крсташког рата Јовану Капистрану. Чак је и папа Каликст III критиковао овакво понашање Капистрана.

Увидевши да је и помоћ из Угарске несигурна деспот Ђурађ је покушао да поклонима и плаћањем одврати Мехмеда II од рата против Србије, али ни то није помогло. Султан је 1454. кренуо на Србију тражећи од деспота да му преда градове на Дунаву и државу која припада Лазаревим синовима а не њему. Нудио је деспоту положај на југу и у Софији, али Ђурађ се сећао како је прошао његов син Гргур као управних баштинских области. Султан је заузео области Дубочице и Топлице које је пре непуне три године вратио деспоту, а затим кренуо на север. Један део војске је 30. јула заузео Острвицу док је главнина ишла према Смедереву. Тврде зидине овог града и опсежне припреме учиниле су да је град одолео нападу, а кретање угарске војске према Дунаву натерало је Турке да се повуку. Задржавање дела војске у Крушевцу омогућило је Угрима да је сустигну и нанесу јој тежак пораз.¹⁴¹ Истовремено су и Срби нападали на Турке у повлачењу. Нарочито су велике борбе водили у јужном делу Деспотовине, где се истакао војвода Никола Скобаљић и његов стриц.¹⁴² Мехмед II је чекао да прође зима и наредне године опет је напао Србију. Овог пута њене јужне

¹⁴⁰ Д. Динић-Кнежевић, *Српска Деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453-1456)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 6 (1961) 129.

¹⁴¹ М. Спремић, *Крушевци у XIV и XV веку*, 117.

¹⁴² *Ново Брдо*, 58.

делове и град Ново Брдо. После великог отпора град се предао 1. јуна 1455. године, а после њега заузети су и други градови у некадашњој области Бранковића, чиме је пола Деспотовине дошло у руке Османлија.¹⁴³ У летопису је забележено: „Освоји цар Мехмед Ново Брдо, Призрен, Бихор, сву Ситницу и друге градове и мноштво рода христијанског порази“.¹⁴⁴ Деспот је поново слао посланства на запад тражећи помоћ, али како ње није било он се измирио са султаном прихватајући губитак половине државе уз даље плаћање данка.

И поред овакве ситуације лична нетрпељивост Хуњадија према деспоту превладала је општу опасност, па је деспот био рањен и заробљен од стране угарског заповедника Београда, шурака Јована Хуњадија, Михаила Силађија. Узалуд је и краљ Ладислав тражио да се Ђурађ пусти то није урађено док није плаћен откуп што је још више озлоједило деспота. Турска војска није одустајала од заузимања градова на Дунаву па је и следеће, 1456. године, напала Смедерево, а када није успела да га освоји и Београд. Иако у завађи са заповедником Београда Силађијем и Хуњадијем који је са угарске стране командовао одбраном, Ђурађ је слао српске одреде да нападају турску позадину и комору. Београд је после велике битке и претходне победе на Дунаву успео да се одбрани. Био је то последњи успех дугогодишњих супарника и бораца против Турака.¹⁴⁵ Убрзо је у Земуну од куге умро Хуњади, затим и Капистран, а потом и деспот Ђурађ, да ли од старости или од последица прошлогодишњег рањавања.

Обезглављена Србија нашла се у тешком положају. Ђурђев наследник Лазар остао је на престолу тек нешто више од године. Умро је 20. јануара 1458. а пре њега и мајка му Јерина. Породица се распала јер му је брат Гргур, заједно са сестром Маром и ујаком Томом Кантакузином пребегао Турцима. Србија је остала без владара, али су земљом управљали Лазарева удовица Јелена, слепи Стефан и Михаило Анђеловић. Међутим и међу њима, као и грађанима Смедерева, владала је дубока подела на турску и угарску струју. Турску партију је предводио Михаило Анђеловић који је једном приликом пустио турски одред у град. Ово је изазвало друге становнике који су их побили, што је Мехмеда II учврстило у уверењу да мора освојити и тако окрњену Деспотовину. Угри су много полагали на очувању Деспотовине и Смедерева који су требали да представљају главну препреку надирању Турака на север. На њихово

¹⁴³ Константин Михаиловић, *Јаничарове успомене или турска хроника*, 36-38.

¹⁴⁴ *Родослови и летописи*, 238.

¹⁴⁵ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 171-178.

посредништво и инсистирање дошло је до склапања брака између између Стефана Томашевића, сина босанског краља Томаша и Јелене (Јелаче) најстарије Лазареве кћери. Стефан је заједно са стрицем Радивојем 21. марта 1459. године дошао у Смедерево, а свадба је била 1. априла. Овим је на чело Деспотовине дошао угарски претендент, што су Турци схватили као изазивање. Велика турска војска кретала се према Смедереву без икаквог отпора јер је нови деспот водио преговоре о предаји града и није размишљао о отпору. Смедерево је предато Турцима 20. јуна 1459. године тиме је Деспотовина престала да постоји.¹⁴⁶ Смедерево је претворено у седиште санџака са Мехмед-бегом Минетовићем на челу. Почело је његово и турчење других градова који лагано попримају оријентална обележја.

¹⁴⁶ *ИСН II*, 312-313 (М. Спремић).

IV.1 Повластице српских владара Дубровчанима о слободи трговине

Значај трговине за развој средњовековне Србије увидели су и владари из рода Немањића, па они разним мерама настоје да је ојачају. Тако треба схватити и оснивање тргова на мастирским имањима, али један још значајнији подстицај дошао је склапањем добросуседских односа са Дубровником и давањем повластица грађанима овог града да тргују слободно по српским земљама. Ови односи нису дошли када је трговина на овој релацији тек почињала, већ после једног дужег периода и када се она усталила. Најзначајнији подстицај биле су повластице које су српски владари бележили у повељама Дубровнику. Дубровчани су, с друге стране, од сваког владара настојали да добију потврду постојећих повластица и по могућству прошире их и даље. Повеље о трговачким повластицама сачуване су за готово све владаре, што значи да су их Дубровчани добро чували.

Први сачувани уговор између неког српског владара и Дубровника је од 27. септембра 1186. године, када је Стефан Немања заједно са својим братом кнезом Мирославом потписао уговор о слободној трговини Дубровчана на српској територији.¹ Немања је био велики жупан, и као такав врховни владар, па помало збуњује појава кнеза Мирослава на уговору. Разлог лежи у чињеници што је Мирослав био захумски кнез и управљао територијама које су са свих страна окруживале Дубровник, па је најчешће и долазио у контакте, свакако и сукобе, са Дубровчанима. Управо годину дана пре потписивања уговора кнез Мирослав је неуспешно опседао Дубровник, а при покушају да заузме Корчулу готово је заробљен, што је све утицало да и он буде један од потписника уговора. Потписани уговор омогућио је сигурност трговине, што је одговарало обема странама. Овај уговор не долази на зачетку трговине, већ после времена у којем је трговина јасно профилисана. То потврђује и одредба садржана у уговору која Дубровчанима признаје право слободног трговања у српским земљама „по старом обичају“.

Политику Стефана Немање наставио је његов син и наследник на престолу Стефан Првовенчани, који је Дубровчанима, такође, издао повељу о пријатељству и

¹ V. Foretić, *Ugovor Dubrovnika*, 52-53; J. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, Београд 1934, 7-9; М. Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, Глас СКА СХХIII (1927) 1-10, 54-65.

трговини око 1215. године. Првовенчани каже да Дубровчани могу слободно са робом да путују по његовој земљи без икакве бојазни; да немају никакве присиле него да слободно продају и купују. За добијену слободу Дубровчани су имали да плаћају само оно што је прописано законом, који Првовенчани назива *Закон тржником (трговцима)*.² Интересантан је помен закона у Стефановој повељи. То свакако није закон у савременом смислу речи, него устаљени обичај на релацији трговци – српски владар. Сличан помен закона у смислу уобичајеног правила понашања имамо у формулацијама *Закон Светог Симеона и Светог Саве*.³ Помен закона сведочи и о томе да је трговина већ уобичајена активност и да су се обавезе трговаца већ усталиле.

Овако дата слобода кретања трговцима ипак их није у потпуности штитила, нарочито робу коју су преносили. Због тога је Стефан једном другом повељом одредио да им се ништа не може узимати самовољно, а ако се то ипак деси жупа је била дужна да преда кривца који је то учинио или да плати насталу штету.⁴

Првовенчаног је на српском престолу наследио његов најстарији син Радослав од којег док је владао није сачувана слична повеља о трговини, али је зато сачувана из времена владе краља Владислава. Свргнути краљ Радослав издао је 4. фебруара 1234. године повељу Дубровчанима у којој обећава да ће, уколико би се вратио на српски престо, бити у пријатељству са Дубровчанима.⁵ Обећао им је да ће њихови трговци са робом моћи слободно да иду по његовој земљи и, посебно истакавши по Хумској земљи и Зети и свим трговима краљевства му. Радослав је још обећао да се трговцима неће наплаћивати царина од мале, нити од велике робе. Даље одредбе односе се на плаћање могориша, који су Дубровчани давали за винограде на српској земљи. Интересантно у повељи свргнутог краља Радослава је истицање Хумске земље и Зете, као и тргова краљевства. Помен ове две области везан је вероватно за њихов специфичан положај, док истицање тргова је пракса која ће се касније сретати и код других српских владара и која је наглашавала места на којима су се сретали дубровачки трговци. Био је

² „И да гредѣ ваши лѹдиѣ по моеи земли съ тръгомь: безъ вѣсакѣ боѣзни. И да имъ нѣ никере силѣ, нѣ да си продаю и кѹпѹю свободоуно; а що е законъ тръжникомъ ѿ моеи земли да ми даю“, *Повеље и писма I-1*, 3, бр. 4.

³ М. Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 129-167.

⁴ „...оу коки ли се жѹпѣ що испакости, тази жѹпа воли да да кривьце воли да плати“, *Monumenta serbica*, 16.

⁵ *Повеље и писма I-1*, 11-12, бр. 13.

ово први помен тргова у повељама о привилегијама дубровачких трговаца. У повељи се тргови помињу у множини, што значи да их је било више који су посећивани од стране дубровачких трговаца.

У ово време док се краљ Радослав надао могућем повратку у Србију дошло је до склапања мира између Дубровчана и Стефана Владислава. Повељу је испред Дубровчана потписао дубровачки кнез Жан Дандол са свим бољарима и градском општином. Обавезали су се на пријатељство, а повељом су настојали и да добију потврде ранијих привилегија. Потврђено је да ће српски цариник и даље бити у Дубровнику и убирати оно што припада српском краљу. Иако није прецизирано, очигледно је да се ради о кумерку солском, а могуће и о другим давањима која су Дубровчани били дужни да дају владару Србије. Повељом је регулисана и трговина дубровачких трговаца, који су требали да плаћају царину као за време Стефана Немање и Стефана Првовенчаног.⁶ Краљ Владислав је у првој половини 1238. године издао повељу Дубровчанима којом им је потврдио старе привилегије које су имали за време његовог оца и деде.⁷

Његов наследник на трону, млађи брат Урош I, иако је био у сукобу са Дубровчанима, потврдио им је привилегије које су имали раније. Урош I се позива на **законъ нашъ пръви**.⁸ Као и у случају краља Стефана Првовенчаног и овде се уобичајено понашање на релацији Дубровник – Србија наводи као закон, што упућује на то да су се односи на релацији српски владар – дубровачки (и остали) трговци усталили и били познати. Овом повељом краљ Урош је прецизирао шта *закон наш први* значи: да „иду ваши купци по мојој области слободно“, без опасности да ће им се неко зло учинити. Ако трговци хоће да иду у неку другу (туђу) земљу са својом робом да иду слободно, без икакве забране, не морајући да иду (свраћају) на тргове краљевства и дају *доходак господски*. Такође су могли да тргују и по Србији, а ако би неко од њих одлучио да стане на *Сеници* или негде другде да то може слободно урадити, ако плати доходак господски. Ко прекрши наведено треба га је казнити. Ако се ко од трговаца нађе на тргу или негде другде да тргује, а није платио доходак краљевства требало је да му се одузме роба, као што је и пре чињено у таквим случајевима.⁹

⁶ „И кѣпцемъ нашимъ кои бѣ сѹде по твои земли ц(а)ринѣ: иако и г(осподи)нь стопочивъши дѣдѣ ти и г(осподи)нь стопочивши ѿць ти“, *Повеље и писма I-1*, 13, бр. 14.

⁷ *Повеље и писма I-1*, 14, бр. 15.

⁸ *Повеље и писма I-1*, 17, бр. 20.

⁹ *Monumenta serbica*, 40-41; *Повеље и писма I-1*, 17-18, бр. 20.

Повеља Уроша I, осим што прецизира односе који су постојали за време његових претходника, а које он назива *закон наш први*, значајна је и по томе што се у њој помиње Сеница, пре ће бити као област него насељено место.¹⁰ У повељи се такса коју су трговци требали да дају владару назива доходак господски и доходак краљевства ми. Овај податак сведочи да се одредба усталила и пре проглашења Србије за краљевину. Помен Сенице, пак, говори да се ова област још у то време, а врло вероватно и раније, усталила као крај у коме су робу преузимали други преносници и носили је до крајњег одредишта. Положај за претовар ће касније преузети друга места у области Полимља и Подримља. То што су први каравани ишли до Сенице говори да се трговина на релацији приморје – српске земље усталила када је средиште српске државе било на овом простору. Каравани су робу доносили до центра српске државе где су је трговци продавали, а у случају да је не продају носили су је даље у друге („туђе“) земље. Проширењем српске државе обичај крамара да робу преносе само до ових предела остао је и даље да живи. Робу су преузимали други каравани и преносили је даље до крајњег одредишта које је могло бити у оквиру Србије или ван ње.

Урош I је 23. августа 1254. године издао нову повељу Дубровчанима којом је потврдио привилегије које су добили од његовог оца, била је то потврда која је регулисала односе између Дубровника и Србије. Спорна питања била су везана за дубровачке винограде који су се налазили на српској територији, и које су Дубровчани стално проширивали. Још је Радослав као свргнути краљ пуно обећавао Дубровчанима, али је тражио од њих да не саде нове винограде, што се среће и у овој Урошевој повељи. Њом је регулисан и кумерак солски, вероватно због проблема насталих током претходног рата. Дубровачка трговина у Србији и трговци били су најмање спорни, што потврђује одредба из повеље која каже да „војска краљевства неће никакво зло чинити дубровачким трговцима било где да их нађу и било да су с робом или без ње“.¹¹ У повељи се Урош више пута позива на време и обичаје (закон) који су важили „у дане господина ми оца“. Оно што повељу чини значајном је помен Брскова, који се у нашој науци дуго узимао за први. Очигледно да је тада Брсково било главни трг у Србији, јер се каже да „трговци (дубровачки) иду у Брсково и давши десетак од соли после тога могу да иду слободно кроз целу земљу краљевства и да им се не узима ништа“.

¹⁰ О жупи у области Сјеница вид. С. Мишић, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8 (2009) 31-39.

¹¹ *Повеље и писма I-I*, 18-19, бр. 21.

Значајност повеље огледа се у томе што се помињу *тргови краљевства*, насупротив којих су постојали други (мали тргови). На *трговима краљевим* продавала се *велика роба*, у Урошевој повељи се наводи само текстил (*од кавад дори до свил*), док је *мала роба* била оно што се зове мрчаријом.¹² Ово је први пут да се прави разлика у роби која се дели на велику и малу, мислећи под тим на луксузну и робу за свакодневну употребу. Ова подела задржаће се током постојања српске средњовековне државе, а разлика између малих и великих тргова сретаће се и током XV века. У то време роба се и даље делила на велику и малу, али је граница знатно померена па се у малу робу која је продавана на малим трговима рачунала и свила.¹³

Повељу са истим обавезама издали су и Дубровчани на чијем челу се налазио кнез Андреј Злат (de Ауго). У њој се, поред сличних одредби које се срећу и у Урошевој повељи, наводи да њихови трговци неће носити робу коју им није одобрио краљ Урош, а ако се такви нађу остављало се краљу на слободу да са њима чини што му је воља.¹⁴ Под забрањеном робом највероватније се мислило на оружје које се из Дубровника није смело преносити преко Србије у другу земљу, што ће каснијим повељама бити прецизирано. Највероватније је ова одредба настала као последица претходног склапања савеза између Дубровчана и бугарског владара Асена II, о чему су Дубровчани издали повељу 15. јуна 1253. године.¹⁵ Иако је владавина Уроша I једним делом протекла у непријатељству према Дубровчанима, он је схватао значај трговине за развој земље, па у једном писму жупану Твртку, из око 1285. године, тражи да напада Дубровчане и од њих плени робу – само од оних који иду неким својим послом, док робу није требао узимати од оних који путују на тргове краљевства.¹⁶ Заплена робе Дубровчана говори о примени преузма или изма, као установе српског средњовековног права, где се роба других (трговаца) пленила да би се надокнадила штета настала од стране трећег лица. Први пут се његова забрана помиње код Стефана Првовенчаног око 1214-1216. године. Против оваквог поступка Дубровчани су се бунили и он је почетком XIV века био искорењен, што се види из чињенице да није наведен у најопши-

¹² *Monumenta serbica*, 46.

¹³ *Повеље и писма I-1*, 220, бр. 229.

¹⁴ *Повеље и писма I-1*, 20-21, бр. 20; *Monumenta serbica*, 48.

¹⁵ *Monumenta serbica*, 35-40. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 179; *ИСН I*, 348.

¹⁶ *Monumenta serbica*, 53.

рнијим уговорима са Дубровчанима. Турци су преузам поново увели у примену по заузећу јужних делова Србије.¹⁷

Повељу Дубровчанима о слободи трговине издао је око 1281. године и краљ Драгутин, али се не прецизирају детаљи, већ се краљ позива на обичаје који су и раније владали. Вероватно због сукоба који су обилovali за време владавине његовог оца, краља Уроша I, Драгутин у повељи прецизира да ће уколико дође до сукоба дати три месеца трговцима да могу са својом робом и осталим отићи у Дубровник.¹⁸ Од Дубровчана очекује да му на сваки Дмитровдан исплаћују по две хиљаде дуката. Ова одредба се односила на Светодмитарски или „српски“ доходак, чију је исплату са Михољдана на дан светог Димитрија пребацио управо краљ Драгутин.¹⁹

Ову Драгутинову повељу потврдио је после смене на престолу његов брат Милутин поновивши исте одредбе о слободи кретања трговаца, о Светодмитарском дохотку и о року од три месеца за повлачење трговаца у Дубровник.²⁰ У ово време није више само Брсково интересантно за дубровачке трговце, већ они одлазе и на друге тргове у Србији, због чега краљ Милутин после 1282. године издаје повељу којом заповеда да се од трговаца који само пролазе кроз Брсково и иду даље не наплаћује нити узима било шта.²¹

Један од тих тргова, свакако најзначајнији после Брскова, у ово време био је Рудник, што се види из повеље коју је краљ Милутин 14. септембра 1302. године издао у Врхлабу. Ова повеља је једна од најзначајнијих која регулише српско-дубровачке односе настала после више од века развоја истих, а које можемо да пратимо преко докумената. Милутин дозвољава дубровачким трговцима да слободно долазе у његову земљу и краљевске тргове и прописује да се не узимају у војску, коњи да им се не узимају ради било какве работе, да им се не намеће куповина меса, да им се силом не узима сребро, бакар, брашно ни било која роба, а куће да им се не затварају (печате) од било кога, како краља, тако и властеле. Оно што је значајно, а за шта су се Дубровчани жестоко залагали је укидање удаве.²² Милутиновом повељом прецизира се да ниједан човек у српској земљи, мали ни велики (властелин) не може узети у удаву

¹⁷ ЛССВ, 249-250 (С. Ћирковић).

¹⁸ Повеље и писма I-1, 32-33, бр. 33; *Monumenta serbica*, 54-55.

¹⁹ М. Динић, *Дубровачки трибути*, 728.

²⁰ Повеље и писма I-1, 33-34, бр. 34; *Monumenta serbica*, 50-51.

²¹ Повеље и писма I-1, 35, бр. 36; *Monumenta serbica*, 53.

²² ЛССВ, 758-759 (А. Веселиновић).

Дубровчанина. Осим Брскова у повељи се помиње и трг Рудник, у којем треба да влада „закон“ као и у Брскову и да се нови не уводи. Такође се одређује да за штету коју учини неки „отрок“, био он и луд, сам одговара и сноси кривицу, а не његов господар, који је био у обавези да преда свога послушника уколико је учинио вражду, а ако то не буде хтео био је дужан да је сам плати, као што је и Саси плаћају. Уколико би се трговцима нанела нека штета требало је да је плати село у чијем је атару и учињена, а ако село не плати трошкове ће сносити краљ. Дубровачки трговци су били ослобођени зидања и чувања града. Повељом се прецизира и да ће спорове између Србина и Дубровчанина решавати мешовити суд, а да ће пред краљев суд трговци ићи само за издају, вражду, чељадина²³ и крађу коња. Царина за робу требала је да се плаћа у Брскову, а они трговци који не свраћају у ово место већ иду у друго плаћаће је тамо где је продају.²⁴ Као што видимо повеља регулише потпуно аутономан положај Дубровчана који се огледа у слободном улазу у земљу, неузимању у војску, нити узимању њихових коња ради било какве „работе“. Пољопривредна производња је толико порасла да постоји вишак меса које није било једноставно продати, због чега се јавља присила. Повеља забрањује наметање куповине меса. У ово време Дубровчани су се већ настанили у Србији где имају своје куће које Милутин забрањује да се затварају. Куће су у рударским трговима што потврђује и писмо папе Бенедикта XI настало годину дана касније, али и помен Брскова у Рудника у повељи. Из ових места Дубровчани извозе сребро и бакар, а повељом забрањује ометање те трговине. У местима где живе Дубровчани већ се усталио „закон“ који је регулисао њихов положај, а он је као и положај Саса, који су за прекршај вражду морали да плаћају. То говори о постојању аутономије ове две групе странаца, али и владаревог резервата изузетог из аутономије који је обухватао издају, вражду, помагање у бекству и крађу коња. Повеља је регулисала и плаћање царине у месту где је роба продата.

Сличне одредбе о слободи трговине садржи и повеља краља Стефана Дечанског. Мање детаљна него Милутинова, повеља прецизира да ће штету нанету дубровачким трговцима надокнадити жупа (код Милутина је то село), а ако она то не учини онда лично краљ. Повеља Дечанског има и одредбу која забрањује пљачкање насуканог дубровачког брода, уколико би се то збило на територији српске државе.

²³ Помагање туђем човеку, подложнику – зависном човеку, да утекне од свог господара. Назива се још и провод, прејем људски или човек, *ЛССВ*, 815 (Ћ. Бубало).

²⁴ *Повеље и писма I-1*, 36-37, бр. 39; *Monumenta serbica*, 51-53.

Нанету штету требало је да носе околна села или град, а ако они то не учине онда краљ. У повељи је прописана и казна за онога који би чинио штету Дубровчанима, трговцима или броду, требао је да плати 500 перпера.²⁵

Исти однос према дубровачким трговцима имао је и краљ, касније цар Стефан Душан. Он је, и пре него што је потврдио повеље својих претходника, излазио у сусрет дубровачким трговцима тако што им је око 1332. године одобрио слободну куповину жита „по земљи и градовима краљевства“. Према његовој наредби куповину жита није смео нико да им забрани, нити да их омета, ни њих, нити оне који жито продају.²⁶ Душан је убрзо, око 1334. године, дубровачким трговцима дао и друге гаранције у погледу трговања. Изгледа да је трговцима, и поред свих гаранција и привилегија, поједина роба узимала силом, највероватније од стране краљевих чиновника или појединих властелина. Краљ Душан је, стога, забранио да им се било каква роба узима силом, а то није смео да ради кнез, нити властела, па ни сам краљ. Трговцима се омогућује да слободно иду и робу продају „на панађурима и трговима“.²⁷ Ово је прва употреба термина панађур у повељама о слободи трговине датим Дубровчанима. Термин је у српски језик ушао из грчког, вероватно са територије освојене од Византије. Употреба овог термина среће се и раније у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Горга код Скопља.

Иако су односи између краља и касније цара Душана и Дубровника били изузетно срдачни, о чему, између осталог, сведоче и разрешенице појединим Дубровчанима за царину коју су држали на трговима по Србији, ипак је долазило до мањих трзавица. Једна од њих је везана за постављање царине у Требињу, што је учинио „слуга“ Дабижив који је од сваког товара робе Дубровчанима наплаћивао по један динар. Овде раније није постојала царина, па се Дубровчани жале Душану, због чега он одлучује да се царина у Требињу укине. Душан је у повељи од 26. октобра 1345. године коју је издао под Сером забранио Дабиживу да Дубровчанима, и било коме другом, наплаћује царину, а ово је требало да поштује и сваки други властелин који буде наследио Дабижива на том месту. За непоштовање ових одредби Душан је запретио духовном санкцијом, али и казном од 1000 перпера.²⁸

²⁵ Повеље и писма I-1, 41, бр. 47; *Monumenta serbica*, 85.

²⁶ Повеље и писма I-1, 47, бр. 53; *Monumenta serbica*, 119; *Зак. споменици*, 47.

²⁷ Повеље и писма I-1, 54, бр. 56; *Monumenta serbica*, 120; *Зак. споменици*, 166.

²⁸ Повеље и писма I-1, 56, бр. 60; *Monumenta serbica*, 117-118.

Широке привилегије и добијене гаранције ипак нису у потпуности штитиле дубровачке трговце, па су Душану дошли посланици из Венеције и Дубровника говорећи му о проблемима на које су наилазили. Душан је у договору са сином – краљем Урошем, и властелом 20. септембра 1349. године издао Дубровчанима повељу о трговини у којој изнова потврђује привилегије дате од његових „родитеља и прародитеља“. Повеља је издата у три примерка, од којих је један ишао Млечанима, други Дубровчанима, а трећи је остајао цару. Била је снабдевена златним печатом. Повељом се дозвољава трговцима да слободно са робом путују по земљи „царевој и краљевој“, да им нико ништа не узима силом, нити да им прави било какве сметње. Уколико би се догодило да се неком трговцу силом нешто одузме то је требало да му надокнади цар, а он ће касније гонити кривца. Трговцима се дозвољава и да са робом слободно путују у неку другу земљу, било да се ради о Бугарској, Влашкој, Угарској, Босни или о грчким пределима, али да не смеју преносити оружје. Ако би се код неког трговца пронашло оружје требало је бити одузето. У повељи је још једном наглашено да се у Требињу не наплаћује царина, као ни на путевима и бродовима где се река прелазила. Помен царине у Требињу и бродова говори да су се са развојем трговине појављивала нова места на којима су појединци настојали да наплате пренос робе, што ће нарочито доћи до изражаја током владавине цара Уроша.

Питање судства је регулисано на начин као што је и раније било, како Душан наглашава „законом родитеља и прародитеља царства ми“. Суђење је требало да се обавља пред цариником и кнезом или кефалијом града. За теже прекршаје ишло се на суд пред цара, и то за проливање крви, провод и човека.²⁹ У спору између Србина и Дубровчанина обе стране су биле у обавези да дају исти број сведока. Изгледа да је у трговачке послове с Дубровчанима био укључен и један број домаћих људи и да је на тој релацији долазило до спорења. Дубровчани су доносили и продавали робу, а непродату остављали би домаћим људима на чување или да је они продају. Дешавало се да домаћи људи касније то негирају, па Душан одређује да се у том случају има поштовати заклетва „Латинина“. Повељом се регулише и спречава продају украдених коња. Дешавало се да цар посећује тргове, вероватније више панађуре, када је очекивао да га трговци дарују по својој вољи, онако како је „подобно цару“, али он нема право ништа

²⁹ Провод и човек означавају једно исто кривично дело из судске надлежности владара: омогућавање туђем човеку, подложнику, да побегне од свог господара. За ово дело срећу се још термини прејем људски и чељадин. Осим љуског постоји и провод коњски – помагање у превођењу украденог коња, *ЛССВ*, 588 (Р. Михалчић).

силом узети. Цар се још обавезао да ће у случају рата с Дубровником омогућити њиховим трговцима да се у року од шест месеци слободно и без икакве сметње врате у свој град. Уколико би се неки дубровачки или млетачки брод насукао на српској територији повеља је забрањивала пљачку. Једину обавезу коју су трговци имали јесте плаћање „царине по закону“, као што су је плаћали за време „родитеља и прародитеља царства ми“.

Иако је Душан још 1345. године издао повељу о укидању царине у Требињу, изгледа да то још увек није било решено онако како су Дубровчани очекивали. Због тога је ту одредбу поменуо и у повељи о трговини, али је истог дана издао и посебну повељу у којој се говори о укидању ове царине. Повеља је издата 20. септембра највероватније 1349. године, на захтев истог посланства као и претходна и осим одредбе о укидању требињске царине нема других одлука.³⁰

Убрзо после смрти цара Душана његов син и наследник на престољу, цар Урош, издао је 10. јануара 1356. године повељу Дубровчанима, Млечанима и свим другим трговцима да могу слободно путовати са робом широм царства и куда год желе. Интересантно је да је Урош изричито и једино навео Призрен као град где могу да путују поменути трговци.³¹ Нико није смео да их омета, ни цар, нити властелин, кефалија, нити било који други чиновник царства. Робу нико није смео да им узима без плаћања, чак ни цар и царица. Помен Призрена говори о значају који је ово место још увек имало у Србије, међутим, он ће убрзо почети да опада, добрим делом захваљујући развоју других градова, пре свега Новог Брда и Приштине.

Ова повеља садржала је само основне одредбе које су у временима смутњи после смрти цара Душана могле настати и Дубровчанима и другим трговцима је пружала само основну заштиту. Вероватно се већ тада размишљало о већој повељи у којој би биле набројане све трговачке повластице и таква повеља је издата априла 1357. године. Урош, који је тада боравио на Рибнику „под Призреном“, издао је Дубровчанима више повеља, међу којима и две о трговини. За разлику од претходне која је била дата свим трговцима, повеља од 24. априла 1357. године била је издата Дубровчанима, на захтев њихових поклицара.³² У повељи Урош дозвољава Дубровча-

³⁰ *Повеље и писма I-1*, 65, бр. 67; *Monumenta serbica*, 153-154; *Зак. споменици*, 167.

³¹ „... створи милость царство ми трговцемъ или ксь дѣрвовчанинъ или бнетъкъ или инь кто всаки да гредѣ с тръгомъ ѝ землю царствами и ѝ Призрѣнъ и кѣдѣ имъ хѣтеник“, *Повеље и писма I-1*, 91, бр. 93; *Monumenta serbica*, 153.

³² *Повеље и писма I-1*, 92, бр. 94; *Monumenta serbica*, 157-158.

нима да слободно путују с робом по земљи, трговима и градовима царства; да слободно тргују и да нико не сме да им то забрани нити да их омета, ни он цар, нити патријарх, властелин, ни властеличић, као ни други чиновници царства, међу којима се у повељи наводе кефалија, кнез, севаст и цариник. Уколико би се десило да им неко одузме робу требао је да плати седам пута од њене вредности. Цар Урош је још обећао Дубровчанима да ће им насталу штету надокнадити лично и да ће затим гонити кривце.

Ова повеља је највероватније била концепт за другу свечанију, коју је Урош у облику хрисовуље издао наредног дана, 25. априла 1357. године на истом месту. У повељи се после свечане аренге, што је иначе реткост у трговачким повељама српских владара, наводи да су цару у Призрен пристигли дубровачки поклисари који су му говорили о повељама и повластицама добијених од његових предака. Цар Урош напомиње у хрисовуљи да ништа од тога није променио, већ је још више утврдио. У хрисовуљи се понављају одредбе из претходне повеље, затим се додаје да је оружје једино што не сме да се преноси. Оно се није смело носити у Бугарску, Влашку (Басарабину земљу), Угарску, Босну, међу Грке, нити на било које друго место. Даље се наводе одредбе готово идентичне онима из Душанове хрисовуље из 1349. године.³³

Иако је у поменутих повељама више пута забрањено онима који ометају трговину и одузимају робу Дубровчанима, таква појава ипак није била искорењена. Дубровачким трговцима у Светом Срђу робу је одузео властелин Жарко, због чега су се Дубровчани жалили цару. Зетски тргови, како наводи цар Урош, били су под влашћу царице мајке, а Жарко је, према царевим речима, штету нанету Дубровчанима требало да плати седмоструко, што је у складу са претходним повељама. Због тога је цар Урош у Свети Срђ послао властеличића Вукшу (Влкшу), са задатком да штити дубровачке трговце од могућих Жаркових насртаја.³⁴

Дубровчани су се још цару Душану жалили на нове царине, а таква пракса била је и у време Уроша. На жалбе Дубровчана цар Урош је 29. септембра 1360. године на Сеницама издао повељу којом укида царине које су „**сѣги постале а нѣсѣ биле њ родителѣ царства ми**“.³⁵ Из повеље се види да је у држави лоше стање, наслућују се поделе јер први пут у једној владарској повељи имамо помен „Зете Балшића“ и „државе кнеза Војислава“, као области које постоје поред цареве земље.

³³ *Повеље и писма I-1*, 93-96, бр. 95; *Monumenta serbica*, 160-164; *Зак. споменици*, 178.

³⁴ *Повеље и писма I-1*, 98, бр. 97; *Monumenta serbica*, 175.

³⁵ *Повеље и писма I-1*, 99, бр. 98; *Monumenta serbica*, 168.

Позивајући се на то да тих царина није било „8 дѣда и 8 родителѧ царства ми и 8 моих првих“ цар Урош је укинуо новонастале царине на које су Дубровчани указивали. Лоша ситуација која се у претходној повељи наслућивала поменом посебних области Балшића и кнеза Војислава, убрзо је и потврђена ратом који је избио између Дубровника не једној и кнеза Војислава и Котора на другој страни. Мирећи Дубровник са својим градом и властелином цар Урош је 23. августа 1362. године у Оногошту издао повељу.³⁶ Због ових сукоба цар Урош је, највероватније у истом месецу, издао нову повељу Дубровчанима којом им је потврдио слободу путовања и трговања и за то им дао своју „царску веру“.³⁷

Уочене поделе и лоше стање из времена цара Уроша још више долазе до изражаја после његове смрти. Поједини обласни господари потпуно се осамостаљују, а у земљи не постоји јединствена централна власт.³⁸ Трговина и даље наставља да се развија без икаквих значајних промена, осим што су Дубровчани сада морали са сваким обласним господаром да склапају уговоре о слободи трговине. У уговорима нема никаквих суштинских промена, а појединци, као што су Ђурађ Балшић, брат му Балша и краљ Вукашин, потврђују повластице Дубровчанима установљене од цара Стефана, на кога се и позивају.³⁹

Поставши најмоћнији обласни господар, а који је иначе попримио атрибуте владара,⁴⁰ кнез Лазар је у Крушевцу 9. јануара издао повељу Дубровчанима. У повељи се назива „господином српске земље, поморју и странама подунавским“, и њом наставља традицију Немањића што се види и из придодатог имена Стефан. Дубровчани су к њему били послали своје изасланство које је тражило да им потврди раније добијене привилегије. Кнез Лазар је то прихватио, позивајући се на „законе цара Стефана“, које понавља, као и друге одредбе из времена царства, али има и неких додатака. Због ситуације настале доласком Турака и њиховим честим пљачкашким походима у унутрашњост Србије, Лазар повељом прописује да они Дубровчани који су се забаштинили у Новом Брду зидају и чувају град, а они који су „гости“ и нису се забаштинили нека чине по својој вољи.⁴¹ Одредба о зидању и чувању Новог Брда од

³⁶ *Повеље и писма I-1*, 99-101, бр. 99; *Monumenta serbica*, 169-171.

³⁷ *Повеље и писма I-1*, 101-102, бр. 100; *Monumenta serbica*, 173-174.

³⁸ О овоме детаљно у Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*.

³⁹ *Повеље и писма I-1*, 106, бр. 107, 109-111, бр. 113 и 114, 116, бр. 122.

⁴⁰ М. Благојевић, *Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији*, 6.

⁴¹ *Повеље и писма I-1*, 120-123, бр. 127; *Monumenta serbica*, 205-207.

стране Дубровчана највероватније се односила и на друге градове, али је Ново Брдо поменуто као најзначајнији и највећи трговачки центар. Ова одредба се први пут среће и понавља се у повељама датим Дубровчанима све до коначног пада Деспотовине. Помен Новог Брда говори о преношењу центра српске државе из Призрена у овај град.

Осим ове, у повељи се још среће одредба о поморским трговима и сланицама, чега није било у повељама српских владара из рода Немањића. Повеља садржи и одредбу да ће имовина Дубровчанина који умре у Србији бити сигурна и предата његовим наследницима или послата у град. Поред ове, у повељи се први пут среће и одредба о суђењу међу Дубровчанима. Суд и судски поступак били су прописани и у ранијим повељама Немањића и тада се говори само о мешовитом спору између Дубровчанина, на једној и Србина или Саса на другој страни. Од ове повеље кнеза Лазара среће се и одредба да ће међусобни спор Дубровчани решавати пред својим конзулом и судијама и да ће та пресуда бити коначна и на њу неће моћи да утичу домаћи чиновници. Крајем исте године Велико веће Дубровника донело је закон којим је регулисано питање формирања и надлежности аутономних дубровачких судских колегија.⁴² Ова одредба је последица све већег броја Дубровчана који послују и живе у Србији, па је и већи број међусобних сукоба. Повећан број Дубровчана, али и домаћих људи који послују са њима, довео је до тога да се није увек знало ко је дубровачки грађанин, а ко не, па су се појединци су у зависности од својих потреба различито се изјашњавали избегавајући одређене обавезе.

Исте године када и кнез Лазар, повељу о слободи трговине издали су и Вук Бранковић и госпођа Мара са децом Гргуром, Ђурђем и Лазаром. Њима су у Приштину дошли исти дубровачки поклицари, Никола Гундулић и Јаков Бавжелић, који су походили и кнеза Лазара у Крушевцу. Као и његов таст, Вук Бранковић је видео и потврдио повеље цара Стефана, али и повељу кнеза Лазара, чиме му признаје првенство у Србији. Повеља Бранковића понавља одредбе из времена царства и оне из повеље кнеза Лазара, с тим што се уместо помена Новог Брда говори о „мојим градовима“.⁴³ Због насталих промена у Србији изазваних Косовском битком и смрћу кнеза Лазара, Вук Бранковић је пре 9. маја 1390. године Дубровчанима издао још једну кратку повељу којом потврђује претходну, како у повељи стоји **пръво записаник**.⁴⁴

⁴² Б. Недељковић, *Liber viridis*, Зборник за ИЈК, III одељење, књ. XXIII, Београд 1984, 31-36, сар. 63.

⁴³ *Повеље и писма I-1*, 136-139, бр. 140; *Monumenta serbica*, 207-209.

⁴⁴ *Повеље и писма I-1*, 140, бр. 142; *Monumenta serbica*, 231.

Лоша ситуација у Србији појачана је почетком XV века међусобним сукобима Лазаревића и Вуковића. Дубровчани пишу обема странама желећи да остану у добрим односима с једнима и другима јер несугласице и сукоби погађају њихово пословање, што истичу у повељи госпођи Мари и њеним синовима издатој 12. децембра 1402. године и у повељи њеном сину Ђурђу издатој истог дана. У њима се понавља да би земљу (Србију) волели видети „у добром миру и стању“, јер једино тако њихови трговци могу пословати, а „трговац... не тражи ништа ништа друго осим мирне и богате земље“.⁴⁵

Разлози због којих су Дубровчани ово писали Вуковићима убрзо су почели да долазе до изражаја. Тако, 1405. године жале се госпођи Мари и њеној деци како је неки Турчин заједно са домаћим човеком затворио дубровачке трговце због дуга неких других Дубровчана. Било је то поновно увођење у праксу давно искорењеног изма или преузма како се током XV века наводи. Одредбе о преузму, где се дуг једног трговца наплаћује од другог – његовог земљака, не помињу се у српским повељама још од средине XIII века.⁴⁶ Дубровчани траже да се кажњава дужник, а не онај који је исправан, и „да прави за кривога (не) плаћа“.⁴⁷ Појаву преузма после дужег времена налазимо у једном писму Дубровчана од 1. октобра 1388. године упућеног Лазаревом кефалији Гојиславу и „новобрдским пургарима“. У писму се наводи да је кефалија Гојислав свезао Куделина Дабојевића за дуг Илије Предојевића и узео му 27 литара сребра. У овом случају Дубровчани не протестују против преузма, зато што је вероватно ово била усамљена појава, већ због тога што је Илијин дуг износио 9 литара, а од Куделина је узето 27. Дубровчани су писмом тражили да се кефалија Гојислав и пургари изјасне да ли је ово тачно, намеравајући да се даље туже код кнеза Лазара.⁴⁸

Сукоб у Србији између две најмоћније породице и поред опште опасности од Турака довео је до поделе на јужни део којим управљају Вуковићи и северни којим владају Лазаревићи. На захтев Дубровчана Вуковићи, Гргур, Ђурађ и Лазар, заједно са мајком Маром, издали су у Вучитрну 29. децембра 1405. године повељу о трговини. Ово су учинили пошто су им показане повеље „великог цара Стефана, светог кнеза Лазара и родитеља нашега, господина Вука“, које су они потврдили. У повељи се понављају одредбе које се срећу код царева Душана и Уроша, кнеза Лазара и Вука

⁴⁵ *Повеље и писма I-1*, 147, 148, бр. 151 и 152.

⁴⁶ *ЛССВ*, 249-250 (С. Ћирковић).

⁴⁷ *Повеље и писма I-1*, 149, бр. 153.

⁴⁸ *Повеље и писма I-1*, 168, бр. 174.

Бранковића, а од нових среће се само одредба којом се забрањује *преузам*, на шта су се Дубровчани жалили, а који је изгледа све више почео да се примењује.⁴⁹

У северном делу државе, оном којим су управљали Лазаревићи, мада је њихова територија обухватала и један део Косова са Новим Брдом као најзначајнијим тргом тог времена, услови за трговину Дубровчана били су повољнији у односу на области Бранковића, али не пуно. Томе су допринели међусобним сукобима и сами Лазаревићи. У почетку су браћа Стефан и Вук владали заједно са мајком Милицом, али се од Ангорске битке и добијања деспотског достојанства као владар све више истиче само Стефан Лазаревић. Њему се све чешће обраћају и Дубровчани у вези са проблемима неких својих грађана – трговаца у Србији. Деспот Стефан је, настављајући традицију владара Србије, у Борчу 2. децембра 1405. године издао повељу Дубровчанима о слободи трговине. У повељи деспот Стефан каже да су га Дубровчани преко својих посланика Марина Растаћа и Матка Градића замолили да им потврди „простагме и законе“ које су им „записали прва господа српска“. Деспот се позива на „прву господу српску, цара Стефана, родитеља му светог кнеза Лазара и светопочившу госпођу и мајку му кира Јефросину“, као и на оно што им је он сам записао до тога дана. Одредбе које се затим набрајају не разликују се од претходних повеља које су Дубровчани добили, а на које се деспот Стефан позива.⁵⁰ Међу одредбама се издвајају оне о судском имунитету, крађи коња, поштовању „закона“ из времена ранијих српских владара, цара Душана, кнеза Лазара и кнегиње Милице, надокнади штете од стране околине и њега лично, зидању и чувању града, насуканим бродовима, слободној трговини Срба или влаха у Дубровнику, сланицама и трговима соли у Приморју, сигурности имовине Дубровчанина умрлог у Србији, слободи путовања, забрани коришћења преузма, року од шест месеци за које Дубровчани могу отићи из Србије у случају рата. Иако је повеља потврђивала широке имунитете које су Дубровчани имали, ипак је долазило до одређених несугласица и сукоба, а који су били у супротности са одредбама из повеље. Томе је, свакако, доприносила општа ситуација у којој је владала несигурност на путевима и трговима, као и међусобни односи међу самим трговцима. Дешавало се да су Дубровчани сами пријављивали своје суграђане деспотовим чиновницима иако су се требали судити пред својим судом и конзулом,

⁴⁹ *Повеље и писма I-1*, 151-154, бр. 155; *Monumenta serbica*, 269-272.

⁵⁰ *Повеље и писма I-1*, 200-204, бр. 212; *Monumenta serbica*, 266-269.

што је изазивало протесте дубровачке владе.⁵¹ Дубровчане је обавезивао и њихов статут под претњом строгих казни⁵² да не смеју наносити штету једни другима или Републици, што се овим судским процесима чинило.

Иако је деспот Стефан настојао да неким поступцима умањи значај и улогу Дубровчана у Србији, међу њима је остао упамћен као праведан владар. Његову политику, али много попустљивије, наставио је деспот Ђурађ, који га је 1427. године наследио на трону Деспотовине. Он је убрзо, 13. децембра 1428. године, у Некудиму издао Дубровчанима повељу о трговини. Њему је, као и деспоту Стефану, у посланство дошао Марин Растић, али је са њим овог пута био Живко Гундулић. Деспот Ђурађ је издао повељу готово идентичну оној деспота Стефана из 1405. године. У повељи се Ђурађ позива на „прву господу српску, цара Стефана, светог кнеза Лазара, светопочившу госпођу кира Јефросину“, али и на „светопочившег господина и родитеља му деспота Стефана“, што говори о поштовању које је имао према свом претходнику, али и према његовим родитељима. У повељи се деспот Ђурађ више пута позива на ове узоре и она садржи исте одредбе као и повеља деспота Стефана.⁵³ Једина нова одредба која се среће јесте забрана удаве унета на тражење самих посланика, јер ово „**нѣсть било записано ѝ светопочившега господина и родитеља ми деспота Стефана**“. Деспот Ђурађ им је изашао у сусрет и записао „**да нѣсть ѝдавѣ на Дѣбровчанинѝ ни шть кога**“.⁵⁴

Удава је била установа српског средњовековног права која се у документима први пут среће у време краља Милутина, али је, свакако постојала и раније, што сведочи одредба краља Милутина којом се забрањује: *да ниједан човек у српској земљи, мали или велики, не удаје у удаву Дубровчанина*. Удава је била унапред прописана казна без суда и без расправе, што је строго забрањивао и Душанов законик у члану 84. Дубровчани су се против удаве бунили зато што би у том случају ишли пред домаће судије, иако добијеним имунитетима имају право на суђење пред својим судијом.⁵⁵ Управо је ово и био разлог зашто су Дубровчани инсистирали на уношење

⁵¹ *Повеље и писма I-1*, 226-227, бр. 235; 229-230, бр. 238.

⁵² Ђ. Бубало, „*Nicolaus notarius parserini*“ (прилог познавању установе номика у средњовековној Србији), ЗРВИ XLV (2008) 238-239.

⁵³ *Повеље и писма I-2*, 11-21, бр. 635; *Monumenta serbica*, 352-355.

⁵⁴ *Повеље и писма I-2*, 19, бр. 635; *Monumenta serbica*, 355.

⁵⁵ О удави вид. С. Ћирковић, *Удава*, ЗФФ у Београду XI-1 (1970) 345-351; А. Веселиновић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава“*, ИГ 1-2 (1988) 129-135; *ЛССВ*, 758-759 (А. Веселиновић).

одредбе о удави у текст Ђурђеове повеље. Наиме, почетком 1422. године дошло је до затварања три дубровачка трговца у Сребреници „... крѣ кдань залъ Дѡбровчанинь нашъ шпивиши се и не бѣде ѡ своки памети удадь ихъ ѡ нѣкъ ѡдавѣ“.⁵⁶ Дубровачка влада је од деспота тражила да их ослободи, што је он убрзо и урадио.⁵⁷ Ипак, да би избегли сличне ситуације Дубровчани су затражили од деспота Ђурђа да у повељу унесе одредбу о забрани удаве, што је он и учинио.

Немирно време током Ђурђеове владавине довело је до пада Деспотовине 1439. године, али и до њене обнове након пет година. Вероватно због тога што су поједини Дубровачки трговци сарађивали са турским властима, чак и узимали царину у закуп иако је то њихова влада у почетку забрањивала, Дубровчани су по обнови Деспотовине затражили да им деспот Ђурађ још једном изда повељу о слободи трговине. Он је то и урадио у Смедереву 17. септембра 1445. године на захтев дубровачких посланика, кнежева Никше Тамарића и Андрушка Бобаљевића.⁵⁸ Повеља је иста као претходна - садржи све одредбе као и повеља из 1428. године, па и оне о удави и преузму, а разликује се само у неколико детаља. У повељи из 1445. године поред деспота Ђурђа као дестинатари се јављају и његови синови Гргур, Стефан и Лазар, што говори о жељи деспота да га на престолу наследи неко од синова. У том правцу иде и позивање деспота Ђурђа на претходне српске владаре. У повељи се на више места, као и у претходној, позива на „прве владаре српске, цара Стефана, светог кнеза Лазара и светопочившег господина родитеља деспота Стефана“, али је у низ српских владара уметнут и „родитељ му Вук“.⁵⁹ Вук је у повељи добио исто место као и деспот Стефан, кога Ђурађ, такође, назива родитељем, чиме још једном жели да истакне своје и корене својих синова. Интересантно да је из низа владара изостала „кира Јефросина“, које, иначе, има у првој Ђурђеовој повељи из 1428. године, чиме се удаљава од Лазаревића.

Исти посланици су од Ђурђа затражили и да пословање трговаца у Сребреници поврати на пређашње стање, што је и урадио повељом коју је издао истог дана као и претходну – 17. септембра 1445. године. У повељи напомиње да је он „када је примио Сребреницу ... учинио други закон“, који сада поништава и пословање у Сребреници

⁵⁶ Повеље и писма I-1, 226, бр. 235.

⁵⁷ Повеље и писма I-1, 229, бр. 238.

⁵⁸ Повеље и писма I-2, 11-21, бр. 636; *Monumenta serbica*, 433-437.

⁵⁹ „... оу пръве госпде и ѡ цара Стефана, и оу господина и родителѣ ми Вьлка, и оу светопочившега господина кнеза Лазара, и ѡ светопочившега господина и родителѣ ми деспота Стефана“, Повеље и писма I-2, 13, 15-17, бр. 636; *Monumenta serbica*, 434-435.

доводи на оно из времена деспота Стефана.⁶⁰ Занимљива је и одредба, вероватно настала на инсистирање Дубровчана, којом се дозвољава трговање сребром у Сребреници и по свим трговима у земљи, осим у Смедереву, и његово извожење у Дубровник. Ова одредба је настала вероватно као последица забрана извоза сребра од стране Турака. Последица лоших политичких прилика биле су и нове царине, а деспот их овом повељом укида.⁶¹

Наследници деспота Ђурђа кратко су били на власти и нису стигли, у времену турске офанзиве, да потврде или крше трговачке повластице Дубровчана. Проблем су им стварали Турци који су кршили своје, па и туђе повеље.

Дубровчани су са Турцима дошли у контакт после Косовске битке, када се област Бранковића наша у неком систему двовлашћа. У Глухавици се већ почетком 1396. године налазио кадија који је захтевао да сви трговци путују преко овог места и ту плаћају царину. Дубровчани су му одговорили да је царева земља велика и у њој постоји много путева, па трговци иду слободно према својим потребама. Они трговцима не могу наредити да иду на Глухавицу и тамо плаћају царину, али ће то, свакако, урадити они трговци који иду у том правцу.⁶² Да ово није добро за трговину увидели су и Турци, па је војвода Пашајит, желећи да привуче дубровачке трговце умањио царину за 30%, нашта су му Дубровчани захвалили.⁶³

Увиђајући значај трговине Пашајит и други турски намесници су Дубровчанима више пута усмено гарантовали слободу кретања и трговине. О томе, међутим, нису издате повеље, које би писмено сведочиле о датим гаранцијама. Прву повељу о слободи трговине Дубровчанима је издао султан Мурат II 6. децембра 1430. године у Једрену. Он је на захтев дубровачких поклицара дозволио трговцима да слободно путују по целој његовој земљи и да тргују „по закону“. У повељи се наглашава да могу да тргују са сваком робом и да за то плаћају само „закониту царину“ и у томе нико није смео да их омета, нити да им наноси штету. Онај који то буде урадио биће кажњен лично од султана.⁶⁴ Очигледно је да је добијена повеља много сиромашнија у

⁶⁰ О новинама у пословању трговаца, такозваним *počitates*, новштинама, и о борби Дубровчана против њих вид. А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1983) 25-42; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984) 7-38.

⁶¹ *Повеље и писма I-2*, 30-32, бр. 642, 643; *Monumenta serbica*, 437-438.

⁶² *Повеље и писма I-2*, 217-218, бр. 798.

⁶³ *Повеље и писма I-2*, 218, бр. 799.

⁶⁴ *Повеље и писма I-2*, 229-231, бр. 812, 813; *Monumenta serbica*, 362-363.

одредбама у односу на повеље српских владара. Одредбе из српских повеља замењује термин „закон“, под којим се крију већ устаљени обичаји у пословању између Дубровчана и Србије, што значи да Турци прихватају континуитет у трговини. Нејасно дефинисане одредбе, с друге стране, остављале су могућност Турцима да се према трговцима управљају према својим интересима и тренутним потребама.

Иако се ова повеља односила на трговину, њома је, пре свега, гарантована слобода путовања а није регулисан начин пословања по трговима. То потврђује и акт војводе Есе-бега настао после 1454. године, 14. новембра којим Дубровчанима даје „веру и слободу“ „**да гредѡ своемь трьгомь ѡ царевѡ землю, да имь не бѣде ѡбѡриваниа ни на пѡтѡ запираньа ни едѣне хѡдобе ни еднѡ чловека да имь не вольнѡ учинити ни мѡсроманинѡ ни христѡанинѡ**“. У повељи се још наводи да трговци могу уз цареву и његову гаранцију да дођу у цареву земљу с робом, као и да из ње оду слободно са непродатом робом. Нико им ништа није смео учинити нажао, ни субаша, ни други Турци, ни мартолози, а ако неко то учини платиће својом главом, наводи се у повељи.⁶⁵

Нови односи између Турака и хришћанских земаља, па тако и Дубровника, наступили су доласком на престо султана Мехмеда II Освајача. Он је одмах по доласку почео припреме за освајање остатака балканских држава. Византију је освојио 1453. године, за њом Србију (1454. и 1459) и Босну (1463), док је од Дубровчана тражио да плаћају харач. Издао је више повеља Дубровчанима у којима им је гарантовао слободу трговине, али је условљавао плаћањем харача. Прву повељу којом је потврдио старе записе издао је у Скопљу 23. октобра највероватније 1458. године, а условљена је исплатом данка од 1500 златних дуката.⁶⁶ Потврђивање повластица уз добијање данка биће пракса коју је овај владар спроводио за време своје владавине. То значи да давање повластица Дубровчанима није било искрено нити везано за напредак трговине, која је иначе у овом времену у опадању, већ за добијање одређене суме новца. Данак који је примао од Дубровника Мехмед II је стално увећавао, па је са првобитних 1500 нарастао на 15000 дуката при крају његове владавине.

Од овог султана имамо и повељу издату 10. новембра након 1459. године. Повеља донекле личи на повеље српских владара, што се види из поименичног набрајања добијених повластица. За разлику од претходних турских владара, у чијим

⁶⁵ *Повеље и писма I-2*, 236, бр. 819.

⁶⁶ *Повеље и писма I-2*, 237-238, бр. 821.

се актима не налазе детаљно описане повластице, код султана Мехмеда II то се јасно наводи. У повељи се гарантује слобода трговања дубровачким трговцима и оним „који се казују Дубровчанима“. Гарантује им се да нико од Турака, почевши од њега, преко везира, субаша до њихових слугу, неће наносити никакве штете Дубровчанима нити њиховој роби, како на мору тако ни на копну. Султан им је „учинио милост“ да могу слободно путовати без икакве забране широм његовог царства. Трговцима се није смела наплаћивати „путна царина“, већ су царину требали плаћати по трговима, тамо где тргују, и то само на продату робу. Царина је износила 2% „**како љ законь љ Дренополъ, љ Пловдинъ и љ Кратовъ**“. Непродату робу трговци су могли узети и носити даље. Иако ова повеља опонаша српске поименично наведеним слободама, оне су, ипак, биле мање него у време српске државе. То се види из недостатка судског имунитета који није био као у време српске власти. Разлика је била у случају мешовитог сукоба између муслимана и Дубровчана када се поступак спроводио само пред кадијом, а не пред мешовитим судом. Интересантно је да је у повељу ушла одредба о забрани преузема, вероватно на велико инсистирање Дубровчана. Повеља још гарантује трговцима да могу слободно трговати, чак и у случају да султан ратује са неком земљом у којој они тргују. После претњи оном који би прекршио одредбе стоји потврда да је султан на име харача примио 1500 млетачких дуката.⁶⁷

Ова повеља, као усталом и добар део других настао у времену Мехмеда II, сведочи да је његов однос према Дубровнику није био искрен и да се сводио на чисто економске интересе. То потврђују и други акти који говоре о висини царине, која се, као и данак, мењала за време владавине овог султана. Тако је царина дуго времена била 2 %, али је ишла и до 5%, да би је затим сам султан смањио на 4%, али уз услов повећања харача.⁶⁸ То говори да је Мехмед II пре био за сигуран харач, него за царину чија је апсолутна вредност могла варирати у зависности од броја трговаца, а он је, опет, зависио од политичких прилика. Како је ово било време освајања прилике за трговину нису биле повољне.

Последњу повељу о слободи трговине Мехмед II је издао Дубровчанима 7. маја 1480. године. Из ње се види да је харач у ово време износио 10000 дуката, али да је уз њега ишла и обавезна царина која је износила 2500 дуката, па је укупни данак који су Дубровчани давали износио 12500 дуката. Повељом Мехмед II подиже висину

⁶⁷ *Повеље и писма I-2*, 238-240, бр. 823; *Monumenta serbica*, 524-525.

⁶⁸ *Повеље и писма I-2*, 240-241, бр. 824, 260-261, бр. 852, 263, бр. 856.

харача на 15000 дуката и узгред напомиње да даје слободу дубровачким трговцима за слободно трговање, уз плаћање царине као и раније.⁶⁹ Видимо да повеља садржи опште и најједноставније одредбе о трговини, док се већи њен део односи на повећању данка, што говори да је то и био разлог издавања повеље.

Осим султана Мехмеда II, слободу трговине Дубровчанима гарантовали су и поједини локални управници, као што је Синан-бег, који је повељу о томе издао 1. фебруара 1475. године у Фочи. Овај „веровни лист“, као и већина других које су Дубровчани добијали од Турака, гарантује слободу и сигурност путовања и трговања, али без јасних истицања услова боравка на трговима.⁷⁰ Такве су и гаранције Ајас-бега дате Дубровчанима у времену од 1471. до 1482. године.⁷¹

Одмах по смрти Мехмеда II и устоличења Бајазита II, Дубровчани су послали своје поклицаре са старим повељама и затражили да их нови султан потврди. Бајазит је то и урадио и о томе издао повељу 22. новембра 1481. године у Једрену. Она је у делу који се односи на слободу трговине иста као Мехмедова повеља издата после 1458. године. У њој се понављају одредбе о слободи путовања и трговине, о судском поступку пред кадијом, о забрани преузима, о висини царине од 2%, што није било у складу са тадашњом праксом, и др. За Дубровчане је свакако најважнија одредба била о умањењу харача са 15000 на 12500 дуката.⁷² Ова висина харача је остала за све време владавине Бајазита II (1481-1512).⁷³

Да се одредба о висини царине од 2% није поштовала види се из каснијих захтева Дубровчана да се она сведе на овај ниво. У пракси Дубровчани су царину плаћали на неким местима 4%, а на другим 5% процената, а дешавало се и да више пута плаћају царину на исту робу због чега су се жалили султану. Бајазит II је 6. априла 1510. издао берат румелијским кадијама у коме наређује како да се наплаћује царина. Позивајући се на своју повељу од 1481. године каже да висина царине треба бити 2%, да ће се плаћати само на продату робу и да не постоје „путне царине“.⁷⁴

Поучени искуством са Бајазитом II, Дубровчани су одмах по његовој смрти послали посланство новом султану Селиму и на увид поднели старе повеље, молећи га

⁶⁹ *Повеље и писма I-2*, 268-270, бр. 862, 863; *Monumenta serbica*, 523-524.

⁷⁰ *Повеље и писма I-2*, 280-281, бр. 875.

⁷¹ *Повеље и писма I-2*, 348-350, бр. 949, 959.

⁷² *Повеље и писма I-2*, 284-287, бр. 879; *Monumenta serbica*, 526-528.

⁷³ *Повеље и писма I-2*, 339, бр. 938, 387, 993; *Monumenta serbica*, 548, 550.

⁷⁴ *Повеље и писма I-2*, 335-338, бр. 936.

да их потврди. Селим је то и урадио, потврдио повластице дубровачким трговцима и оне су требале да буду „по старом закону и обичају“.⁷⁵ И ова потврда повластица заснована је на повељи султана Мехмеда II и садржала је исте одредбе као и она.

Иако је повеља султана Селима садржала одредбу о висини царине од 2% то се најчешће није поштовало. Тако и касније имамо жалбе Дубровчана на висину царина која им се наплаћује, као и наредбе султана да царина буде у законским оквирима. Султан Сулејман је 1524. године издао наредбу о висини царине, која је у складу са добијеним повластицама требала да износи 2%. Из повеље се види да је у пракси та царина износила од 2-5%.⁷⁶

Уговорима склапаним са Србима и касније са Турцима Дубровчани настоје да заштите своје трговце на путовању по унутрашњости Балкана. Док су уговори са српским владарима и обласним господарима садржали јасне одредбе о слободи трговине, аутономији Дубровчана, судском имунитету и обавезама, уговори с Турцима нису тако прецизни. Они, пре свега, садрже гаранције о слободи путовања и начелно трговања, али без јасних одредаба. Иако уговоре о слободи трговине између Дубровника и Турака имамо од султана Мурата II, тек од његовог наследника Мехмеда II постоји повеља која по форми личи на повеље српских владара. Форма и одредбе ове повеље биће касније понављане у повељама наредних турских султана, што значи да су Дубровчани инсистирали на томе. Одредбе садржане у повељи су доста малобројније, а судски имунитет који Дубровчани добијају је доста слабији, али и као такав није се поштовао. Повеље о трговачким повластицама од времена султана Мехмеда II везују се за исплату данка, који је за време овог владара десет пута порастао. Повеље турских султана и управника области често садрже и одредбу о висини царине, што није случај са повељама српских владара. Ово говори о томе да Турци нису поштовали висину царина, док се за време српске власти висина царине готово и не помиње, што значи да је била устаљена и није се мењала. То ће се променити у првој половини XV века, када деспоти настоје да повећају царине и да уведу нове облике пословања против чега се Дубровчани жестоко боре. Ове деспотове ставове не треба схватити као мере уперене против Дубровчана, већ као покушај да се њихова вредност доведе у склад са реалним

⁷⁵ Повеље и писма I-2, 386-388, бр. 993, 389-390, бр. 994; *Monumenta serbica*, 550-552.

⁷⁶ Повеље и писма I-2, 398-399, бр. 1006.

царинама. А оне су, иако је у нашој старијој литератури истицана вредност од 2%, биле на висини од око 10%.⁷⁷

⁷⁷ А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, 23, нап. 80.

V ПОЈАВА И НАСТАНАК ТРГОВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Тргови као места и насеља где се трговало усталили су се у средњовековним српским земљама још у преднемањихком периоду, најчешће по селима, у близини цркава и манастира и у подножју утврђења - градова.¹ Захваљујући општем развоју и напретку српске државе створили су се услови за повећану трговину због чега број тргова временом расте. Њихово умножавање повратно је деловало на трговину, и уопште привредну ситуацију у земљи, давајући јој нови замах. Однос развоја трговине и број и тргова у директној је вези, а то је, с друге стране, и показатељ степена економског развоја земље. Значај тргова за развој трговине и саме државе уочили су и српски владари, чијом иницијативом долази до формирања нових, поред оних насталих спонтано повременим окупљањем трговаца на одређеним местима. Нажалост, због малобројности сачуваних писаних извора и недовољног археолошког истраживања, настанак и развој тргова не може се у потпуности испратити. Ипак, помен трга у једној од најстаријих српских сачуваних повеља сведочи о значају ове врсте насеља, али и о учесталости појаве у средњовековним српским земљама.

Настанак тргова у Србији условљен је развојем привредне ситуације, односно потребом да се вишак производа размени за другу робу. Нажалост, због недостатака поузданих и исцрпнијих података, ситна обавештења, узгредно саопштена, често непотпуна и тенденциозна, готово да искључују могућност престављана привредног развоја Србије пре XII века.² Тако је и са увидом у настанак и развој тргова пре владавине Стефана Немање. Ипак, поуздано можемо закључити да је првобитна привредна делатност Срба била земљорадња, иако су постојале и друге активности, али ни приближно присутне као ова, па су се на првим трговима размењивали пољопривредни производи.³ Зато први тргови настају у сеоским насељима, али то није једини разлог. Настанак тргова у селима, или на посебним местима у сеоском окружењу, условљен је и непостојањем градова у континенталном делу српских земаља. Први тргови имају

¹ *ИСН I*, 383 (М. Благојевић).

² *ИСН I*, 357 (М. Благојевић).

³ О основама привредног развоја средњовековне Србије вид. *ИСН I*, 357-371 (М. Благојевић); детаљно о земљорадњи М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004².

локални карактер, али ће размена производа на трговима временом премашити локалне оквире, што се видело обимом размене која је стално расла и присуством трговаца из удаљених места. Ово ће владарима указати на значај ове привредне делатности па они настоје да је још више уздигну и пруже јој потребну подршку. А та подршка се састојала у пружању заштите трговцима и њиховој роби, али и стварањем тргова као места на којима се вршила размена. Први сачувани акти српских владара потичу из последњих двеју деценија XII века и говоре о давању гаранција трговцима који из Дубровника долазе да тргују у унутрашњост полуострва. То су уговор Немањин и брата му Мирослава од 27. септембра 1186. године, уговор кнеза Мирослава од 17. јуна 1190. године, као и уговор бана Кулина од 29. августа 1189. године.⁴ Извори не пружају податке са чиме се првобитно трговало, али из каснијих докумената можемо закључити да се радило о земљорадничким и сточарским производима. Трговци су у Србији првобитно куповали дрво, живу стоку, вуну, сир, суво месо, мед, восак, коже и крзна домаћих и дивљих животиња и у мањој мери друге производе, а касније руду и метале.⁵ У Србију су довозили увек неопходну со, вино, уље, тканине и луксузну робу.

Повећање пољопривредне производње и задовољавајући приходи на трговима навели су владаре да оснивањем манастира, које је пратило даривање поседа, монашким обитељима приложе и тргове као вид прихода. Прве сачуване манастирске повеље с краја XII и прве половине XIII века, једине садрже податке о трговима на тлу српских земаља. То су, с обзиром да се налазе у оквиру манастирских поседа, такозвани манастирски тргови. То што о другим трговима све до половине XIII века немамо података не значи да их није било, већ да као такви нису оставили трага у писаним документима.

Значајан подстицај развоју трговине од средине XIII века даје развој рударства који је уследио доласком Саса четрдесетих година XIII века.⁶ Они отварају старе руднике и производњу у постојећим значајно унапређују. Повећану производњу пратио је пораст трговине, како оне постојеће: разних потрештина за рад рудника и живот рудара, тако и нове трговине металима добијеним у рудницима. Трговци из приморја убрзо су увидели значај ове трговине и томе се прилагодили. Отварање рудника довело

⁴ *Зак. споменици*, 132-136.

⁵ К. Јиречек, *Историја Срба II*, 425-426.

⁶ О рударству постоји бројна литература која се овде не може наводити. Она је сабрана и дата у прегледној књизи о рударству у Србији током средњег века С. Ђирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002.

је до пораста трговине у њиховој околини а то до отварања нових – рударских тргова. Они настају у свим рударским областима - како се рударска производња ширила и отварали нови рудници - настајали су нови тргови.

Рекли смо да у почетку на простору српске државе, у њеном континенталном делу, није било активних старих градова проистеклих из претходног римско-византијског периода. Стефан Немања је знатно проширио границе државе и током ратних похода освојио и порушио већи број таквих градова, али се они, ипак, нису нашли у границама његове државе. Поједини градови као Ниш, у који је он освојио и намеравао да у њега пребаци свој двор, били су на периферији српске државе и угрожени нападима суседа. Тако је и Ниш после краћег боравка у саставу српске државе већ 1190. године, после битке на Морави, поново припао Византији. Слична ситуација је била с градовима Скопљем и Призреном, који су били порушени, али не и прикључени Немањиној држави. О Липљану који се нашао у склопу Немањине државе мало се зна. С друге стране, Немања наглашава да је повратио „Зету с градовима“. У једном од њих, Котору, сместио је свој двор, али је карактер ових градова био другачији, били су на периферији државе, па им Немања није посвећивао пажњу као местима у унутрашњости Србије. Недостатак градова, али и карактер дариваног поседа, навео је ктитора Симеона Немању да први трг који је он основао смести у село, као што ће и наредни поменути бити у селу. Међутим, ширењем граница државе временом ће се све више античких градова наћи у границама Србије, а они су садржали трг – место на коме се трговало. Ови градови и тргови својим везама (комуникацијским, трговачким, политичким) доприносе даљем развоју трговине што доводи до општег напретка и даљег развоја. Ове тргове можемо звати градским трговима, иако назив, због значења термина град у српском језику, не одговара у потпуности као у претходним случајевима.

Развој трговине пратио је и настанак путева којима су се кретали трговци и роба. Ови путеви најчешће нису пратили старе римске путеве, а они важнији су ушли у састав српске државе тек касније ширењем њених граница. Поред тога, ти путеви су настали због другачијих потреба и били су ван области у којима се кретала трговина између унутрашњости и приморја, требало је, стога, створити нове. Пробијајући се кроз тешке планинске пределе и пратећи, колико је могуће, постојеће речне токове, старе путеве и трасе којима су се кретали сточари, настали су нови путеви, којима су се кретали каравани натоварени робом. Трговачки каравани су имали устаљена места на којима су се одмарали и ноћили, претоварали робу. Ретко који караван је носио робу

директно из Дубровника до тргова у унутрашњости Србије.⁷ Роба се најчешће претоварала у области Полимља. На тим местима где су се каравани одмарали и где су вршили претовар настале су караванске станице из којих ће се временом развити поједини тргови које можемо звати караванским.

Дакле, према настанку тргове у средњовековним српским земљама можемо поделити у следеће групе:

- манастирски тргови, настали прилозима владара или властеле појединим манастирима, на манастирским поседима
- рударски тргови, настали развојем рударства непосредно поред рудника или у њиховој близини
- градски тргови у старијим насељима, на раскршћу путева, у подножју тврђава, новооснованим градовима и местима одржавања панађура
- каравански тргови настали на местима караванских станица, где су се каравани одмарали и вршио претовар робе.

Ова подела је условна и не може се узети за апсолутно тачну, али нам пружа основу за даља проучавања.

V.1 Манастирски тргови

Манастирски тргови јављају се у нашим документима врло рано. Били су то први забележени тргови након помена Дријева из 1186. године. Настајали су на имањима манастира, оснивачким повељама ктитора, који је на тај начин обезбеђивао додатна средства за живот манастира. Поседовање најмање једног насеља са статусом трга посредно сведочи и о величини манастирског поседа: сви велики манастири имали су на својим поседима насеља са статусом трга.⁸ Најстарији манастирски тргови настајали су ктиторским повељама владара, а временом када су поједини властелини толико ојачали и финансијски оснажили почели су и сами да оснивају и дарују манастире и цркве. Док је централна власт била јака они су за тај свој акт тражили

⁷ Вид. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 687-711.

⁸ М. Благојевић, *О положају становништва пријепољског краја у доба Немањића*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1975, 228.

потврду владара и добијали је, о чему су остали писани трагови. Распадом српске државе поједини обласни господари у комуникацији са Дубровником преузимају нека регална права – потврду раније добијених привилегија у трговини, између осталог. Предузимају и оснивање и самостално даривање манастира, али то само они највећи, док остали и даље траже сагласност за такав поступак. У времену у коме су тежње за осамостаљењем долазиле до изражаја и то је био начин да се покаже независност од централне или легалне власти. У таквој ситуацији поједини обласни господари даривањем поседа понекад дарују и приходе са појединих тргова који су се налазили у оквиру њихове области. Међутим, изузетно је ретка ситуација да је неки од таквих приложника манастиру подарио трг. Оно што не знамо, и о чему писана документа не пружају податке, је да ли су ти тргови који су се нашли у склопу манастирских имања већ раније постојали а даровним актом само приложени манастиру, или су даровним актом основани и приложени. Такав пример су првопоменути манастирски тргови (Горња) Хоча и Книнац. Док се за Хочу може тврдити да је као насеље постојала и раније, то се за Книнац не може са сигурношћу рећи. На ово нас упућује податак из средине XIV века где се монаси Хиландара жале како им „властела премешта трг“,⁹ што ће рећи да место није било устаљено, односно да се није налазило у неком постојећем селу. Међутим, проблем трга у оквиру Крушевске метохије није био једини са којим се она сусретала. Ова метохија је још раније, тридесетак година пре помена о премештању трга од стране властеле, имала сукоб са синовима тепчије Хардомила, Дмитром и Болеславом, који су били заузели део метохијског поседа, због чега је било организовано суђење и одређивање међа метохије.¹⁰ Иако је пресуда краља Стефана Дечанског била решила спорне међе метохије, проблеми нису престали, већ су пребачени на друго место.¹¹

Оно што карактерише ову врсту тргова јесте да настају у селима, што се изричито и наводи. Главни разлог за то је непостојање градских насеља у континенталном делу српских средњовековних земаља, али и карактер дариваног поседа. За све време постојања српске средњовековне државе није било примера да је неко градско насеље приложено манастиру или цркви. Поједина насеља ће настати у близини

⁹ *Законски споменици*, 429-430.

¹⁰ С. Мишић, *Хрисовуља краља Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, 3-17.

¹¹ Вид. С. Младеновић, *Крушевска метохија*, Београд 2010 (магистарски рад у рукопису – није нам био доступан).

манастира и цркава, као Пећ или нека насеља у Полимљу, на пример, док ће друга бити у окружењу манастирских и црквених поседа (Призрен). У њима су поједине цркве и манастири имали своје поседе и приходе, држали тргове и панађуре, али читава градска насеља нису прилагана цркви. Временом, од краја XIV века, манастири ће добијати и прилоге са појединих рударских тргова, док је са градских тргова, пре свега Призренског то било од раније, али то је била тачно прописана сума, тј. количина сребра, па је то имало карактер новчаног прилога. Недостатак градова био је само један од разлога за настанак манастирских тргова у селима, док је други лежао у жељи да се трговина развије на ширем простору, односно да неопходна роба буде што лакше доступна онима којима је потребна. Да је недостатак градова, који су иначе носиоци трговине, присутан налазимо потврду две деценије после настанка првих сеоских тргова на манастирским поседима, у једном потпуно другачијем процесу. Наиме, када је Свети Сава добио аутокефалност за српску православну цркву приступио је оснивању епископија. Прихватио је три старе које су се налазиле у склопу српске државе и које су, сходно хришћанској традицији, биле у градовима (Призрен, Липљан, Рас), али је основао и нове, које је због непостојања градова сместио у манастире.¹² Управо тако су поступили Савин отац Симеон Немања и брат, тада велики жупан Стефан, када су, приликом оснивања Хиландара и његовог даривања, крајем XII и почетком XIII века, приложили овом манастиру сеоске тргове (Горња, данас Велика) Хоча и Книнац.

Да је непостојање градова у средњовековној Србији главни разлог за овакав чин види се и по томе што ће касније, када у састав српске државе буду ушли неки од старих (византијских) градова или када се поједини тргови буду довољно развили, поједини ктитори своје манастире обдаривати прилозима у граду. Ови прилози су могли бити у новцу, сребру или дозволом да манастири о појединим празницима, најчешће о својој слави, организују панађур, чији би приход од царина на продату робу или наплаћених такси ишао манастиру. Друга врста прилога били су поједини објекти (куће) у којима се одвијала занатска производња и трговало (нпр. „кућа воштана“ у Призрену). Поред овога, манастири у градовима добијају одређени број људи који су у граду обављали неке послове за манастире.

Примећено је да је у Србији, као и у Византији, број манастирских занатлија у градовима мањи него што би се очекивало, што говори да су они били присутнији на

¹² М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 195.

селу,¹³ што је, такође један од разлога зашто је дошло до оснивања манастирских тргова. Занатлије које су се налазиле у селима одређеног манастирског поседа свој производ су, онај који би преостао када се намире манастирске потребе, продавали на манастирском тргу где су имали преимућство. Ипак, главни разлог за оснивање манастирских тргова је продаја главних производа на манастирским имањима, а то нису били занатски производи. Како су се манастирски поседи састојали од села, било да су паричка, уљаници, виногради или влашка братства, њихови производи су били аграрног карактера. Шта се производило на манастирским властелинствима зависило је од географске средине и услова у којима се налазио посед. Први манастирски посед о коме нам је остало писано сведочанство, хиландарска Хотачка метохија, садржао је паричка – земљорадничка села, уљанике (пчелињаке) и влашке породице на планинама. Сам Симеон Немања је у оквиру поседа засадио и два винограда чија ће производња временом постати главни продајни артикал на хочанском тргу. Постојање ових винограда и производња вина сачувано се до данас.

Чињеница да су ови тргови настали у селима у супротности је са процесом урбанизације који подразумева, пошавши од изворног значења термина, да се ради о процесу који се одвија у градским насељима. У крајњем случају, ова супротност не мора се тако схватити ако прихватимо да су ово почеци процеса који је тек требао да поприми обресе урбанизације, али и као процес који захвата најшире обресе. Ти манастирски тргови требали су да прерасту у већа градска насеља, али то није успело код ни једног од њих, осим донекле, код Хоче. Процес урбанизације је у манастирским трговима текао најспорије с обзиром да су се налазили у селима због неколико разлога:

- зато што су били у селима и окренути аграрној привреди,
- због карактера манастирског поседа (затворени тип),
- зато што су од самог настанка попримили карактер локалних тргова,
- због мале размене и монополског положаја манастира.

Први помен манастирског трга у средњовековној Србији, иначе други након Дријева, према сачуваним српским документима је из времена Стефана Немање, односно за владавине сина му Стефана. Како је то први даривани манастирски трг наводимо начин на који је настао. У Хиландарској оснивачкој повељи насталој приликом оснивања манастира Хиландара од стране Светог Саве и оца му Симеона

¹³ Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево – Београд 1992, 64

1198. године ктитори дарују манастиру посед у околини Призрена и у склопу поседа трг. Овај део повеље гласи: „и да ере исьпросихъ Парике оу цара оу Призрѣнѣ, да дахъ од нихъ манастирѣ оу Светои Горѣ, светои богородици оу Милеахъ села Непровишта, Момоушоу, Сламодравы, Ретивлоу, Тръниѣ, Ретивъщица, Тръновъць, Хоча и дрѣга Хоча, и тръгъ Тѣигѣ, и дѣва винограда Тѣигѣ насадихъ, и оулиѣнике .д. едѣнь оу Тръпезѣхъ, дрѣги оу Давьшорѣ, трети ѣ Голишевѣ, четвѣрти ѣ Парицѣхъ...“.¹⁴ Као што се види ктитори су манастиру подарили девет села, два винограда, четири пчелињака и друге добитке. Том приликом манастиру је приложен и трг, који ће у поседу манастира остати све док је ова метохија била део хиландарског властелинства. Постојање трга (базара) наставиће за време турске владавине.¹⁵ Трг се налазио међу приложеним селима, у Хочи која током средњег века носила одредницу Горња, данас је то Велика Хоча. Овај део повеље стварао је доста недоумица код истраживача. Један део је, пошавши од глагола **исъпросихъ** и његовог основног значења, које је Ђуро Даничић превео као *petere*,¹⁶ сматрао да део територије који Симеон дарује манастиру византијска територија коју је некадашњи српски велики жупан измолио од византијског цара Алексија III и приложио је Хиландару. Сматрамо да се та територија налазила у склопу српске државе када је основан манастир Хиландар и Хотачка метохија као његов први посед у Србији.¹⁷

Следећа недоумица која се јавила у вези овог дела повеље је место у коме се налазио трг. Недоумица је изазвана лошим читањем повеље од стране првог издавача, а ова грешка је касније повукла и друге истраживаче. Због сличности слова **и** (**и**) и **н** (**н**) дошло је до њихове замене, односно до различитог читања (**тѣигѣ** : **тѣнѣ**), који је узроковало различита тумачења. Ова недоумица се протеже од првог издавача повеље Димитрија Аврамовића.¹⁸ Он је у оба своја издања овај израз два пута читао **Тѣнѣ** (...)

¹⁴ *Chil. II*, 377, l. 60-66.

¹⁵ Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 157-158.

¹⁶ Ђ. Даничић, *Рјечник*, 422.

¹⁷ О овом проблему детаљно у Б. Зарковић, *О јужним границама Србије у време владавине Стефана Немање*, Баштина, св. 23 (2007) 209-223; Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 66-72.

¹⁸ Д. Аврамовић, *Описаніе древностий србски у Светой (Атонской) Гори съ XIII литографиранъи таблица*, Београд 1847; *Исти, Света Гора са стране вере художества и повеснице*, описана Димитриемъ Аврамовићемъ живописцемъ, у Београду 1848.

и тръгъ ТѸнгѣ и два винограда ТѸнгѣ насадихъ). Користећи се Аврамовићевим издањем, Миклошић је, такође, израз штампао као ТѸнгѣ.¹⁹ Исто је поступио и Шафарик у својим издањима. Израз је штампан са словом н, али и великим Т, што је неке потоње истраживаче асоцирало да се ради о личној именици.

Неправилност овог читања приметио је Стојан Новаковић. У својим издањима повеље он чита тѸнгѣ. Његово читање прихватили су потоњи издавачи па се оно као такво среће у каснијим издањима, изузев код Виктора Корабљова који није користио Новаковићево издање па га је, према претходним издањима штампао ТѸнгѣ.²⁰

Мада је, наизглед, у питању мала словна грешка она може да завара и да умногоме отежа убикацију овог трга. Израз Тунге тумачи се као име места, па су они који су га овако штампали, тако и схватили. Бавећи се проблемом српско-византијске границе на подручју данашње Метохије, Реља Новаковић је, узгред, приметио ово колебање код издавача па је у складу са Миклошићевим издањем оставио могућност да се назив Тунге очувао у имену локалитета Тумба, у близини села Нашеца, западно од Призрена што не одговара стварности.²¹ На основу овог схватања дошло је до грешке и код Људмиле Александровне Шаферове која је поменути трг сместила на локалитет Тумба у близини села Нашеца.²²

Локалитет Тумба налази се исувише далеко од поменутих хиландарских села, а на самој граници призренског градског метоха.²³ Иако су границе градског метоха одређене према наводима из каснијег времена (Светоарханђеловска хрисовуља цара Душана из 1348. године), постојање једног трга у њиховој близини свакако би оставило трага у документима. Поред тога, границе хиландарских села нису ишле тако близу Призрена.

Са овим је у складу и значење самог израза тѸнгѣ (туиђе). Наиме, ради се о предлогу тѸѣ (ibi), веома присутном у старосрпском језику, појачаном с два додатка: са ј (које долази од и, ѣѣ) и са ље (гѣ).²⁴ У складу с овим значењем (ту, онде) треба

¹⁹ *Monumenta serbica*, 6.

²⁰ *Chil.* II, 377.

²¹ Р. Новаковић, *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века*, ЗРВИ 9 (1966) 198.

²² Л. А. Шаферова, *Города Сербског*, 164.

²³ М. Благојевић, *Град и жупа*, 77.

²⁴ Ђ. Даничић, *Рјечник*, 321.

прихватити и убикацију трга у селу Горња Хоча, што ће каснија српска документа потврдити, као и турски попис из 1571. године у којем се ово село бележи као Базар Хоча, поред кога постоји и Долња Хоча.²⁵

О пословању овог трга нема пуно података, али то не значи да није био активан. Најбољи доказ томе је пут који је водио у Хочу и који се због тога зове **трж`ки поуџь**.²⁶ На слабију активност овог трга утицала је близина Призрена, иако се радило о два различита трга. Како је активност призренског трга јењавала тако је трг у Хочи добијао на значају. Најважнији производ који се продавао на тргу и извозио из метохије било је вино. Душан је због тога прописао: „**такожде и оу Хотьчкои Метохикъ вѣдъ вина што се износи и извози да се плаќа царина**“.²⁷ Мада се у овом цитату не наводи делатност трга јасно је да се вино „износило“ на трг и одатле „извозило“ ван метохије. Директна потврда налази се у истој повељи, неколико редова раније, где се каже: „**и цариноу да оузимаю вѣдъ вина, што се износи и извози вѣдъ трьга Метохикъ**“.²⁸

Више података о активности трга имамо из XV века. Тако Бранковићи 15. октобра 1406. године дају болници у Хиландару 100 унчи са овог трга.²⁹ Овај податак сведочи да размена на тргу није била занемарљива. Упоређења ради током XIV века кнез Лазар 1382. године приложио је манастиру Дренчи 50 унчи сребра од новобрдског трга.³⁰ Сам податак је специфичан, јер Бранковићи дају доходак са трга који се налази у поседу Хиландара.³¹ Ових 100 унчи давано је од царине која се недељом, како прописују Бранковићи, скупљала на тргу. То значи да је одржавање трга (пијачног дана) у овом месту било недељом. Иако се трг налазио у склопу метохије, он није имао исти имунитет као она. Ово што Бранковићи дају Хиландару свакако је део регалних права које су они преузели распадом српског царства. Регална права владара, а то је, између осталог, било и убирање царина, нису пренета на манастир, већ их је владар задржао, а она су распадом Царства прешла на обласне господаре – Бранковиће. Као регално право господар је могао, што је најчешће и чинио, да царине даје у закуп или

²⁵ М. Пешикан, *Стара имена*, 44.

²⁶ *Споменик III*, 25.

²⁷ *Chil II*, 517, l. 48-49.

²⁸ *Chil II*, 517, l. 45-46.

²⁹ Сто унчи је према приштинској мери око 2,9 kg сребра (100 x 28,8 gr = 2,880 kg)

³⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, р. 48; *Зак. споменици*, 764.

³¹ *Зак. споменици*, 464.

да их делимично уступа црквама и манастирима, као што је у овом примеру случај, али он није једини – током постојања Деспотовине има их више.³² Поставља се питање шта је Симеон приликом даривања трга у Хочи приложио манастиру Хиландару? Да ли је прилагањем трга манастир добијао само место на коме се тргује уз још неке привилегије, као убирање царине на робу која се извози из метохије и слично? Оснивачка повеља манастира Хиландара не пружа одговор на то питање, међутим, налазимо га касније у повељи цара Душана, и на то ћемо се вратити ниже. Место на коме се налазила средњовековна царина у Хочи оставило је трага у топономастици. Данас постоји потес на простору између насеља и цркве Светог Јована који се зове Царина.³³ Овај термин не може се у потпуности везивати само за плаћање царине, већ може представљати и земљу коју господар непосредно користи.³⁴ С обзиром да је Хоча још при крају XII века именована тргом, вероватно се радило о месту на коме се убирала царина, а не о земљи коју је манастир сам користио.

Трг у Хочи је, као и остали тргови у земљи, био у посебном односу према владару. О овоме најбоље сведочи податак из Душанове повеље од 2. маја 1355. године. У њој он каже: „**а ѡдѣ инога да се не оузима оу метохиѣ, тѣчию на тръгоу, што се продак, како и оу инихъ тръговѣхъ по земли царѣства ми**“.³⁵ На основу овога видимо да је трг, без обзира где се налазио, имао исте обавезе према владару. Ове обавезе су, понекад, умањиване на трговима који припадају манастирима. Генерално оне су се тачно знале, па се у повељама истиче да је обавеза трговаца који долазе на трг, само *законска царина*.³⁶

Из XV века имамо података о присуству дубровачких трговаца у Хочи. Тако су 21. маја 1426. године судије из Приштине сер Јакобус де Сорго, сер Сигисмундо де Георгио и Никша Миошић одлучивали о тужби Богдана Гриповића против Илије Миладиновића и Братољана Паскачевића, који живе у Хочи.³⁷ Богдан Гриповић који се овде среће као тужилац имао је разгранату делатност на просторима Косова. Највише се среће у Приштини и Новом Брду али и у Јањеви.³⁸ Он је један од сведока на

³² Вид. А. Веселиновић, *Царински систем*, 7-38.

³³ *Белешке у рукопису*.

³⁴ *ЛССВ*, 792.

³⁵ *Chil II*, 517, 1. 46-48.

³⁶ *Зак. споменици*, 464.

³⁷ *HAD, Acta Cons. Minoris*, vol. 4, f. 9, 21. V 1426.

³⁸ *Дубровачко Мало веће*, passim.

тестаменту који је 15. јуна 1434. године у Хочи саставио Љубиша Миловановић. Овај трговац је, када је осетио да је на самрти, саставио тестамент којим завештава своју имовину. Тестамент су Богдан Гриповић, Тонко Богдановић и Радиша Радосалић предали курији у Дубровнику, а на латински га је превео Никша Звијездић.³⁹

Наредне, 1435. године, 25. јула срећемо судско веће у Хочи у саставу сер Урсиус де Сорго, конзул, Богосав Субрић и Радосав Прибатовић, судије. Ово веће је одлучивало о тужби Бошка Петровића против Миладина Гуделевића.⁴⁰ Било је то време у коме је трг у Хочи, као уосталом и остали у Србији, доживео свој највећи успех. После тога почеће да пропада пратећи судбину државе.

Подаци говоре и о разгранатим везама које је трг у Хочи имао широм Балкана. О томе сведочи и податак да су се у Хочи налазили и фини текстилни производи из Угарске.⁴¹

Иако немамо више података о овом тргу, знамо да је наставио да постоји и по паду ових области у турске руке. Већ смо рекли да се у попису из 1571. године помиње као Базар (Трг) Хоча и да је у њему било седиште нахије.

Други манастирски трг за који поуздано знамо када је приложен Хиландару јесте трг Книнац у околини Пећи. Овај трг настао је увећањем манастирског властелинства даром Немањиног наследника на српском престолу великог жупана Стефана.⁴²

Стефан је убрзо по смрти оца, 13. фебруара 1199. године, пожурио да Хиландару приложи свој поклон. О томе је издао повељу, која се датира у временском интервалу од 1200. до 1202. године. У новијој литератури издвојило се мишљење које сматра да је повеља издата убрзо после смрти Симеонове, коме се и ми придружујемо. Повеља је, свакако, пре издата 1199. или 1200. године него после тога.⁴³ Колико је Стефан подражавао оца види се по томе што је повеља готово идентична Симеоновој, па је то довело до извесних грешака у погледу ње. У регистру хиландарских повеља,

³⁹ HAD, Testamenta Notarie 12 f. 136'.

⁴⁰ *Дубровачко Мало веће*, 342.

⁴¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 598.

⁴² М. Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998, 71.

⁴³ Повељу је објавио А. Соловјев, *Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног*, 3-31. Према Баришићевом разрешењу хронолошких проблема везаних за последње године Симеонове, повеља је издата 29. септембра 1199. или 1200, пре него 1201. или 1202. године (Ф. Баришић, *Хронолошки проблеми*, 49).

који је крајем XIX века урадио, Сава Хиландарац је ову повељу означио као препис Симеонове,⁴⁴ док је В. Корабљов обе повеље приписао сину Стефану Првовенчаном, штампајући прво млађу.⁴⁵

Оно што је завело истраживаче је дословно понављање већег дела Симеонове повеље. Стефан је поновио шаблон који се јавља у Симеоновој повељи, па је и он Хиландару приложио паричка села, влахе, винограде, пчелињаке, планину.⁴⁶ Приложио је и трг који се налазио међу парицима, у месту Книнац, али се о њему ништа друго не каже.⁴⁷ Место са овим именом више не постоји и не зна се тачно где се налазило. Мирјана Живојиновић сматра да се трг се налазио у близини села Дрсник,⁴⁸ али за то нема директних потврда. Могуће да се трг налазио у близини села Книна (данас варошица Клина), где данас, североисточно од овог места, постоји топоним Клинавац.⁴⁹ У сваком случају трг Книнац се налазио на том потесу јер су варошица Клина и село Дрсник суседна места, што потврђује и Општа повеља цара Душана из 1348. године у којој се трг Книнац помиње после Книне, а пре Дрсника,⁵⁰ па треба претпоставити да се налазио на потесу између ова два места, мада се овај редослед навођења не понавља у свим повељама. Могуће да је навођење трга Книнац другачијим редоследом настало премештањем овог трга, о чему ће још бити речи.

Повеља Стефана Немањића не даје друге податке о овом тргу, а наредни помен забележен је у повељи краља Драгутина манастиру Хиландару. Ова повеља је, иначе, сумњиве традиције, а одредба о тргу Книнац допринела је да се разреши питање њеног ауторства и прилога у њој. Дестинатаром се сматрао краљ Драгутин, а само је Корабљов изразио извесну сумњу у погледу тога. Најновија истраживања Мирјане Живојиновић показала су да је повеља из времена краља Милутина, а да је настала на основу старије Драгутинове повеље.⁵¹ Такво мишљење се заснива, између осталог, и на

⁴⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, Предговор, XVI.

⁴⁵ *Chill. II*, 371-377, повеље бр. 2 и 3.

⁴⁶ М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 87-88.

⁴⁷ *Chill. II*, 374.

⁴⁸ М. Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара*, 88.

⁴⁹ Топографска карта, секција Косовска Митровица 3-3, Р=25.000 : 1.

⁵⁰ *Зак. споменици*, 420.

⁵¹ М. Живојиновић, *Драгутинова повеља Хиландару?* ЗРВИ XXXII (1993) 131, 135; о дарованим поседи-ма Б. Зарковић, *Прилог краља Драгутина*, 115-126.

основу одредбе из повеље, која се односи на трг Книнац, и која каже да „трг Книнац не даје војнике, већ да обавља послове цркви: да [људи са овог трга] преносе робу која им се повери“. Мирјана Живојиновић сматра да је ова одлука настала када су се стекли услови, односно када се граница између Србије и Византије довољно померила, а односи међусобно уредили, да више није било потребе да људи са трга Книнац иду у „војску“, односно да чувају границу. Зато им се даје друго задужење, а то је да преносе ствари, и то не било које већ робу којом се тргује – **коџпак**, како стоји у повељи. Слична одредба односила се и на друге хиландарске метохије, али само „призренске метохије“, које се такође ослобађају „војске“, што иде у прилог изнетој тврдњи.⁵²

Ово су прве забележене одредбе које се односе на манастирске тргове, по свом карактеру специфичне, јер се више неће сретати у нашим повељама, а изазване су политичком ситуацијом на терену. Из ње се види да су манастирски људи из трга Книнац били дужни да дају стражу, али ту обавезу су имале и друге хиландарске, призренске, метохије, што значи да је обавеза била општа, изазвана чињеницом да су се прве хиландарске метохије налазиле у близини границе са Грцима. Тако да ова одредба није типична само за манастирске тргове, већ и за остала села хиландарских метохија. Ипак, после померања границе у повељи се прави разлика па се од призренских метохија тражи да шаљу човека који би на Светој Гори, у манастирском пристаништу, давао стражу. Оваква одредба настала је због потреба да се Хиландару пружи већа заштита и као најпогоднији су изабрани људи „призренских метохија“ који су имали искуства као „војници“ јер су се налазили у близини границе. Били су то, у неку руку, крајишници тог времена. Људи са трга Книнац, који је, опет, био даље од границе у односу на „призренске метохије“, били су ослобођени тога, али се од њих тражило да преносе манастирску робу која се износи на трг.⁵³ Слична одредба односила се и на друге људе и Влахе ове метохије од којих се тражи да током целог

⁵² „И призрѣнске метохиѣ како соџ стрѣглы стражоџ одъ Грѣкъ, да не стрѣгоџ, нь за тоџ стражоџ да даю оџ Светоџ Гороџ чловѣка, да стрѣжетъ страже на мори на пристаньшти ...“, *Зак. споменици*, 387.

⁵³ „И трѣгъ Кнѣиньць да не ходи на воискоџ никьди, нь работоџ да работаю црѣви, кок имъ коџпак повелѣвак да носе“, *Зак. споменици*, 388.

лета путују на Свету Гору и преносе манастирске потребе, а за узврат се ослобађају „војске“, осим у случају напада на земљу.⁵⁴

У оквиру ове повеље среће се још једна одредба, типично тршка, која ће важити за све време постојања тргова. Одредба регулише понашање на тргу, односно ремећење јавног реда, забрањује да се било шта, велико или мало, узима силом, а оном који би то урадио прети се тешком казном: морао би, поред узете робе, да плати и њену деветоструку вредност. Поред тога казнио би се и као издајник (неверник).⁵⁵ Овако строга казна, да се преступник и отимач робе казни као издајник, изазвана је жељом владара, свесног значаја трговине, да се после периода ратова поново привуку трговци са својом робом. Очигледно Милутин је увиђао значај трговине па строгим казнама онима који ремете ред настоји да је поспеши. Значај ове одредбе правилно ћемо схватити кад знамо да су сличне одредбе поспешиле настанак сајмова у Шампањи и трговину на њима, а сличне одредбе срећу се и код приморских градова на Јадрану.⁵⁶

Значај ове одредбе види се и из касније Милутинове „сводне повеље“ у којој се помиње трг Книнац, али у њој нема сличних наредби о понашању на тргу, што говори да је одредба заживела и да се ситуација усталила, па више није било потребе за њеним истицањем.

Период XIII века обиловао је сукобима у којима су многа имања и повеље уништени или су претрпели измене. Хиландарски монаси били су тим променама такође погођени, можда и највише, јер се њихов посед налазио доста далеко од самог

⁵⁴ „... како симъ людѣмъ и влахѣмъ светогорскыи поуть да бива по вса лѣта, ѡ тога радити не ходити на войскоу ни съ кымъ, развѣ поуть оу Светоу Горуу, или боудѣ наводѣ кои на землю“, *Зак. споменици*, 388.

⁵⁵ „И на семъ трьгоу кто се обрѣте оуземь по силѣ что, мало и велико, да врати самодесето, а господьствоук да го кажетъ како и невѣрника“, *Зак. споменици*, 388.

⁵⁶ Одредбе које се срећу код приморских градова односе се на одређене дане везане за прославе поводом градске славе, тј. заштитника. Једна од најстаријих је она из 1190. године забележена у Дубровнику, којом се дозвољава свима да могу слободно доћи у град и у њему остати три дана пре и три дана после празника светог Влаха, било да је злочинац или дужник (V. Bogišić, C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272, Zagrabiae 1904, LXI*). Исти број дана слободног боравка у граду дозвољавали су и которски и будвански статути за празнике светог Трифуна и светог Јована Крститеља, с тим што се од овога изузимају они који су учинили тешка кривична дела – убиства (*Statuta et leges civitatis Cathari*, 29; *Средњовековни статут Будве*, 53). У Дубровнику је важило правило да нико није смео бити позиван за дуг у време празника светог Влаха док је застава била истакнута (тзв. *franchizia stendardi*) ЛССВ, 489 (С. Ћирковић).

манастира па је могао претрпети и највеће промене. Због тога су монаси овог манастира пожурили и од Милутина, после или током његове офанзиве на југ, затражили да им уради ревизију имања и повеља, што је овај и урадио. Као резултат тога настао је, у периоду од 1282. до 1289, највероватније 1283. године, *велики хрисовуљ хиландарски*, који је побележио поседе манастира Хиландара.⁵⁷ За овај Милутинов поступак знало се још у средњем веку, па су за његовим именом посезали разни фалсификатори тако да повеље из времена краља Милутина представљају најтеже поглавље у српској дипломатици.⁵⁸ И *велики хрисовуљ хиландарски*, или *сводна хрисовуља*, како се у литератури још зове, послужио је за интерполације, тако да је данас сачуван у више варијаната.⁵⁹ У овој хрисовуљи Милутин набраја села својих претходника, међу њима и дарове Првовенчаног, па тако и „**ТРЪГЪ КНИНЪЦЪ**“.⁶⁰ Подаци о овом тргу малобројни су, али се срећу и у каснијим повељама, међутим без неких значајнијих одредница. Тако се овај трг помиње и у *Општој повељи* цара Душана из 1348. године. Занимљиво је да се овде први пут поред трга помиње и село Книнац са припадајућим међама (**Трѣгъ Книньць и съ селомъ и съ мѣгъми**).⁶¹ То значи да се поред трга формирало и село, које је као такво имало тачне међе.

Трг је, поред других ствари, био и предмет разговора сабора који се састао на Крупиштима највероватније 1355. године. Пред сабор који су сачињавали црквени великодостојници од патријарха, преко митроплита и епископа до игумана и пустиножитеља, као и властела српска и грчка, пристигли су игуман хиландарски кир Доротеј, старац карејског пирга Енофрије и други старци и пожалили се цару на проблеме у свом властелинству.⁶² Цар је о томе расправљао са сабором и донео одлуке које су објављене у повељама. Једна од њих је издата на Овчем Пољу 2. маја. Из

⁵⁷ *Chill. II*, no 18, 436, l. 491-492.

⁵⁸ С. Ћирковић, *Биографија краља Милутина у улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 56, нап. 10.

⁵⁹ О томе вид. Б. Зарковић, *Хотачка метохија*, 82-88.

⁶⁰ Један део ове повеље штампао је Корабљов као Милутинову (*Chill. II*, no 8, 393-400), а други као Душанову (*Chill. II*, no 32, 473-476). Интересантно је да је Новаковић у једном делу повеље као трг означио село Долац, док је у другом делу исправно написао Книнац. Највероватније се ради о штампарској грешци. *Зак. споменици*, 389, 393. За разлику код Корабљова је штампано исправно *Chill. II*, no 8, 394, l. 31; no 32, 474, l. 33.

⁶¹ *Зак. споменици*, 420; *Chill. II*, no 38, 495, l. 82-83.

⁶² *Chill. II*, no 46, 516-518.

повеље се види да је један од проблема који је погађао хиландарско властелинство био везан за трг Книнац. Наиме, Хиландарци су се пожалили цару како им „властела и метохијски људи“ пресељавају трг Книнац на друга места и како им не плаћају царину од вина које се износи и продаје на тргу.⁶³ Неплаћање царине на тргу Книнац није била усамљена појава. Хиландарци су се жалили да им се то исто дешава и у Зети где им Подгоричани такође нису плаћали дужну царину.

Цар је сагледао проблеме које имају Хиландарци, увидом у хрисовуље претходника донео је одлуке које су задовољиле монахе. За трг Книнац одлучио је да монаси могу да га поставе где одговара манастиру и да се царина узима од вина што се износи и извози са трга и из метохије. Ова метохија је била ослобођена других давања према владару осим онога што се продаје на тргу, на шта се морала плаћати царина „као и на другим трговима по земљи царства“.⁶⁴

Ових неколико одредаба значајне су за појашњење положаја трга у оквиру манастирског поседа и српске државе. На манастирским трговима владала су иста правила понашања као и на осталим трговима у земљи. Ти тргови требали су бити на најповољнијем месту у оквиру метохије, међутим, код удаљених манастира, као и оних чији су поседи били велики, долазило је до извесних проблема. Околна властела која је робу са својих имања износила на исти трг организовала је продају где је њима одговарало. То је доводило и до тога да роба са манастирског поседа има конкуренцију и не буде повлашћена. Још гора ствар била је што је властела избегавала да плаћа царину на своју робу, па су приходи манастира и на тај начин били умањени. Поставља се питање како је властела успевала да не плаћа царину? Одговор лежи у чињеници да је основну власт на тргу чинио иконом који није имао моћ да од властеле наплати потребну царину. То, наравно, није било могуће на свим трговима, али на мањим и удаљеним од градских и жупских центара изгледа да је могло.

Да је трговина вином у овом делу српске државе у ово време била изузетно важна видимо и по следећој одлуци која се, истина, не односи на трг Книнац већ суседну Хотачку метохију. Одлуком се такође прописује плаћање царине „од вина што

⁶³ *Зак. споменици*, 429-430; *Chill. II*, по 46, 516.

⁶⁴ „А тръгъ Книньць да си поставе оу метохикъ где к драго манастироу, и цариноу да оузимаю одъ вина, што се износи и извози одъ тръга и метохикъ, а одъ инога да се не оузима оу метохикъ, тьчию на тръгоу што се продак, како и оу инихъ тръговѣхъ по земли царства ми“, *Зак. споменици*, 430.

се износи и извози“, иако се из уводног дела не види да су се монаси жалили на овај проблем у Хотачкој метохији. Оваквом одлуком Душан је желео да појача претходну и да осигура плаћање царине.

Изгледа да је промет робе на овим манастирским трговима био прилично велики чим га се Душан не одриче у корист манастира. Даровним актима ктитора није прецизирано шта је на тргу владарево, из формулације се стиче утисак да је читав трг дарован манастиру и да владар нема никаква потраживања са њега. Међутим, из ове одлуке видимо да је Душан манастиру оставио убирање царине од вина, док је царину на друге производе задржао за себе. И то је једини приход и обавеза коју метохија има према владару. Изгледа да је царина са тргова припадала владару и у XIII веку, а да је тек краљ Милутин дозволио Хиландарцима да убирају царине од вина. То се види из формулације да је „видео хрисовуље деде царства му, светога краља“ које су Хиландарци донели и показали као прилог својих тврдњи.⁶⁵ Тако је и могао да настане пропуст па да се царина од вина не даје метохији и манастиру. Да је целокупна царина са трга припадала манастиру онда се не би истицало да су монаси оштећени само за винску царину. Тешко да би се она издвојила из свих царина које су се на тргу плаћале.⁶⁶ У сваком случају, ова Душанова одлука им је омогућила убирање царине у на трговима Крушевске и Хотачке метохије.

У повељама после цара Душана нема помена трга Книнац, највероватније да због проблема који су настали, а видели смо да су и раније постојали, није успео да се устали. Трг Книнац није успео да прерасте у веће насеље што се види и по томе да је насеље потпуно нестало. На то је вероватно утицало и постојање околних тргова Горње Хоче, Призрена и, нарочито, Пећи.

У време Стефана Првовенчаног (и његовог сина Радослава) подигнут је манастир Жича, на чијим је зидинама уклесана повеља дата овом манастиру. Манастиру су дати бројни прилози, међу њима села у долини Западне Мораве, Ибра, у Хвосну, Јелцима, Затону и Зети. Међу прилозима дато је и село „Брестница с тргом“,⁶⁷ то је данас село Бресница у долини Западне Мораве, северо-западно од Краљева.⁶⁸ Ово

⁶⁵ „... и видѣвъ хрисовулк деде царства ми, светога краља“, *Зак. споменици*, 430; *Chill. II*, по 46, 517, l. 30-31.

⁶⁶ С обзиром да су и повеље са Крупишта сумњиве традиције, а да су монаси донели повеље „светога краља“, не крије ли се у томе могућност фалсификата.

⁶⁷ „Брѣстница съ тргомъ“. Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, старосрпски 112, превод 113.

⁶⁸ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ III-IV (1953-1954), 150-151, 159.

село се касније не помиње тако да нема више података о овом жичком тргу. Р. Грујић је сматрао да би остаци тог трга могли бити сачувани у имену данашњег села Трговиште које се налази југо-источно од Бреснице.⁶⁹ Г. Шкриванић је сумњао у исправност ове претпоставке, позивајући се и на то што о селу и тргу Брестници више нема историјских извора.⁷⁰ Сматрамо да претпоставка коју наводи Грујић није искључена. Знајући да је трг Книнац премештан од стране властеле можемо претпоставити да се исто могло десити и са тргом из села Брестница. Данашње Трговиште је ближе центру жичког властелинства и близини других дариваних села: Округла, Сибница, Чрнава, Серча па је могућност утолико већа. Први турски пописи ових области из 1476/78. и 1525. године говоре нам о постојању нахија Островица и Морава на овом простору на коме се налазе села жичког властелинства. У тим пописима села Бресница и Трговиште се налазе у два различита нахијама, у Морави и Островици.⁷¹ Припадност ова два села два нахијама такође не би требала да буде сметња тврдњи да је Трговиште могло настати као последица пресељења трга из Бреснице на друго место ближе манастиру, а у оквиру поседа, нарочито ако је оно било на повољнијем путном правцу. Иако је име једне од нахија – Морава, преузето из српске средњовековне државе, њена област током турског периода власти није се морала поклапати са оном из времена српске државе.⁷²

Најранији извори пружају податке о постојању тргова у Горњој Хочи и Книнцу на хиландарском властелинству и Бресници на жичком. Знамо да је пре оснивања ових Стефан Немања био саградио и манастире Студеница, Свети Ђорђе (Ђурђеви Ступови у Расу), Света Богородица и Свети Никола у Топлици, па се поставља питање да ли су, ако су постојали поседи ових манастира, и на њима постојали тргови. Знамо са сигурношћу да је (део) манастирског властелинства Студенице био формиран у близини Призрена и да се граничио са хиландарском Хотачком метохијом, али и поред делимичне реконструкције овог поседа,⁷³ због

⁶⁹ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље св. 2 и 3, година VII, Београд 1932, 5-16.

⁷⁰ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, 159.

⁷¹ А. Аличкић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије*, I, Чачак 1984, 408, 411, 441, 465, 469-470.

⁷² Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*, Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата), Београд – Краљево 2000, 41.

⁷³ С. Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФБ 12-1 (1974) 311-319.

недостатка извора нисмо у стању да кажемо да ли је на њему било трга. О поседима других манастира, Немањиних задужбина, такође нема сачуваних података, па не можемо са сигурношћу одговорити на питање.

Оснивање манастирских тргова у ово време треба тражити, с обзиром на присутну праксу, и у баштинским земљама Немањића, а њих одређују управо њихове задужбине. Према ктиторској делатности чланова династије од средине XII до средине XIII века баштинску област Немање и његове браће, као удео (чест) Немањиног оца, треба тражити на простору оивченом рекама Ибром, Западном Моравом, Лимом и Морачом, где изузетна концентрација задужбина у долини Лима, говори о центру области.⁷⁴ Овде су поседе имали Немања и његова браћа и на њима су подигли цркве које су обдарили имањем. Тако је Немања саградио цркву Свете Богородице на Бистрици (Вољавац), десној притоци Лима. Нешто јужније, узводно уз Лим, кнез Мирослав, Немањин брат, подигао је манастир Светих апостола Петра и Павла на Лиму. Узводније од овога, Првослав, син Немањиног брата Тихомира, саградио је у Будимљи цркву посвећену Светом Ђорђу. Северније од Богородице Бистричке у области Бродарева налази се црква посвећена Богојављењу коју је подигао Немањин унук а Вуканов син Димитрије, у монаштву назван Давид. Црква је прозвана по њему Давидовица. Идући даље током Лима, у жупи Црна Стена, други Немањин унук, син Стефанов, Владислав подигао је манастир Милешеву. С обзиром да су ове задужбине настале крајем XII и током XIII века, у времену када тргове у оквиру поседа добијају новостворени манастири, треба претпоставити да су и ове задужбине добиле исти прилог. У прилог овој тврдњи иде и податак да су и манастири из каснијих периода добијали исте прилоге, као нпр. манастир Бањска настао у другој деценији XIV века. Због изгубљених оснивачких повеља и недостатка других докумената нисмо у стању да то тврдимо, али ипак постоје индиције које на то упућују.

Потврда за ову тврдњу је насеље Будимља, у којој је, у цркви Светог Ђорђа,⁷⁵ 1220. године смештено седиште Будимљанске епархије, а која је у првом турском попису ових области из 1485. године забележена као „трг Будимља са 46 кућа“.⁷⁶ Пре овог турског пописа немамо података о постојању трга у овом месту, али то не значи да

⁷⁴ С. Ђирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 27.

⁷⁵ *Стари српски родослови и летописи*, 181, 186; *Стари српски записи и натписи*, књ. I, 5-6, бр. 10; М. Чанак-Медић, *Етапе у изградњи Ђурђевих Ступова у Будимљи*, Зограф 11, Београд 1980, 21, 27-28.

⁷⁶ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sandxakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, 73-74, 412.

га није било, штавише, нема сумње да је овај трг постојао и раније током XV века.⁷⁷ Постојање овог трга треба тражити у чињеници да је ова стара српска жупа⁷⁸ морала имати свој привредни центар, али и у подацима да су у октобру 1435. године у Будимљи задржане неке дубровачке тканине, а 1450. дубровачки трговци су као залог оставили у Бихору товар свиле.⁷⁹ Управни центар је свакако био у неком утврђењу, али оно није имало привредни карактер. Постоје претпоставке да би тај управни центар могао бити локалитет Градац у атару села Будимља.⁸⁰ То је купасто узвишење (842 м), на коме постоје остаци утврђења са два бедема. Захваљујући положају овог града суседно село је добило име Заграђе, док подграђе овог града и трг на коме се одвијала трговина треба тражити на месту Шехер у селу Будимља.⁸¹ Ову тврдњу потврђује размештај поменутих локалитета: брдо Градац налази се између села Будимља и Заграђе. Будимља је југозападно у односу на брдо, док се југоисточно налази село Заграђе. Гледано из правца Будимље село Заграђе је било с оне стране града и тако добило име. Топоним Шехер, који на турском значи град, велика варош,⁸² могао је настати и у каснијем периоду, али свакако сведочи о постојању подграђа на простору Будимље.

Гордана Томовић је изнела мишљење да су српски ратници који су били из Лимског Градца, а који се помињу у једном препису хронике династије Тимур-Ленка, били из овог места. Они су били у групи од 8000 српских ратника који су после битке код Ангоре 1402. године заробљени, али су поштеђени захваљујући својој срчаности. Од тих ратника њих седамдесет је задржано јер су били вешти у градњи камених мостова, кула и богомоља. Браћа Скориша и Миљетин Видрарјевић који су задржани као мајстори били су из Лимског Градца.⁸³

⁷⁷ *Лексикон градова и тргова*, 65.

⁷⁸ Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи, бр. 5, Пријепоље 2002, 63-75.

⁷⁹ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека 1, Београд 1959, 284.

⁸⁰ С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 119.

⁸¹ М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, Београд 1957, 115-116; М. Лутовац, *Географски положај и значај неких старих градова и утврђења у Полимљу*, Гласник Српског географског друштва, св. LIII-1, Београд 1973, 117-133.

⁸² Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006, 1474.

⁸³ М. Грковић, *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Ономатолошки прилози II, Београд 1981, 93-101; Г. Томовић, *Жупа Будимља*, 69.

Трг Будимља по попису скадарског санџака из 1485. године имао је 46 кућа, приход од трга и глоба износио је 4200 акче, док је укупан приход био 8862 акче. Трг је хас санџакбегов и изузев три муслимана сви остали становници били су хришћани. У месту су пописани поп, његов син, један кожухар, један богаљ, седам удовица и три дошљака. Будимља је давала једног тешког оклопника – џебелију. Био је то Угљеша, Пекулин син, коме је у рату помагала дружина од седам помоћника.⁸⁴

Оно што још примећујемо је да се село Будимља налази с једне, док је манастир Ђурђеви Ступови с друге стране реке Лим. Мислимо да је село постојало и пре изградње манастира, а за економски развој треба да захвали утврђењу у коме се налазила управна власт жупе. Касније у близини овог места настаје манастир, али ће насеље наставити да постоји и да се развија на старом месту. Тек касније ће, временом, у близини манастира на левој обали Лима настати насеље Беране. Њега су могли основати становници Берана, данашњег Беран Села, који су сишли са брда на повољније просторе у равници Лима и у околину манастира и који су му дали име.

Остале Немањихке задужбине у долини Лима настале су северније на овој реци, на местима где се она прелазила, па се око њих развијају караванске станице и тргови који ће временом прерасти у већа места. О њима ће бити речи у поглављу о караванским станицама.

Током XIII века помен трга на манастирским поседима имамо у повељи Светом Ђорђу Горгу код Скопља, који своје корене вуче у даљу прошлост – у XI век и време цара Романа који му је био први оснивач.⁸⁵ Било је више владара који су овај манастир даривали а краљ Милутин га је, када је освојио ове области, обновио „од основанија“ и обдарио повељом (1300. године).⁸⁶ Том приликом Милутин је потврдио старе манастирске поседе и приложио нове. Повеља је значајна јер доноси податке којих у ранијим повељама није било, а које се односе на трг, трговину на њему и посебно на панађур као специфични вид манифестације који је у неким случајевима могао довести до настанка трга и насеља.

Овај манастир је, поред осталих прилога, имао и панађур који се одржавао у његовој близини 8. новембра сваке године. Манастиру је било приложено, поред осталог, и село Брод са „делим метохом, црквом Мати Божије Епискеписис, с њивама,

⁸⁴ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sandxakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, 73-74, 412.

⁸⁵ Ради се о Роману III Аргиру (1028-1034) или Роману IV Диогену (1068-1071).

⁸⁶ *Зак. споменици*, 608-621.

виноградима, жириштем (?), ливадама, летовалиштима, зимовиштима, бродарином, мостарином, ловиштем животињским и рибљим, и с *тргом и панађурем*,⁸⁷ Дакле, манастир је имао два панађура и трг. Други панађур у селу Брод одржавао се 8. септембра, док је трг био активан сваке недеље. Приход с трга ишао је манастиру, који је на њему имао сва права регулисана старијим законима. Ово је први пут да се у повељама среће шири опис прилога у облику трга, али и овде имамо помен и позивање на стари закон који је регулисао права, обавезе и понашање на тргу. То је оно што се у Стефановој повељи Хиландару означава као „тржнички (трговачки) закон“. Међутим, ни овде се не говори више о том закону. Село Брод се налазило у Поречу, вероватно на реци Трески, и у њему је био прелаз преко ове реке. Приходи од прелаза (бродарина и мостарина) такође су били приложени манастиру.⁸⁸ Захваљујући њима је село и настало, што се види по имену.

Један од Милутинових прилога манастиру је био панађур, али су значајне и одредбе које регулишу понашање на њему. С обзиром да је панађур по свом карактеру идентичан тргу, треба претпоставити да су ове одредбе важиле и на тргу. Краљ наређује да се на овом панађуру може продавати само црквено вино, хлеб и месо и да нико други нема право да продаје ове производе, осим оних којима то одобри игуман. Ако се неко ипак буде нашао да продаје вино, хлеб и месо без одобрења требало је да му се одузме у корист цркве и да плати казну од 12 перпера. Одмах за овом одредбом следи и она која забрањује да се у метохије Светог Ђорђа уноси вино произведено ван њих.⁸⁹

Ова одредба је значајна из више разлога. Пре свега податак да је то прва таква одредба говори да је створена ситуација која је довела до њеног настанка. Та ситуација је створена настанком економских услова, које карактерише развој трговине, али и производња на манастирском поседу. Ове две карактеристике су повезане и условљене. На манастирском поседу је дошло до развоја који је створио вишак производа које је требало продати. Зато су били потребни трговци који ће је однети на друга тржишта, с

⁸⁷ „село бродъ ... и съ тръгомъ и съ панагиремъ, иже стаетъ .и. септемврѣ, и всакъ недѣла тръгъ и съ доходкомъ тръга тога, и всѣми правинами и прѣжде законными ихъ“ *Chill. II*, 386, l. 56-60; *Okazky občanského písemnictví*, vydal Pavel Josef Šafárik, Praze 1870, 24.

⁸⁸ Ђ. Ивановъ, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 583; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, кн. I, Скопје 1975, 182, 189; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 161.

⁸⁹ *Зак. споменици*, 611.

обзиром да се монаси нису бавили тиме. Како су први манастирски прилози окренути пољопривредној производњи, тако су и вишкови те производње пољопривредни, тј. храна. Манастиру није била потребна толика количина хране па је он износи и продаје. Како је храна кварљива роба, у то време није се могла далеко транспортовати, а и питање је да ли је за њом постојала потреба, односно економичност њеног транспорта. Зато ју је требало заштитити и дати јој предност у продаји, што Милутин и чини овом одредбом.

Значај ове одредбе је и што пружа податке за разлику између трга и панађура. Основна разлика је у фреквентности, што се истицало у досадашњој литератури. Тргови као места на којима се трговало организују се одређеног дана на одређеном месту сваке недеље. За разлику од тога панађур се организује једном годишње, само одређеног датума, који је обично везан за прославу црквеног патрона. Као такав панађур може трајати и више дана, тј. три осам или 15 дана. Манастир је могао организовати и више панађура током године, али је сваки за себе био независтан и за сваки је требало владарево одобрење.

Друга битна разлика између панађура и трга је у карактеру. Трг је био економска манифестација на којој је главни циљ размена робе, због чега га походе углавном људи који имају потребу за тим. Панађур је, с друге стране, више манифестација забавног карактера, која је, поред размене роба, имала за циљ и прославу. Због тога на панађур долазе и они који немају робу за размену, али нуде одређене услуге, као рецимо забављачи. За њима долази и обичан свет, који у томе налази опуштање од свакодневних активности. Они су уједно и потрошачи због чега је на њему појачана продаја хране и пића, што се из ове одредбе може видети. Било је то време у коме је манастир могао добро приходовати и ослободити се вишкова хране коју су створили зависни сељаци, чије су обавезе, стога, пројектоване тако да храну и пиће доносе пред одређене дане, најчешће за манастирску славу или панађур, када се у манастиру сакупио већи број људи. Слична одредба била је дата и Богородици Бистричкој којом се налаже меропсима да о „*Госпождину днѣви*“ (празник Велике Госпојине 15 августа), коме је иначе манастир био посвећен, дају јагњетину, хлеб и пиво, из чега произилази да је манастирска слава прослављана на свечани начин уз велики број гостију. Исто је важило и за Божић.⁹⁰ Разлика између ових двеју повеља је,

⁹⁰ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 30; *Зак. споменици*, 590-591 (скраћено).

као што видимо, што се у једној прецизира које је то месо – јагњетина, и што се у бистричкој уместо вина, које се због неповољних природних услова није производило, тражи да меропси доносе пиво.

Одредба која следи за овом о забрани доношења вина у метохију говори да је на поседу Светог Ђорђа постигнута велика производња вина, због чега се забрањује довожење вина са других поседа.

О значају панађура као манифестације говори и одредба из које се види да су на њега долазили Срби, Грци, Бугари, Власи, Арбанаси и Латини. Свима њима гарантовала се безбедност, али су морали да плаћају „закониту царину“, као што се плаћало у (X)Тетову, Грачаници и у близини других цркавама. Даље одредбе везане за панађур проистекле су из аутономије коју има манастир о управљању на свом поседу. Тако се каже да кефалија (свакако скопски, иако се то не наводи), као ни било који други „владалац“, нема никакве надлежности на овом панађуру, већ његове ингеренције преузима игуман. Он је требао да се стара о реду и о наплати доходака. Црква је са панађура убирала поред такси и казне изречене због кршења мира и реда. Од свих казни је једино изузета вражда, од које је црква добијала само половину, док је друга половина припадала владару као његов резерват, иако то није стриктно наведено. То што се у повељи не наводи коме иде друга половина говори да је ова казна била устаљена као владарев резерват.⁹¹

У другој деценији XIV века имамо формирање још једног великог манастирског властелинства – бањског. Краљ Милутин је изградио манастир Светог Стефана у Бањској као гробну задужбину и обдарио га великим властелинством о чему је издао хрисовуљу 1314-1316. године. Манастиру је том приликом приложен комплекс у Плаву који је садржао село Крушево и у њему трг и Гусино с планином.⁹² Село и данас постоји под истим именом и налази се источно од варошице Гусиња, на ушћу Врује у Ључу.⁹³ Светостефанска хрисовуља, осим што представља богат извор података на широком простору тада централне Србије, је и значајан извор за историју рударства средњовековне српске државе. Била је то прва владарска повеља која је донела значајне податке о убрзаном развоју рударства – грани која ће тек оставити значајан траг у

⁹¹ *Зак. споменици*, 620.

⁹² „И оу плавѣ село крушево и с тръгомъ“, Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV (1890), 5.

⁹³ Вид. Топографска карта, Секција Иванград 4 (628-4), Р = 1 : 50 000.

развоју српске средњовековне државе.⁹⁴ Манастиру Светог Стефана повељом је, поред трга у Крушеву приложен и „доходак“ са трга у Брскову у вредности од 200 перпера и рудник и топионица у месту Глуха Вас.⁹⁵ Овај рудник гвожђа налазио се западно од Раса, данас је то село Глухаваца. Интересантно је да је манастиру приложено и село Копорићи, чији је ово први помен. У овом селу ће се касније развити рударска производња и настаће значајан рудник и рударски трг, а три деценије после овога у Копорићу ће постојати и католичка парохија,⁹⁶ што говори о његовом убрзаном развоју. Василије Симић је сматрао да је Копорић био најизразитији рударски трг на Копаонику.⁹⁷

Даљих помена трга Крушево нема у другим документима, па не знамо како се овај трг манастира Бањске даље развијао и шта је са њим било. Закључујемо да је овом тргу, као што је и на другим манастирским трговима, била намењена улога продаје производа насталих на манастирском имању. С обзиром на географску средину и климатске услове не можемо очекивати да су овде продавани пољопривредни производи. Како су хрисовуљом манастиру биле приложене 14 кућа рибара, и како је у близини постојао рибњак као манастирски забран, требало би претпоставити да је на овом тргу продавана манастирска риба претекла након подмиривања манастирских потреба, као и со и друга роба довожена из Приморја.⁹⁸ Одабир Крушева за прилагање манастиру као трга везан је за његов географски положај на средњовековном путу који је из Зете долином реке Цијевне преко превоја Пределац и Годиље водио до области Плава, одакле се даље ишло преко Чакора за Пећ и даље, или долином Лима према Полимљу одакле су се отварале путне комуникације у разним правцима. Одавде је ишла и друга варијанта пута према Приморју, преко планине Виситора, Липовице и

⁹⁴ Б. Зарковић, *Светостефанска хрисовуља као извор за историју рударства*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 73-80.

⁹⁵ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 9; Уп. Б. Зарковић, *Светостефанска повеља као извор за историју рударства*, 75.

⁹⁶ А. Theiner, *Mon. Slav. I*, 215; С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 249.

⁹⁷ В. Симић, *Рејонизација и карактеристике средњовековне рударске делатности у области Копаоника*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања 15 (1958), 375-381; Р. Ђук, *Прилог проучавања рударства на Копаонику у средњем веку*, ИГ 1-2/1989, 23-27.

⁹⁸ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 79.

Коштутице за Медун и Рибницу.⁹⁹ Бањско властелинство је почело да се осипа већ у другој половини XIV века, па је слична судбина задесила и трг у Крушеву. У попису Скадарског санцака бележи се село Крушево са 50 кућа и четири удовичка домаћинства, са приходом од 2953 акче. Највеће и главно насеље у нахији је место Рибар са 284 куће и укупним приходом и дажбинама од ловишта рибе од 22828 акчи.¹⁰⁰ Рибар је данас варошица Плав и очигледно је да се ово насеље развило захваљујући улову рибе, што, такође, сведочи да је Плавско језеро обиловало рибом.

Манастиру Бањској је, такође, било приложено и село Тречча. Под овим именом постоји познати рудник и *трг* на јужним обронцима Копаника у којем се католичка парохија помиње 1303. године.¹⁰¹ Међутим, Милутин није приложио рудник, нити трг, већ само село, што се види из хрисовуље где није, као у случају Глухе Васи, наглашено да је то рудник, или у случају Крушева где се помиње трг и село.¹⁰² Помен *села Тречче*, говори нам о постојању два насеља: села које је даривано Бањској и насеља и трга у коме су живели рудари, Саси свакако, а можда и други.¹⁰³ С обзиром да је католичка парохија поменута 1303. године рудник је свакако настао раније, па је у време издавања Светостефанске хрисовуље производња у њему била значајна. Постојање два насеља потврђује и сама хрисовуља у којој се каже да је приложена планина Шарена (П'страја) буква налазила изнад „Саса требачких“. Највероватније се у овом случају радило о рударском месту, које је доласком сашких рудара подигнуто у близини Тречче по чему је и добило име. Село Тречча, које се помиње као прилог Бањској, највероватније је првобитно насеље у близини кога су се населили рудари Саси, који се помињу као „Саси требачки“. Постојање два насеља са истим именом, од којих је једно село а друго рударско насеље и трг, оставило је трага и

⁹⁹ Г. Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1313-1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоатханђеловској (1348-1352) повељи*, ИЧ V (1954) 387-397; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 67-68.

¹⁰⁰ S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, 96-99, 102-103; Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 80; Г. Томовић, С. Пушица, *Српски средњовековни црквени поседи у Горњем Полимљу*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 39-43.

¹⁰¹ М. Динић, *Тречча у средњем веку*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 670.

¹⁰² „И оу плавѣ село крушево и с трогомъ“, „глогуха вьсь коло в'се и сь роудари“, Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 5, 9.

¹⁰³ Б. Зарковић, *Светостефанска повеља као извор за историју рударства*, 76-77.

касније. Доласком Турака јавиће се у близини Трепче насеље које се зове Доња или Турска Трепча.¹⁰⁴ Бранислав Милутиновић сматра да је Турска Трепча могла настати за време првог пада Деспотовине, али за то нема јасних података.¹⁰⁵ И данас, поред места која носе називе Стари Трг и Први Тунел, постоји насеље које се зове Трепчани.¹⁰⁶ Ова насеља, укључујући и Стари Трг који наставља традицију средњовековне Трепче, не морају се налазити на истом месту где су се налазила средњовековна, али их традицијом настављају. Премештање насеља, али и преношење његовог имена, била је, рекли би смо, честа појава код средњовековних насеља. Разлога за то било је више, а код рударских насеља насталих у близини рудника, на тешко приступачним пределима, условљена је потрагом за рудом и проналажењем повољнијих места.

Интересантан је и помен *трга* као међника основног језгра бањског властелинства. У повељи се не наводи његово име, а према редоследу међника налазио се на левој страни Ибра, у близини града (утврђења) Звечан. Радило се о тргу устаљеном у подножју овог града који му је пружао заштиту, највероватније о подграђу Звечана које се због развоја политичке и привредне ситуације није значајније развило. Наставак живота овог трга можемо пронаћи у развоју Митровице која је настала испод цркве Светог Димитрија, коју је Милутин такође приложио Бањској.¹⁰⁷ Географски положај на коме је настала и развила се Митровица повољнији је од стрмог и лоше приступачног звечанског подграђа. Подграђе Звечана се због овог, али и због постојања трга у Трепчи, Вучитрну и Приштини, није успело развити и постати право насеље.

Рудник Глуха Вас, коју је Милутин приложио манастиру Бањска, касније и данас Глухавица, био је најпознатији рудник гвожђа у средњовековној Србији. Налази се око двадесетак километара југозападно од Новог Пазара. Прилагање рудника и топионице манастиру није утицало негативно даљу производњу, већ је, штавише, допринело даљем њеном развоју, што потврђује повеља Стефана Дечанског који је 1330. године манастиру Дечанима приложио део прихода од гвожђа произведеног у

¹⁰⁴ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 671.

¹⁰⁵ Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, Зборник радова Филозофског факултета XXI-XXII, Приштина 1993, 218.

¹⁰⁶ Вид. Топографска карта, секција Титова Митровица 2, Р = 1 : 50000.

¹⁰⁷ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2, 3; Р. Михаљчић, *Косовска Митровица и околина у доба Немањића*, Звечан 1, Косовска Митровица 1996, 32-54.

овом руднику.¹⁰⁸ Подаци из повеље потврђују да се овде развио и трг на коме се трговало и на то плаћала царина.¹⁰⁹ После распада српског царства Глухавица се нашла у области Вука Бранковића,¹¹⁰ а по његовом паду 1396. године Турци су је заузели и у специфичном двовлашћу држали све до коначног пада Србије 1459. године. После пада Србије наставила је да постоји као рудник и трг. У попису из 1489. године Турци је зову Демирци (Гвоздени) Пазар.¹¹¹

Глухавица се налазила на важном правцу који је повезивао централне српске земље са Приморјем и Босном. Зато се у њој, одмах по заузећу области Вука Бранковића 1396. године, усталио турски кадија који је од дубровачких трговаца захтевао да, без обзира у које место иду, пролазе кроз Глухавицу и ту плаћају царину. Оваква одлука турских власти условљена је жељом да се добије царина коју су трговци плаћали на трговима по Србији, а који још увек нису били под турском контролом. Дубровчани нису смели да се сукобљавају са Турцима па су потражили и пронашли дипломатско решење. Они су војводи Пашајиту одговорили да је царева (султанова) земља велика, да у њој постоје бројни путеви и тргови и да се сви они не налазе у близини Глухавице. Трговци иду сваки својим послом и не може им се наредити да прво оду до Глухавице. Упозорили су војводу Пашајита да би, уколико се спроведе његова наредба, она била лоша и за царску благајну и за њих, јер би трговци којима Глухавица није била на путу одустали од путовања и трговине.¹¹² Изгледа да је и војвода Пашајит схватио бесмисленост овог захтева па је одустао од њега. Могуће је да је томе допринео и одређени дар добијен од Дубровчана, што је задовољило његове даље тражње по овом питању, а трговци су наставили да се и даље крећу и плаћају царину као и раније.

¹⁰⁸ ДХ II: „И да оузимаю на в'сако годиште оу Глоухои В'си по ·н· надъ гвоздина“ Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 133; ДХ III: „И ѿ Глоухе Вси петъ десетъ надъ в'сако годице гвоздина“, Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 267, р. 2742-2745; уп. *Зак. споменици*, 649.

¹⁰⁹ ЛГТССЗ, 82-83.

¹¹⁰ М. Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији*, 18; М. Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, 35.

¹¹¹ Б. Храбак, *Нови Пазар и околина у почетној фази декомпозиције Отманског царства*, НПЗ 17 (1993), 62.

¹¹² *Старе српске повеље и писма*, књ. I-2, 217-218.

Трг Глухавица налазио се на саставу Смолућке реке и Металичког потока,¹¹³ а остаци рударских радова и топионица се налазе поред ових двеју речица и поред Ковачке реке, која се улива у Металички поток.¹¹⁴ Данашње село Глухавица налази се северније, на делу некадашњих рударских радова, док се на простору средњовековног трга развило село Црквине. Археолошким ископавањима откривени су остаци трију цркава као и други зидани објекти.¹¹⁵

Краљ Милутин је још једној својој задужбини поклонио трг, односно панађур, али га он зове и тргом. Био је то манастир Грачаница, коме ктитор прилаже „... **трьгъ панагирѣ, кже ксть празникъ Благовѣштеник светык Богородице**“.¹¹⁶ Панађур је, као што се види требало да се одржава на празник Благовештења, али се не наводи колико је требало да траје. Из одлука које претходе види се да су меропси били дужни, између осталог, и да припремају пиво за манастир. Пиво је манастиру било потребно за прославу манастирске славе, а вишак је продаван на манастирском панађуру.

У повељи је записана још једна одлука која није локална већ се односи на све тргове у краљевству. Милутин прописује да се на свим трговима у земљи краљевства му не плаћа царина на оно што црква продаје, али ни на оно што се купује цркви. Да би се осигурао од могућих превара он каже да поп (свакако и калуђер) треба својом речју и „душом“ да гарантују да је роба која се купује намењена цркви.¹¹⁷ Из одлуке се не види да ли се односи на све тргове краљевства или само на све тргове у краљевству који су даривани манастирима и црквама. Ова одлука, повезана са одлуком краља Драгутина да манастирски људи преносе „купље“ (робу), сведочи да су манастирски поседи опстајали као економска добра на којима су се производили одређени производи примерени географском окружењу, а који су се продавали на манастирским трговима, локалним и другим на којима су имали привилегован положај.

Мешање панађура и трга у Грачаничкој повељи сведочи да је намена њиховог прилагања била иста – да манастиру обезбеди додатни новчан приход. Он се оствари-

¹¹³ Вид. Топографска карта секција Сјеница 4-4 (579 4-4) Р = 1 : 25 000.

¹¹⁴ С. Мишић, *Унутрашње воде*, 132-134.

¹¹⁵ М. Поповић, *Подручје средњовековне Глухавице*, НПЗ 19 (1995), 69-88.

¹¹⁶ *Зак. споменици*, 636.

¹¹⁷ „И на всѣхъ тръзѣхъ кои соутъ въ земли краљевства ми што се продак црковно, или се име коуповоути што цркви, да се не оузима царина, нь да речеть попъ на свою доушоу како ксть соуште црковно“, *Зак. споменици*, 636.

вао на два начина: 1) убирањем царина, такси и наплатом казни, и 2) продајом производа са манастирског властелинства којима се обезбеђивао привилегован положај.

На простору где се налазио манастир, вероватно и под утицајем панађура, развило се насеље. У његовој близини, много ближе него савременом Липљану, налазе се остаци старе Улпијане, чије име и традицију наставља насеље Липљан, али традицију Липљанске епископије, поменуте 1019, а коју је потврдио и Свети Сава 1220. године, наставља манастир Грачаница, што се из повеље види.

Недоумицу која може да се јави из формулације у Грачаничкој повељи да манастир убира царину на свим трговима у краљевству, разрешава повеља коју су Хтетовском манастиру дали краљ Душан и син му Урош. Након обнове манастира Душан и Урош су му приложили село Хтетово са свим „међама и правинама“ и са панађуром.¹¹⁸ У повељи се, нешто ниже, наглашава да је панађур *као што је од раније био* и да га манастир не дели ни са ким. Ова одлука говори да је панађур дуже времена постојао и да је манастир добио право за његово одржавање од свог првобитног ктитора. Поред тога, на основу ове одлуке закључујемо одакле институција панађура долази код Срба, а то је из Византије, преко освојених територија. Друга одлука о недељивости панађура односи се на недељивост царина и сакупљених такси. Одлуком оне у целости припадају манастиру Богородици Хтетовској и неће се делити са, како се у повељи каже, краљем или његовим сарадником (чиновником). Манастир је добио на управу и трг у Хтетову, који је изузет из управе других, па и самог краља. Понавља се одредба која се среће у Грачаничкој повељи, али јасно прецизирана, којом је прописано да царину црквеним људима „на свим трговима краљевства“ не узимају ни краљ, нити његов суродник, већ само Богородица Хтетовска.¹¹⁹ Ово не значи да су црквени људи ослобођени царине на свим трговима у земљи већ само на оним који се налазе на имању које је даривано манастиру. Тако треба схватити и одредбу из Грачаничке

¹¹⁸ „Село Хтѣтово, въ нѣмъ же манастирь светык Богородице и чюдотворице хтѣтовъскыѣ съ всѣми медами и правинами, и съ млини, и съ панагыромъ“, *Зак. споменици*, 657.

¹¹⁹ „XV. Панагырь ѡкоже к и отъ прѣге былъ, да не има никто опкине съ нимъ.

XVII. И тръгъ што к оу Хтѣтовои да не има никто области оу нѣмъ, ни кралквѣство ми, ни соуродникъ кралквѣства ми.

XVI. И на всѣхъ тръговѣхъ кралквѣства ми да се не оузима црковнымъ людемъ царина, тѣкмо кдина црковь, Богородица Хтѣтовъска, ни кралквѣство ми, да ни соуродникъ кралквѣства ми“, *Зак. споменици*, 658-659.

повеље, убирање царина и осталих прихода на манастирском тргу припада само овом манастиру, који има право куповине робе без царине на тргу овог манастира.

Од Душана су и други манастири које је он обнављао, већином у „грчким земљама“, добијали повеље из којих се сазнају неке појединости везане за статус и положај панађура и тргова. Из повеља се види да су у близини манастира готово редовно одржавани панађури са којих је манастир (или црква) убирао приходе. У случајевима када је неки манастир добио у посед други манастир или цркву он је добијао и панађур који је био уз приложени манастир. Тако је манастир Трескавац у околини Прилепа добио као метох цркву Светог Димитрија у овом граду са свим његовим поседима и са панађурем и са свим правима која му припадају.¹²⁰ Иако се из ове повеље не види када је одржаван панађур, из једне касније, којом Душан допуњује своју прву повељу, види се да је то било на дан светог Димитрија.¹²¹ Био је то панађур који је дошао уз манастир Светог Димитрија, па се и славио тог дана, а не уз празник посвећен Богородици, којој је био посвећен манастир Трескавац. Из тога можемо закључити да су панађури готово увек били оног дана када се прослављала слава манастира. Поједини манастири могли су у свом поседу да имају друге манастире или цркве и у том случају могли су да добију и панађур посвећен том свецу, а неки манастири су могли одржавати и више панађура, од којих је један био посвећен манастирској слави.

Трећа повеља коју је манастир Трескавац добио приликом посете престолонаследника, краља Уроша, после 1337. године, садржи одредбу којом Душан манастиру прилаже и панађуриште *на тачно утврђеном и ограниченом простору*.¹²² То значи да се панађур није морао увек одржавати на црквеном имању и у непосредној близини цркве/манастира. Тако можемо и схватити жалбу монаха Хиландара који су се жалили да им властела премешта трг Книнац у Крушевској метохији, што, опет, указује на сличности панађура и трга.

Интересантно је да је манастир добио панађур у Прилепу, а не у близини манастира Трескаваца, мада није искључено да је и тамо имао, али се то из постојећих

¹²⁰ „Метохъ Светии Димитрие оу Прилѣпѣ ... и съ панагиромъ, И съ вьсею правиною того“, *Зак. споменици*, 666.

¹²¹ „И панигиръ на Дмѣтровъ данъ да иматъ ѿко прѣжде...“, *Зак. споменици*, 671.

¹²² „Панигириште, почньнъ отъ еврѣиска, свене дворишта Ярсенева, до двора Петралѣтова и до оурвишта Светые Варвары“, *Зак. споменици*, 670.

повеља не види. Душан се на овај корак одлучио руковођен чињеницом да ће у Прилепу, као већем месту и тргу, и приход са панађура бити већи. Душан је, такође, сматрао да ни овај приход није довољан па је манастиру Трескавцу истом повељом приложио и приходе од прилепског трга, који су износили трећину од вина и 100 перпера сваке године.¹²³ У питању је била трећина од царине на вино које се продаје на прилепском тргу, што значи да је остале делове царине краљ задржао за себе или их је дао неком другом на уживање.

Изградњом гробне задужбине, манастира Светих Арханђела, цар Душан је издао хрисовуљу, која је после Дечанске друга по величини. Манастир Светих Арханђела је подигнут у близини Призрена, града који је још у време Стефана Првовенчаног припао српској држави, али који је дуго задржао многе елементе византијске градске управе. Био је то један од ретких градова у српској држави који је чувао везе са својим византијским коренима. У граду се налазило старо епископско седиште које помиње Василије II, а у цркви Богородице Љевишке је и Свети Сава сместио једну од српских епископија 1219/20. године. Град се налазио на чувеном Зетском путу који је из приморја, долином Дрима, водио за Призрен и даље у унутршњост српске државе. Захваљујући својом повољном положају и коренима од којих је наследио развијену градску структуру, Призрен се развио у најзначајни трговачки центар Србије у XIV веку. У Призрену су своје колоније имали трговци из приморја, од којих су најзначајнији и најбројнији били Дубровчани и Которани, а у њему се једно време налазио и стални дубровачки конзул за Србију. У граду су, поред бројних православних, постојале и две католичке цркве. Када је Душан почео да подиже манастир Призрен је био на врхунцу развоја, који, нажалост, није дуго потрајао. Већ у другој половини XIV века почеће да слаби, а примат ће почети да преузима Ново Брдо.

Светоарханђеловска хрисовуља садржи податке о манастирском поседу и приходима, а један део њих се налазио у самом граду. Интересантно је да се Призрен у хрисовуљи увек зове градом, чиме се прави разлика у односу на жупу и села, а тиме се истичу и његови антички корени. Било је то најзначајније урбано место у унутрашњости „српских земаља“. Као град имао је метох чија је дужина била око 25

¹²³ *Зак. споменици*, 671.

km, dok je širina je bila nešto maña.¹²⁴ Поседи Светих Арханђела били су уобичајени, тј. бројна села, али је за разлику од других великих манастира братство је имало и доста прилога у самом Призрену. Обимна хрисовуља пружа пуно података о социјалној структури у Призрену, али подаци о постојању трга и панађура су прилично оскудни и у несразмери са неким другим повељама које су обимом мање. Разлог за то лежи у чињеници да се институција трга и панађа усталила у Србији и да је понашање на њима, као и права и обавезе, постало јасно свим учесницима. Период успона српске државе од Милутина до Душана донео је јасне прописе о статусу ових институција.

Манастир Светих Арханђела добио је оснивачком хрисовуљом доходак од призренске царине у висини од 1000 перпера годишње. Нешто ниже, каже се да „што је доходак од Латина, да је цркви“, а да с тим нема посла ниједан кефалија.¹²⁵ Овде је садржана стара одредба да је „игуман кефалија панађуру“, али се среће и податак о томе одакле долази приход који се са призренског трга даје цркви – од Латина. Термин Латин(и)(н) у средњовековним српским текстовима имао је више значења. У основи је религијска разлика, а термином су означавани припадници појединих народа католичке вероисповести, али нису сви католици били обухваћени овим термином. Разликовало се схватање учених кругова, који су овим термином означавали католичко становништво Запада, од оног уобичајеног, које се среће, пратећи живи језик, и у повељама и другим актима српских владара. У том случају Латинима су означавани грађани приморских градова католичке вероисповести.¹²⁶ У конкретном случају, у Светоарханђеловској хрисовуљи, Латинима су, по мишљењу С. Ћирковића, означавани трговци, који су очекивани на панађурима и од којих је долазио приход.¹²⁷ Сматрамо да се термин у овој повељи може односити и на једну другу економску групацију – царинике. Да се под овим изразом није мислило само на трговце види се, између осталог, у неким другим повељама. Таква је повеља краља Милутина за манастир Светог Ђорђа Горга (из 1300. године), која, узгред, садржи више података о панађу-

¹²⁴ М. Благојевић, *Град и жупа, међе градског друштва*, Социјална структура српских насеља у XII – XVIII веку, Смедерево – Београд 1992, 74.

¹²⁵ „И ѿ Призрѣна ѿ ц(а)рине да се дак доходъкъ цр(ь)кви свако годище тисоуќи перпер“, С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 100, р. 590-591; „И цо кс(тъ) доходкъ ѿ Латинь този да кс(тъ) цр(ь)кви, а да не има за нь посла ни кдань кфалина“, *Исто*, 112, р. 1067-1068.

¹²⁶ ЛССВ, 362 (С. Ћирковић).

¹²⁷ *Исто*.

рима и трговима, у којој се наглашава да су на панађур добро дошли сви посетиоци, и то: Грци, Бугари, Срби, Латини, Арбанаси, Власи,¹²⁸ из чега се види да трговци, и посетиоци панађура, нису били само католици, а као што је познато царина се наплаћивала од свих трговаца. Међу посетиоцима се као посебна категорија срећу Латини, под којима се означавају католички становници приморских градова. Они су редовно били закупци призренске царине, због чега сматрамо да се под термином *доходак од Латина* подразумевао хрисовуљом прописани приход од 1000 перпера, који се издвајао од закупа царине и давао манастиру.

То је био редован приход који се добијао годишње од царине са трга, али је манастир имао и приходе са панађура. Манастир је добио право да „држи трг“ два пута годишње: уочи Спасовдана и други пут уочи Арханђеловдана, што се поклапа са прославом дана манастира. Та прослава црквеног празника је била, као што се у хрисовуљи каже, осмог новембра. Нешто ниже се још наглашава да је „панађур на Арханђелов дан“.¹²⁹

Оно што је интересантно у овим одлукама је да се у хрисовуљи мешају називи трг и панађур, што говори о томе да се радило о веома сличним манифестацијама, међу којима се разлика све више губила. У литератури се наглашава да је карактеристика панађура привременост у односу на трг, тј. редовно одржавање само одређеног дана у години, с тим што то може потрајати и неколико дана.¹³⁰ Како се у Светоарханђеловској хрисовуљи каже да манастир „држи трг“ два пута годишње очигледно је да се радило о панађуру и да се терминолошка разлика између њега и трга губила. Изгледа да се разлика између ова два термина изгубила у времену Душанове владавине, а то је могло довести до забуне, што се види из следећег примера.

У Призрену је панађур, или „трг“, како се у повељи каже, добила и црква Светог Николе у Добрушти. У повељи из око 1332. године Душан је овој цркви приложио „и трг у Призрену пред празником светог Николе, за свећу“, такође и

¹²⁸ *Зак. споменици*, 620.

¹²⁹ „И тръгъ прѣдъ Сп(а)совемъ д(ь)немъ а дрѣгги прѣдъ Архагг(е)ловѣмъ да се збира цр(ь)кви“, С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, р. 591-592; „И да к панагюръ на Архагг(е)ловъ д(ь)нь“, *Исто*, 112, р. 1066-1067; „И да се прѣзд(ь)ноукъ прѣзд(ь)никъ цр(ь)ковньи ноѣмбра ·и· д(ь)нь“, *Исто*, 111, р. 1037-1038.

¹³⁰ ЛССВ, 488-489 (С. Ћирковић); С. Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005, 138-139.

годишњи доходак „од царине у Светом Спасу ... 150 перпера“.¹³¹ Ову одредбу, другачије формулисану, поновио је цар Душан и у другој повељи овој цркви датој на Крупиштима око 1355. године. Оно што примећујемо је да се и у овим двама повељама овај прилог зове тргом, а не панађуром. С обзиром да се панађур, као што је већ речено, разликовао од трга по привремености, тј. по времену одржавања само одређеног дана сваке године, из формулације повеље разумели би смо да се ради о панађуру везаним за празник светог Николе. Изгледа да је оваква формулација збуњивала и савременике, па је то решено на сабору у Крупиштима. Иако су повеље са овог сабора сумњиве традиције, познато је да се овај сабор састао да реши нека спорна питања. Изгледа да је једно међу њима било и питање прилога који је добила црква Цетог Николе. Повеља са сабора у Крупиштима разрешава ово питање јер се у њој прецизира да црква Светог николе у Добрушти прилогом добија *царину* са трга пред дан светог Николе.¹³² Значи, у питању је била само царина са трга одржаног непосредно пред празник светог Николе, који је, с обзиром на прослављање овог свеца код Срба, свакако био посећенији у односу на тргове који су се одржавали другим данима, па је због тога био предмет даривања.

После смрти цара Душана дошло је до распада српске државе, али и до померања њеног средишта према северу. Као најмоћнији међу великашима издвојио се кнез Лазар који је држао сребром богати град Ново Брдо и већу територију у централној Србији, са средиштем у Крушевцу. У жељи да му се призна првенство Лазар се повезао са другом властелом удајом својих кћери за њих, док је легитимитет свог положаја настојао да потврди везујући се за династију Немањића. То је учинио женидбом са Милицом, која је била пореклом од Немањића, али и настављајући њихову црквену политику, која се огледала у добрим односима са црквеним клиром. Ти добри односи грађени су потврђивањем тренутних и уступањем нових привилегија, као и даривањем постојећих и изградњом нових манастира и цркава. У том погледу Лазар је надилазио друге великаше. Територија на којој се налазе поменути дарови померала се, као и средиште државе, према северу.

¹³¹ *Зак. споменици*, 718; *Chil. II*, 477;

¹³² Због различитих формулација доносимо изводе из обе повеље. „И тръгъ оу Призрѣнѣ прѣдъ праздникомъ светаго Николи, да ксть свѣќки цркви тои“, *Зак. споменици*, 718; „И оу Призреноу даде царство ми Светомоу Николе свѣќоу всако годиште, цариноу тръгъ о Николи дни“, *Зак. споменици*, 719; *Chil. II*, 477.

На територији којом је Лазар господарио монаси Доротеј и син му Данило подигли су манастир Дренчу и за то добили одобрење од кнеза Лазар и патријарха Спиридона, који су о том чину издали своје повеље, али које, нажалост, нису сачуване. Сачувана је само Доротејева ктиторска повеља од 2. марта 1382. године.¹³³ Ктитори Доротеј и Данило, нарочито овај последњи, играли су и касније значајну улогу у Србији. Постоје покушаји да се монах Доротеј изједначи са деспотом Јованом Оливером или са деспотом Иванишем,¹³⁴ док је његов син касније постао српски патријарх Данило III, који је најзаслужнији за брзу канонизацију кнеза Лазара.¹³⁵

Манастир Дренча налази се у близини села Дренче, око 4 km северно од Александровца. Манастир је приликом оснивања добио велики посед,¹³⁶ између осталог и трг који се налазио у старој жупи Загрлати.¹³⁷ Име трга се не помиње, али се наводи да је био на самој реци Морави, због чега је манастир добио и брод преко ове реке. Жупа Загрлата налазила се на простору између планине Јастребца, Западне и Јужне Мораве.¹³⁸ Иако нема наговештаја где је могао бити поменути трг, због постојања брода сматра се да је то могло бити на Јужној Морави код села Ђуниса, где се и данас налази најповољнији прелаз преко Мораве, на улазу у Сталаћку клисуру.¹³⁹ На овом месту могао је да се налази и трг, а на то асоцира и постојање средњовековног утврђења код села Трубарева,¹⁴⁰ које је могло служити као заштита поменутог трга и

¹³³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003, 177-190; *Зак. споменици*, 761-764. С. Новаковић је грешком повељу приписао кнезу Лазару и патријарху Спиридону, Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, ГСНД 21 (1940), 77.

¹³⁴ Р. Грујић, *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?*, ГСНД XI (1932) 233-237; В. Петковић, *Ко је био оснивач манастира Дренче*, *Старинар* II (1951) 57-58; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000, 93-94.

¹³⁵ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 33-81; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 127-134; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ и предање*, Београд 2001, 1412-148, 159-162.

¹³⁶ О поседу манастира Дренче: А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ LIII (2006), 123-131; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987), 43-73; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84-112.

¹³⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, р. 45; *Зак. споменици*, 764.

¹³⁸ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 74; М. Благојевић, *Манастирски поседи Крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 37.

¹³⁹ ЛГТССЗ, 297.

¹⁴⁰ О. Вукадин, *Утврђење у селу Трубареву*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 281-282; Д. Минић, *Средњовековно утврђење у Трубареву*, Гласник САД 6 (1990) 140-145; Д. Рашковић, *Рановизантијски*

брода, али и шире у фортификацијском систему одбране Поморавља.¹⁴¹ Овде је могао да прелази Мораву и један крак римског пута *Via militaris*, који је, иначе, ишао десном страном реке Мораве поред Ражња и Липовца.¹⁴²

Поред напред наведеног, Дренча је добила и трг Кулу.¹⁴³ Данас је то село Кула, југоисточно од Пожареваца. Име овог села потиче од утврђења које је постојало у његовом атару. Иначе, термин је арапског порекла и усталио се у српском језику давно пре доласка Турака. У српски језик долази из грчког, где је у изворима забележен крајем XI века, када започиње интензивнија изградња фортификација за заштиту Мале Азије од доласка Турака.¹⁴⁴ У српским документима се први пут среће у Милутиновој повељи Светом Ђорђу Горгу код Скопља.¹⁴⁵ Средњовековни термин кула је имао другачије значење у односу на данашње и означавао утврђени град - цитаделу, док се оно што се данас назива кулом у средњем веку означавало речју из грчког језика - пирг, или српском ступ.

За разлику од ранијег периода утврђења Моравске Србије грађена су махом у низинама,¹⁴⁶ а тако је и са утврђењем по коме је село Кула добила име и у коме се налазио средњовековни трг приложен манастиру Дренча. Ово село се налази у долини речице Витовнице, која се, такође, помиње у акту монаха Доротеја под именом Вителница. Овим правцем у доба Римљана пролазила је саобраћајница која је повезивала долине Млаве и Пека.¹⁴⁷ На постојање утврђења у атару овог села данас подсећа брежуљак Градац који се налази северно од села (к. 116).¹⁴⁸ Кула је задржала статус пазарног места и по доласку Турака. У првом турском пописима ових области – дефтеру Браничевског субашилука из 1467. године и дефтеру Смедеревског санџака из

археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000, Београд – Крушевац 2002, 51-52.

¹⁴¹ Н. Ђокић, *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, Моравска Србија, историја, култура, уметност, Београд 2007, 265-291.

¹⁴² Вид. Д. Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације*, 48-62.

¹⁴³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, р. 47; *Зак. споменици*, 764.

¹⁴⁴ ЛССВ, 340-342 (М. Поповић).

¹⁴⁵ *Chil. II*, 384-388; *Зак. споменици*, 608-621.

¹⁴⁶ М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989, 71-88.

¹⁴⁷ ЛГТССЗ, 161 (М. Вушковић).

¹⁴⁸ Топографска карта, секција Пожаревац 4 (431/4), Р = 1 : 50 000.

1476/78 помиње се као пазар. Трг Кула је био економски и географски центар метоха манастира Дренче у Браничеву.¹⁴⁹

Манастир Дренча је, поред прилога које су му оставили Доротеј и Данило, од кнеза Лазара добио приход од новобрдске царине у вредности од 50 литара сребра.¹⁵⁰ Као најбогатији рудник и трг тог времена Ново Брдо ће бити извор даривања за више манастира, који ће добијати прилоге од његове царине.

Прилог од новобрдске царине у висини од 150 литара сребра добио је приликом оснивања и манастир Раваница.¹⁵¹ Био је то тек један од бројних прилога којима је кнез Лазар обдарио своју задужбину, а оно што карактерише раваничко властелинство јесте велики број панађура додељених манастиру: ниједан други манастир није их добио у толиком броју.¹⁵² Манастир Раваница је добио право да држи панађуре у Сталаћу на дан светог Петра, панађур у непосредној близини манастира на Спасовдан, панађур на Дунаву на дан пролећног прослављања свете Петке, док је у Подгорици у Мачви манастир добио панађуре на дан светог Ђорђа, пролећног и јесењег. Поред овога манастир је добио право држања брода на Морави у Сталаћу, у Равном, на Обрасцима и на Гложанима, као и пола брода са селом Ливадица.¹⁵³

Очигледно да је оволики број панађура широм раваничког поседа и бродова преко Мораве требало да обезбеде приходе манастиру. У том циљу је требало да служи и трг Суботица, који је манастир добио. Овај трг се налазио на Дунаву, највероватније на ушћу Мораве, у атару села Дубравица. За постојање овог трга заслужан је његов географски положај. Трг се налазио на месту где се прелазила река Морава, на путу од Београда према Браничеву и даље, такође и на месту где се бродило Дунав из угарског Ковина.¹⁵⁴ На овом месту се искрцао са војском и Јањош Хуњади током свог похода

¹⁴⁹ А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ LIII (2006), 130; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку, историјско-географска студија*, Пожаревац 2007, 147-148 и даље по регистру.

¹⁵⁰ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181, р. 48; *Зак. споменици*, 764.

¹⁵¹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, р. 53, 94, р. 159, 113, р. 173; *Зак. споменици*, 769.

¹⁵² О Раваничком властелинству: Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ XVI-XVII (1966-1967) 235-254; Исти, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 83-99.

¹⁵³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, р. 29, 54, р. 53-54, 93, р. 88, 94, р. 159-162, 111, р. 92, 113, р. 173-176; *Зак. споменици*, 770.

¹⁵⁴ А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски базари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија, историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 97.

који се катастрофално завршио поразом на Косову 1448. године.¹⁵⁵ Име места указује да се развило као трг на коме се трговало суботом. У турским дефтерима среће се и са другим именом Костадин, што се доводи у вези са локалитетом Кустар (остаци античког каструма Маргум).¹⁵⁶ Село Суботица је било санџакбегов хас, али је и поред тога, због положаја на немирној граници било у опадању. У попису из 1467. године имало је 39 домова, а 1476. свега пет. Због опадања је, највероватније доласком Турака, изгубило и статус трга.¹⁵⁷

Манастир је добио и панађур у Сталаћу који се одржавао на дан светих апостола Петра и Павла (29. јуна / 12. јула), као и брод преко Мораве у истом месту. Сталаћ се, по мишљењу С. Новаковића, помиње као Истаагланга у повељи Василија II, што је прихваћено у нашој историографији, али има и одређених неслагања.¹⁵⁸ Од средњовековног града очувао се само део зидина на брежуљку изнад савременог насеља, у народу познато као Кула Тодора од Сталаћа, али у непосредној близини, на раздаљини нешто већој од 1 km, налазе се остаци другог утврђења познатог под именом Укоса. То су остаци утврђења који су требали да бране насеље и прелаз преко Мораве. Утврђење познато као Кула Тодора од Сталаћа је, по општем уверењу, настало у време кнеза Лазара. Насеље се развило захваљујући свом повољном положају, а пронађени новац из римског времена и неки други налази указује на дужи континуитет живљења на овим просторима, који сежу све до бронзаног доба.¹⁵⁹ Археолошка истраживања вршена су само на простору тзв. Малог града, док истраживање подграђа није вршено, тако да о његовом постојању нема јасних доказа. Ипак, податак из повеље кнегиње Милице из 1395. године којом манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори поклања човека по имену Стајко у Сталаћу, говори о његовом постојању.¹⁶⁰ Познати опис Сталаћа од Бертрандона Брокијера не може нам помоћи по овом питању јер се у

¹⁵⁵ М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, ГСНД 1(1925) 83; С. Мишић, *Саобраћај на Дунаву и његовим притокама у средњовековној Србији*, Черно море между истока и запада. Река Дунав мост между народи и култури, IX Понтийски четения, Варна 2004, 138-140.

¹⁵⁶ ЛГТССЗ, 292 (М. Вушковић).

¹⁵⁷ М. Стојковић, *Vraničevski defter*, Београд 1987, 73-74; А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски базари у Браничеву*, 100.

¹⁵⁸ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 87; ЛГТССЗ, 284 (Н. Ђокић).

¹⁵⁹ Н. Ђокић, *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, 274-276.

¹⁶⁰ *Зак. споменици*, 518.

њему не помиње насеље у подножју тврђаве.¹⁶¹ Ипак, има мишљења да Брокијер са места где је пролазио није ни могао да види насеље које се налазило с друге стране брда.¹⁶² Подстицај развоју подграђа свакако је био панађур о Петровдану који је кнез Лазар доделио својој задужбини Раваници, као и постојање места где се прелазила Морава, а које је, такође, држао исти манастир, па се може говорити о његовом доприносу развоја Сталаћа.

Поред наведеног Раваница је добила и панађур свете Петке на Дунаву. Из овог панађура се развило село Петка које се налази југозападно од Костолца. Било је то ратарско насеље и то највеће од 97 уписаних ратарских села на територији Смедеревског санцака, са уписаних 117 кућа. Само је још Пожаревац као ратарско село имао преко 100 кућа (103). Петка је у другој половини XV века била у порасту, па је од 64 куће колико је имала приликом пописа 1467. године нарасла на 117 потпуних и 9 удовичких домаћинства 1476. године. Становништво села се, поред земљорадње, бавило и виноградарством о чему сведоче „петчаски“ виноградни поменути у Раваничкој повељи. Успон у другој половини XV века није био довољан да овај сеоски трг прерасте у градско насеље, као што то није успело ни селу Подгорица у Мачви, коме је кнез Лазар доделио право да два пута годишње о пролећном и јесењем светом Ђорђу, одржава панађур. Данас се Подгорицом зове ада на Сави и брдо северозападно од села Прово, југоисточно од Шапца.¹⁶³ Подгорица је изгледа брзо опустела, највероватније током немирних времена у првој половини XV века, па је у Детаљном попису Смедеревског санцака из 1476. године поменута као мезра.¹⁶⁴ И у овом случају кнез Лазар се руководио истим принципима као и у претходним случајевима па је место за одржавање панађура сместио на реци Сави, вероватно где се она прелазила, што је манастиру требало да обезбеди довољне приходе. Једини панађур који је Раваница добила од кнеза Лазара а који се није налазио на реци био је онај који се о Спасовдану одржавао под самим манастиром.

Померање средишта државе на север довело је до изласка на велике реке Дунав, Саву и Велику Мораву. Са померањем средишта државе помера се и привредна

¹⁶¹ Б. Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 129.

¹⁶² ЛГТССЗ, 285 (Н. Ђокић).

¹⁶³ Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 96, 98.

¹⁶⁴ „Мезра Подгорица, припада Мачви. Њена обрада дата је под закуп. Приход 30“, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век I*, приредио Ахмед Аличић, Чачак 1984, 269, приређивач је Подгорицу означио као непознато место.

активност, па трговачки каравани морају да прелазе веће реке, што постаје и уносан извор прихода, о чему сведочи управо повеља кнеза Лазара дата манастиру Раваници. Посед овог манастира најбоље осликава новонасталу ситуацију. Пuteви који су раније водили на тргове у средишту државе нису прелазили тако велике реке. Највећа препрека, поред Дрине, била је река Лим, где су, још за време првих Немањића, поједини манастири и цркве добили у посед бродове и мостове. Манастир Раваница се нашао у истој ситуацији. С обзиром да је био у близини великих река добио је на Морави бродове на Равном, на Обрасцима и на Гложанима. Да су приходи од бродова били велики говори податак да је Раваница делила приход од брода код села Ливадица.

Село Обрасци више не постоји под тим именом, сматра се да је ушло у састав села које се зове Глоговац и које се налази на десној обали Мораве, североисточно од Јагодине.¹⁶⁵ И данас на том месту постоји мост где се прелази Морава.¹⁶⁶ Прелаз преко реке даван је 1476. године у закуп и доносио је приход од 500 аспри кадији Браничева, чијем тимару су село и брод припадали. Село Обрасци је 1467. имало 13, а 1476. године 25 кућа и 2 удовичка домаћинства.¹⁶⁷ Брод у Гложанима налазио се у истоименом селу, које се данас налази јужно од Свилајнца.¹⁶⁸ Село Ливадица у коме је Раваница имала пола брода данас постоји као два села Горња и Доња Ливадица. И док је Доња Ливадица засебно село на десној обали Мораве, Горња Ливадица је ушла у састав насеља Жабари. Оба села су новијег датума јер се стара Ливадица налазила на левој обали Велике Мораве.¹⁶⁹ Село и приходи од брода преко Мораве постали су доласком Турака санџакбегов хас. Село је 1467. имало 18, а 1476. године 25 кућа и 2 удовичка домаћинства.¹⁷⁰

Највеће место у коме је Раваница имала брод било је Равно. Настало је на месту античког муниципијума *Nogteum Margi*, који се налазио где је један крак пута

¹⁶⁵ Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 98; Р. Тричкових, *Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 101.

¹⁶⁶ Ђ. Симоновић, *Топономастика Раваничког властелинства са посебним освртом на поседе у околини манастира*, Гласник Етнографског института 29 (1980) 106-107.

¹⁶⁷ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 185-186, 244.

¹⁶⁸ Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 98. Осим овога села које је припадало нахији Раваница, постоји и село у нахији Лучица које се, за разлику од првог, у турским пописима бележи као брод у близини села Селце, вид. Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 122, 243-244.

¹⁶⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 76; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 92; М. Стојакović, *Braničevski tefter*, 56-57.

¹⁷⁰ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 142.

Via militaris прелазео Мораву. Муниципиј Norreum Margi је највероватније страдао приликом похода Хуна 441-442. године. Насеље је описано од арапског географа Мухамеда Идрисија, а описују га и хроничари крсташких похода из друге половине XII века који кажу да је настањено Србима.¹⁷¹ У Равном су се 1214. године састали угарски краљ Андрија II и Стефан Првовенчани, који каже да се град налазио на „међи његовог отачаства“, тј на граници са Угарском.¹⁷² Даља судбина Равног не зна се све до помена у Раваничкој повељи, где се прво наводи као село, а затим као место где је Раваница добила брод.¹⁷³ Прелаз преко Мораве задржао је свој значај и доласком Турака, када постаје санџакбегов хас. Село је 1467. имало 33 куће и једну удовицу, а 1476. године 41 кућу и 2 удовице. Приход од брода у овом месту износио је 1467. године 2847 аспри.¹⁷⁴

Осим изградње нових манастира, Лазар је обдаривао и старе, међу њима се нашао и манастир Велика Лавра на Светој Гори. Манастир је, између осталог, добио и трг Паракинов Брод.¹⁷⁵ Повеља није најбоље сачувана, али се из постојећег може закључити да је то, уствари, прилог војводе Црепа Вукославића, који је у овом крају имао баштину.¹⁷⁶ Могуће да је настао као надокнада за губитак неких манастирских прилога који су се нашли на територији коју су Турци већ држали. Наиме, у повељи цара Уроша од 11. новембра 1361. године помињу се насељеници манастира Велике Лавре у штипском емборију, где је овај манастир имао и приход од тридесет перпера годишње.¹⁷⁷

Трг Паракинов Брод се налазио, највероватније, на месту данашњег Параћина, тј. нешто даље од ушћа реке Црнице у Мораву, у жупи Дубравици, у Петрушком крајишту којим је за време кнеза Лазара командовао Цреп, а који је на том месту наследио оца – жупана Вукослава, властелина цара Душана.¹⁷⁸ Име места долази од

¹⁷¹ ЛГТССЗ, 234 (А. Узелац).

¹⁷² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгијевска и Т. Јовановић, Београд 1999, 102-107.

¹⁷³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52, р. 11; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 87; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 35.

¹⁷⁴ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево*, 181, 244.

¹⁷⁵ *Зак. споменици*, 495.

¹⁷⁶ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд 2000, 117-119; М. Благојевић, *Манастирски поседи крушевачког краја*, 29-34, 41-46.

¹⁷⁷ *Зак. споменици*, 494.

¹⁷⁸ О Петруском крајишту вид. Милош Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1-2 (1987), 34-40.

властелина који је држао село и прелаз (брод) преко реке, али не знамо које Црнице или Мораве, што је вероватније. О властелину Паракину и тргу који је по њему добио име не знамо ништа друго, али овај трг и посед Велике Лавре налазимо и касније у време Лазаревих наследника. На захтев монаха овог манастира кнегиња Милица је 1395. године издала повељу којом је регулисала поседе Велике Лавре у Петрушком крају. Повељом је кнегиња Милица овај Лаврин посед ослободила свих обавеза према владару.¹⁷⁹ Међутим, само неколико година после тога, из повеље од 1. августа 1398. године, сазнајемо да је овај Лаврин посед био уступљен духовнику Сисоју, а посед су држали Зуб и Раденко. На захтев монаха Лавре кнегиња Милица им је вратила посед и „земљу коју су држали у у свом селу, у тргу Паракинов Брод“, а међе су утесали Шишат и Зуб.¹⁸⁰ По свему судећи Паракинов Брод био седиште Лавриног поседа у овом делу Србије.

Несигурно доба које је затим наступило само је још више погоршало ионако тежак положај Лавриног поседа. Кнез Стефан Лазаревић је са више повеља регулисао права овог поседа, а сам је приложио двадесет литара сребра годишње од царине у Новом Брду. Приложена сума је требала да се предаје иконому Лаврине метохије, који је затим имао обавезу да је носи у манастир. Кнез Стефан је Великој Лаври приложио и село Извор, које се, као и Паракинов Брод, налазило у области Петруса.¹⁸¹ Ово село се данас налази на путу који повезује Поморавље са Тимочком облашћу. Тим путем су се кретали и трговци који су ишли у правцу Видина и Бугарске, па се у Извору налазила „мимоходна царина“ коју је Стефан Лазаревић приложио Великој Лаври. Пролазна царина у овом селу је постојала и раније, што се у повељи јасно и истиче.¹⁸²

У изворима је забележена Црепова царина у међама села Лештије, као и царина у Красту у атару села Сињи Вир. Ова села приложио је жупан Вукослав манастиру Хиландару, а повратили су их његови синови Дионисије (Држман) и Цреп, јер су због лошег одржавања била запустела.¹⁸³ У време кнеза Лазара приложили су их манастиру Велика Лавра у чијем су поседу остала до пада Деспотовине. Помен ових царина

¹⁷⁹ *Зак. споменици*, 496.

¹⁸⁰ *Зак. споменици*, 497.

¹⁸¹ Град Петрус налазио се изнад села Лештја (данас Лешје), 9 км источно од Параћина. Опширније Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?* ПКЈИФ књ. 34, св. 3-4 (1968) 264-267.

¹⁸² *Зак. споменици*, 500.

¹⁸³ Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару, даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1-2 (1976) 99-106.

и касније прилагање „мимоходне царине“ Лаври говори да је на овом простору била граница Србије према Бугарској и Турској у дужем временском интервалу.¹⁸⁴ Царина се плаћала на робу која је одлазила према Бугарској и њу је, према изворима, негде код Петруса држао Цреп Вукославић.¹⁸⁵ То што се овај властелин јавља као поседник царине говори да она, па тако и дуге „мимоходне царине“, нису биле у истом положају као оне на трговима у унутрашњости.

Дариваним повељама деспот Стефан је потврдио раније привилегије Лавриног поседа, али је увео и три ограничења, која су морала да се поштују. Били су то давање војске уколико деспот лично иде у рат, учешће у потечици (потери за разбојницима) и крајишкој војсци и зидање Београда.¹⁸⁶ Очигледно је да су све ове обавезе проистекле из ратног стања у ком се држава налазила и места где се налазио даривани посед, који се налазио у близини границе прво према Бугарској, а затим и према Турској. Ове одлуке биле су својеврстан повратак на стање из XIII века када су „призренске метохије“ давале стражу на граници према Византији.

Посед Велике Лавре имао је укупно 11 села, трг и пролазну царину. Последица честих ратова била је губитак појединих поседа овог манастира, што је деспот Ђурађ 1430. године надокнадио приходом од новобрдске царине у висини од 80 литара сребра сваке године. Деспот Ђурађ је још једном, 1452. године, приложио манастиру приход од новобрдске царине, сада у висини од 120 литара сребра годишње као замену за изгубљена села и трг Паракин у којем се одржавао и манастирски панађур.¹⁸⁷

Осим манастирских тргова за које знамо ко их је и коме даривао, имамо и тргове који се, такође, развијају у околини цркава и манастира, али о њима нема помена, односно сачуваних даровних аката. Један од њих је Пећ, трг у Хвосну, данас град у северној Метохији. У историјским изворима први пут се помиње као село у оквиру поседа манастира Жиче.¹⁸⁸ Архиепископ Арсеније је после 1253. године преместио седиште архиепископије из Жиче у Пећ и ту саградио цркву Светих

¹⁸⁴ Вид. С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 75-88.

¹⁸⁵ С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину*, 85.

¹⁸⁶ *Зак. споменици*, 501.

¹⁸⁷ *Зак. споменици*, 502, 504.

¹⁸⁸ *Зак. споменици*, 571; *Monumenta serbica*, 11.

Апостола, која ће се по угледу на Жичу звати и Спасов дом.¹⁸⁹ Милутин у „Сводној хрисовуљи“ помиње ово место као архиепископово.¹⁹⁰ И после архиепископа Никодима поједини архиепископи као Јевстатије I (1279-1286) и Јаков (1286-1292) боравили су у Жичи,¹⁹¹ а коначно пресељење архиепископије уследило је пошто су Дрман и Куделин спалили Жичу. Уз северну страну Светих Апостола подигао је око 1320. године архиепископ Никодим цркву Светог Димитрија, а архиепископ Данило II је десет година касније подигао уз јужну страну Светих Апостола цркву Свете Богородице и пирг. Он је подигао и заједничку припрату за све цркве, као и малу цркву Светог Николе, уз јужни зид Свете Богородице. У близини тог комплекса цркава почело је да се развија трг и насеље Пећ.

Захваљујући близини архиепископије трг Пећ је почео убрзано да се развија. У њему је, осим архиепископије и касније патријаршије, своје поседе имао и Хиландар. У повељи цара Душана од 2. маја 1355. (?) године Пећ се помиње као трг у коме је Хиландар имао своју кућу за одмор, стас земље, виноград и ступ земље са воћем.¹⁹² Интересантно је да се у Милутиновој повељи цркви Светог Николе у Хвосну насталој око 1309. године помињу „Градска воденица“ на Бистрици, мислећи на воденице Пећи, чиме се ово место назива градом.¹⁹³ Свакако се мисли на град као урбано средиште, а не утврђење.

Стотинак година после овог помена хиландарски монаси игуман кир Роман и проигуман кир Варнава са старцима тражили су од патријарха Никодима да им посед који имају у Пећи ослободи давања. Посед се састојао од куће, ступа земље и винограда и патријарх Никодим га је, заједно са сабором цркве, ослободио свих давања које су долазиле на „место Пећ“, што је он и прописао у повељи из 1450. године.¹⁹⁴ Због присуства архиепископа и патријарха Пећ је била интересантна и за стране трговце, пре свега Которане и Дубровчане, али у трговини учествују и трговци из Пећи. Тако су се почетком августа 1326. године Марко Перовичић и Богдеш Мановић из Пећи обавезали да ће у року од шест месеци, ако се пре тога не врате из Србије,

¹⁸⁹ М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 351-352.

¹⁹⁰ *Monumenta serbica*, 58.

¹⁹¹ С. Станојевић, *Српски епископи од Саве I до Данила II (1263-1326)*, Глас 153 (1933) 43-78.

¹⁹² *Зак. споменици*, 431.

¹⁹³ *Monumenta serbica*, 73; *Зак. споменици*, 606.

¹⁹⁴ *Зак. споменици*, 475.

једном Млечанину исплатити 61 перпер млетачких гроша. Наредног дана дуг од 43 перпера томе Млечанину признао још један Пећанац – Озроје, син Драганов.¹⁹⁵ Били су то први становници Пећи и трговци из овог града познати именом. Први Дубровчанин који је боравио у Пећи, а који нам је именом познат био је Радомир Какаси. Он је 1363. године боравио у овом месту, а двадестак година касније имамо закључак Већа умољених из кога се стиче утисак да је за Дубровчане Пећ имао исти значај и вредност као и Ново Брдо и Призрен. По познатим подацима тешко да је ово могло бити тачно, чак је и потпуно погрешно, али постојање таквог закључка упућује да је за то морао постојати неки посебан разлог.¹⁹⁶ Постојање католичког свештеника посведочено је 1388. године, а од почетка XV века у Пећи је постојала стална дубровачка колонија.¹⁹⁷ Први конзулат одређен за Пећ био је од 22. августа 1415. године.¹⁹⁸ Управо број конзулата говори о мањој дубровачкој колонији у Пећи и мањем значају овог трга у односу на Ново Брдо, али и Призрен, који је већ био у опадању. То потврђује и конзулат из 1425. године где се види да је у Пећи постојала мала колонија и да су појединци у овај трг упућивани због значаја места,¹⁹⁹ тј. седишта српског патријарха, али је он све ређе од појаве Турака до обнове Патријаршије боравио у њему. Пећ је пала у турске руке 1455. године.

Још један трг био је у старом верском седишту. Био је то Липљан, античка Улпијана. Када је Јустинијан (527-565) обнављао градове на Балкану обновио је и ово место и дао му име Јустијана Секунда. Сам тај податак сведочи о значају овог места јер је Јустинијана Прима била у Јустинијановом родном месту, у коме је једно време било и седиште архиепископије. Ново име Улпијане пропало је са Јустинијановом реформом и доласком Словена који име места прилагођавају своме језику, па од Улпијане постаје Липљан. Ово место ће током обнове византијске власти на Балкану, за време Василија II, играти важну улогу и бити седиште епископије.²⁰⁰ Војни значај Липљана дошао је до изражаја у сукобу Византије са српским жупаном Вуканом крајем XI века.²⁰¹ Све до девете деценије XII века остао је византијска погранична тврђава према Србима, чија је

¹⁹⁵ A. Mayer, *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, Zagreb 1951, 34-36.

¹⁹⁶ М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, 349.

¹⁹⁷ ЛГТССЗ, 212.

¹⁹⁸ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 8.

¹⁹⁹ М. Динић, *Настанак два наша средњовековна града*, 351.

²⁰⁰ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 94.

²⁰¹ *ВИИНЈ III*, 385-388.

погранична тврђава била Звечан. Липљан је српској држави припојио Стефан Немања у времену од 1180. до 1190. године, када се именом овог места означава и предео горње Ситнице.²⁰² Од 1219/20. био је седиште епископије Српске православне цркве, која се касније назива Грачаничка и Новобрдска. Однос између Липљана и Грачанице је специфичан. Грачаница и њена епископија настају на темељима старије Липљанске епископије, односно Улпијане.²⁰³ И само насеље Улпијана није било на месту савременог Липљана, већ на ободу савременог насеља Грачаница.²⁰⁴ Формирањем Липљанске епископије у оквиру Српске православне цркве њено седиште смештено је у цркву на чијим је темељима краљ Милутин при крају своје владавине подигао манастир Грачаницу.

Насеље Липљан је наставило да се развија на другом месту, удаљеном од некадашње Улпијане и цркве у којој је било седиште Липљанске епископије. То потврђује и податак да је у Липљану пре 1331. године била подигнута црква посвећена Вавдењу Пресвете Богородице која је после 1336. године поклоњена хиландарском Спасовом пиргу.²⁰⁵ Душан је Хрусијском пиргу поклонио цркву Пресвете Богородице у Липљану, са њом је приложио и трг у овом месту и ступ земље који се налазио у близини ове цркве.²⁰⁶ У оквиру ове повеље Хрусијски пирг је добио већи посед који је обухватао нека околна села, али и планину више Сиринића и села у Метохијском подгору, у области села Сухо Грло.²⁰⁷ Чињеница да је хиландарски пирг добио трг у Липљану, а не панађур говори да је постојала могућност сталног одржавања трговине, што је, с обзиром на географски положај места, сасвим разумљиво. Највероватније је на раскршћу путева подигнута црква у чијој близини је почела да се обавља трговина и

²⁰² *Chil. II*, 376; *ИСН I*, 258 (Ј. Калић).

²⁰³ Вид. М. Јанковић, *Липљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ XXIX-XXX (1984) 27-37; уп. М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, 27-30, 112-119, 185-187.

²⁰⁴ Раздаљина између ова два места је 15-ак километара ваздушном линијом и на том простору се налазе села Коњуха, Гуштерица, Ливађе поменута у средњовековним документима. Средњовековни Липљан није био на месту савременог насеља, већ се налазио ближе Грачаници и Јањеви, што се може утврдити тек археолошким ископавањима. Савремено насеље Липљан је настало на месту где пут Приштина – Призрен прелази пругу Косовска Митровица – Скопље. Развој савременог насеља почиње тек са изградњом ове пруге која је пуштена у промет 1873/74. године, вид. А. Урошевић, *Липљан – антропогеографска испитивања*, О Косову, Приштина – Лепосавић 2000, 348-359.

²⁰⁵ М. Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, ХЗ 6 (1986) 59-82.

²⁰⁶ *Зак. споменници*, 486.

²⁰⁷ *Monumenta serbica*, 120-124.

развија насеље. Душан је прилагањем трга Хрусијском пиргу поспешио даљи развој места, што се види из податка да је у време монахиње Евгеније (кнегиње Милице) одређивана међа суседном селу Коњуши. У размеђењу су учествовали, поред приштинског кефалије Бранка, и „стариници“ из жупе, међу којима су били Давид Хропина и Божик Добреновик из Липљана. Старинике је предводио иконом липљанске метохије Никодим.

Липљан је кнез Лазар припојио својој област у исто време кад и жупе Горња Морава, Изморник и Тополница и град Ново Брдо, најкасније 1370. или 1371. године.²⁰⁸ Кратко време од битке на Косову до Вуковог хапшења од стране Турака Липљан се налазио у власти Бранковића, након тога припао је Лазаревићима. Турци су га коначно освојили 1455. године.

Било је и цркава и манастира који су због свог угледа обдаривани од владара, али њихов положај није био такав да се у близини њих могло трговати. Једно од таквих је испосница Светог Петра у Кориши (Коришкој Гори). Због угледа који је овај пустиножитељ уживао цар Душан је његовој задужбини приложио „**два трѣга прѣдъ праздникомъ Светаго Петра всако годиште**“.²⁰⁹ Наведено је да се ради о трговима, али формулација може да заведе да су у питању панађури, који су требали да се сваке године одржавају пред празником Светог Петра. Ово уверење појачава и одредба повеље да тргови трају 15 дана. И овде, као и у случају цркве Светог Николе из Добруште, није у питању панађур, већ трг, односно приход од царина са њега. За разлику од цркве Светог Николе Добрушког који је требало да убира приход само са трга који се одржавао пред празником овог свеца, манастир Светог Петра Коришког је приход требало да убира са два трга (пијачна дана) пред празником светог Петра. То потврђује и одредба да тргови трају 15 дана. Када се зна да су се тргови одржавали сваке недеље ова одредба постаје јасна, јер су два трга управо толико трајала. Из повеље се не види где је требало да се ови тргови одражавају. С обзиром на неприступачност испоснице Светог Петра Коришког то је требало да буде на неком приступачном месту. Тргови су, највероватније, одржавани у Призрену који је био

²⁰⁸ М. Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007, 11.

²⁰⁹ *Зак. споменици*, 434; вид. С. Мишић, *Повеља цара Стефана Душана Манастиру Светог Петра Коришког из 1355*, ИГ 1-2 (1993) 121-133; С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1-2 (1989) 39-54.

близу испоснице, што се види још по неким одредбама из повеље. Наиме, каже се да је испосници требало да се даје на сваки празник Светог Петра по товар масла и то „од царине призренске“. Товар масла је требало да даје „настојешти цариник“, и то је требало да буде од тог времена па све „до века“. Повељом је Душан запретио да ако се неко нађе да „задржи трг или масло“ да плати као казну за то 500 перпера. Овако висока казна говори о угледу који су испосница и њен ктитор имали код цара Душана, а са друге стране потврђује нашу тврдњу да је у питању трг (пијачни дан, тј. царински приход са њега). Наиме, тешко да би неко могао спречити одржавање трга, али је зато лако могао закинути на приходу који је сакупљен наплатом царине. Овај пример показује и да су на развој појединих места утицале и цркве и манастири који се нису налазили у њима, већ у њиховој околини. Такође показује и значај и улогу Призрена као трговачког места у средњовековној Србији.

V.2 Рударски тргови

Друга половина XIII века донеће, мада не довољно документовано, појаву нове врсте насеља и трга. Док је постојање тргова у претходном периоду забележена само на манастирским поседима, међу сеоским насељима, у другој половини XIII века имамо појаву нове врсте насеља и трга – рударских тргова. Појава нових насеља дошла је са убрзаним развојем рударства које је уследило доласком рудара Саса за време владавине краља Уроша I, не зна се тачно кад и како, али свакако током његовог управљања Србијом.²¹⁰

Најзначајнији подстицај развоју трговине није дошао од владара, који су се свесрдно трудили у том правцу, већ развојем друге привредне гране – рударства. Ова привредна грана постојала је на просторима данашње Србије још у праисторији, знатно су је развили и експлоатисали Римљани за своје владавине овим просторима, док су се Срби рударством знатно мање бавили све до средине XIII века. Подстицај развоју рударства у српским земљама настао је доласком Саса средином XIII века, чиме оно добија убрзани полет, који повлачи за собом целокупан привредни, али и друштвени развој. Од привредних грана највише подстицаја развојем рударства добила је

²¹⁰ *ИСН I*, 345 (С. Ћирковић); *ЛССВ*, 649; *Старо српско рударство*, 21.

трговина, која је, заједно са рударством, највише допринела целокупном привредном и друштвеном развоју средњовековне Србије.

Саси су дошли у Србију у петој деценији XIII века, не зна се одакле, на који начин и под каквим условима. Било је то за време владавине краља Уроша I, највероватније су дошли из Трансилваније, али, да ли сами – под притиском Монгола, или на позив српског краља, не зна се поуздано.²¹¹ Ова, као и нека друга питања у погледу Саса, остала су отворена, али оно што је сигурно то је њихов велики значај развоју рударства у средњовековној Србији, о чему посредно сведоче многи топоними који у себи садрже име Сас, као и рударска терминологија из овог времена која је у највећој мери из немачког језика и која се као таква задржала све до XX века.²¹²

У историографији постоји више мишљења о пореклу и доласку Саса у Србију,²¹³ међу којима се издвајају два, делимично комплементарна: прво Мавра Орбина, и друго, Михаила Динића. Орбин сматра да су Саси дошли у Србију „по смишљеном плану владоца да економски ојача земљу“.²¹⁴ То је свакако било у време краља Уроша I, али без јасне године када се то одиграло. Иако се не зна одакле је Орбин преузео ово обавештење,²¹⁵ каснија сазнања о Сасима потврђују да је он о погледу њихове улоге био потпуно у праву; не зна се само да ли су смишљено позвани од краља Уроша. Ово Орбиново мишљење се уклапа у прилике тога времена. Тада је угарски краљ Бела IV насељавао своју државу занатлијама и рударима из немачких земаља, што је могао искористити и Урош I да позове Сасе у Србију.

Михаило Динић је сматрао да су се Саси сами склонили у планине Србије, бежећи из Трансилваније због поменутих татарских провала у Угарску. Сматра да је њихов долазак могао бити око 1241-1242. године.²¹⁶

²¹¹ М. Динић, *За историју рударства*, 479-481.

²¹² V. Simić, *Rударstvo u toponomastici koparioničke oblasti*, Glasnik Prirodnjačkog muzeja srpske zemlje, ser. A, knj. 7, sv. 3, Beograd 1956, 205-210.

²¹³ О томе М. Динић, *За историју рударства I*, 479-482.

²¹⁴ „После тога поче краљ Стефан настојати да повећа своје приходе и царине. У ту сврху посла у Немачку људе да му доведу Немце веште у копању злата, сребра и других ковина. И тако, благодарећи многим рудницама које му ови отворише, порасте веома његово благо и постаде врло богат“, М. Орбин, *Краљевство Словена*, 24.

²¹⁵ С. Ђирковић, *Коментари*, 309.

²¹⁶ М. Динић, *За историју рударства I*, 480-481.

Из једног и другог мишљења произилази да су Саси дошли у Србију у време краља Уроша, четрдесетих година XIII века, добивши одређене привилегије уз обавезу да баве рударством. Иако подаци о привилегијама нису сачувани, сазнања о њиховом положају из каснијег времена омогућавају нам да их сагледамо. Саске привилегије обухватале су: слободно истраживање и покретање рударске производње, слободу вероисповести и судску аутономију.²¹⁷ У томе њихов положај сличи позицији дубровачких трговаца у Србији.

Саси су унапредили постојеће рударство и наставили са отварањем нових рудника. Остварили су значајан напредак применом нових технологија, дотле непознатих у Србији, које су донеле повећану производњу. Друга битна карактеристика њихове производње је оријентација на проналажење и вађење племенитих и обојених метала, пре свега сребра, затим бакра и олова. Бројне новине које су донели у вађењу и обради руде пресудно су утицале на целокупни привредни успон српских земаља крајем XIII и почетком XIV века. Појаву нових рудника и повећање производње пратила је појава нових насеља – рударских тргова, у којима се трговало рудом, али и другим производима неопходним за рад рудара и рудника.

Међу отвореним питањима у погледу доласка Саса јесте и оно о месту где су се населили и да ли је то било једно место, из кога су се касније ширили у потрази за рудом или су одмах дошли на више локација. Данашња сазнања прве податке о Сасима везују за рудник Брсково. У његовој околини, у једној недатираној повељи краља Уроша I, помиње се граница која је ишла „**оуџ’ брѣдо над Сасе**“.²¹⁸ У повељи датој манастиру Светог Петра на Лиму, коју је, како сам издавач каже, издао обновивши изгубљену повељу свога оца Стефана Првовенчаног, краљ Урош I дарује, поред осталог, и „село у Брскову“.²¹⁹ Очигледно је да се овде радило о области која је добила име по месту Брскову, што је била честа појава у нашим повељама да се именом места означава област у његовој околини. Брсково је убрзо по доласку Саса постало

²¹⁷ ЛССВ, 649.

²¹⁸ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 90, нап. 30.

²¹⁹ „село оу Брскова Простанѣк“. *Chil. II*, 380, l. 87. Корабљов је повељу објавио писањем **ѣ** уместо **ѣ**, **ю** уместо **оу**, и то се среће у читавој повељи. Он као извор наводи фотографију објављену код Севастјанова (сер. I, бр. 3) и издање Љ. Стојановића у Споменику III. Стојан Новаковић је у свом издању урађеном на основу преписа Љ. Стојановића (Споменик III, 8-11) и необјављеног издања Љ. Ковачевића (Споменик СКА XLIV) прилагодио српском језику и исправио поменуто тако што је замењивао **ѣ** са **ѣ** и **ю** са **оу**.

најпознатији рудник и трг у Србији. Постојање овог трга потврдиће бројна документа из Дубровачког архива, али и поред тога око убикације овог трга постоји неслагање међу истраживачима. Данас је општеприхваћено мишљење Љ. Ковачевића који је Брсково сместио у долину реке Таре, у близини данашњег Мојковца. Он наводи да се овде налазе остаци шљаке који сведоче о рударској активности, као и остаци старог града у близини речице Рудница.²²⁰ Постоје и другачија мишљења која овај трг налазе у горњем току реке Лим, на ушћу речице Брзаве. То је стара теза С. Новаковића, актуелизована и у новије време, коју је у почетку и К. Жиречек прихватио, али је касније променио мишљење прихватајући тезу Љ. Ковачевића.²²¹

Покушавајући да реши проблем доласка Саса Г. Чремошник је настојао да то уради на основу имена Брскова, где се они први пут срећу. Чремошник је сматрао да су Саси доласком у Србију донели и име места одакле су дошли. Полазећи од латинског писања имена Брскова (Brescoa) и немачког Брајзгауа (Breisgau) сматрао је да се ради о једном те истом имену, и да су Саси у Брсково дошли из овог краја Немачке, мада је и сам наглашавао да у покушајима одгонетања саске загонетке има доста комбиновања, са више или мање вероватноће.²²² Чремошниковом мишљењу супроставио се Владимир Ћоровић наводећи више места која својим именом асоцирају на Брсково.²²³ Поред тога Брајзгау је област која се не налази у Саксонији већ на сасвим другом крају, на крајњем југозападу Немачке (област Баден-Витемберг у Горњој Немачкој).

Први поуздано датирани податак у којем се помиње Брсково је у повељи краља Уроша I од 23. августа 1254. године којом дозвољава Дубровчанима да „иду у Брсково“.²²⁴ Насупрот повељи издатај манастиру Светог Петра на Лиму у којој се мисли на жупу Брсково (**Брьсковѣ**) овде је у питању само место (**Брьсково**). То потврђује и даљи текст у којем се каже да „пошто дају десетак од соли после могу да иду слободно кроз [целокупну] земљу краљевства [ми] и да им се не узима ништа; да иду с великом

²²⁰ Љ. Ковачевић, *Трг Брсково*, 11.

²²¹ S. Novaković, *Brskovo, Danj i carina u Sv. Spasa. Putovi s jadranskog primorja u stare srpske zemlje*, Rad JAZU 37 (1876) 1-18; К. Жиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 283; К. Жиречек, *Историја Срба II*, 8, 33,83, 201-202, 214, посебно 92; Р. Губеринић, *Стари трг и рудник Брсково, трг Брсково на Лиму а не на Тари*, Иванград 1985.

²²² Г. Чремошник, *Развој српског новчарства*, 7.

²²³ В. Ћоровић, *Брсково*, 42.

²²⁴ „тръжници ваши да гредѣ на Брьсково“, *Monumenta Serbica*, 46.

робом на тргове краљевства ми“.²²⁵ Занимљиво је да Урош помиње *тргове* краљевства му што говори да их је било више и да су их Дубровчани посећивали и то како „великом“, тако и „малом“ робом. Разликовање мале и велике робе није само по питању величине, односно количине. Очигледно је да се под малом робом подразумевало оно што се у каснијим документима среће под именом мрчарија, тј. роба широке потрошње. Краљ Урош је Дубровчане ослободио свих давања на ову робу.²²⁶

Брсково, као прво место у којем су се Саси усталили, сведочи и о томе да су они дошли на позив, што закључујемо из права која су поседовали, тј. слободе и аутономије коју су уживали у овом месту, али и широм српских земаља касније. Сличну аутономију су уживали и дубровачки трговци, о чему су постоје бројне потврде у повељама српских владара од којих су их и добили. Поседовање сличних аутономних права Саса говори да су их морали добити од српског владара, али писани акт о томе није сачуван. Ипак, то доказује да су Саси дошли на позив, а не самоиницијативно, и да су зато добили аутономију са којом их срећемо. О значају аутономије заridoшле рударе и трговце говори настојање Дубровчана да од сваког српског владара обезбеде повељу са потврдом својих привилегија.

Саси су у Брскову били организовани по узору на места у својој постојбини. Тако је Брсково имало свога кнеза, католичку цркву и свештенство, а касније ћемо видети и самостално судство, које је решавало међусобне спорове, док је спорове са Србима и Дубровчанима решавао мешовити суд. То што су били исте вероисповести није их у погледу аутономије изједначавало са Дубровчанима. По угледу на Брсково организоваће се и остале саске колоније у српским земљама. Ту се може поставити питање међусобних утицаја саских и дубровачких колонија, на развој њихових аутономија.

Брсково је било најзначајнији српски рудник и трговачко место у Србији у XIII веку.²²⁷ У њему се није трговало само сребром и бакром, већ и разним другим производима. Био је то, по неким мишљењима, у прво време трг на коме се трговало земљора-

²²⁵ „и давъше десетъкъ вѣдъ соли, и по тола да си гредѣ краљевства ми крозѣ мою землѣ свободно, а да ви се не ѣзимле ничѣто, и да гредѣ съ велимъ тргомы на трге краљевства ми“, *Monumenta Serbica*, 46.

²²⁶ „а що е мала кѣпла, да си ю продаю по земли краљевства ми ходеке свободно“, *Monumenta Serbica*, 46.

²²⁷ С. Мишић, *Потарје у средњем веку*, 13.

дничким производима.²²⁸ Први помен Брскова у нашим средњовековним документима 23. августа 1254. године не значи и његов настанак у то време. С обзиром да се у Урошевој повељи истиче слобода која се даје Дубровчанима „да греду на Брсково“ наглашава се значај и место овога трга у српским земљама, а не и његово оснивање. Игнациј Воје је сматрао да је оснивање овог трга могло бити четрдесетих година XIII века,²²⁹ што се уклапа са временом доласка Саса у Србију.

Појава рудника и трга Брсково одиграла је кључну улогу у даљем развоју Србије. Трговина која је и раније постојала, о чему сведоче сачуване повеље српских владара дате Дубровчанима од Стефана Немање па све до пада српских земаља под турску власт, добија на замаху тек са отварањем рудника и развојем рударства. У томе је Брсково од друге половине до краја XIII века предњачило. У Брскову су за време рада рудника експлоатисани сребро, гламско сребро и бакар. Појава већих количина ових метала, нарочито сребра, привукла је трговце из Приморја, пре свега Которане и Дубровчане, али и друге, међу њима и странце Венецијанце и Ђеновљане.

Већ је речено да су главни трговци који су посећивали Брсково били Которани и Дубровчани, о чему сведоче документа из архива ових градова. Како су дубровачка документа сачувана од осамдесетих година XIII века, тек од тог времена имамо више података о овом тргу. Ипак, први подаци о Брскову срећу се у которским документима XIII века. Та документа померају први помен Брскова у нешто раније време у односу на оно досада прихваћено у нашој историографији, а на основу српских повеља. Наиме, једна од активности којима су се Которани бавили било је виноградарство. О његовом значају говори одлука из 1215. године која је под претњом казне од 50 перпера забрањивала да се у Котор увози страно вино.²³⁰ Касније имамо одредбу која забрањује Которанима, под претњом казне од 100 перпера, да продају страно вино у Брскову. Ова одредба говори о значају трга у Брскову за которску трговину вином. Тачно време доношења ове одлуке не може се поуздано утврдити. Она је била записана у документима вођеним у Котору током XI-XIII века. Последњи датирани међу њима писани су „руком ђакона Миха Гига, општинског нотара“, који је документа писао у времену од 1246. до 1249. године. Поменута одлука записана је после овога и није

²²⁸ Л. А. Шаферова, *Города сербского средневекового государства (XII – первая половина XV вв)*, Красноярска 2002, 49.

²²⁹ И. Воје, *Фрагменти о Брскову*, 94.

²³⁰ *Codex diplomaticus*, Т. II, 198-199

могла бити млађа од 1251. године.²³¹ Према томе то би био први познати помен Брскова. С обзиром да је прописана казна била двапут већа од оне која је забрањивала увоз вина у Котор, можемо закључити о значају који је брсковски трг имао за Котор и његову трговину, али и производњу вина у градском дистрику.

На ове одлуке и помен Брскова нешто ранији него што је било познато у нашој науци указао је осамдесетих година Душан Синдик. Он је описао рукопис једног Которског понтификала који се чува у Санктпетербуршкој библиотеци. Рукопис је настао крајем XI или почетком XII века, највероватније у периоду између 1090. и 1123. године. Међутим, од самог рукописа значајнији су записи на маргинама, укупно педесет три, датирани између 1124. и 1255. године. Ови записи представљају даровне повеље, прилоге, завештања, изводе из одлука и краљевских наредби.²³² Маргиналије су сачуване у оригиналу или препису, а поједине су већ објављиване код Смичикласа, Flaminius-a Cornelius-a, Фарлатија, Кукуљевића, у Загребачком зборнику (Архив ЈАЗУ II б 21), али су ширем научном кругу остали непознати. Руски аутори Љ. Кисиљева и Мурјанов су скренули су пажњу на ове текстове седамдесетих година XX века али без подробне анализе. Д. Синдик је приметио одлуку градских власти „донету око 1248. године“ у којој се помиње Брсково, што је први помен овог трга и рудника померило за шест година раније. Одлука се односила на трговину вином и житом и била је тешко разумљива, с обзиром да је текст био доста оштећен.²³³ Овом одлуком се Синдик није подробније бавио, остављајући, као и остале текстове за касније тумачење. Уследио је текст о једном од нотара (Миха Гиге)²³⁴ који је записивао маргиналије, а на одлуку Градског већа о трговини вином и житом Синдик се поново осврнуо извршивши њену реконструкцију.²³⁵ Први део исправе се односи на забрану которским трговцима да у „оближњим местима“ купују вино и извозе га у Брсково, док други део нема везе с тим

²³¹ Л. А. Шаферова, *Города Сербского*, 50. Према Шаферовој ради се о необјављеним и новопубликованим документима који се чувају у Библиотеци Руске академије наука у Санкт-Петербургу. То су рукописи Понтификала Которске епископије на чијим маргинама су бележени поједини записи. Рукопис на који се Л. А. Шаферова позива чува се под сигнатуром Библиотека АН РФ Санкт-Петербург. F. № 200 *Evangeliarium seu Pontificale ad usum ecclesiae Cattarenenses*, није нам доступан. О томе вид. наредну напомену.

²³² Д. Синдик, *Понтификал которске бискупије у Лењинграду*, ИЧ XXXI (1981), 53 сл.

²³³ Исто, 62.

²³⁴ Д. Синдик, *Marginalia Catharensia*, ИЧ XXXIV (1987), 32-34.

²³⁵ Д. Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI (2008), 305-309.

и односи се на накнаде за позајмљени новац. Иако је датум ове исправе јако оштећен Синдик га је прочитао као 22. август 1243. године, што значи да је први помен Брскова био деценију раније него што се до сада узимало у нашој науци, што помера настанак трга Брсково бар још једну деценију раније. Забраном о трговини страним винима у Брскову Котор је желео да сачува за себе ову у то време важну трговину. Уговор с Дубровником настао 1279. године регулише и трговину вина у Брскову,²³⁶ што говори о томе одакле је которска трговина вином могла бити угрожена.

Најраније вести о Брскову и његовим саским становницима потврђује њихово немачко порекло и скори долазак, јер су имена сва немачка. Из сачуваних докумената види се и организација Брскова у којој су Саси имали кључне улоге. У организацији насеља постоји и појам грађанин Брскова (*civis Briscoensis*), који нам сведочи о структури овог трга и што га сврастава у градска насеља, насупрот сеоских тргова који се јављају на манастирским имањима, где се, према до сада познатим документима, никада не помиње термин грађанин. Термин *civis Briscoensis* је колико правни појам, толико и привредни. Са правне стране означава грађанина који је уживао извесну аутономију, а са привредне човека места који се бавио пре свега рударством, и пословима везаним за рударство, а касније и трговином.

Подаци из друге половине XIII века говоре нам о аутономији Саса у Брскову, и појединим чалановима њихове заједнице. На њеном челу се током 1280-1282. године налазио кнез са именом Фрајбергер (*comes Vreibergerius*), у српским документима забележен као Пребегар. Кнез Фрајбергер је оставио дубок траг у управљању Брсковом, али је и, због лоше забележеног имена и непостојања сличне институције изазвао доста недоумица у каснијим тумачењима.²³⁷ Овај кнез је имао свога капелана, такође Немца, по имену Конрад (*presbiter Coradus*). Поред њих помиње се и доминиканац Херман (*frater Armanus Teutonicus de ordine predicatorum*), а немачког порекла и имена били су и Хенрих Немац (*Henricus Teutonicus*), Клојбл (*Cleublo*), његова ћерка Болизла и зет Павле (*Bolizla filia Cleublonis et Paulus generis eiusdem*). У Брскову се налазио и један плебан чије име није познато, али и угледни Хајнц де Биберанис (*dominus Hainz de Viberanis*) који је 1285. године саградио капелу посвећену Светој Богородици и предао је на управу дубровачким доминиканцима. То је потврдио

²³⁶ Т. Смићкилас, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije VI*, Zagreb 1929, br. 249; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-I*, Београд 1934, 65.

²³⁷ А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, ЈИЧ 3 (1937) 270-275.

которски бискуп Домније. Била је то прва позната католичка парохија у Србији. У Брскову је касније подигнута и црква посвечена светом Николи, којој је почетком XV века остављен легат.

Трг Брсково врхунац доживљава крајем XIII века и његово постојање и активност ће бити у директној вези са радом рудника. О значају Брскова у другој половини XIII века говори и постојање ковнице новца у њему. Била је то прва позната ковница у Србији. У њој се ковао новац који се звао по овом месту: *denarius*, *grossus de Breskoa*, а први пут се помиње 1276. године. У документима из 1281-1283. године помињу се три врсте динара из Брскова: динар са заставом (*dinarius de bandera*), динар са крстом и љиљаном (*dinarius de cruce et de lilio*) и динар са мачем (*dinarius de macia*).²³⁸ У Брскову се већ 1278. године налазио и први стални дубровачки конзул. То је, изгледа, био Ђорђе Петронић (*Georgio de Petrana*). Он је решавао међусобне спорове Дубровчана. Касније, 1312. године, као конзул у Брскову се помиње *Palma de Zaulesco*.

Постојање дубровачких конзула у овом месту говори и о постојању њихове колоније. Дубровачки трговци који су овде боравили, дуже или краће, били су из реда властеле, али ии пучани. Нарочито су били бројни трговци из властелинских породица Буних, Бодачић, Кашица, Рибичић, Гледић, Гучетић, Проданчић, Бенеших, Соркочевих, Менчетић и других. Од которских властелинских породица које су овде трговале истичу се Драго, Тома, Бућа, Васиљевић, Главати, Бугон, Мекша, Гостов, Поленари, Спица и др. Они трговци који су дуже времена боравили у Брскову имали су своје куће, што се често истиче у тестаментима. Цена куће у овом месту средином XIV века износила је око 120, а закуп на годину дана 70 перпера.

Трговци из ових места, осим што су трговали, у Брскову су узимали у закуп царину и ковницу. Последњи међу њима који се помињу као закупци средином XIV века били су Домања Менчетић и Марин Гучетић.

Боравак страних трговаца у Брскову довео је до постепеног укључивања у трговину домаћих људи. Овај процес узима маха од средине XIV века и непрестано расте. Домаћих трговаца је највише било током шесте деценије, после чега њихов број почиње да опада, пратећи опадање Брскова. Иако је трг постојао и током XIV века, заостајао је за другим рудницима, а примат су преузели други рударски тргови у којима је богатство руде било веће. Ипак, трг Брсково није одмах по појави нових

²³⁸ *Старо српско рударство*, 26; вид. В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

рудника потпуно изгубио свој значај. Ранији истраживачи су сматрали да је замирање трга започело током друге половине XIV века, а да је 1433. године било пусто место.²³⁹

О Сасима у Брскову нема више података, осим једног уопштеног места из 1312. године где се говори о дуговима Немаца. И подаци о тргу Брскову биће доста ретки, а разлог је појава нових рудника и тргова који ће га производњом превазићи и који ће скренути пажњу трговаца на себе. У време највеће моћи и експанзије Брскова дубровачка архивска грађа тек је почињала да се чува, па је и то разлог за мали број података. Управо ће дубровачки подаци у другој половини XIV и у XV веку говорити о Брскову као запустелом месту.

О постојању већег броја тргова у Србији током XIII века сведочи и повеља краља Уроша I од 13. августа 1252. године.²⁴⁰ Ова повеља настављала се на сличне дате Дубровчанима, потврђује привилегије које су имали у трговини по Србији. Интересантан је помен Сјенице (**на Сѣници**), за коју се не наглашава да је трг, већ само као могуће место заустављања, тако да се може мислити и на област, односно жупу, што се види из једног каснијег дубровачког документа из 1323. године.²⁴¹ Помен Сјенице 1252. године говори о појави нових тргова интересантних Дубровчанима и рудника према којима они иду, иако о новим рудницима нема историјских извора све до последње деценије XIII века. Појаву нових места интересантних Дубровчанима потврђује и повеља краља Уроша I дата Дубровчанима 1254. године у којој се као успутно место још увек помиње Брсково.²⁴² Дубровачким трговцима Сјеница је, поред Брскова, могла бити нова караванска успутна станица према трговима на северу.²⁴³

Други рудник и трг у коме срећу Саси био је Рудник, на истоименој планини, под врхом Штурцем. Постоји мишљење да су праисторијска места од Рудника до Авале настала управо на бази копања руде.²⁴⁴ Први поуздани податак о постојању Рудника, на основу архивске грађе, је из 1293. године, што значи да је место настало у последње две деценије XIV века. Долазак Саса у Рудник везује се за две могућности: 1.

²³⁹ В. Ћоровић, *Брсково*, 48.

²⁴⁰ *Повеље и писма*, 17-18; *Законски споменици*, 149-150, повеља је датирана 1253. годином.

²⁴¹ С. Мишић, *Жупа и нахија Сенице*, Милешевски записи 8 (2009) 31; М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 79.

²⁴² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књига I (1186-1321), Београд 2011, 213.

²⁴³ О Сјеници ће бити више речи ниже у делу о караванским станицама.

²⁴⁴ В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951, 195-196.

да су дошли у другом таласу из Трансилваније, или 2. да их је довео краљ Драгутин после силаска с престола 1282. године. Рудник је у првим годинама Милутинове владавине припао Драгутину и био део „сремске земље“, у оквиру којих ће правно остати и после Драгутинове смрти.²⁴⁵ Боравак Саса у овом месту оставио је бројне трагове у топонимији, као и остатке шљаке преостале од копања и топљења руде видљиве још и данас. Најгушћи трагови рударских радова налазе се западно и јужно од врхова Великог и Малог Штурца, на површини од око 16 km². Топионице су биле у долинама река Јасенице, Деспотовице, Мајданске реке и Сребрнице. Не зна се, међутим, где се налазило средњовековно насеље и трг Рудник. Заштиту руднику и тргу пружала је тврђава Острвица, у чијој се близини налазе четири велика центра са остацима црква и стамбених зграда, па на тим локалитетима треба тражити остатке старог насеља и трга Рудник.²⁴⁶

Одмах на почетку експлоатисања уочено је да су рудокопи на Руднику изузетно богати металима, па је и то могао бити повод за рат међу браћом Милутином и Драгутином.²⁴⁷ У том рату Рудник је прелазео из власти једног у власт другог брата. Године 1301. држао га је Милутин, а у његовој власти биће и наредне године. У повељи издатој Дубровнику 14. септембра 1302. године у Врхлабу Милутин прописује да ће у Руднику владати исти закон као и у Брскову.²⁴⁸ У наредним годинама није јасан његов положај, а анонимни путописац из 1308. године уврстио га је у седам рудника у држави краља Милутина.²⁴⁹ Браћа су се затим измирила па се Рудник 1312-1313. године налази се поново у Драгутиновим рукама,²⁵⁰ да би га Милутин запосео после драгутинове смрти у пролеће 1316. године. Због опасности од сукоба Милутин је затворио Драгутиновог сина Владислава, који је после његове смрти ушао у борбу за престо и утврдио се у овом насељу. Међу историчарима влада несугласица да ли је то било одмах после Милутинове смрти или тек у јесен 1323. године када је примио поклон од

²⁴⁵ М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САН ССШ (1951) 61-82; М. Динић, *Уз распарву „Област краља Драгутина после Дежева“*, ИЧ III (1952) 249-261.

²⁴⁶ *Старо српско рударство*, 34-35.

²⁴⁷ М. Динић, *Однос између краљева Милутина и Драгутина*, ЗРВИ III (1955) 49-82.

²⁴⁸ *Повеље и писма I-1*, 36; *Mon. Rag. V*, 13-14.

²⁴⁹ *Анонимі Descriptio Europae Orientalis*, 32

²⁵⁰ *ИСН I*, 460.

дубровачких трговаца овог места. Међутим, није дуго остао у њему јер још исте године га је заузео Стефан касније прозван Дечански, а Владислав је потиснут у Угарску.²⁵¹

Владислављеве присталице нису се мириле за оваквим развојем ситуације па су се затворили у оближњу тврђаву Острвицу. Међу њима је било и Дубровчана, од којих се посебно истицао Менче Менчетић. Овакав поступак дубровачких трговаца наљутио је Дечанског који је то замерио њиховој метрополи. Они су се правдали да су се њихови трговци склонили услед страха а да је све остало дело Срба. Такав одговор није задовољио Стефана па је наредне, 1324. године, позатварао дубровачке трговце а њихову робу узаптио.²⁵² Био је то спор који се неколико година повлачио, што се осетило и у развоју Рудника.

Богатство овог трга и рудника привлачило је и суседне Угре чији се напад очекивао 1335. године. Дубровчанин Ђуњо Ђорђић био је закупио царину, али му је услед ове опасности било остављено на вољу како ће поступити уколико Угри заузму Рудник. У жељама Угра он ће остати и даље. Тако је за време српско-угарског рата 1354. године цар Душан боравио у „Брусници под Рудником“ очекујући напад Лудвига I, који је био у Београду.²⁵³ До тога тада није дошло, али је напад уследио после Душанове смрти 1359. године. Угри су заузели Рудник, али се у њему нису задржали дуже од две- три недеље.²⁵⁴ Ови српско-угарски сукоби, као и претходни међу браћом Милутином и Драгутином, говоре о значају овог рудника и његовог трга.

По Душановој смрти и распаду царства дошло је до борби међу властелом. Рудник је све до смрти 1363. године држао Војислав Војиновић, после тога прелази у руке његовог синовца Николе Алтомановића у чијој је власти био 1367. године. У сукобу са другом властелом Никола га је изгубио и на кратко је у поседу кнеза Лазара Хребелјановића (1370-1371). Никола је успео да га поврати 1372. године у чијој власти остаје до његовог расапа 1373. У то време фрањевци из Босне настоје да у Руднику изграде свој самостан.²⁵⁵ После расапа Николе Алтомановића био у поседу кнеза Лазара, који у њему издаје неколико повеља, а после Косовске битке сина му Стефана. Због географског положаја дуго је остао по страни од турских напада.

²⁵¹ М. Динић, *За историју рударства*, 558.

²⁵² Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 8.

²⁵³ Опис рата код М. Орбин, *Краљевство Словена*, 36-37; *Законски споменици*, 428; *Chil. II*, 515.

²⁵⁴ Краљ Лудвиг је овде издао једну повељу 25. јуна, али је већ следећу 6. јула издао „in Servia“, а наредну 22. јула у Вишеграду код Будима, К. Лиречек, *Историја Срба I*, 241, нап. 22.

²⁵⁵ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 10.

У времену владавине Стефана Лазаревића и његових наследника, за време постојања Деспотовине, Рудник достиже свој врхунац. Оно што му је некада сметало да се још више развије – рубни положај у српској држави, због чега је често био место сукоба, прво међу браћом Милутином и Драгутином, а касније између Срба и Угара, то му је сада омогућавало несметан развој. Ван главних турских праваца напада убрзано се развијао. Дубровчани који су у њему боравили почели су да тргују с Турцима, који су тек од смрти деспота Стефана Лазаревића 1427. године почели обилније да залазе у област Рудника. Први озбиљнији турски напад на Рудник догодио се 1438. године, када су заузети Борач и Острвица, што је био и увод у први пад Деспотовине.²⁵⁶ Заузећем Деспотовине Турци су у Руднику 1439. године поставили свога кадију, који је надзирао рад и убирао приходе. Дубровчани који су пословали с овим местом смањили су активност, али је нису обуставили. Они су у Руднику могли несметано да раде али им је у саобраћају претила опасност.²⁵⁷ У то време, током 1437, 1439. и 1456. године дошло је и до појаве куге, која није заобишла ни Рудник.²⁵⁸

По склапању мира у Сегедину 1444. године султан је деспоту вратио 24 града, међу њима и Острвицау на Руднику, која постаје седиште регионалне власти (**оу власти вострѣвичкои...**) и једна од најважнијих тврђава у унутрашњости Србије.²⁵⁹ Све до пада Деспотовине Рудник се налазио у српским рукама и у њему често бораве деспоти. Крајем 1456. године умро је деспот Ђурађ Бранковић; дубровачки летописац Јаков Лукарчевић написао је почетком XVII века да је сахрањен у Кривој Реци, што су поједини историчари прихватили за поуздано тачно.²⁶⁰ Насупрот томе српски родослови, Врднички и Тронушки, говоре о сахрани у Смедереву и Београду. Крива Река се налази у области Рудника, па је деспотов гроб тражен у Брусници, у горњем току реке Деспотовице, али и у Заграђу испод саме Острвице; до данас није пронађен.²⁶¹ У Руднику је, и то убрзо по мужевљевој смрти, умрла и његова супруга

²⁵⁶ М. Динић, *За историју рударства II*, 564.

²⁵⁷ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 59.

²⁵⁸ К. Лиречек, *Споменици српски*, 80-81; *ИСН II*, 248.

²⁵⁹ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 220-221; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 255.

²⁶⁰ К. Лиречек, *Историја Срба I*, 384; М. Динић, *За историју рударства II*, 565; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 11.

²⁶¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 232-233.

Јерина, 3. маја 1457. године. Убрзо затим, њен брат Тома Кантакузин, син Гргур и кћи Мара побегли су Турцима.²⁶²

И пре него што су јужни делови Деспотовине пали под турску власт, у њиховим рукама се за кратко 1454. године нашао и тврђава Острвица, а њени браниоци су одведени у ропство.²⁶³ По паду Деспотовине 1459. године у Руднику је настављена производња и трговина, али се у послове укључују и локални турски функционери. Они нису директно укључени у ове послове, већ као финансијери посредством Дубровчана. Тако је цариник Синан позајмио 50 дуката дубровачком трговцу Стјепану Радојевићу, што му овај тестаментом из 1469. године враћа.²⁶⁴ Ипак, пословање Дубровчана није било ослобођено турских притисака, па дубровачка влада тражи од својих трговаца да се склоне на сигурна места да их Турци не би хапсили и затварали. Евлија Челебија говори да је за време санцаковања Бали-бега Малкочевића (од 1475) у Руднику дошло до побуне, због чега је санцакбег разорио град до темеља.²⁶⁵

Пословање у Руднику, али и другим рудокопима и трговима по Србији, било је, ипак, у опадању. На то је утицала несигурна ситуација и стални покрети Турака у нова освајања. То је изискивало додатне трошкове, па султан доноси одлуку о забрани извоза сребра, чиме су се Дубровчани највише бавили. Да се та забрана често није поштовала има пуно примера, али трагичношћу се издваја случај Џивана Припчиновића и сина му Кристофана из 1479. године. Они су те године били закупци царине у Руднику. Како је промет био обиман остали су дужни већу количину новца султану, због чега су отишли у Цариград да се оправдају. Кад су дали сав новац који су имали преостао им је дуг од 11250 дуката. Они су за дужнике навели дубровачке трговце, па је султан затражио од Дубровника да му се дуг намири. Дубровчани су за 3000 дуката откупили Припчиновиће, а касније измирили и остали дуг. Кад су их довели у Дубровник 15. септембра 1479. године саслушали су их и истог дана погубили као издајнике, зашили у вреће и бацили испод Локрума у море. Запретили су осталим трговцима да се не смеју ставити у службу султану. Ипак, иза овако бруталног поступка стоји једна друга ствар. Велики промет рудничког трга био је повезан са извозом сребра, што Дубровчани као главни извозници нису смели да раде јер је било у супротности са

²⁶² *Родослови и летописи*, 241.

²⁶³ *ИСН II*, 296.

²⁶⁴ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 60.

²⁶⁵ Е. Čelebi, *Putopis*, 375.

султановом забраном. Припчиновићи су то уредно бележили ради своје добити, а Дубровчани су се уплашили да би могли то открити султану што би их довело у незгодан положај, па су тако сурово поступили.²⁶⁶

Због оваквих поступака није дошло до прекида трговине у Руднику, о чему сведочи дуг боравак појединих дубровачких трговаца, међу којима је најпознатији био Марин Вукшић, који је у овом месту провео готово три деценије (1521-1548). Ипак, у трговини, али и у производњи, наступио је другачији курс. С обзиром да се сребро није смело извозити, све више се продаје бакар, али и производи са којима су тргови у Србији и почели: стока и сточни производи. Како су Дубровчани често своју робу у Србији плаћали у природи, најчешће скупим тканинама, почиње да опада и та продаја. Сељаци из рудничке околине нису заинтересовани да стоку трампе за скупе тканине које им не требају, већ траже новац. То их упућује на суседне тргове у Смедереву и Београду, па у Руднику опада промет и место замире, али је, ипак, у Закону Сулејмана Законодавца из 1536. године поменут као један од најважнијих рудника на Балкану.²⁶⁷

Иако се Законима султана Сулејмана Законодавца настојало да се обнови рударска производња био је то само „закаснили полет“ који ће кратко трајати.²⁶⁸ Можда је узрок томе и у другачијем усмерењу вађења руде. Током првих деценија XVI века Рудник се преорјентисао на производњу бакра и, пре свега, гвожђа од чега се производила ђулад за топове. Тако се у Руднику и месту Ба производила гвоздена ђулад за турску војску. Руднички емин Мехмед чауш предао је у Београд 1567. године 2217 топовских ђулади. То ново усмерење на производњу за војску и рат а не на извоз племенитих метала довело је до опадања броја дубровачких трговаца и трговине. Последњи помен Дубровчана у Руднику је из 1594. године.²⁶⁹

У Руднику је постојала ковница новца. Била је то ковница средњовековне Србије која је најдуже радила. У њој је новац почео да кује краљ Драгутин убрзо по отварању рудника, а прва сигурна потврда је од 7. новембра 1303. године. Дубовачко Велико веће је тада одлучило да се „Рашки новац из Брскова или неког другог дела Србије (Склавоније) може трошити само до Божића.“²⁷⁰ Били су то *grossi de Rudnicho* који се тако помињу 1322. године. Како је главна производња бакра у средњовековној

²⁶⁶ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 63.

²⁶⁷ М. Спахо, *Турски рударски закони*, ГЗМ XXV/2 (1913) 166.

²⁶⁸ С. Ћирковић, *Два закаснила полета у балканском рударству: XV и XVI век*, 104-112.

²⁶⁹ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 65.

²⁷⁰ *Mon. Rag.* V, 65.

Србији била у Руднику има мишљења да је овај рудник одговоран за кварење новца због чега су Млечани забрањивали употребу српског динара. Посебно је интензивна била акција Венеције у периоду од 1282-1294. године.²⁷¹ Сергије Димитријевић је због овога сматрао да је Рудник почео раније с радом.²⁷² У Руднику су свој новац ковали Драгутин, више серија, Владислав (?), Милутин, Дечански, Душан,²⁷³ Никола Алтомановић, Стефан Лазаревић, деспот Ђурађ.²⁷⁴

Током свог постојања под српском влашћу Рудник је пролазио кроз разне фазе развоја. Брзо је доспео у жижу јавности јер је био други рудник у коме су боравили Саси, место у коме је боравио стални дубровачки конзул за земље краља Драгутина. У њему је рударска технологија средњовековне Србије достигла свој врхунац, што се види по остацима метала у троскиштима: троска са рудничких рудокопа је изузетно сиромашна, што говори о развијености технологије одвајања руде од јаловине и њеног топљења. По овом критеријуму само се још троска из Јањева може поредити са рудничком. И поред тога, Рудник никада није постао најзначајнији у Средњовековној Србији. Богумил Храбак га назива „вечити други“: био је други отворени рудник у Србији (иза Брскова); када је рударска продукција током XIV и XV века расла био је на другом месту иза Новог Брда; његов трг у Деспотовини био је други иза Смедерева.²⁷⁵ Овоме би се могло додати да је у њему била и друга ковница новца у Србији, и др. У развоју Рудника и сазнањима о њему запажена и једна неправилност. Наиме, што се иде дубље у XIV век то је број података везаних за развој рударства, и уопште привредни развој већи, али Рудник је по томе специфичан и то не важи за ово место. У његовом животу више пута током XIV века опажају се стагнације и смањени број података, а узрок томе лежи у лабилности северозападне границе Србије. Тек је крајем XIV и током XV века, када је цела Србија била у тешкоћама, уследио убрзани и документовани развој овог рудника и трга.

И поред свега убикација места и трга Рудник је спорна и до данас није поуздано утврђена, иако су прва археолошка истраживања на територији Србије

²⁷¹ М. Динић, *Крстати грошеви*, 98-102; Р. Ђук (*Србија и Венеција*, 22-35) то назива монетарни рат.

²⁷² Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 12.

²⁷³ А. Цицовић, *Остава новца краља Душана са Рудника*, Оставе рудничко-таковског краја 3, Средњи век, Горњи Милановац 2009, 3-7.

²⁷⁴ Вид. Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.

²⁷⁵ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 12.

извршена управо на Руднику делатношћу Јанка Шафарика.²⁷⁶ Нажалост, са тим се није наставило, па су нови радови довели до уништења појединих материјалних остатака. Неизвесност око убикације Рудника условљена је и активностима око померања места током и после Првог и Другог српског устанка што је на крају резултирало настанком варошице Деспотовице, касније прозваном (Горњи) Милановац. Постоји више места за која истраживачи везују средњовековни трг Рудник. Ј. Шафарик, Ј. Мишковић, М. Ђ. Милићевић, М. Радојевић и Б. Челиковић сматрају да се овај трг налазио на простору Рудничкишта, на шта их је навела велика концентрација остатака сакралних објеката и некропола на релативно малој површини.²⁷⁷ Рудничкиште је насеље настало када су „неки од раје Рудника ... дошли, (и) ту се настанили“. У пописима из 1560. и 1572. године осим овог помиње се и његово друго име – Злокућани. То је данас заселак Мајдана под именом Злокућани.²⁷⁸ Насупрот овом мишљењу М. Динић је сматрао да је турски Рудник настављао континуитет претходног средњовековног и античког насеља.²⁷⁹ Осим ових, постоји мишљење да је средњовековни Рудник био на простору села Мајдан, на шта асоцира више остатака средњовековних рударских активности и сакралних објеката.²⁸⁰ Најновији покушај убикације средњовековног Рудника сумира претходне резултате и долази до мишљења да је средњовековни Рудник био на простору где је касније постојало турско насеље Рудник. На то истраживаче наводи попис Смедеревског санцака из 1476. године, седамнаест година после пада Деспотовине. По овом попису Рудник је имао 677 кућа, што представља велико насеље. Индикативно је и то да се за насеље користи српско име Рудник, без неке одреднице, као на пример *Yeni* (Нови), која би означавала да се ради о новом насељу насталом доласком Турака.²⁸¹ Сматрамо да су аутори у праву, а исправност њиховог

²⁷⁶ *Извештај Др Јанка Шафарика из год. 1865. о његовом археолошком путовању*, Споменик СКА ХСVIII, Београд 1941, 257-268.

²⁷⁷ *Извештај Др Јанка Шафарика*, 257-268; Ј. Мишковић, *Опис Рудничког округа*, Горњи Милановац 2007, 220-221; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 313-314; М. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд 1971, 11-12; Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац 1998, 177-180.

²⁷⁸ В. Петровић - Д. Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ LVIII (2009) 60.

²⁷⁹ М. Динић, *За историју рударства*, 557.

²⁸⁰ Д. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 217.

²⁸¹ В. Петровић - Д. Булић, *Проблем убикације*, 60.

закључивања налазимо у сличној појави на простору Трепче, која је резултирала настанком насеља под именом Турска Трепча, на простору ван средњовековне Трепче.

Појава и развој Рудника као да су подстицајно деловали на друге делове српске државе. Јављају се нови рудници и са њима нови тргови као одраз свеукупног развоја. Најбољу слику напретка пружа извештај Теодора Метохита са двора краља Милутина из 1299. године, посебно у поређењу са извештајем Георгија Пахимера, који је посетио двор краља Уроша I непуне три деценије раније.²⁸² Основа тог развоја лежала је у рудницима богатих металима, посебно сребром. О српским рудницима чуло се и ван Балкана, а сведочанство о њима оставио је и анонимни путописац који је 1308. године прошао овим крајевима. Описујући Рашку написао је да у њој краљ поседује седам рудника сребра.²⁸³ По Анониму било је шест градова, и они сви у области Приморја (Maritime), док је унутрашњост била испуњена утврђењима, замковима и неутврђеним селима са 30 до 40 кућа од дрвета.²⁸⁴

Мада би се таквој слици свакако могло приговорити, она, ипак, осликава готово реалну слику. То потврђује и сведочанство још једног странца, барског архиепископа Гијома Адама, који је 1332 године писао да у Србији има пет рудника у којима се добија злато и неколико рудника у којима се вадило сребро са примесама злата.²⁸⁵ Сазнања ових путописца била су по свему судећи тачна. Почетком XIV столећа, поред постојећих Брскова и Рудника, у Србији се отварају следећи рудници Трепча, Рогозно, Јаћево, Ново Брдо, као и у долини Дрине Липник и Трешњица.

Постојање рудника и тргова поред повеља и дубровачких докумената сада потврђују и документа другачије провенијенције. Наиме, отварањем рудника настају насеља у којима живи становништво које се бави рударством, али и другим пратећим делатностима. То су разне врсте занатлија који учествују у преради руде и транспорту руде, затим трговци који рударе снабдевају потрештинама, али који и откупљују руду и њене производе. У Руднику је, као и у осталим рударским местима, у великој мери живело католичко становништво. Били су то рудари Саси, трговци Дубровчани, Которани, Барани и други Приморци.

²⁸² *ВИИИЈ VI*, 26-27, 111-112; *ИСН I*, 353-354

²⁸³ *Anonymi Descriptio*, 32: ...habundat enim dictum regnum in argento et argento et ferro: nam rex rasie habet actu in suo regno et circa maritimam regionem *septem argentifodinas*.

²⁸⁴ *Ibid.* Preter quam in maritima regionem dicta, vbi sunt sex civitatem in toto [Regno] prefato non est prefato civitas, sunt tamen in eo multa castra fortalicia, et magneile de tricentis et qvadrigenis domibus de lignis

²⁸⁵ *Споменици на Македонија II*, стр. 617.

Развој рудника пратио је развој занатства и трговине, а ове делатности су подразумевале долазак страног становништва у Србију. Били су то углавном становници из приморја, који су, као и Саси, били припадници римокатоличке вероисповести. Видели смо да су Саси доласком у Србију добили одређене привилегије, које су се, између осталог, односиле и на слободу вероисповести. Исти је случај био и са приспелим трговцима. Како су имали и судску аутономију они своја насеља организују као колоније у оквиру већег рударског и трговачког насеља. У колонијама имали су и римокатоличке цркве, организоване у бискупије које су биле подређене архиепископијама из приморја – Бару и Дубровнику.

У почетку развој рудника и рударских места прати и појава католичких парохија, али ће касније развојем насеља број парохија бити независан од броја рудника. Управо ће писма католичких свештеника и прелата касније сведочити о постојању католичких парохија, што опет значи да је у тим местима постојала организована заједница римокатоличког становништва. Ово становништво се бавило трговином, рударством и занатством, што говори да је таква заједница била у урбаном насељу. Прво такво писмо које говори о католичким парохијама је писмо папе Бенедикта IX из 1303. године у којем се уз Брсково и Рудник помињу још три парохије: Рогозно, Тречча и Грачаница.²⁸⁶ Ово папско писмо сведочи да је поред већ постојећа два рудника и трга дошло до отварања још три рудника, и то два у копаоничкој рударској области а један у новобрдској. Истинитост навода о броју католичких парохија из овог папског писма потврдиће писање анонимног путописца из 1308. године који помиње седам рудника сребра и писање барског архиепископа Гијома Адама 1332. године који наводи пет рудника у Србији.²⁸⁷ Помен католичких парохија 1303. године говори да су тргови, односно рудници, у којима су постојале парохије, свакако били нешто раније основани, можда и десетак година пре помена у писму из 1303. године.

²⁸⁶ A. Theiner, *Mon. Hung. I*, 408: Ex tenore siquidem tue petitionis accepimus, quod liced de Bristonia, de Rudinico, de Rogosna, et de Trepzo et de Grazaniza ecclesie parochiales in regno Servie constituto sint in locis, ubi fides catholica et ritus Romane ecclesie opservatur...

²⁸⁷ Annonim, *Descriptio Europe Orientalis*, 32, превод у *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија II*, Скопје 1977, 617; M. Šufflay, *Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, *Vjesnik Zemaljskog arhiva* 13 (1911) 148-149. Извод из дела Гијома Адама *Directorium ad passagium faciendum per Phillipum regem Franciae in terram sanctam anno 1332*, дат упоредо на латинском и македонском у *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија II*, 597-620.

Парохија Рогозно налазила се на истоименој планини, која се простире од Косовске Митровице до Новог Пазара, на левој обали Ибра. Планина је богата рудом истог састава као и Копаоник, а помен парохије значи да је морало постојати и место са истим именом. Данас место Рогозно не постоји, а не среће се ни у средњовековним документима након средине XIV века. О постојању места с овим именом сведочи и један тестамент из 1348. године у којем се помиње син кнеза Рогозне: Aiano Toldesko, fiol del chonte de Rogozna, а који је требало да начини путир од позлаћеног сребра тежак десет унци.²⁸⁸ Те исте године помиње се и Ањо Ивановић са Рогозне који је за 200 перпера заложиио два сребрена појаса код Дубровчанина Братоја Радмиловића. Године 1388. Стјепко Трпетић и Припко Жорановић су радили на једном рударском окну.²⁸⁹ Део планине Рогозне био је у поседу манастира Сопоћани и Бањска. Посед у оквиру којег се налазио забел Чрмањ, припадао је манастиру Сопоћани, задужбини краља Уроша, али је краљ Милутин овај забел одузео и заједно са Рудинама даривао манастиру Светог Стефана у Бањској хрисовуљом из 1316/1317. године.²⁹⁰ У замену за забел Чрмањ Сопоћани су добили поседе у околини Сјенице. О рударству на планини Рогозни сведоче остаци старих рударских радова и бројни топоними, од којих се неки срећу и у Светостефанској хрисовуљи: *Кашаљ*, *Златни камен*, *Гђеждани*, *Глбоко* (сва места и данас са истим именом, осим последњег које се због језичких промена данас зове Дубока).²⁹¹ Место са именом Рогозно не постоји нити топоним који би упућивао на њега. Рударски радови су расути на ширем простору планине, па се као логично место трга Рогозно намеће у близини рударских радова у средишту планине. Преко планине Рогозне пролазио је средњовековни пут који је повезивао област Раса и Косова. На средокраћу, на месту где се пут рачвао и један његов крак силазио у Бањштанску реку, а други настављао врхом планине да би се опет сусрели у Бањској, постоје остаци насеља који би требали бити од старог трга Рогозно. Данас мештани ово место називају Карвасалија (Крвосалија),²⁹² именом које очигледно долази од турског караван сарај. Изостанак помена места Рогозно у крајем XIV и у XV веку и савремени

²⁸⁸ М. Динић, *За историју рударства I*, 461.

²⁸⁹ Г. Томовић, *Сопотски забел Чрмањ*, 45-46.

²⁹⁰ *Светостефанска хрисовуља*, 2.

²⁹¹ Б. Зарковић, *Светостефанска повеља као извор за историју рударства*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Зборник са научног скупа одржаног од 22-24. септембра 2005. године у Косовској Митровици, Ниш - Косовска Митровица – манастир Бањска 2007, 78.

²⁹² П. Петровић, *Рашка – антропогеографска проучавања*, Београд 1984, 39-40.

рударски радови довели су до тога да се положај места заборавио. У савременој литератури у почетку се није знало за положај Рогозна, да би се касније појавила неслагања. Петар Ж. Петровић је сматрао да се трг Рогозно налазио на месту Каравасалија код села Рајетића, док је Г. Томовић сматрала да место треба тражити између села Брђани и Трнава.²⁹³ Сматрамо да је П. Петровић исправно убицирао трг Рогозно на месту Каравасалија што потврђују и најновија истраживања. Иначе, на том месту је постојао караван сарај и у близини хан Рогозно.²⁹⁴

Иако ретки подаци о Рогозну говоре да је овај трг имао организовану управу на чијем челу се, као и у другим трговима, налазио кнез. У Рогозну је боравило римокатоличко становништво које се, осим рударством, бавило и трговином и које је одржавало живе пословно-кредитне везе са Дубровником. У тргу су живели и радили и занатлије, од којих се издвајају мајстори који су усавршили обраду сребра, злата и других метала. О појави руде злата говори топоним *Златни камен* који се јавља као синорбањског поседа. У тргу Рогозно постојали су и мајстори златари, које Милутинова бањска хрисовуља изричито наводи поред других занатлија, тражећи од њих да ору и косе као и сокалници. Осим сребра и злата на Рогозну се вадио и бакар о чему сведочи помен *Медног потока*.²⁹⁵

Следећа парохија поменута у писму папе Бенедикта IX из 1303. године јесте Трепча. Ово место се налазило на јужним обронцима Копаоника, у области под именом Бајгора. Рударски радови, уочени на површини величине 3km x 9km, били су груписани око места Стари Трг, брда Стари трг, Мажић, Витушић, Мељеница, Гувништа и Мађера. У рејону Трепче рекогносцирано је 2000 до 2200 рупа – остатака старих радова. Међутим, поред њих постоје и остаци још старијих рударских радова из римског периода, који се у Милутиновој Светостефанској хрисовуљи називају *старе рупе*.²⁹⁶ У Трепчи се вадила оловно-цинкана руда са примесама сребра. Процент сребра није свуда исти. На простору Старог Трга има само 10 до 11 гг сребра на проценат олова, док у Мажићу има 25 до 30 гг сребра. У копању руде средњовековни трепчански

²⁹³ П. Петровић, *Рашка – антропогеографска проучавања*, 41; Г. Томовић, *Сопотски забел Чрмањ*, 46.

²⁹⁴ С. Катић, Т. Катић, *Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковица у 16. веку*, ИЧ LIX (2010) 203-204.

²⁹⁵ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 2 (фол. 11-12); *Задужбине Косова*, 316.

²⁹⁶ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 3.

рудари спустили су се до 200 метара дубине.²⁹⁷ Рударски радови у Трепчи трајали су готово четири века, од 1303. године до аустро-турског рата, 1688. године. Дубровчани су своје колоније имали у местима Стари Трг и Гувниште. Рударство у Трепчи су развили Саси чије је постојање у овом месту забележено у Светостефанској хрисовуљи, где се помињу *Саси требачки* и *Сашка река*.

Милутин је Трепчу приложио манастиру Бањска, али је ту у питању дар места Трепча, а не рудника, рудара и прихода од рудника, као што је случај с рудником Глуха Вас који је Милутин истом повељом приложио Бањској. Ово говори да су тада постојала највероватније два насеља: село Трепча и трг Трепча у којем су живели рудари, Саси и трговци. Изгледа да је саска колонија била издвојена из насеља о чему сведочи једна реченица из Бањске хрисовуље у којој Милутин прилаже планину Шарена (П'страја) буква која се налазила изнад Саса Требачких, а не изнад Трепче. Највероватније је да су остаци ова два насеља две Трепче које се срећу у време Турака, када је друга Трепча носила име Доња или Турска Трепча. У њој, међутим, нису живели само Турци; познато је да је у њој трговао и живео Радич Кућетовић.²⁹⁸ Остаци та два насеља фигурирају данас под именима Стари Трг и, могуће, Први Тунел. У близини насеља у којем су живели Саси протицала је речица која је по њима добила име Сашка река.²⁹⁹

Први помен Дубровчана у Трепчи је из 1313. године, када је у ово место путовао Марко Лукарчевић унајмивши од једног Влаха два коња. Цена изнајмљивања коња од Дубровника до Трепче износила је 15 перпера. Осим Дубровчана у Трепчи су трговали и Которани, међу којима се 1333. године водио спор поводом наплаћивања већих дугова од трговине сребром.³⁰⁰ Трепча је као и остали тргови имала управну структуру коју су, између осталог, сачињавали сабор (сабор градски)³⁰¹ и кнез. За време изградње манастира Свети Арханђели код Призрена кнез је био Вуче (lo conte del mercato), који је по заповеди цара Душана сво олово из Трепче слао за покривање овог манастира. Због тога је дошао у сукоб са трговцима Жанином Жоржијем из Венеције и Михом Бућом из Котора којима је одузео олово у вредности од десет

²⁹⁷ В. Симић, *Рејонизација и карактеристике средњовековне рударске делатности у области Копаника*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања 15 (1958) 361.

²⁹⁸ М. Динић, *Трепча*, 671.

²⁹⁹ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 3 (фол. 16); *Задужбине Косова*, 316.

³⁰⁰ М. Динић, *Трепча*, 670.

³⁰¹ *Дечанске хрисовуље*, 141.

хиљада перпера. Жоржи се бранио да је олово његово и да он нема никакво дуговање према цару, а као сведоке наводио је Сасе, Србе и Латине.³⁰² Из документа се види да Жоржи имао кућу у Трепчи, као и разноврсан етнички састав трга.

Управа у Трепчи је била као и у читавој држави, односно у другим рударским местима. Ипак, реформе које је деспот Стефан спровео увођењем „власти“ и војвода нису заживеле у старим областима Бранковића. Тако, и за време Деспотовине на челу Трепче налазимо кефалију, који је у њој боравио све до пада под Турке. У лето 1450. године у Трепчи је био кефалија Вукосав Добројевић, са којим су се Дубровчани прегањали због увођења „новштина“.³⁰³

По распаду српског царства Трепча се нашла у области Вука Бранковића, чији ће наследници у њој задржати власт све до коначног пада ових области у турске руке 1455. године. И после смрти Вука Бранковића његова супруга Мара је самостално издавала повеље Дубровчанима о слободи трговине у својој земљи. Она је Дубровчанима издавала у закуп царину и ковницу.³⁰⁴ У Трепчи је радила ковница у којој је Вук Бранковић као и његов син Ђурађ ковао новац. Турци су рано почели, од 1399. године, да контролишу извоз сребра из Трепче. На то су се Дубровчани често жалили деспоту Ђурђу Бранковићу, који их је саветовао да морају бити обазриви приликом извоза сребра, јер он има посебан однос са султаном у погледу ове области.

Царину у Трепчи, као и ковницу, углавном су држали Дубровчани. Познато нам је неколико закупника међу којима су Богиша Радмиловић из Стона, Мароје Наљешковић, Новак Маћедол, Мароје Алексић, Николица Ђерђашевић, Јакша Бевенутић (Драгојевић), Никола Звијездић, Богдан Миленовић, Стјепша Тврдисалић, Јакша Брајковић, Антоје Брајковић. Од њих су нам остале бројне разрешенице из којих се види да су они измирили своје обавезе према Бранковићима. Један од ретких који своје обавезе није измирио у потпуности био Франко Басиљевић, о чему је вођена преписка између госпође Маре и дубровачке владе. Почетком фебруара 1406. године дубровачка влада је писала Бранковићима да је обавештена о дугу Франка Басиљевића и да су му наредили да у року од месец дана реши тај проблем. Решавање спора везаног за Басиљевића трајало је три године, све до 1409, када Франко Басиљевић није успео да врати заостали дуг од 60 литара сребра (Бранковићи су му опростили 200 литара), па су

³⁰² К. Лиречек, *Споменици српски*, Београд 2007², 28.

³⁰³ М. Динић, *Трепча*, 672.

³⁰⁴ *Старе српске повеље и писма I*, 151-154.

га дубровчани ухапсили и послали Мари „да ради са њим шта хоће“, јер није имао од чега да врати дуг.³⁰⁵ Не знамо како се Франко нагодио са Маром, али знамо да се избавио и да је био кнез Дубровника јуна 1415. године.³⁰⁶

У Трепчи су постојале две католичке цркве Свете Марије и Светог Петра. Њих су опслуживали свештеници дон Марин, дон Хонус, дон Марко и дон Јован. Служба у овим црквама постојала је још крајем XV века, када се помиње *plebanus ecclesie de Trebza*.³⁰⁷

Због значаја Трепче и рудника на Копаонику, у суседном Звечану је већ 1399. године боравио турски кефалија који је надгледао извоз и трговину. Међутим, Турци нису само пратили рад рудника и трга Трепча, већ су активно и учествовали. Тако је Кучукалија из Димитровице заједно са Јованом Грубановићем званом Лапор био закупник царина у Србији и Босни.

Рударска производња у Трепчи није замрла са доласком Турака. Много пре пада ових области у турске руке они су били насељени у делу Трепче који је назван Турска Трепча. Муслимани из овог насеља, мада нису били једини становници, уживали су одређене привилегије, у судском погледу били су подложни кадији, а имали су и друге видове самоуправе. То својеврсно двовлашће није се негативно одразило на рударство у Трепчи, која у овом периоду, у првој половини XV века, достиже свој врхунац. Доласком Турака у другој половини XV века отварају се нови рудокопи на другим локацијама.³⁰⁸ Постоје мишљења да је Трепча од друге половине XV до почетка XVII века била један од већих рудника сребра у европском делу Османског царства.³⁰⁹

Познато је да је крајем XVI века дошло до покушаја обнове рударства у Османском царству. Новопубликована османска документа показују да је таквих покушаја у области Трепче било и у другој половини XVII века. Наиме, Сулејман-паша, надзорник Скопског незарета је 1644. године својим новцем покушао да обнови производњу у трепчанском руднику Нови Безистан. Пре него што је кренуо са обновом производње платио је тапијску таксу о чему је добио признаницу и кадијски хуџет где

³⁰⁵ *Старе српске повеље и писма I*, 155-156, 157-160.

³⁰⁶ *Старе српске повеље и писма I*, 164.

³⁰⁷ М. Динић, *Трепча*, 677.

³⁰⁸ N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris*, II, Paris – La Haye 1964, 172-174.

³⁰⁹ S. Rizaj, *Rударство Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 169-171.

су уписане међе атара рудника Нови Безистан. Атар овог рудника налазио се на ободу касабе Трепче и једним делом настављао се на вучитрнски пут. По свему судећи рудник се налазио на потесу брда Бунгаја.³¹⁰ Докуменат је значајан зато што описујући међе рудничког атара помиње штолне Црквиште и Нитреш и окно Чрешња, као и цркву Светог Спаса. У опису међа помиње се и поток без навођења имена, који се на данашњим картама бележи као *Proni i kishes* (Црквени поток).³¹¹ Интересантно је да црква Светог Спаса, као ни штолна Црквиште, у досадашњој литератури нису фигурирали као места где су се налазиле цркве у Трепчи.

Трг Ново Брдо настао је у периоду од 1304. до 1319. године.³¹² Заједно са Јањевом чинили су једну рударску област, и могуће да су у почетку чинили и једну католичку парохију – Грачаницу, која се у папском писму из 1303. године помиње, а касније се под тим именом не среће. О Новом Брду као граду остале су многе похвале, међу којима се издваја она Константина Филозофа, који Ново Брдо назива „**градъ сребръни и въ истиноу и златъ**“, ³¹³ ништа мања није ни грчког историчара Дуке који га означава као „мајку градова“. ³¹⁴ О његовом богатству писали су и Критовул, Јован Капистран и Бертрандон де ла Брокијер, који каже да је деспот само од овог рада убирао више од двеста хиљада дуката. ³¹⁵ Бројни топоними који су се до данас сачували говоре о распрострањености рударских радова на ширем простору Новог Брда.

Остатак тог некада најзначајнијег рудника и насеља у Србији јесте новобрдска тврђава, чији зидови и данас импресивно делују и сведоче да је Ново Брдо било једно од најбоље утврђених места средњовековне Србије. Град се састојао из два дела: горњег и доњег града. Горњи град који се налазио на врху био је дужине око 50 и ширине око 30 метара. Доњи град који је с горњим чинио једну целину био је дужине око 200 и ширине око 100 метара. Зидине су биле урађене тако да и у случају пада доњег града горњи може самостално да се брани. Не зна се тачно када је Ново Брдо добило овакав изглед, то је свакако било и пре него што му је запретила опасност од

³¹⁰ С. Катић, *Обнављање рудника Нови Безистан у Трепчи 1664. године*, Мешовита грађа, књ. XXVII (2006) 238.

³¹¹ Војно-географска карта, Секција Косовска Митровица, Р = 1: 25 000.

³¹² С. Ћирковић – Д. Ковачевић-Којић – Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 39-42.

³¹³ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 98.

³¹⁴ М. Динић, *За историју рударства II*, 584.

³¹⁵ *Путовање преко мора*, 132.

Турака. Касније, са доласком Турака изградња и чување града постаје обавеза за све становнике, па чак и за странце који су се у њему забаштиници. Онима који то нису остављено је на вољу да ли ће зидати и чувати град.³¹⁶

Савремена подела на доњи и горњи град изгледа да има упориште у прошлости, с тим што се не среће термин горњи град, већ само облици Подграђе и Доњи Трг. Ова два дела насеља нису била идентична, Доњи Трг се налазио југоисточно од тврђаве, удаљен један километар. Као делови насеља у дубровачким документима се срећу и Провалија и Пластица, који су чинили делове Подграђа. Ширењем насеља један његов део остао је ван зидина Подграђа.

У Новом Брду степен развоја управе града достиже највиши ниво. У њему се поред осталих среће и градско веће, иномик, војвода, протопоп и кнез. Како је у граду било више попова изгледа да је само протопоп од свештеника живео у горњем граду. Не зна се тачно да ли је у доњем граду било становника или постојећи остаци зграда представљају остатке складишта и других економских просторија.

Први помен Новог Брда је из јануара 1326. године, али се са сигурношћу може претпоставити да се једна вест о трговцу из Котора који је купио робинју у Новом Брду може везати за 1319. годину. Било је то у времену полета рударства у Србији у доба краља Милутина. Да је тада (1319. године) већ био развијен град сведочи и појава више которских трговаца у Новом Брду. У трећој и четвртој деценији XIV века већ имамо позната имена закупника новобрдских царина.

У Новом Брду се вадила оловна руда у којој је било сребра са великим примесама злата, због чега је Ново Брдо већ средином XIV века преузело примат међу српским рудницама. Од тог времена у Новом Брду постоји и ковница која је радила све до његовог пада под турску власт. О богатству новобрдских рудника говоре и прилози владара, почевши од цара Душана, који су поједине манастире обдаривали великим количинама новобрдског сребра. Тако је Душан 1348. године Хиландару доделио четири хиљаде крстатих перпера, Лазар додељује 150 литара сребра манастиру Раваници и 50 литара Дренчи.³¹⁷ Овај владар је обдарио и Хиландар, а то је касније учинио и његов син деспот Стефан, који му даје 100 литара сребра „новобрдског дохотка“.³¹⁸

³¹⁶ *Повеље и тисма I-1*, 121.

³¹⁷ *Законски споменици*, 764, 769.

³¹⁸ *Законски споменици*, 462.

У околини Новог Брда, у Прилепцу, родио се кнез Лазар, који ће по распаду српског царства постати и његов господар. Највероватније захваљујући богатству Новог Брда Лазар се уздигао у најмоћнијег обласног господара у Србији. Ново Брдо је остало у поседу Лазаревих наследника све до смрти деспота Стефана 1427. године.

Знајући за богатство овог града Турци су више пута покушавали да га освоје. Први већи покушаји били су током 1412. и 1413. године. Много озбиљније Ново Брдо је било угрожено у периоду од 1425. до 1427. године. У нападу који је започео 1427. године учествовао је сам султан, а покушај освајања трајао је неколико месеци. Иако Ново Брдо није пало ни овог пута последице напада биле су много теже него што се мислило. Граница између Србије и Турске померила се на север и примакла Новом Брду, а мир је склопљен тек пошто се султан повукао са опсадом. Пад Смедерева августа 1439. године није био и пад целе Деспотовине. Ново Брдо је и даље пружало отпор иако је војска из овог града два пута поражена од Турака: једном на Трипољу, на Косову 6. августа 1439. и други пут наредне године на Макрешу, ближе граду. Град је ипак пао у турске руке, и то прво Подграђе, затим 27. јуна 1441. године и сам горњи град. Крајем 1443. године Ново Брдо је ослобођено, али је већ у јануару наредне године поново пало у турске руке. По склапању мира августа 1444. године Ново Брдо је уз друге области и градове враћено деспоту. Ипак, мир није дуго трајао. Године 1454. дошло је до нових сукоба у којима је Никола Скобалић поразио османску војску. Тај пораз није спречио Турке да већ наредне године крену са још већом војском на Ново Брдо. Град се после четрдесетодневне опсаде предао „на покладе“ 1. јуна 1455. године. Услов за предају града био је да целокупно становништво са својим имањем буде поштеђено, али он није испоштован. Одмах по уласку у град султан је наредио да се сва врата, осим једних затворе и како би становништво изашло кроз њих. Лично је одвајао младиће на једну, одрасле мушкарце на другу, а жене на трећу страну. Најугледније људе је одмах побио, 704 жене је поделио као робље својим војницима, а 320 младића одвео у јаничаре. Преостало становништво је вратио у град, а имање им није дирао.³¹⁹ Падом у турске руке није престала рударска производња нити трговина у Новом Брду, али је претрпела неке промене. На челу града сада се налази турски војвода, први познати био је Касум-бег. Тврђавом заповеда диздар, а у граду постоји и кадија. Муслиманско становништво такође се насељава у град, за чије потребе је 1466. године главна католичка црква у Новом Брду посвећена Светом Николи претворена у

³¹⁹ К. Михајловић, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Београд 1966, 132.

цамију. Хришћанско становништво је више пута пресељавано, па чак и у Цариград.³²⁰ Временом рударска производња почиње да слаби, а трговина, делом због опште несигурности, а делом због султанових забрана извоза сребра све више опада, тако да дубровачки трговци у све мањем броју посећују Ново Брдо.

Колонија дубровачких трговаца у Новом Брду била је прилично велика и преживљавала је све оно што и српско становништво града. У нападима на Ново Брдо током прве половине XV века Дубровчани су се храбро супростављали турским нападачима, што су касније дубровачке власти често истицале код деспота.³²¹

Трг Ново Брдо био је утврђен, али су му заштиту пружали и два мања утврђења: Прилепац и Призренац, као и Велетин на простору између њега и Јањева.

Убрзо по отварању првих рудника Брскова и Рудника, а за њима и помена Новог Брда, Грачанице и Рогозна срећу се и рудници Трешњица и Липник у северозападној Србији. Трешњица се помиње 1312-1313. године, у њој су се, већ тада, налазили дубровачки трговци.³²² Због недостатка других података не може се тачно одредити где се налазила. Данас постоје две реке Трешњице, обе су десне притоке Дрине, и постојала су два села истог имена. Једна Трешњица улива се у Дрину јужно од Малог Зворника и на њој се налази село Доња Трешњица. Друга Трешњица се улива у Дрину југоисточно од Љубовије и на њој је раније постојало село Горња Трешњица. У атарима оба села постојали су остаци старих радова.³²³

Рудник Липник се први пут помиње 1319. године. Налазио се у близини данашњег брда Липник, у потесу Подлипник, у атару села Црнче. Те године посланицима краља Милутина исплаћено је у Дубровнику 600 млетачких гроша на име закупа за тргове Липник и Мачву, које су држали Дуровчани Никола Марина Петраће и Петар Рибица.³²⁴ Липник је наставио да се развија, па га поново срећемо у познатом писму папе Климента VI упућеном краљу Стефану Душану и босанском бану Стјепану II Котроманићу 7. јануара 1346. године.³²⁵ У то време у Липнику је постојала католичка

³²⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 248.

³²¹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-I*, 223.

³²² J. Jelcich, *Monumenta Ragusina*, I, Zagreb 1989, 45-50.

³²³ Г. Томовић, *Азбуковица. Земља, људи и живот. Средњи век*, Љубовија 1985, 57-60; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, Прекинут успон, Београд 2005, 70.

³²⁴ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, VIII, Zagreb 1910, 543-544.

³²⁵ А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, 1198-1549, Romae 1863, 215-216.

парохија, а ово место се помиње као трг (Forum de Lipinich). На локалитету Подлипнику, на месту Црквиште постоје остаци неке старије грађевине за коју народ каже да је била католичка црква, а у њеној близини се налази такозвано Римско гробље. На брду Липник и Липничкој глави постоје остаци старијих рударских радова, што нам говори да трг у Липнику није био далеко од рудника.³²⁶

Трг и рудник Липник не среће се више након 1346. године. У потрази за поволнијим положајем дубровачки трговци су липнички трг изместили неких два километара ниже, ближе Дрини, на месту где се развио трг Црнча. Први помен овог трга био је 1367. године и од овог времена па готово све до пада, тј. до 1456. године Црнча ће се јављати у дубровачким документима, али не толико често. У овом периоду Мало веће Дубровника је именовало 82 конзулата за суђења у Црнчи. У одређивању конзула и судских већа Црнча се среће заједно са Сребреницом, Зворником, Зајачом, Крупњем и Бохорином. Највећи број конзулата био је одређен за 1440. и 1446. годину – по 10, за њима следи 1445. – 9, 1443, 1439. и 1438. по 8 конзулата. Године 1444. и 1447. број конзулата је био по 7, док је у свим осталим годинама ај број доста мањи, најчешће по 1. Из овога видимо да је Црнча свој највећи успон имала крајем 30-их и у првој половини 40-их година XV века, али број конзулата говори да је трг у Црнчи није био у рангу најразвијенијих.

У најстаријем помену Црнче из 1367. године ово место се наводи као трг, на којем се трговало сребром вађеним у околним рудокопима. Као и сваки трг Црнча је имала царину и 1440. помиње се Љубиша цариник. У Црнчи је највероватније постојао и самостан фрањеваца посвећен светој Марији. Фрањевцима је Радич Брајковић, звани Тепша, завештао 1441. године 10 дуката за мисе, а Симко Живатовић, који је био настањен у Зворнику, 1455. године оставио им је 6 перпера. Овом самостану даривао је 10 дуката 1464. године Паскоје Марота. Последњи Дубровчани помињу се 25. маја 1471. године, након чега их више није било. По доласку Турака настављен је рад у рудницама, али је место почело да пропада. Крајем XV века Црнча је била варош у опадању и бројала је око 100 кућа.³²⁷ Турци су 1488. донели посебан закон за рудник Црнчу.³²⁸

³²⁶ М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 71.

³²⁷ Г. Томовић, *Азбуковица*, 68.

³²⁸ N. Baldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris*, II, Paris – La Haye 1964, 213.

Следећи рудник у овој области била је Бохорина која се у документима први пут среће 18. јула 1415. године.³²⁹ Стара Бохорина била је на месту данашњег села Борине чије је име настало скраћивањем старог назива. Први помен Бохорине не значи да је она тада и настала, већ да је у то време у њој постојала развијена дубровачка колонија.³³⁰ Бохорина се у дубровачким документима након првог помена среће тек 1444. године, као и у наредне две. Укупан број конзулата у те четири године био је 28, од тога 1445. -17 конзулата и 1444. године – 8. У одлукама за формирање конзулата Бохорина се среће заједно са Сребреницом, Црнчом и Зајачом.³³¹ Дубровачка колонија у овом месту састојала се како од пучана, тако и од властеле. У месту је постојала царина коју су закупљивали Дубровчани, а 1445. године цариник је био Милан Кера.³³² У документима нема података о постојању цркве у овом месту, али постоји локалитет који се зове Црквина, као и њиве зване Подцрквине. Остаци старих радова и гробаља видљиви су и данас.³³³ Као значајно место Бохорина је за време Турака постала седиште нахије у оквиру Босанског санцака.³³⁴

Убрзо после Бохорине 27. јула 1417. године среће се рудник и трг Крупањ.³³⁵ У дубровачким документима Крупањ се среће до 1460. године и у том интервалу било је одређено 38 конзулата. Највише их је било 1449. године – 14 и наредне 1450 – 8 конзулата. У осталим годинама број конзулата био је 1 или 2.³³⁶ У одлукама за формирање конзулата Крупањ се најчешће среће са Зајачом (8 пута), Црнчом (6 пута) и Сребреницом (3 пута). Средњовековни Крупањ налазио се на месту савременог. У периоду од 1417. до 1460. године у њему се среће дубровачка колонија која је бројала више од 150 људи. Успон Крупања уследио је захваљујући рударској производњи и, још више, преради руде. Наиме, Крупањ је био идеално место за подизање топионица јер кроз њега протичу четири речице: Богоштица, Чађавица, Кржава и Брштица.

³²⁹ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије. Међусобна повезаност*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево, 1994, 93.

³³⁰ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, Прекинут успон, 8.

³³¹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 13-14.

³³² А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 491.

³³³ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 17.

³³⁴ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 53, 170.

³³⁵ А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће*, 20.

³³⁶ М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, 53.

Најмлађи рудник у овом крају била је Зајача, која се у документима среће тек 1445. године.³³⁷ Појава овог рудника у вези је са обновом Деспотовине и појачаном тражњом метала, пре свега сребра. Успон Зајаче био је доста брз, али је трајао и сувише кратко, свега око деценију и по. У том периоду за Зајачу је одређено укупно 104 конзулата. Највећи број конзулата био је 1446. године – 39, и 1445. – 26. Осим самостално Зајача се среће у одлукама за формирање конзулата и са другим местима, а најчешће са Црнчом (17 пута), Сребреницом и Крупњем (8 пута) и Бохорином (2 пута).³³⁸ Зајача се током XV века развила у урбано насеље захваљујући рударској производњи, али је у њој било и доста занатлија разних врста, преовладавају они који су се бавили тканинама и племенитим металима. О спољашњем изгледу можемо стећи тек приближну слику и то највише на основу сачуваних остатака. Зајача је имала своју тврђаву и испод ње подграђе у којем су живели трговци и занатлије. У утврђеном делу су, такође, биле куће („*chaха in borgo*“) у којима су живели Дубровчани са породицама. У средиште насеља налазио се трг на коме су се одигравали разни догађаји, а и неки сукоби су се одиграли на средини трга („*in mezo da la piazza*“). У близини трга је била царинарница, или како је у једном писму означена, „кућа цариника“ („*саха de li gabelotti*“), а око ње куће појединих дубровачких трговаца: Јована Гучетића, Ивана Младеновића, браће Николина и Јакова Цријевића. Не знамо да ли је у подграђу постојала црква, али ван њега, испод виси Кулиште постоји место које народ зове Црквина.³³⁹ Зајача је имала и своју посебну меру за фино сребро („*pondus de Хаiza*“). У турском попису из 1533. године бележи се као „Село Зајача рудник сребра“, када је имала само 13 кућа пореских обвезника. У каснијим пописима број кућа је био још мањи и не бележи се више као рудник.³⁴⁰

Северозападна Србија је била добро повезана са спољним светом, а и сама испресецана многим путевима. Неки тргови, па можда и Ваљево, бар делимично, дугују за свој настанак чињеници да су се налазили на раскрсници путних праваца. Пут који је повезивао стару Бохорину са Зајачом, преко превоја у данашњем селу Горња Борина, дугачак је свега шест километара, што сведочи да су се два рудника, у којима су постојале дубровачке колоније, налазила, такорећи, један поред другог. Зато су,

³³⁷ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 93.

³³⁸ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 18-20.

³³⁹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 32-33.

³⁴⁰ А. Handžić, *Rudnici u Bosni*, 30.

дакле, средњовековни рудници и тргови овог краја били веома добро међусобно повезани.³⁴¹

Такозвани заједнички конзулати показују да су Зајача, Црнча, Крупањ и Бохорина, заједно са Сребреницом, чинили једну привредну целину. Трговци су само више боравили у једном месту, а у осталим су имали разгранате послове. Најмање заједничких конзулата имало је Ваљево, што се слаже са чињеницом да је било некако најусамљеније, географски удаљеније од осталих рудника северозападне Србије. У његовој непосредној близини није било развијених рударских и трговачких насеља, док су Зајача, Бохорина, Црнча и Крупањ налазили просто једно уз друго. Зато није ни чудо што је у њима било више заједничких конзулата него у било ком другом крају Деспотовине. На пример, доста ретко је одређивана једна, те иста, комисија за Приштину и Ново Брдо, понекад и Јањево, или за Београд и Смедерево, али никада тако често као за места у северозападној Србији.³⁴²

Бенко Котруљевић је био угледан трговац и цариник у Сребреници, а Павле, његов слуга, пошто се ослободио тог положаја, почео је да тргује у Сребреници и Сасама, али и у Зајачи, Црнчи, Крупњу и Ваљеву. Једном је био тужитељ у Зајачи, а шест пута тужена страна у местима Подриња, што значи да није могао да измирује дугове. Његов пример показује да руднике и тргове северозападне Србије нису повезивали само крупни трговци, већ и ситан свет, који се упуштао у трговину, узимајући робу или новац на кредит.

Сва места у северозападној Србији била су изузетно тесно повезана са Сребреницом. Тешко је наћи трговца који је у њима трговао а да није радио и у Сребреници. То се, пре свега, односи на Црнчу у којој су сви најистакнутији трговци били, у исто време, и најпознатији пословни људи у Сребреници. Томе је доприносило и мало растојање између ова два места. Зајача је била мало самосталнија, али и за њу важи исто што и за Црнчу. Бохорина је била мали рудник и место које се развило захваљујући близини Сребренице. Крупањ се јавља у историјским изворима у вези са суђењима у Сребреници у периоду од 1417. до 1435. године, када је у њој одржано 28 суђења људима из Крупња, што значи да је његова мала колонија била судски зависна

³⁴¹ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 95.

³⁴² М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 97.

од колоније у Сребреници.³⁴³ Од 1431. до 1454. године у 22 суђења одржаних у Сребреници као дужници се јављају пословни људи из Ваљево.³⁴⁴

Заиста, не може се наћи послован човек који је радио само у једном месту. Каква је била међусобна повезаност места у северозападној Србији види се из једног примера: дубровачка влада је 27. јуна 1418. године образовала комисију да суди Матку Величковићу који се налазио у граду Мачви.³⁴⁵ Истовремено је одредила да се Матко тражи и у Крупњу, а сами чланови судског већа, конзул Љубиша и Радинко и Прибат, „судије које станују у Крупњу“ нису ни живели и Мачви.

Мада се из једне тужбе поднете августа 1424, посредно може закључити да је у Крупњу постојао деспотов суд, из оскудне и фрагментарне дубровачке грађе не може се ништа рећи о уређењу средњовековних места у овом крају.³⁴⁶

Тргови северозападној Србији у чијој непосредној близини није било рудника били су Дебрц, Мачва и Ваљево. Дебрц се помиње као место столовања краља Драгутина после повлачења са престола Србије, али као трг је поменут тек 1428 -1429. године када га је деспот Ђурађ потврдио челнику Радичу и у њему панађур који се о светом Пантелејмону одржавао у овом месту.³⁴⁷ О тргу Мачви постоји један дубровачки податак од 2. јуна 1313. године када се Мачванска бановина налазила налазила у поседу краља Драгутина. Тога дана је у Малом већу у Дубровнику изабран за конзула дубровачких трговаца и људи у Мачви Marin de Cherpa (*factus fuit consul mercatorum et hominem de Ragusio qui sunt et mercantur in Mazona et in partibus illis*).³⁴⁸ Трг Мачва се помиње и у документу од 29. октобра 1319. године када га је краљ Милутин дао у закуп („*mercati de Месоа*“), али се исте године помиње и као „*castrum Macho*“.³⁴⁹ Као утврђење (*castrum*) бележена је и у каснијим бројним документима.³⁵⁰ Али ово није и најранији помен Мачве као области. У једном испитивању о чудима свете Маргарете, кћи краља Беле IV, вршеном 1276. споменута је монахиња Маргарета *quondam filia*

³⁴³ М. Спремић, *Крупњак*, 114-117.

³⁴⁴ М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 214-221.

³⁴⁵ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 102.

³⁴⁶ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 105

³⁴⁷ *Споменик III*, 3; *Законски споменици*, 335.

³⁴⁸ *Monumenta ragusina*, I, Zagrabiae 1863, 28.

³⁴⁹ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, VIII, 543.

³⁵⁰ М. Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, 105.

domini Gulilelemi ducis de Maconia.³⁵¹ Године 1346. Мачва се, поред других места у тадашњој Србији и поред Београда и Голупца, помиње да има трговачку насеобину (castra seu villas), и у вези с њом католичку парохију.³⁵²

Одавно је познато да се име Мачве са тврђаве пренело на њену околину, а затим и на подручје банова чије је првобитно седиште било у тој тврђави.³⁵³ Остаци града Мачве нису идентификовани на земљишту, положај града је још увек непознат. Данас знамо сасвим сигурно да је град био на обали Саве, да је имао пристаниште, којим је угарска војска морала овладати да би освојила град.³⁵⁴ У XV веку овај трг је био у опадању што видимо по томе да судије одређене да воде поступак 1418. године већ нису живеле у овом месту већ у Крупњу.

Ваљево се као насеље помиње у последњој деценији XIV века, али је његов настанак свакако био раније. Може се претпоставити да је место постојало још у време владавине екс краља Драгутина овим областима. Први помен Ваљева је у документу од 18. марта 1393. године у коме се помињу отац и син Бокчин и Петко, кожари, односно крзнари који су радили у Ваљеву. Они се помињу у још једном документу из исте године у коме се види да су влаху Костадину Радојевићу из катуна Мириловића дали 50 перпера.³⁵⁵ Ваљево се среће још три пута у документима из 1398. године: 9. априла, 8. октобра и 30. новембра. Сва три писма су карактеристична по томе што се у њима помињу Турци који су трговцима и осталом народу у околини Ваљева већ стварали одређене проблеме. У писму од 9. априла помиње се Никола Гучетић који је из турског ропства откупио свештеника Петра Суму. Турци су главни разлог и за упућивање два писма од 8. октобра и 30. новембра, које је дубровачка општина послала кнегињи Милици и њеним синовима тражећи од њих да се заузму за дубровачке трговце које су Турци ухватили у Ваљеву и узели им 5000 овнова. Дубровчани кажу: „...за светопочившег кнеза на вери господства му множество наших трговац доходили су и с велицем имањем стојали и велико време у владању господства ви и паке слободно походили

³⁵¹ С. Ђирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, ПКЈИФ, књ. LXXIV, свеска 1-4 (2008) 5.

³⁵² А. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*, t. I, Zagreb 1875, 216; Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus*, vol. XI, Zagreb 1913, 264-265; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3-4 (1953),

³⁵³ О Мачви детаљно М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78-92.

³⁵⁴ С. Ђирковић, „Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја, Ваљево – постанак и успон градског седишта, Ваљево 1994, 61

³⁵⁵ М. Исаиловић, *Ваљево - постанак градског средишта*, 31.

нимким невзбранено...³⁵⁶ Први подаци о Ваљевоу говоре о месту и области у којој се становништво бавило сточарством, а таква ситуација је била и у годинама пред пад у турске руке. У деценији пред пад у Ваљевоу се помињу дубровчани који су се бавили кожарством и израдом клобука, за шта је била потребна вуна и кожа (крзно), 9.³⁵⁷ Треба поменути да су и први поменути дубровачки трговци у Ваљевоу Бокчин и његов син Петар били су кожари, одн. крзнари. Сточарство је као привредна грана омогућавало онима који се њиме баве производњу више производа, од сточарских производа сира и млека, преко меса до коже, вуне, длаке и рогова. Помен Ваљевоа као сточарског краја у дугом временском периоду говори о рентабилности и успешности ове производње у овој области. Ови подаци говоре и да је Ваљево, иако се развило између бројних рударских тргова и рудника, било значајан снабдевачки центар, вероватно и ових места, а не трг на коме се трговало производима ових рудника.

Међутим, Ваљево није било само сточарски крај већ исто тако и земљораднички, тј. у области овог трга производиле су се и разне врсте житарица. Из турских пописа из XVI века можемо уочити структуру давања, и према томе, и производње. На примеру села Брест које је 1528. године било највеће у ваљевској нахији видимо да су житарице равномерно распоређене у структури дажбина: јечам 23%, зоб 19%, сумјесица 13%, просо 13%, пшеница 9%, на сва остала давања отпадало је 22%.³⁵⁸ Ови подаци нам говоре да је Ваљево било извор снабдевања пољопривредним производима великих потрошачких центара какви су били рударски тргови на широком простору од Смедерева на истоку до Сребренице на западу и од Рудника на југу до Београда на северу. Пољопривредни производи овог краја преко ваљевског трга доспевали су на друге тргове, па и до Дубровника.

Ваљево је у попису из 1528. године забележено као село са 48 хришћанских домаћинстава, 23 самца и 5 баштина и муслиманским џематом од 27 кућа. У ово време Ваљево се не бележи као пазарно место. Напредак се осетио у наредним годинама па у попису из 1560. године Ваљево је забележено као касаба са 5 муслиманских и 1 хришћанском махалом у којима је било 293 муслиманских и 51 хришћанско

³⁵⁶ М. Пуцић, *Споменици српски*, књига прва, Београд 2007², 17.

³⁵⁷ Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3-4 (1953)

³⁵⁸ Е. Миљковић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, 153-156.

домаћинство. У то време Ваљево је било пазарно место које је на име тржне таксе плаћало 4000 акчи.³⁵⁹

Успон Заслона свакако стоји у вези са ницањем многобројних тргова широм Србије. У XV веку настао је у нас читав слој насеља који је, по свом типу, лежао негде између села и града. Била су то у ствари сеоска насеља која су, захваљујући улози у робној размени, добила известан правни положај, и често – део новог, трговачког и занатлијског становништва. Те нове тргове убрзо су потражили приморски трговци, врло способни да открију места која пружају повољне шансе трговачком раду. Није отуда нимало чудно што је и први помен Заслона, у историјском извору, везан за једног дубровачког трговца и његову парницу против његовог земљака (1454).³⁶⁰ Следеће године у попису једног дубровачког трговца наводи се и Nicola conte di Haslon,³⁶¹ што потврђује тип насеља, јер су тргови, као и вароши, имали свога кнеза. Ово су први помени Заслона у историјским изворима, али насеље и трг су постојали и раније.³⁶² Дубровчани су овамо лако залазили, јер су већ одавно имали своја трајна боравишта у рударским насељима србијанског Подриња. Заслон је тих година толико познат да се у повељи из 1458. године положај села Димковци одређује на тај начин што се каже да је „*конь Заслона*“.³⁶³ Заселак и село Димковци Богдана Чокеше било је тада повељом босанског краља Стефана Томаша дато великом логотету Стефану Ратковићу.³⁶⁴

Заслон је падом у турске руке добио другу улогу. Како се нашао готово на самој граници Турци су му наменили улогу пограничне тврђаве, па су 1470. године почели са изградњом утврђења, чија је егзистенција свакако обезбеђена од 1471. године.³⁶⁵ Утврђење је било саграђено од земље и дрвета, имало је девет кула начињених од великих храстових трупаца. Савременици су разликовали спољну и унутрашњу варош, као и тврђаву у ужем смислу речи – цитаделу. Наведене делове

³⁵⁹ Е. Миљковић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, 157.

³⁶⁰ А. Веселиновић, *Дубровачко мало веће*, 595.

³⁶¹ М. Динић, *Западна Србија*, 25 (=Српске земље у средњем веку, 49).

³⁶² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 99.

³⁶³ F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 157.

³⁶⁴ О поседу Стефана Ратковића вид. С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија, историја, култура, уметност, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 29. септембра у Крушевцу и 30. септембра 2007. године у манастиру Наупаре, ур. проф. др С. Мишић, Крушевац 2007, 7-19.

³⁶⁵ *Шабац*, 95.

одвајали су опкопи, канали, дубоки јаркови и рукавци Саве. Утврђење је у целини било нека врста већег острва, опкопима и каналима издељеног на мања. (23) О значају подигнутог утврђења говорио је тадашњи деспот и прослављени ратник Вук Гргуревић – Змај Огњени Вук. Он је говорио да се султан хвали како му је ово утврђење десно око и како ту држи ногу под грлом хришћанима, одатле може у коју хоће земљу да провали (у Славонију, Хрватску, Крањску, Корушку, Штајерску и друге земље „горњих крајева“). Са гледишта повољности тврђава Заслон је била повољнија и од Смедерева, одакле се могло провалити само у „доње крајеве“ Угарске. Провале у Срем су уследиле већ 1472. године, када је похватано бројно робље. Становници Заслона живели су, међутим, у миру заштићени бедемима и јаком градском посадом. Становништво није било малобројно, како се може закључити из постојања две вароши, међутим, трговина, као некадашње битно обележје насеља било је у опадању и чак замрло због ратних дешавања. Променом функције насеља, промењено је и његово име. Изградњом тврђаве Заслон је назван Шабац, називом нејасног значења, мада се и првобитно име употребљавало још неко време – све до дубоко у XVI век.³⁶⁶

Краљ Матија је опсаду Шапца започео 12. јануара 1476. године. Опсада је трајала 33 дана и заузети су спољашња и унутрашња варош. Град је заузет 15. фебруара 1476. године. Након освајања у Шапцу је смештено седиште истоимене бановине, која је основана најкасније до 1491. године.³⁶⁷ Шабац је поново пао у руке Турцима 1521. године, када је највероватније основана шабачка нахија, посведочена 1528. године.

Средњовековни тргови северозападне Србије развили су се захваљујући рударској производњи и трговини, али и томе што су се налазили у најудаљенијем делу Србије, на супротном крају од правца надирања турске војске. Сребреница, у чијој су се сенци развијали, била је поштеђена опсада које је преживело Ново Брдо, што јој је омогућило да се развија највише од свих места у Деспотовини пред њен пад, али и да привредно уздиже и остала места у својој регији.

³⁶⁶ *Шабац*, 96-97.

³⁶⁷ *Шабац*, 102-104.

V.3 Тргови на местима караванских станица

Трговина у Србији током средњег века одвијала се караванима због путева лошег квалитета који нису дозвољавали другачији пренос робе. Путеве из времена Римљана Срби нису довољно користили током средњег века. Главна препрека била је у томе што су се велике путне комуникације, као што су биле *via militaris* и *via egnatia*, налазили на периферији српске државе и касно су у њу укључене. Ови, као и остали путеви изграђени од стране Римљана, прављени су с одређеним циљем и готово да се нису могли користити у процесу трговине која је ишла из правца приморских градова, највише Дубровника и Котора, у унутрашњост Србије. Приобалне градове је од Србије и Босне одвајао ланац динарских планина који је отежавао комуникацију. Путеви преко ових планина били су стрми, уски и неодржавани, што је још више отежавало њихово коришћење. Таквим путевима, још од доласка Словена, најчешће су се кретали влашки сточари у потрази за бољом испашом, па су их они најбоље и познавали. Развојем трговине власи ће, због познавања путева и поседовања коња за пренос робе, преузети на себе улогу посредника, односно преносника робе. Услед недостатака извора не може се утврдити када су власи овим почели да се баве, али се може претпоставити да је то било од оног тренутка када је трговина између приморја и унутрашњости почела да поприма значајније размере. Влашком посредништву у трговини претходи набавка соли у приморју, што их је и квалификовало за тај посао. Као власници бројне стоке власи су морали, и пре него што је трговина постала значајна привредна грана, да купују со у приморју и транспортују је у унутрашњост. Ово искуство им је омогућило да касније, када трговина узима све више маха, преузму у потпуности пренос робе. Учешће влаха у овоме, због недостатка извора, сасвим сигурно се може наслутити тек од последње четвртине XII века, а јасно може да се прати од краја XIII века, од када су сачуване дубровачке архивске књиге.³⁶⁸ Број уговора склопљен с власима о преносу робе расте како се иде дубље у XIV век да би врхунац достигао у првим деценијама XV века.

За развој Дубровника и других приморских градова заслужна је трговина коју су становници овог града обављали са залеђем. У почетку је она била прилично мала,

³⁶⁸ М. Динић, *Дубровачка средњевијековна караванска трговина*, Из историје средњег века, Београд 2003, 688.

делимично оријентисана на море, али временом ће копнена трговина постати најзначајнија делатност. Дуго су Дубровчани истицали значај своје поморске трговине, али, како каже Ј. Тадић, њу треба одвојити од поморства, тј. новчаних улагања у трговачке бродове, њиховим управљањем, коришћењем и рентабилношћу.³⁶⁹ Дубровчани ће тек са доласком Турака и појавом опасности на путевима у унутрашњости почети да се више окрећу поморској трговини, па су у преговорима с Турцима истицали како је њихова трговина на копну тек $\frac{1}{4}$ у односу на $\frac{3}{4}$ колико је била на мору. Земље са којима су трговали биле су, пре свега, Србија и Босна, али су њихови трговци стизали и до Бугарске, Румуније и Угарске. Међутим, робу у ове удаљене земље, па чак ни до свих места у Србији и Босни, нису преносили исти они који су је преузимали у Дубровнику, већ је на путу долазило до промене преносника. Каравани су из Дубровника долазили до области Лима и (Горње) Дрине, где су робу преузимали други преносници који су је односили до наредног или крајњег одредишта. Од око три стотине уговора склопљених са власима о преносу робе, колико их је у Дубровнику видео Михаило Динић, само пет се односи на пренос робе до крајњег одредишта, и то по један до Трговишта, Рудника и Ариља и два до Сјенице.³⁷⁰ Сви остали који су ишли према Србији завршавали су се на Дрини до Вишеграда, или на Лиму. Управо на том простору, месту промене преносника, настаће караванске станице, од којих ће добар део прерасти у тргове и насеља.

Прво место које се помиње у српским документима након Брскова, а које говори о постанку караванских станица, јесте Сенице. Налазило се на простору данашње вароши Сјеница, међутим, први помен у повељи од 13. августа 1252. године говори о жупи, а не о тргу. Као трг и караванска станица среће се 1360. године када је цар Урош, 26. септембра, издао повељу Дубровчанима.³⁷¹ Овде је и султан Мехмед II Освајач примио Дубровчане 7. јула 1463. године.³⁷² Очигледно је да је на Сеницама била нека врста владаревог двора.³⁷³ Појави трга Сенице погодовао је положај овог места у на путу према северу Србије, где ће се, после Брскова, појавити први рудници на планини Рудник, а затим и у Подрињу. Ово је била нека врста алтернативе Брскову који је у почетку био трг и караванска станица за друге тргове у унутрашњости Србије.

³⁶⁹ Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, ЗФФБ X-1 (1968) 524.

³⁷⁰ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 689-690.

³⁷¹ *Повеље и тисма I-1*, 98-99.

³⁷² *Повеље и тисма I-2*, 241.

³⁷³ С. Мишић, *Жупа и нахија Сенице*, 32.

То потврђују повеље издате Дубровчанима у којима се дозвољава њиховим људима да бораве на Сеницама (повеља од 13. августа 1252. године) и у Брскову (23. августа 1254), плате царину (*доходак господски/краљевски*) и десетак од соли и после могу да иду на друге тргове у држави.³⁷⁴ Настанку караванске станице и трга погодовао је повољан положај на путу из Раса према Полимљу, Подрињу и даље Приморју. Повољан положај потврђује и постојање већег броја утврђења на овом простору, од којих је најближе, и практично зачетник насеља, утврђење Вр(х)сенице, чије је постојање потврђено у раном средњем веку.³⁷⁵

Осим ових места на којима су се смењивали преносници на путевима којима се преносила роба настале су и друге караванске станице: места на којима су се каравани одмарали и на којима би ноћили. Временом су се та места усталила, како због свог повољног положаја, тако и због чињенице да је караван натоварен робом током дана могао прећи одређено растојање које је у истим временским приликама било исто, па се и место одмора поклапало. Ако су се та одморишта налазила на раскршћу путева био је то разлог више да на том месту настане караванска станица и из ње насеље.

Простор Полимља и горње Дрине био је место где је настала прва српска држава и баштинско исходиште династије Немањића.³⁷⁶ То потврђују неки од најстаријих црквених споменика подигнутих од стране припадника ове породице. На Лиму се срећу цркве и манастири чији су ктитори тројица од браће Немањића, Завидиних синова, или њихови потомци. Тихомиров син Првослав, каснији архиепископ Сава II, саградио је у Будимљи цркву Светог Ђорђа (Ђурђеви Ступови). Низводно одатле, у селу Прушка Вас, Мирослав, захумски кнез и Немањин брат, саградио је манастир Светог Апостола Петра „на Лиму“. Само нешто мало ниже, где се река Бистрица улива у Лим, Стефан Немања је саградио цркву Свете Богородице Бистричке, а даље низ Лим његов унук и Вуканов син Димитрије, у монаштву Давид, саградио је цркву посвећену Богојављењу, касније по њему названа Давидовица.³⁷⁷ Северније од

³⁷⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 188, 213.

³⁷⁵ М. Поповић, В. Бикић, *Врсенице, касноантичко и српско раносредњовековно утврђење*, Београд 2009, 126 сл.

³⁷⁶ Вид. С. Ђирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање, Београд 2000, 21-29; М. Благојевић, *О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 10-13.

³⁷⁷ Б. Кнежевић, *Цркве и манастири у средњем Полимљу*, Милешевски записи 2, Пријеполје 1997, 76-77; М. Љубинковић, *Археолошка ископавања у Давидовици*, Саопштења IV, Београд 1961, 113-123.

овога и даље низ Лим други Немањин унук, Стефанов син Владислав, подигао је манастир у жупи Црна Стена. Концентрација задужбина Завидиних потомака на обалама Лима потврђује да су овде имали своје баштине, јер нам повеље из каснијих времена јасно сведоче да је дародавац могао поклањати само оно што је било у његовом власништву.

Ово нису били једини манастири и цркве на овом простору, било је и других чији су трагови нестали или у рушевинама и чији се ктители не знају, али и ови побројани, њихов број и густина потврђују развијеност овог простора при крају раног средњег века, што потврђује и територијално-управна организација ових области која се може пратити готово од самог настанка државе Немањића. У периоду од XII до XIV века Полимље се делило на жупе, иако се овај термин среће тек средином XV века и то да означи области које данас спадају у Средње и Доње Полимље. У Горњем Полимљу, у изворишној области Лима, постојала је жупа Плав, низводно од ње жупа Будимља, која је такође припадала Горњем Полимљу.³⁷⁸ Северније од Будимље у Средњем Полимљу налазиле су се жупе Лим, Љубовића и Црна Стена,³⁷⁹ а даље у Доњем Полимљу жупа Дабар. Осим жупске постојала је и црквена подела на две епархије: Будимљанску и Дабарску.³⁸⁰

Развијености ове области доприносила је трговина међународног карактера која се одвијала преко ових области, а своје место има и река Лим која је била велика препрека трговцима за даљи пут. Прелазак преко реке био је повезан са разним тешкоћама и опасностима због чега су постојали покушаји да се они превазиђу. Кад год су то услови дозвољавали реке су се прелазиле на повољним местима, тамо где су биле најшире и самим тим најплиће, а матица најспорија. Та места су се називала брод, а прећи реку – бродити реку (у енглеском језику термин за ту појаву гласи ford, а на немачком furt – због чега насеља настала на прелазима река у овим земљама у свом имену имају ову реч). Међутим, прелазак није увек био једноставан и могуће, посебно

³⁷⁸ С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15-16 новембар 2000, Београд 2003, 75-77; Г. Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи 5, Пријеполје 2002, 63-75; М. Премовић, *Жупа Будимља у средњем вијеку*, Одбрањен магистарски рад на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву, Пале 2010.

³⁷⁹ Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15-16 новембар 2000, Београд 2003, 47-63; Г. Томовић, *Жупа Црна Стена*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 14, Пријеполје 1992, 161-171.

³⁸⁰ С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, 78-82.

код великих река. У тим случајевима градили су се мостови и постављале скеле којима се прелазило с једне стране обале на другу. Такав прелазак, међутим, подразумевао је плаћање одређених дажбина поседницима који су држали та места. Тако је и богатство Немањиног унука, Вукановог сина Димитрија – Давида, потицало од баштине која се налазила на потесу где се данас налази место Бродарево, које је име добило по томе што се Лим на том месту бродило – прелазило.³⁸¹ О богатству Давидовом знамо из више докумената похрањених у архиву Дубровника. Сачуван је његов уговор склопљен са дубровачким мајстором – каменарем Десином де Риса о изградњи цркве у месту Бродарево за 150 солида.³⁸² Црква је касније по њему прозвана Давидовица. Богатство овог Немањића потврђује и поклад који је он чувао у Дубровнику³⁸³ и који је подигао приликом свог боравка у Светој земљи.³⁸⁴

Да је прелазак преко Лима био добар извор прихода потврђује и податак да је кнез Мирослав подигао мост на овој реци и приложио га својој задужбини манастиру Светог Апостола Петра „на Лиму“. Мост и приход са њега манастиру је обнављајући украдену повељу потврдио и Урош I заједно са архиепископом Арсенијем.³⁸⁵ Повељом хумској епископији смањен је напола приход манастира Светог Петра од мостарине на Лиму.³⁸⁶ Увиђајући да су приходи од оваквих места велики почеле су настајати нове царине на местима на којима их раније није било. Дубровчани су због овога жестоко протествовали па је цар Душан укинуо новонастале царине (у Требињу), на путевима и мостовима.³⁸⁷

Полимље се по распаду српског царства нашло у пограничној зони према Босни. Та чињеница, велика река коју је требало прелазити, бројни манастири и цркве била су места до којих су долазили каравани из приморја, на којима су прелазили Лим, одмарали се и вршили претовар робе. Управо на тим местима у долини Лима настале су караванске станице из којих су настала многа насеља. Формирању насеља претходило је окупљање и одседање трговаца у близини манастира, за шта је разлог, не

³⁸¹ Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15-16 новембар 2000, Београд 2003, 49-50.

³⁸² Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932, 65-66, бр. 143.

³⁸³ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, 76, бр. 192.

³⁸⁴ К. Лиречек, *Споменици српски*, Београд 2007², 21-22.

³⁸⁵ *Chil. II*, 379, р. 58-60.

³⁸⁶ Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, 53.

³⁸⁷ *Повеље и писма I-1*, 59-64, бр. 60.

једини, био сигурност коју су им пружали. У близини цркава и манастира трговци су се окупљали и због панађура који су се одржавали о манастирским славама. Управо на овом простору помиње се први пут прослављање манастирске славе.³⁸⁸ У повељи манастиру Светој Богородици Бистричкој налаже се меропсима да о „**Госпождиноу днѣви**“ (празник Велике Госпојине 15. августа), коме је иначе манастир био посвећен, дају јагњетину, хлеб и пиво, из чега произилази да је манастирска слава прослављана на свечани начин уз велики број гостију. Исто је важило и за Божић.³⁸⁹ Окупљања људи око манастира за време ова два празника сваке године били су прилика и трговцима да изнесу своју робу. То појављивање сваке године прерасло је у панађур, који се око појединих манастира окупљао и трајао више дана.

Мада у овој повељи немамо помен панађура очигледно је да се ради о његовом зачетку и у Србију ће тек продети с југа из византијских области. Панађур је позајмљеница из грчког језика од речи *πανηγυρις*, која је у изворном облику имала више значења, али се њихов број у српском језику смањило и свео на окупљање већег броја људи, сабраних поводом прослављања светитеља или празника којем је црква посвећена.³⁹⁰ Иако је организован у близини цркве и поводом црквеног празника панађур је имао и световне карактеристике које чак и преовладавају, а везане су за одређене привредне активности, пре свега трговину, али и забаву, које баш и нису биле у складу са прокламованим верским учењем. То говори о коренима ове манифестације. Порекло панађура је још из прехришћанског периода и проистекло је из окупљања око појединих храмова и одређених места. И Нови Завет бележи случај да је Христос истерао трговце из јерусалимског храма. Од тога проистичу све касније забране трговцима да своје активности обављају у цркви и порти. Забрана таквих активности ушла је и у одлуке Трулског сабора којима се стриктно забрањује употреба цркве и њених просторија за трговину.

Иако је проистекао из прославе празника цркве панађур је рано попримио и одлике профаног, а оне су се односиле на организовање забаве и трговине. На панађур су поред посетилаца литургије долазили и трговци из удаљених места, групе артиста, забављачи разних врста, али и тадашњи полусвет. Црква се томе строго противила

³⁸⁸ М. Благојевић, *О аграрним односима*, 16.

³⁸⁹ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 30; *Зак. споменици*, 590-591 (скараћено).

³⁹⁰ *ЛССВ*, 488 (С. Ћирковић)

настојећи да искорени те обичаје, али безуспешно, како у Византији, тако и у Србији. Представа Христос истерује трговце из храма такође је нашла места у живописима многих храмова у Србији. Безуспешност ограничавања световних активности током трајања панађура била је повезана са световном заокупљеношћу зарадом.

Сматра се да су Срби дошли у контакт са панађуром у време када су српске земље потпале под византијску власт у време Василија II Бугароубице. Историјска грађа о њима у нашим изворима веома је оскудна и једнострана и углавном се односи на поседовање и приходе са панађура. Управо су приходи са панађура били одлучујући да црква не истраје на њиховој забрани и свођењу на духовни чин. Уочавајући материјалну корист од одржавања панађура црква и владар су настојали да дешавања око њега сведу у законом регулисане оквире, а они су подразумевали плаћање законских такси и казни које су најчешће ишле манастиру. Изгледа да су овако добијени приходи били поприлични па владар настоји да обезбеди мир и слободан приступ свим заинтересованим. Гарантована је и сигурност робе која је доношена на панађур, а онај који би то реметио строго је кажњаван. Казна за ремећење реда била је на панађуру 500 перпера, а потезање мача кажњавало се као вражда.

Најранији помени панађура су из времена краља Милутина, али у његовој повељи манастиру Светог Ђорђа – Горга на Серави он се позива на првог ктитора манастира византијског цара Романа III Аргира (1028-1034) или Романа IV Диогена (1068-1071), који је још тада овом манастиру приложио село Брод, у њему трг који се одржавао недељом и панађур који је био 8. септембра.³⁹¹

Из Милутиновог времена имамо помен панађура као прилога манастиру Грачаница: **приложи кралеџство ми тръгъ панагирѣ**.³⁹² Краљ Стефан Дечански у повељи из 1326. године такође прилаже панађур цркви Свете Богородице Љевишке, који се одржавао такође 8. септембра, на дан рођења Пресвете Богородице.³⁹³ Одмах по ступању на престо слично је урадио и краљ Душан који 1332. године приложио цркви Светог Николе у Добрушти: **тръгъ оу Призрѣнѣ прѣдъ праздникомъ светаго Николи**, што је потврдио и 1355. године.³⁹⁴ Сличну привилегију цар Душан је учинио и

³⁹¹ Р. Грујић, *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, ГСНД 1, књ. 1, Скопље 1925, сматра да је у питању грешка и да је требало да стоји 3. септембар празник Светог Ђорђа (Ђурђиц).

³⁹² *Зак. споменици*, 636.

³⁹³ *Зак. споменици*, 640.

³⁹⁴ *Зак. споменици*, 718, 719.

својој задужбини манастиру Светих Арханђела, којима је уступио **трьгъ прѣдъ Сп(а)совѣемъ д(ь)немъ а дрѹги прѣдъ Архагг(е)ловѣемъ да се збира цр(ь)кви.**³⁹⁵ Прилагање панађура својим задужбинама наставили су и наследници на немањићком престолу. Тако је кнез Лазар манастиру Раваници уступио неколико панађура: на дан славе (Спасовдан) организован је „под манастиром“, на дан Светог Петра у Сталаћу, на пролећни празник Свете Петке на Дунаву и два панађура у Подгорици у Мачви на пролећни и јесењи празник Светог Ђорђа.³⁹⁶ Владар је могао приходе од панађура да приложи и неком световном лицу, као што је урадио деспот Ђурађ Бранковић који је челнику Радичу потврдио добра и приходе од трга Дебрца и панађур који се одржавао о празнику Светог Пантелејмона.³⁹⁷

Места у околини цркава и манастира где су одседали каравани, била су погодна и за одржавање панађура, временом су се усталила као караванске станице које су, даље, прерасле у тргове и насељена места. Број места на којима су каравани одседали и вршили претовар робе био је велик, али није се у свима од њих развило насеље. Има и таквих која се срећу у дубровачким документима али су се временом изгубила и данас се не може поуздано рећи где су била. Простор на коме је била највећа концентрација тргова насталих из караванских станица било је средњовековно Полимље (Средње и Доње), које је било значајна раскрсница путева. Полимље је у средњем веку обухватало ширу област око реке Лим, али само у њеном средњем и доњем току. Овим термином нису обухватане жупе из горњег тока Лима – Плав и Будимља, али јесте област Брезнице која се није налазила на Лиму већ на реци Техотини. У суседству овој била је област Дрина у горњем току истоимене реке кроз коју је ишао познати Дрински пут и чије су караванске станице имале исти развојни ток, али је њихов број био мањи због ранијег преласка под босанску власт и, донекле, неповољнијег положај у односу према Србији, где су рудници на Копаонику и Косову представљали главну покретачку снагу развоја.

Караванске станице у средњем веку обухватала су она места где су се појединци или организоване групе задржавали краће или дуже време. Постаје у Полимљу можемо, према сачуваним изворима: српским, дубровачким и которским, поделити у неколико група: 1) утврђени град са подграђем, 2) трг, као веће неутврђено насеље и

³⁹⁵ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, 100, р. 591-592.

³⁹⁶ *Зак. споменици*, 770.

³⁹⁷ *Зак. споменици*, 335.

сеоски трг, 3) црква или манастир са тргом, 4) места за одмор и претовар робе.³⁹⁸ Треба напоменути да је ова подела, као и свака друга, релативна, условљена готово сталним променама како врста станица, тако и њиховог појављивања, развоја и нестајања, што се не може увек испратити. Ми ћемо се, с обзиром на тему, осврнути на специфичности развоја тргова, без обзира да ли се развијају као посебна насеља или као манастирски и црквени тргови, с обзиром да су поједини, као Пријепоље на пример, могли почет као манастирски трг који се није налазио у непосредној близини манастира, па се временом развијали кроз више фаза до постанка самосталног насеља. С обзиром да је урбанизација сложен процес који је захватао сва насеља, чак и она која се не зову урбаним, делимично ћемо се осврнути и на њих, али о њима има доста мање података.

Најзначајније место и трг у Полимљу било је Пријепоље у жупи Црна Стена. Овде су се сусретала два најважнија пута који су из приморја ишли у централне српске области: Дрински и Језерски пут. Пријепоље је настало и развило се захваљујући манастиру Милешеви, што потврђује његов први помен забележен 1343. године када се бележи као трг манастира Милешева.³⁹⁹ Те године је у Дубровнику склопљен уговор о преносу 100 товара соли *ad forum Millesseva in loco dicto Prepolie*.⁴⁰⁰ Ово је био само један од тргова манастира Милешева и његови корени највероватније сежу до самог настанка манастира и његовог имања, иако за то нема директних потврда у дубровачким документима. Међутим, први уопште сачувани подаци о караванској трговини у Дубровачком архиву из 1278. и 1280. године односе се на влаха манастира Милешева који је изнајмио Дубровчанину Паскве Пикуларевићу 150 коња за пренос вина и робе за Брсково и сведоче на посредан начин да је манастирско имање било велико и као такво је свакако имало свој трг локалног карактера.⁴⁰¹ Пријепоље је у дубровачким документима XV века једном означено као *vorgo*, именицом којом су се означавала неутврђена насеља и тргови.⁴⁰²

³⁹⁸ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, Милешевски записи 8 (2009) 71.

³⁹⁹ М. Благојевић, *О положају становништва пријепољског краја у доба Немањића*, 227.

⁴⁰⁰ С. Ђирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 213.

⁴⁰¹ Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1980, 158.

⁴⁰² С. Ђирковић, *Пријепоље у средњем веку*, 214.

Наставши као манастирски трг, на повољном геостратешком положају и значајној раскрсници путева Пријепоље је било много више од караванске станице.⁴⁰³ Често је било место где се вршио претовар и одакле су нови каравани настављали са робом даље. Изгледа да су се поједини преносници због потребе посла насељавали у Пријепољу, као што је био случај са једним Дробњаком. И податак из 1313. године да је Milaticus di Millexeva продао у Дубровнику коња за 10 перпера, релативно значајну суму, говори да су се милешевски власи још у то време активно и самостално укључивали у трговину, што иде у прилог раном настанку Пријепоља.⁴⁰⁴ У првој фази коју можемо пратити преко трговачких уговора Пријепоље је било значајан трг соли, а у правцу њега касније иду и каравани натоварени мрчаријом и тексилом. Трговина сољу била је привилегија манастирског трга.⁴⁰⁵ Први Дубровчани насељени у Пријепољу бележе се у периоду 1365-1368. године. У литератури постоји мишљење да је развој Пријепоља ишао како је пропадало Брсково,⁴⁰⁶ иако су то два различита трга. Новија истраживања, пак, показују да је развој Пријепоља једно време текао упоредо са Брсковом, односно док је овај трг имао живе везе са Дубровником до седамдесетих година XIV века,⁴⁰⁷ али и да се тежиште караванске трговине од седамдесетих година XIV века преместило из Брскова на Тари у Полимље. Растом и развојем трговине у њу се укључује и домаће становништво од којих су најпознатији били породица Тоболчаревић, чији су појединци осамдесетих година XIV века примљени за дубровачке грађане.⁴⁰⁸ На основу презимена закључујемо да је настало на основу њиховог занимања – израђивача торби, кеса, а њихов пример сведочи и о код нас познатој појави прерастања занатлија у трговце.⁴⁰⁹ Значајан успон Пријепоље достиже у првим деценијама XV века. Б. Храбак сматра да се на примеру Пријепоља као трга могу уочити три фазе: у првој која иде до средине XIV века то је локални трг у коме преовладава

⁴⁰³ С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, 215.

⁴⁰⁴ Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 159.

⁴⁰⁵ Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 164.

⁴⁰⁶ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 308; Б. Храбак, *Пословни људи Полимља (1350-1700)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 252-253.

⁴⁰⁷ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1996, 10.

⁴⁰⁸ С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, 217; Р. Ћук, *Тоболчаревићи – Дубровчани пореклом из Пријепоља*, ИГ 1-2 (1996) 19-29; Р. Ћук, *Полимље у средњем веку: људи и послови*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 26-32.

⁴⁰⁹ Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 162.

неаграрна привреда; друга фаза је од средине XIV века до двадесетих година XV века када преовладава улога караванске станице и одредишта у караванском промету; трећа фаза траје једно столеће а почиње двадесетих година XV века. У овој фази долази до изражаја функција трговишта више него икада пре.⁴¹⁰ Развој Пријепоља у његовој најдинамичнијем периоду од средине XIV века до 1390. године може се пратити и на основу робе која је у њега допремана. Овај период се може поделити на две фазе: прва од 1366. до 1379. године када се у њега довози једино со, и друга фаза у годинама које следе, када се у Пријепоље довози мрчарија.⁴¹¹

Анализом трговачких уговора сачуваних у Дубровачком архиву Ђурђица Петровић је развој је развој Пријепоља у његовој тзв. другој фази (средина XIV – двадесете године XV века) дошла до следећих закључака. Постоје два периода у оквиру ове фазе. У првом који иде до 1390. године Пријепоље фигурира као манастирски трг, али са јаком тенденцијом да се развије у самостално трговачко насеље. Трговина на њему одвија се периодично у ритму великих црквених празника. У прво време, до 1379. године у њему се трговало једино сољу, а након овог времена другом робом, пре свега тканинама и мрчаријом, а со се више не помиње. Дубровчани су били одлучујући трговачки фактор, а у трговину се полагано укључује и домаће становништво које шаље своје кћери и синове да служе у Дубровнику и изучавају занате. Другу фазу (од 1390) карактерише самосталност трга у односу на манастир, а насеље Пријепоље се развило као трг (*mercatum*). Трговина у њему одвија се током целе године, али је трг регионалан, мањих могућности и не може се уочити његова посредничка функција између Дубровника и Србије. Дубровчани нису више преовладавајући трговачки фактор, већ је то домаће становништво које чак самостално набавља тканине у Дубровнику. У дубровачким документима може се уочити неколико развојних етапа Пријепоља које прати адекватна терминологија: *locus – forum – mercatum – borgo*.⁴¹²

Као и у другим случајевима и на примеру Пријепоља имамо ситуацију да је један трг повукао развој читаве области што се може пратити по појави других тргова у његовој ближој или широј околини. Тако се поред Пријепоља у Полимљу јављају и други тргови. Разлог за њиховог појављивање јесте била караванска трговина која је на

⁴¹⁰ Б. Храбак, *Пословни људи Полимља*, 236-237.

⁴¹¹ Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 160.

⁴¹² Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 157-172, посебно 164-165, 168-169.

овим просторима нашла повољна места за одмор и претоваре робе, али и Пријеполје је својим убрзаним развојем давало замах другим мањим трговима. Пријеполје су (и манастир Милешева) штитили утврђени градови Милешевски град, који се налазио око 2 km југоисточно изнад манастира Милешеве⁴¹³ и Ковин, који је био северно од Пријеполја, у атару села Џурово. Заштита коју је Милешевски град временом пружао манастиру Милешеву неспорна је, међутим, настанак овог града је спорна. И док поједини аутори сматрају да је град настао као заштита манастиру⁴¹⁴ има мишљења да је појава овог града тек после 1373. године када је ту успостављена граница Србије и Босне. Турци су заузели 1465. године и у њега сместили војни одред са заповедником (диздаром) његовим замеником и 22 војника.⁴¹⁵ Испод Милешевског града, који је постојао захваљујући манастиру Милешева и положају на траси Дубровачког пута, развило се и подграђе које се са две махале помиње у попису кадилука Пријеполје из 1572. године.⁴¹⁶ Подграђе је у другој половини XVI века стекло градски статус и у попису из 1572. године забележено је као касаба Милешевац.⁴¹⁷ Сличности има и са Ковином који је, поред Пријеполја, штитио и пут долином Лима и испод кога се развило подграђе, али о њему нема довољно података.⁴¹⁸ У попису из 1468/69. Пријеполје је забележено као трг – пазариште са 140 домова и 24 неожењена, а

⁴¹³ Д. Минић, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријеполје 1974, 103-104.

⁴¹⁴ С. Радојчић је приметио да се у сачуваним изворима не помињу манастирски бедеми (С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1971, 12). Познато је како су и други манастири, као нпр. манастир Светих Арханђела код Призрена, имали своја утврђења која су их штитила. У прилог тези да је град штитио манастир иде и помен града у латинским и италијанским исправама из средине XV века под именом Милешевски: Mileseuschii castello, castrum Mileschetsky, civitate Mileseuschii (М. Динић, *Земље Херцег Светога Саве*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 198-199. Име утврђења посредно указује не само да је град штитио манастир, већ и да му је за време Немањића и припадао (М. Благојевић, *О положају становништва пријеполског краја у доба Немањића*, 227-228).

⁴¹⁵ Х. Чар-Дрнда, *Прилог проучавању прошлости града Милешевца*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XI, Пријеполје 1986, 111-112.

⁴¹⁶ О. Зиројевић, П. Влаховић, *О насељима пријеполског краја у турском периоду и савременом добу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 8, Пријеполје 1981, 187.

⁴¹⁷ Х. Чар-Дрнда, *Прилог проучавању прошлости града Милешевца*, 113.

⁴¹⁸ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 76-78; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, 49-55; Д. Спасић, *Средњовековна утврђења средњег Полимља*, 82-83; Д. Минић, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријеполје 1976, 104-105.

манастир Милешево са 11 калуђера, односно домова.⁴¹⁹ Непуну деценију касније, у пописима нахије Милешево из 1475. и 1478. године Пријепоље се бележи као: сами пазар Пријепоље са 155 хришћанских кућа. Становништво се углавном бавило трговином и занатима, а у мањој мери и пољопривредом.⁴²⁰ Одмах после Пријепоља јављају се у изворима и друге караванске станице од којих су најчешће посећиване, према сачуваној дубровачкој грађи, биле Буковица, Бреза и Комарани.⁴²¹

Буковица је била трг који се у документима јавља пре Пријепоља. Први помен јој је био 9. маја 1329. године, али је њен настанак свакако ранији за неку деценију, што се види по присуству појединих дубровачких трговаца у њој наредне, 1330. године. Један од њих, Procul de Kasatica, среће се и 1344. године, али нам није познато да ли је у Буковици боравио стално или је само повремено долазио. И поред ових сазнања није нам познато где се налазио трг Буковица. Има више покушаја идентификације, али због недостатка потврде у документима положај овог трга остаје и даље неразрешен. Како се Буковица у документима јављала заједно са Пријепољем, Добрим Пољем и Равном сматра се да је била ниже низ Лим, на простору између Пријепоља, манастира Светог Николе у Бањи и Равног.⁴²²

Трг је најактивније радио, бар што се тиче домаћих трговаца, у шестој, седмој и осмој деценији XIV века, када ће престати да се јавља. У документима се поново среће у првим деценијама XV века, али не задуго 1407. до 1412. године. Буковица је, као и други тргови у овом крају, првенствено била трг сољу: познато је да је трговац из Буковице Маријан Торникијев био трговац сољу, коју је слао за овај трг, а у Дубровник је довозио робу која се извозила из ових крајева: восак, коже, крзна и друго.⁴²³ Изгледа да је у другој половини XV века у Буковици постојала мања дубровачка колонија, а могуће и црква.⁴²⁴

⁴¹⁹ Ђ. Д. Јоксимовић, *Нахија Милешева према првом турском попису 1468/69. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XVIII, Пријепоље 1996, 165.

⁴²⁰ Е. Мушовић, *Пријепоље и Милешево у путописима XVI и XVII века*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XIV, Пријепоље 1992, 288.

⁴²¹ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 13.

⁴²² Р. Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, 43.

⁴²³ Р. Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, 45.

⁴²⁴ У шестој деценији XIV века помиње се презбитер Никола де Гогел који је заједно са Мрђаном из Буковице узимао кредит у Дубровнику, Р. Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, 45.

Насупрот овом постоји мишљење да је Буковица била трг на месту где се данас налази мањи предео у западној подгорини планине Ковач, на десној обали реке Њехотине. По овом мишљењу трг настанак и развој дугује рударству, јер су се у његовој близини налазили рудници гвожђа Кржаве и други забележен у турским изворима као царски хас и пазарно место Чајниче. Поред Буковице помиње се и путна станица Раван, која би могла бити у истоименом селу, а оба насеља су била на старом путу који је из Фоче преко Чајнича и планине Ковач водио за Пљевља.⁴²⁵

У области Полимља налазио се и трг Брезница за чије постојање је везана једна дилема. Наиме, није спорно постојање области, односно жупе и реке Брезнице у средњем веку, али је спорно постојање места са овим именом. Константин Јиречек је сматрао да је Брезница старије име за Пљевља, које ће се јавити од XV века.⁴²⁶ Са овим мишљењем није се слагао Михаило Динић који је сматрао да је постојала само река и жупа Брезница, а да са сигурношћу не можемо рећи за место, које је касније названо Пљевља.⁴²⁷ Мишљење Константина Јиречека прихватили су Богумил Храбак и Десанка Ковачевић-Којић.⁴²⁸

Област Брезница помиње се крајем XIII века, а помена има и средином XV века, када се међу набројаним градовима херцега Стефана помињу утврђења *Cochangu in Brisiniza* и *Ravanscha Vbrisino*.⁴²⁹ Место Брезница према сачуваним изворима први пут се среће 1348. године када се помиње *Враун Bogdanovich de Bresnica*.⁴³⁰ Од овог тренутка па надаље можемо пратити задуживање домаћих трговаца у Дубровнику. Један од њих био је 1360. године Радич крзнар што указује да средином XIV века у Брезници постоје услови за развој занатства. Последњи помен Брезнице у XIV веку био је 1390. године, док се у XV веку јавља још два пута 1423. и 1426. године.⁴³¹ Управо у то време (1423. и 1429. године) јавља се и назив Пљевља, када је, по мишљењу Б.

⁴²⁵ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 80-81.

⁴²⁶ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 287, нап. 246, 290; К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1990, 68.

⁴²⁷ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 200, 201, 241.

⁴²⁸ Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима*, ИЗ 1-2 (1955) 7-8; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 111.

⁴²⁹ Г. Чremoшник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932, 158; М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 200-201, 241.

⁴³⁰ Р. Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, 40.

⁴³¹ Р. Ћук, *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи*, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1990, 58.

Храбака, дошло до промене, одн. преовладавања имена Пљевља уместо Брезнице. У почетку су оба имена постојала упоредо, али временом ће, од тридесетих година XV века превладати име Пљевља.⁴³² Као сличне примере за наведену акцију промене имена Храбак наводи Оногошт – Никшић и Врсиње – Зупци, међутим, Гордана Томовић сматра да се то не може рећи и за Брезнице – Пљевља. Ова места су неко време с краја XIV века постојала упоредо, док није превладао нови трг у Пљевљима. Сличног мишљења је и Сима Ћирковић који сматра да није могуће да је Брезница дала име области а заузимала је периферан положај у њој. Он даје неколико положаја на којима би могао бити стари трг Брезница.⁴³³

Успон Пљеваља започео је тридесетих година XV века, када све већи број Дубровчана послује у овом месту, а и домаћи људи све чешће подижу кредите.⁴³⁴ Захваљујући томе Пљевља постају значајно трговачко место које се може мерити са Пријепољем.⁴³⁵ Ипак, подаци о Пљевљима као караванској станици изузетно су ретки: срећу се само два, један 1423. и други 1433. године.⁴³⁶ Активност трга у Пљевљима појачава се након ослобађања деспотовине 1444. године када овим путем пролази већи број трговаца, међутим, они су често предмет напада и пљачки о чему постоје њихове тужбе у Дубровнику.⁴³⁷ Пљевља су Турци заузели 1465. године након чега су завели ред на овом важном трговачком путу према Дубровнику. Дубровчани се срећу у Пљевљима и касније, а један од познатијих трговаца друге половине XV века који је боравио у овом месту био је Циван Припчиновић. Највише је извозио црвац, олово и сирову свилу. Тада Пљевља постају значајан трг црвцем. Доласком Турака никако не губе на значају, већ настављају напредак који је при крају XV века већи него у време српских владара.⁴³⁸ Током XV века у овој области помињу се два града: Кукањ и Равански,⁴³⁹ и док се за први тачно зна где је био, питање убикације другог града је спорно. Град Кукањ се налазио западно од Пљеваља, на левој обали Ћехотине, по

⁴³² Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима*, 7-9.

⁴³³ С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, 76-78; Г. Томовић, *Брезница*, нап. 73, 16.

⁴³⁴ Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима*, 2, 12-13, 25; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, 111.

⁴³⁵ Б. Храбак, *Пословни људи Полимља*, 237.

⁴³⁶ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 16.

⁴³⁷ Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима*, 13-15.

⁴³⁸ Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима*, 25.

⁴³⁹ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, 252.

освајању ових крајева тек је добио на значају када је по њему названа нахија која је обухватила бившу област Брезнице.⁴⁴⁰ Кукањ је имао подграђе које поред Пљеваља није успело да се развије у веће насеље, иако су у њему средином XV века боравили дубровачки трговци.⁴⁴¹ Град Равански би по Михаилу Динићу могао да буде у атару села Равно, које се налази северно од Пљеваља, путем који уз Устибарску долину води ка месту Рудо, али убикација није сигурна.⁴⁴² Нахија Кукањ први пут се помиње у сумарном попису Босанског санџака 1469. године, када су Пљевља забележена као трг са 72 куће и 23 нежењена мушкарца и приходом од 6000 акчи. У домаћој историографији узима да је једна породица бројала 6 до 8 чланова, па је у Пљевљима 1469. године било између 465 и 599 становника.⁴⁴³ Крај је наставио да се развија па у наредном попису 1476/7. године Пљевља имају 101 кућу и 12 нежених и приход од 9160 акчи. Тренд раста трга наставио се и у XVI веку па у попису из 1516. Пљевља имају 150, а 1570. године 195 кућа, када се први пут бележе као касаба.⁴⁴⁴ Одмах по освајању било је предвиђено, и у ту сврху купљена земља, да се од Пљеваља направи шехер, али то се није догодило, исламизација насеља је наступила тек почетком XVI века.

Једна од караванских станица која се крајем XIV века среће у изворима била је Бреза. Први помен овог места био је 1398. године када су дубровачки трговци купили две робиње за које се изричито наводи да су из Брезе. Следећи помен овог места је из 1405. године када се помиње њен становник Радашин Радиновић.⁴⁴⁵ У овим изворима Бреза се наводи као место у Босни, што је у складу са тренутном ситуацијом насталом после расапа Николе Алтомановића 1373. године када је ове области заузео краљ Твртко I. Пријепољски и пљеваљски крај нашли су се под влашћу војводе Сандаља Хранића, а после његове смрти 1435. Године њима је управљао његов синовац Стефан Вукчић Косача.

⁴⁴⁰ Е. Миљковић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1999, 158; С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, 77; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, Гласник Земаљског музеја 1, Пљевља 1999, 78-80; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, Милешевски записи 2 (1996) 58-59.

⁴⁴¹ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 75-76.

⁴⁴² М. Динић, *Земље Херцеге светога Саве*, 241; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, 83; Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, Милешевски записи 2 (1996) 56-57.

⁴⁴³ Д. Ковачевић-Којић, *Пљевља у урбанизацији Полимља и Горњег Подриња*, МЗ 2 (2002) 24.

⁴⁴⁴ Е. Миљковић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, 159.

⁴⁴⁵ Р. Ћук, *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ XXXIV (1987) 64.

Чешћи помен трга Бреза био је од 1422. до 1437. године када се среће у тридесетак докумената. У њима Бреза је била циљ путовања каравана, места где се упућују каравани, места преко којег је водио пут до крајњег одредишта и као место које ближе одређује положај Комарана, што говори да је Бреза била познатија од њих. У документима се среће као гранично место између Србије и Босне. Прво место на територији Ђурђа Бранковића били су Комарани који се у документима срећу од 1424. до 1436. године. Ипак, и поред свих ових помена не може се са сигурношћу рећи где се налазио трг Бреза.⁴⁴⁶ Ова два насеља, Бреза и Комарани нису успела да се развију у значајнија, а своје постојање дугују појави границе између Деспотовине и босанске државе, као и чињеници да су била на познатом правцу који је из Дубровника водио у Србију. Неразвијеност ових насеља потврђује и непостојање дубровачке колоније у њима. Трговци који упућују робу према овим местима живели су у Приштини, Руднику, Новом Брду и др. Освајањем ових области Бреза и Комаране су се нашли под турском влашћу. Бреза се помиње у нахији Матаруге, док су Комарани били једна од нахија у Полимљу по попису из 1485. године.⁴⁴⁷ Управо овај податак помаже нам да Брезу лоцирамо у пљеваљски крај. Налазила се испод виса Бреза, између села Матаруга и Козице, у близини средњовековног града Козника.⁴⁴⁸ Постоји могућност да је насеље било утврђено што се види из документа из 1436. године кад се помиње његово подграђе (Подбреза, Sub Brieza). Насупрот овоме не постоји могућност идентификације Комарана, данас постоји већа предеона целина под овим именом, али не и место које се тако зове.

Осим код ових значајних караванских станица које су прерасле у тргове, а неке и у важна места, каравани су се често одмарали у близинама црква и манастира којима је Полимље обиловало. Неки од тих објеката, као што је већ речено, настали су за време Немање и његове браће, а други по њиховом узору. Трговцима и караванима пружали су заштиту, једни својим зидинама, а други манастирским утврђењима која су се налазила у близини и на за одбрану повољном месту. Оно што је трговце, такође привлачило манастирима и црквама, јесу манастирске славе и панађури, када су ова места била посећенија и од самих трговаца, као што је случај са Пријепољем у времену

⁴⁴⁶ Р. Ћук, *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу*, 61-64. У раду су наведена мишљења и покушаји убикације овог трга и релевантна литература.

⁴⁴⁷ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, priredio A. S. Aličić, Sarajevo 1985, 31; S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit te sanxhakut te Shkodres i vitit 1485*, I, Tirane 1974, 91-96.

⁴⁴⁸ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 14-15.

до 1379. године.⁴⁴⁹ Као и у случају отворених тргова где се за поједине не зна сигурна убикација, тако је и код неких цркава и манастира несигурно место где су се налазили. Што се тиче места на којима су настали манастири и цркве у Полимљу следили су пример тргова – настајали су на повољним местима, у близини путних комуникација, што их је чинило приступачнијим за краћи или дужи боравак у њиховој близини.

Један од најстаријих познатих манастира, а који је имао значајно место на путу из Приморја у Србију, био је манастир Светог Петра „на Лиму“ у селу Прушка Вас, подигнут од стране кнеза Мирослава, Немањиног брата. Привлачан за посете трговаца постао је изградњом моста преко Лима, одакле је наплаћивао мостарину, и пресељењем седишта Хумске епископије, које је било после 1252. године.⁴⁵⁰ Током XIV века постоји област Лим која је обухватала жупе Дабар, Црну Стену, Звијезд, Лим и Љубовићу, а извесну недоумицу изазива и постојање места са истим именом у близини манастира Светог Петра.⁴⁵¹ Неколико пута је ово место поменуто као циљ каравана, а одавде је пут водио даље до трга Трговиште у близини Новог Пазара. Промет на овом тргу помиње се од 1393. до 1413. године, а контролу над царином од 1399. године имали су Турци. Лимска царина помиње се и 1447. године.⁴⁵² Црква Светог Петра се после 1413. године више не помиње као караванска станица, а њену улогу преузело је место Лим, које је било активно до 1430. године.⁴⁵³ Након престанка бележења цркве Светог Петра као одреднице за место Лим, среће се тридесетих година XV века нова одредница за ово месту - црква Грлица, за коју се изричито каже да се налазила преко Лима у области деспота. Све до најновијег времена положај ове цркве био је непознат. М. Динић је цркву тражио у Деспотовини на простору „негде у Полимљу, на десној обали [Лима]“, али није утврдио њен положај.⁴⁵⁴ Насупрот њему В. Шалипуровић је сматрао да се црква налазила у селу Камена Гора, у засеоку Хрта, у близини Коморана. На овом простору који се зове Грлица налазе се остаци цркве око којих се народ

⁴⁴⁹ Ђ. Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, 160, 164.

⁴⁵⁰ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 127.

⁴⁵¹ С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, 84-85.

⁴⁵² Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 85.

⁴⁵³ Р. Ђук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 18.

⁴⁵⁴ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, 309 (= Из српске историје средњег века, 691).

окупља о Петровдану.⁴⁵⁵ Шалипуровићеву убикацију није прихватила за сигурну у свом раду Р. Ћук, па је место где се налазила црква Грлица по њој и даље било непознато.⁴⁵⁶ Најновија истраживања казују, пак, да се црква налазила у селу Родијеља, на ушћу Грличког потока у реку Бистрицу, десну притоку Лима. Црква се помиње у четири документа из 1423, 1429 и 1430. године.⁴⁵⁷ Појава караванске станице у овом месту везује се за повољан положај на раскршћу путева, одакле се даље ишло према Трговишту, Пећи и Приштини. Преко овог места преносила се разна роба, али највише калај и Малвазија.⁴⁵⁸

Како се ни црква Грлица није дуго одржала као одредиште за место Лим, убрзо се појавила нова у облику Никољ-трг или Никољ-пазар. Ово место се налазило у близини цркве Светог Николе, на супротној, десној страни Лима у односу на цркву Светог Петра. Први пут се помиње између 1456. и 1458. године, а трговци из овог места сретаће се у Приморју до краја XV века. Њихова задужења у Дубровнику могу се пратити од 1470. до 1526. године, иако су била редовна њихова вредност није велика.⁴⁵⁹ Доласком Турака и формирањем нахије Бихор ово место постало је њен центар. Место је познато и као трг на коме су се продавали робови.⁴⁶⁰

Иако се Пријепоље рано формирало као трг Милешева и овај манастир је био, односно његова непосредна близина, место где су се каравани одмарали. Манастир није имао посебних објеката за смештај трговаца већ су они спавали у шаторима. Такав случај је био и у пролеће 1424. године када су се дубровачки трговци са сребром из Србије задржали неко време у близини Милешева спавајући у шаторима. Кад су после неколико дана стигли у Кукањ приметили су да из бисага недостаје пет литара сребра.⁴⁶¹ Манастир је положај караванске станице задржао и по доласку Турака, а изгледа да су монаси имали обавезу превозења преко реке, па су они да би се

⁴⁵⁵ В. Шалипуровић, *Нека титања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у XIV и XV веку и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полињу*, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље 1979, 201.

⁴⁵⁶ Р. Ћук, *Караванске станице у Полињу у средњем веку*, 18-19.

⁴⁵⁷ Фотографије, текст и превод документа дати су у Г. Томовић, *Дубровачка грађа о цркви Грлици у Полињу*, ИЧ LVI (2008) 261-278.

⁴⁵⁸ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полињу*, 87.

⁴⁵⁹ Б. Храбак, *Пословни људи Полиња*, 247. О овом тргу са списком трговаца на стр. 246-250.

⁴⁶⁰ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полињу*, 88-89.

⁴⁶¹ С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, 85, нап. 61.

ослободили те обавезе подигли мост и сами га одржавали, како се види из пописа херцеговачког санцака из 1585. године. У његовој околини одржавао се панађур два пута годишње и трг које је посећивао велики број људи и трговаца па су често страдали засади на манастирским имањима. Монаси су се поводом овога у XVII веку жалили и султан им је прместио трг у Пријепоље, а панађур у село Правошево.⁴⁶²

Једно од најраније поменутих места у области Полимља јесте Бања на Лиму уцртана као утврђени град на Идрисијевој карти из 1154. године, али не и црква.⁴⁶³ Идентификација утврђеног града није поуздана и везује се за зидине манастира Светог Николе у Бањи или за неистражене остатке старог града Бић изнад Прибоја. Овај град на левој обали Лима помињу путописци XVI века под именом Јагат или Прибој.⁴⁶⁴ У његовом подножју, али на супротној, десној обали развиће се подграђе и у њему трг или пазар под именом Прибој. Караванска постаја у близини манастира Светог Николе добила је на значају установљењем Дабарске епископије. Бања се помиње већ средином XII века, а црква Светог Николе у Студеничком типичу 1208. године, ипак, као постаја у коју свраћају Дубровчани среће се тек од краја XIV века. Путници привучени топлим изворима одмарали су се поред цркве Светог Николе. Станица се развила захваљујући поменутих повољностима и томе што се налазила на Босанском путу. Било је то расршће одакле се ишло на север према Ужицу и даље за северну Србију, или према истоку преко Сјенице ка Копаонику и Косову и даље за источну Србију, или према југоистоку за Пријепоље и даље. У дубровачким документима се среће од 1395. године али неуједначеног назива: Бања код цркве Светог Николе близу Лима, црква Светог Николе на Лиму, место названо црква Светог Николе, Бања, Бања на Лиму, Свети Никола на Лиму.⁴⁶⁵

У истој жупи где и Свети Никола налазио се и манастир Светог Ђорђа у Дабру. Био је то један од манастира поред кога је требало да се налази трг и караванска станица, а који се помиње у Студеничком типичу као један од шест манастира чији игумани треба да бирају игумана манастира Студенице. На списку су још игумани

⁴⁶² Д. Бојанић, *Два прилога историји Пријепоља и његове шире околине у XVII веку – I о тргу и саборима код манастира Милешеве*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље 1979, 97-99; F. Spaḥo, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orjentalnu filologiju 28-29, Sarajevo 1980, 370-371.

⁴⁶³ *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, Београд 1979, 15.

⁴⁶⁴ Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, 44-46.

⁴⁶⁵ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 71-72, 85-86.

манастира Светог Николе у Дабру, Казновићима и Топлици, Светог Ђорђа у Расу и Свете Богородице Градачке.⁴⁶⁶ Овај манастир се у дубровачким документима не среће као одредиште и караванска станица, али с обзиром на праксу везану за друге манастире и цркве у овом крају сасвим је вероватно да је имао свој трг на коме се трговало и да је могао да служи као станица за одмор и претовар. Историјских извора нема, али сачувана микротопонимија потврђује наше претпоставке. Манастир Светог Ђорђа у Дабру налазио се у селу Мажићу у прибојском крају, поред ушћа Дубоког потока у Лим, а традиција га памти и као манастир Ораховица, манастир Мажић, манастир Маржић (погрешан назив села) и манастир Светог Ђорђа на Лиму. Почетком друге половине XX века још увек су се видели остаци овог манастира, а зидови су били сачувани до висине од једног метра. Обновљен је од стране краља Милутина који му је даривао и поседе.⁴⁶⁷ Подаци о манастиру сачувани су у записима од XVII века па надаље, помиње га и Евлија Челебија и даје његов опис, али претеран.⁴⁶⁸ Према сачуваној топонимији манастирски трг се налазио на планини Побујеник, а имао је, по данас сачуваним називима, економски, стамбени и део за обезбеђивање трга. Данас постоје називи Панађуриште, Падалиште, Строја, Соклин, Кула-караула, Зборњача, Кућетине и др.⁴⁶⁹

Међу мање посећиване караванске станице на Лиму убраја се и манастир Мили, смештен на десној обали реке у близини Бродарева.⁴⁷⁰ Каравану који је преносио робу остављена је могућност да уколико не буде могао да пређе реку и дође до манастира робу истовари у Пријепољу.⁴⁷¹ Прелаз преко Лима био је код Бродарева али се догађало да Лим надође и однесе мостове, због чега је у одређено доба године

⁴⁶⁶ Свети Сава, *Сабрана дела*, приредила и предговор написала Љиљана Јухас-Георгиевска, Београд 2005, 159.

⁴⁶⁷ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 228.

⁴⁶⁸ *Стари српски записи и натписи*, књ. I, 93-94, бр 302, 298, бр. 1087, 414, бр. 1706, 432, бр. 1817; књ. II, 431, бр. 4351, 439, бр. 4401, бр. 4402; Е. Ћелебија, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1967, 387-388.

⁴⁶⁹ В. Шалипуровић, *Средњовековни метох и трг манастира Светог Ђорђа у Мажићима по данас сачуваним називима места*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976, 129-140.

⁴⁷⁰ Р. Ђук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 16.

⁴⁷¹ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 310; Ђ. Сп. Радојичић, „*Ecclesia Mili*“ у (Полимљу), *Стари-нар* 13 (1938) 79-85.

било потребно предвидети алтернативно одредиште за претовар робе.⁴⁷² Овој групи припадали су и караванске станице настале у близини и под окриљем Пријепоља. То су Ивање, јужно од Пријепоља и Дренова, северно од овог трга, оба на десној обали лима.⁴⁷³

Поред наведених места као караванске станице служили су градови – утврђења: Северин, Козник, Бихор и Кукањ, о коме је већ било речи, односно њихова подграђа. Остаци старог града Северина налазе се у атару села Забрђе, изнад реке Сутјеске, десне притоке Лима. Овај град се помиње у документима 1444, 1448. и 1454. године. Топоним Догања и Подогање упућује нас на постојање царине и дубровачке колоније у месту. Крајем XV века пописи га бележе као село са 78 кућа и скелом од које је приход износио 400 акчи.⁴⁷⁴ Град Козник (назива се још и Козица и Поткозица) налазио се југоисточно од Пљеваља, у атару села Козица. Развио се захваљујући томе што се налазио на старом путу из Пљеваља за Пријепоље. Помиње се у више докумената разне провенијенције током прве половине XV века. Испод града развило се подграђе – Поткозица, вероватно данашње село Доња Козица, у коме је херцег Стјепан увео царину на стоку која се гонила у правцу Дубровника.⁴⁷⁵ Бихор је био утврђени град данас изнад села Биоче, на левој обали реке Љешнице, у близини њеног улива у Лим. Помиње се 1450. године, а имао је и подграђе које је средином XVI века прерасло у касабу, али је при крају века изгубило значај развојем Никољ- Пазара. Град Бихор и његово подграђе добили су на значају по освајању ових области када су Турци у њега сместили гарнизон и средиште нахије, назване по овом граду.⁴⁷⁶ Ипак, иако

⁴⁷² Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 87.

⁴⁷³ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 310; Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 16; Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 92.

⁴⁷⁴ Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, 42-43; Д. Спасић, *Средњовековна утврђења средњег Полимља*, 81; Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 74-75.

⁴⁷⁵ Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, 60-62; Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 75.

⁴⁷⁶ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 78; О. Зиројевић, *Кроз Бихорску нахију 1571. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1992, 190, нап. 185.

Бихор није био жупски град имао је подграђе, што данас потврђује село са истим именом, а то значи да је имао и одређену привредну функцију.⁴⁷⁷

Од осталих места која се срећу у дубровачким документима значајно је Бродарево, које се среће још 1281. године када је старац Димитрије Давид, Вуканов син, подигао цркву повећену Богојављењу, данас познату као Давидовица.⁴⁷⁸ Старо Бродарево је било на Заграцу, а Турци су га преместили уз сами Лим, у близини брода где се прелазила река.⁴⁷⁹ Међутим, Бродарево није успело да се развије у велики трг, вероватно зато што се није налазило на неком значајнијем раскршћу и путу. Место је било на Лимском путу, али између Пријепоља с једне и цркве Светог Петра на Лиму, одн. Лима, а касније Никољ-Пазара, тако да је био у њиховој сенци. Средином XV века срећу се каравани који иду из Полимља за Дубровник, а Бродарево се помиње у документу из 1446. године, који говори о доласку каравана са оловом из овог места.⁴⁸⁰

Једна од мањих караванских станица била је и село и кућа Прибила Кучинића, властелина Вука Бранковић, која се у документима среће од 1392. до 1406. године. Ово место, које се у документима различито назива: село Прибила Кучинића (1392), место названо Прибил Кучинић (1401), кућа Прибила Кучинића (1406), развило се, поред тога што се налазило на повољном положају до кога се стизало Босанским и Лимским путем - како сведоче сама документа, највероватније услед трзавица које су потресале Србију након Косовске битке. У старијој литератури ово место је запажено, али не и лоцирано.⁴⁸¹ Гордане Томовић закључује да би ово место могло бити село Кучин, које се налази на левој обали Лима, северно од Пријепоља. Забележено је и у попису Херцеговачког санџака из 1477. године заједно са слеима Избичањ и Џурово у нахији Милешева.⁴⁸² Положај села Кучин одговара ономе што се зна о селу и кући Прибила Кучинића.

⁴⁷⁷ С. Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 123.

⁴⁷⁸ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 89-90; Г. Томовић, *Жупа Љубовића*, 47-51; С. Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, 79-80.

⁴⁷⁹ ЛГТССЗ, 58-59 (С. Мишић, Е. Миљковић).

⁴⁸⁰ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 17, 20.

⁴⁸¹ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, 691, исто и у Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 16.

⁴⁸² Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 92-93.

За разлику од куће Прибила Кучинића које се јавља тек у последњој деценији XIV века караванска станица Добро Поље среће се средином тога века – 1353. године. Место је наведено као једна од опција, поред Пријепоља и Буковице, где ће се одвести караван са 82 товара соли, што говори да се ради о месту из првог слоја караванских станица. Нажалост о њему нема каснијих података, вероватно је замењено неким другим местима, због чега и његова убикација није извршена. Г. Томовић сматра да се ради о истом месту које се среће и код М. Орбина и да је у питању данашње Павино Поље на Љубовићи, које се налази на старом путу који је водио од Пљеваља преко Отиловића и Козице и долином реке Љубовиђе до Бијелог Поља.⁴⁸³ У документима се као станица за претовар робе и одмор среће и Црнча у Затону, село које је од 1220. године припадало Српској архиепископији и где је 1263. године премину архиепископ Арсеније I. Поменуто је у једном документу из 1365. године као место где је требало допремити 8 бала тканина. Тада се за њега говорило да је у области патријарха. И данас постоји са истим именом.⁴⁸⁴

Поред наведених места, вероватно су постојала и друга у којима су се каравани одмарали и претоварана роба за даљи пут, али о њима нема сачуваних података. Недостатак података о тим местима повезан је са њиховим ретким појављивањем у документима, што је последица постојања великог броја других караванских станица где су се каравани одмарали на релативно малом простору. Ни сва места која су присутна у изворима не срећу се у континуитету и подједнако заступљена, из чега се види њихов значај уопште и у појединим временима. Караванске станице у Полимљу срећу се у историјској грађи у следећим годинама:

Пријепоље	1343-1390, 1405.1437, 1447, 1451
Буковица	1353, 1365, 1405-1412
кућа Прибила Кућинића	1392-1406
црква Светог Петра	1393-1413
Лим	1401-1430
црква Светог Николе у Бањи	1402-1415
Ивање	1407
Равно	1407

⁴⁸³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 188, 412; Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 93.

⁴⁸⁴ Г. Томовић, С. Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, 89.

црква Мили	1413
Бреза	1422-1437
црква Грлица	1423-1430
Пљевља	1423, 1433
Комарани	1424-1436
Дренова	1424-1425
Бродарево	1446. ⁴⁸⁵

Многе повољне околности довеле су до формирања већег броја караванских станица у Полимљу. Разлога за то је више, а главни је убрзани развој Србије који прати појчана трговинска размена, али и политичке промене на терену, што је доводило до тражења повољнијег и сигурнијег положаја. То видимо из повремених пауза у појављивању тргова и караванских станица у изворима. Иако се већи број њих први пут јавља доста раније њихова активност се појачава тек од друге половина XIV века. Ружа Ћук на основу активности караванских станица дели их у две групе: прва у коју спадају оне које су биле веома активне крајем XIV и у прве две деценије XV века, и друга у којој се налазе оне које су свој процват доживеле двадесетих и тридесетих година XV века, у време нарочито интензивних привредних веза између Деспотовине, Дубровника и Медитерана.⁴⁸⁶ Први пад Деспотовине и долазак Турака неповољно се одразио на трговину која је ишла према Дубровнику, па према томе и на привредне прилике у Полимљу. Поновно успостављање српске власти у Деспотовини и оживљавање привреде није се довољно јако одразило на даљи успон тргова и караванских станица у Полимљу, па они настављају да животаре до коначног освајања ових области од стране Османлија. Промена политичке власти средином XV века у већем делу Србије није довела до битних привредних и друштвених промена, оне ће уследити тек касније.⁴⁸⁷ То се, међутим, не може рећи и за Полимље, јер Турци на ову област гледају сасвим другачије. Трговина је усмерена према Цариграду, а ова област постаје крајиште за даља освајања према Босни, што се види и из места у које Турци сместају седишта административних јединица: то нису јаки привредни центри већ

⁴⁸⁵ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 23.

⁴⁸⁶ Р. Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, 22.

⁴⁸⁷ То су на примеру Браничева показали Е. Миљковић и А. Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитети и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, ИЧ LVI (2008) 303, уп. Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007.

утврђени градови Кукањ, Милешевац и Бихор који постају седишта нахија, а који у време српских власти нису имали значајнију улогу.

Оно што је допринело појави великог броја караванских станица и тргова у Полимљу јесте и погранични положај ове области према Босни, несигурна граница која је више пута мењала свој положај у последње три деценије XIV и првој половини XV века. У таквој ситуацији трговци и поносници су настојали да пронађу што сигурније место за себе и своју робу. Полимље је обиловало таквим местима јер је као исходишна област Немањића имало велики број цркава и манастира. И поред мењања положаја границе Полимље је све до пада Деспотовине задржало свој повољан положај. Повољан географски положај карактерише сусретање два велика пута из Приморја, међусобно повезаних са више локалних путева и могућност даљег путовања према разним деловима Србије. Како се средиште српске државе померало од средине XIV века, то је и путеве према њему требало ускладити. Међутим, Полимље је у свим варијантама било повезано са средиштем било да је оно на југу – у Старој Србији, на истоку – у централној Србији, или на северу – у Подунављу. Тај положај ће изгубити, донекле, тек доласком Турака.

V.3 Новоподигнути и тргови на местима античких градова

Ова категорија тргова је најмањебројнија, па је и њихова улога у урбанизацији Србије слична томе, али не само због њихове малобројности, већ и због специфичне судбине коју су доживели. Као што се и из наслова може видети у питању су две врсте тргова, једни који су настали на местима где су раније постојали антички тргови, и други, новоосновани, настали због специфичних прилика. Заједничко им је и то што су очекивања од ових тргова и градова била велика, али се она, углавном нису остварила.

Античке градове карактерисао је повољан географски положај на раскршћу путева и у долинама река и богато природно окружење. Градови из римског периода били су сконцентрисани на путу који је из средње и западне Европе водио према мореузима и који се током античког периода називао *via militaris*. Ова комуникација, међутим, била је на периферији српских земаља, тако да градови уз њу нису заузимали значајније место у српској држави. Ти периферни градови били су, пре свега, Ниш и Београд. Иако је Ниш врло рано ушао у састав српске државе, још за време владавине Стефана Немање, његов периферни положај доводио га је у позицију да је више пута

прелазео из власти једних у власт других, што је онемогућавало бољи развој. Са друге стране, овај град је имао, због свог географског положаја, већи значај за Византију док је претендовала да границе задржи на Дунаву него за српску државу. Зато се већ Немањин наследник на српском престолу Стефан Првовенчани окренуо ка градовима на југу који су отварали пут према Солуну и даље Цариграду. Срби су Ниш освојили након смрти Манојла Комнина у офанзиви заједно са угарским трупама. Удружене српске и угарске снаге продрле су до Сердикe, након чега се угарски краљ Бела III вратио из похода, док је Стефан Немања наставио освајања у изворишном делу Струме.⁴⁸⁸ На основу писања Првовенчаног не може се тачно утврдити којим је редоследом Немања освајао територије, али се тада у Немањиној власти нашла област Ниша, долина горњег Тимока, средње Поморавље, као и изворишни део реке Струме. Тако су се Ниш и његова област нашли у склопу српске државе, и то не на периферији. Ниш је представљао значајно место током последње две деценије немањине владавине, па је у њему Немања сачекао крсташе под Фридрихом I Барбаросом 1189. године нудећи му савезништво. Преговори између Немање и Барбаросе започели су 27. јула 1189. године, али и поред склапања пријатељства Барбароса није имао намеру да се више посвећује ономе што му је Немања нудио па је продужио према истоку.⁴⁸⁹ Сматра се да је Немања намеравао да од Ниша створи српску престоницу, али му није успело због развоја догађаја који су уследили. Чим се Византија договорила са крсташима и прабацила их у Малу Азију окренула се борби против непослушног српског великог жупана, и већ наредне 1190. године, дошло је до битке на Морави у којој је византијска војска поразила Србе и преузела део територија које је Немања раније освојио.⁴⁹⁰ Том приликом градови које је Немања освојио, међу којима су били Ниш и Призрен, прешли су у византијске руке. Ниш је крајем XII и почетком XIII века више пута мењао владара, налазећи се у рукама Византинаца, Срба и Бугара.⁴⁹¹ Сукоби који су уследили у Србији међу браћом Стефаном и Вуканом слабиле су позицију Србије и могућност да се Ниш нађе под српском влашћу. Ниш је у састав српске државе дошао поново тек у првој половини XIV века. Победа Срба у бици код Велбужда 1330. године потврдила је

⁴⁸⁸ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, 30-31.

⁴⁸⁹ *ИСН I*, 256 (Ј. Калић).

⁴⁹⁰ *ВИИНЈ IV*, 154-158.

⁴⁹¹ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984) 25-26.

њихову доминацију и владавину овим пределима, а Ниш се након битке помиње као српски град.⁴⁹²

Ниш је остао у српским рукама током владавине цара Душана, а немирна времена која су уследила доносила су и промене у положају Ниша. Надирање Турака с југа претило је да овај град доведе под њихову власт. То се први пут и догодило 1386. године, након чега је уследила битка код Плочника у којој су Турци поражени, па су се преко Косова повукли према својим територијама. Штуре вести српских летописа не пружају јасну слику о судбини Ниша за време и након битке код Плочника.⁴⁹³ У близини овог града веће битке су вођене током сукоба за турски престо 1402-1413. године, а највећа битка била је 3. новембра 1443. године на простору између Бована и Ниша.⁴⁹⁴

Сукоби који су уследили доводили су до честих промена територија тако да се и источна граница српске државе често померала доводећи Ниш у једну или другу државу.⁴⁹⁵ Ниш су Турци заузели 1428. године, а годину дана раније Крушевац, док су Топлицу и Дубочицу добили као мираз уз Мару Бранковић 1433. године.⁴⁹⁶ Повратком Деспотине 1444. године деспот Ђурађ Бранковић је добио назад 24 града, али се Ниш и даље налазио под турском влашћу, као и читава јужна Србија са Козником, Крушевцем и Липовичким крајиштем.⁴⁹⁷ Покушаји Срба и Угара да протерају Турке нису успели и те наде су заувек распршене падом Смедерева 1459. године. Угарска војска је још једном под командом Јаноша Хуњадија заузела и попалила Ниш октобра 1454. године.⁴⁹⁸ Иако је током освајања Србије Ниш био значајна турска станица, након пада Деспотовине губи на значају, што се види по томе да се није убрајао у административна средишта, нити је некад био село (хас) санџак-бега.⁴⁹⁹

⁴⁹² *ИСН I*, 507 (С. Ђирковић).

⁴⁹³ Б Зарковић, *Битка код Плочника и њене рефлексije у историографији*, 81-85.

⁴⁹⁴ Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 37.

⁴⁹⁵ О источној граници Србије вид. М. Благојевић, *Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године*, ИГ 1-2 (1995) 23-36; С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, 63-73.

⁴⁹⁶ М. Динић, *Из дубровачког архива I*, 43, 72, 77.

⁴⁹⁷ С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, 66.

⁴⁹⁸ К. Лиречек, *Историја Срба*, књ. I, 380.

⁴⁹⁹ Б. Храбак, *Ниш и његова дубровачка насеобина у XV и XVI веку*, Врањски гласник, књ. XII-XIII (1979) 31.

На периферији српске државе налазио се и Београд. У склопу српске државе први пут се нашао након повлачења краља Драгутина с престола и добијања на управу области северно од Рудника. Драгутин је, као блазак сродник угарског краља 1284. године добио на управу Мачву са Београдом.⁵⁰⁰ О значају Београда говори посета краљице Симониде овом граду, која је највероватније била тек од 1315. године. У то време Београд је представљао значајан верски центар у коме се налазила, према речима архиепископа Данила, велика митрополитска црква.⁵⁰¹ Период Драгутинове владавине Мачвом и Београдом обележен је јачањем српске православне цркве и српске позиције у овом граду. Након смрти краља Драгутина, Милутин је заузео његову територију али није успео да сачува Београд од угарске офанзиве под краљем Карлом Робертом. Године 1319. Угри су основали Мачванску бановину са Београдом, а Срби су овај град добили поново тек након битке код Ангоре 1402. године.⁵⁰² Деспот Стефан је Београд добио од краља Жигмунда пре 16. априла 1404. године.⁵⁰³ Добијањем Београда који је имао повољан положај деспот Стефан је одлучио да у њему смести престоницу. Према речима Константина Филозофа био је то велелепан град, али у рушевинама због чега га је деспот брзо утврдио и у њему сазидао многе палате.⁵⁰⁴ Обнова зидина и изградња палата је била тек део обнове Београда, други део је уследио насељавањем становника. Деспот је посебну пажњу посветио претварањем Београда у привредни центар, што је учинио довођењем трговаца и давањем посебних привилегија, нарочито домаћим трговцима. Ово потврђује веома мали број судских конзулата Дубровчана, свега три, што је у несразмери са величином дубровачке колоније у овом месту. Конзулати се јављају тек при крају владавине деспота Стефана (1423, 1424 и 1426), када колонија Дубровчана почиње, после периода доминације домаћих трговаца, да преузима поједине послове.⁵⁰⁵ Дубровачкој колонији Београд је био погодна станица за даље путовање у Угарску,⁵⁰⁶ која се доласком Турака Дубовчанима све више чинила погодном земљом и заменом изгубљене области Деспотовине.

⁵⁰⁰ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 66.

⁵⁰¹ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ III (1955) 73-74.

⁵⁰² М. Динић, *Београд у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 337.

⁵⁰³ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 83.

⁵⁰⁴ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 101.

⁵⁰⁵ Листа конзулата је дата у прилогу на крају рада.

⁵⁰⁶ Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867. год, Београд 1970, 56.

Београд ни овом приликом није остао дуго под српском влашћу. По споразуму из Тате из 1426. године Београд, Мачва и предели преко Дрине требало су да припадну Угрима након деспотове смрти, за узврат Угри су требали признати деспотску круну Стефановом наследнику, сестрићу Ђурђу Вуковићу.⁵⁰⁷ Није прошло много након споразума у Тати а деспот Стефан је 19. јула 1427. године умро. Забележене су, по Константину Филозофу, његове последње речи: „По Ђурђа, по Ђурђа“, којима је позивао да се Ђурађ, који се у то време налазио у Зети, што пре врати.⁵⁰⁸ Након Стефанове смрти краљ Жигмунд је прекинуо ратовање у Влашкој и пожурio да преузме области из споразума у Тати. Преузео је Београд, али не и друге територије. Најзначајнији посед који је остао у склопу српске државе био је град Сребреница са околином, док је утврђени Голубац војвода Јеремија предао Турцима. Предаја Београда Угрима била је највероватније крајем октобра, а сигурно пре 7. новембра 1427. године.⁵⁰⁹ Због значаја Турци су више пута покушавали да заузму овај град, а највеће борбе вођене су 1456. године. Београд је остао у угарским рукама све до 1521. године, када су га коначно после више покушаја заузели.⁵¹⁰

За разлику од Ниша и Београда који су били на прометном цариградском друму, Призрен је био далеко од њега, али је захваљујући свом окружењу успео да се развије у значајан град. Помиње се у познатој повељи Василија II из 1019. године. Тада је у Призрену постојала епископија која је наставила свој рад и након формирања српске православне цркве. Грчки епископ је столовао у Призрену све до 1220 године.⁵¹¹ У правцу Призрена Срби су се залетали из планинских предела и пре доласка Немање на власт. У овом граду био је дочекан и крунисан Бодин за време устанка 1072. године. Касније ће походе у правцу Липљана и Призрена да предузима и жупан Вукан, а Призрен је освојио и разрушио и Стефан Немања.⁵¹² Српски велики жупан Призрен

⁵⁰⁷ Ј. Радоњић, *Споразум у Тати 1426. године и српско-угарски односи од XIII-XVI века*, 117-232.

⁵⁰⁸ Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 124.

⁵⁰⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 96.

⁵¹⁰ Г. Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956.

⁵¹¹ Вид. Георгије Острогорски, *Писмо Димитрија Хоматијана Светом Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу*, Г. Острогорски, Византија и Словени, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 170-189.

⁵¹² Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38 (старосрпски текст), 39 (превод).

није задражао после битке на Морави, али је граница била у његовој близини.⁵¹³ У српским рукама Призрен се нашао од времена Стефана Првовенчаног после 1207. године. Град се развио захваљујући томе што је био на познатом зетском путу који је Зету и Приморје повезивао са средиштем српске државе. Развоју града допринео је и његов положај у средишту српске државе, када су јужне границе померене далеко према Егејском мору, а процват је трајао до распада царства, након чега је Призрен више пута мењао господаре. О значају града у овом периоду говори и чињеница да је био одређен за седиште сталног дубровачког конзула.⁵¹⁴ Несигурна времена и померање привредног средишта према северу довели су до опадања овог града на уштрб кога се развија суседни манастирски трг Велика Хоча. Дубровчани 1433. године изјављују да више не посећују овај град, као ни Брсково.⁵¹⁵ Падом Новог Брда 1. јуна 1455. године и Призрен је пао у турске руке, чиме почиње другачија историја овог града, што се види по претварању цркве Свете Богородице Љевишке у џамију.⁵¹⁶ Српски летописци забележили су пад Призрена заједно са Новим Брдом, чиме су потсетили на два славна града и њихову заједничку судбину. Летописац је забележио: „Освоји цар Мехмед Ново Брдо, Призрен, Бихор, сву Ситницу и друге градове и мноштво рода христијанског порази“.⁵¹⁷

За разлику од ових Крушевац није био антички град, већ је настао због другачијих политичких прилика.⁵¹⁸ Распадом српског царства област Косова која је била средиште државе нашла се у рукама Вука Бранковића. Поред њега један од већих обласних господара био је Лазар Хребељановић у чијим рукама се налазило Ново Брдо и његова богата област, али не у потпуности, Приштина није била у Лазаревој власти, као ни копаонички рудници са Трепчом.⁵¹⁹ Због Овакве ситуације, као и све чешћих

⁵¹³ Б. Зарковић, *О јужним границама Србије у време владавине Стефана Немање*, Баштина 23, Приштина - Лепосавић 2007, 209-223.

⁵¹⁴ G. Čremošnik, *Dubrovački konzulati u Srbiji do Dušanovog vremena*, 83-94.

⁵¹⁵ ЛГТССЗ, 218 (С. Мишић).

⁵¹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 433.

⁵¹⁷ *Родослови и летописи*, 238.

⁵¹⁸ О приликама пре Лазареве изградње Крушевца вид. Б. Ферјанчић, Крушевац и околина до 1371. године, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 4-8.

⁵¹⁹ У старијој историографији усталило се схватање да је Вук Бранковић био господар готово читаве области Косова и Метохије, а да је кнез Лазар држао само новобрдску област. Овакво схватање промењено је у последњих пар деценија када се дошло до схватања да је територија кнеза Лазара на Косову и Метохији ипак била већа. О томе вид. М. Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и*

продора Турака кнез Лазар је седиште своје области померио на север и за то је одабрао место близу ушћа двеју Морава. Ово место није било на познатом Цариградском путу, али ни толико далеко од њега, што му је у несигурним временима доносило предност. На одабраном месту приступио је изградњи утврђеног града који је требало да му пружи заштиту како од турских напада, тако и од унутрашњих сукоба. Када је тачно изграђен Крушевац није познато, али је то свакако било пре 1377. године, када се сматра да је постојао. Сматра се да је изградња Крушевца уследила после Маричке битке, када је кнез Лазар ојачао и постао један од моћнијих обласних господара. Дакле, узима се да је Крушевац саграђен у периоду 1371. до 1377. године.⁵²⁰ Крушевац је убрзо постао једно од привредних и политичких средишта српске државе, што потврђује и повеља коју је кнез Лазар јануара 1387. године издао у самом граду.⁵²¹ Повеља је издата Дубровчанима и њом су потврђене привилегије које су имали у трговини, чиме долази до изражаја намера кнеза Лазара да од своје престонице створи и привредни центар. Нажалост, ситуација која је уследила није пружила прилику да се град у потпуности развије, а његов оснивач, кнез Лазар погинуо је 15. јуна 1389. године у бици на Косову пољу. Лазареви наследници остали су још неко време у Крушевцу, али, већ након Ангорске битке 1402. године и приближавања деспота Стефана угарском краљу Жигмунду средиште територије ове моћне породице пренело се у Београд. Крушевац је и после преласка Стефана Лазаревића у Београд представљао значајно средиште и други град у Деспотовини, што се види по признаници коју је деспот Стефан издао Живку у овом граду.⁵²² У Крушевцу је 21. априла 1408. године издата и разрешеница Тудру Мласкоњићу који је држао царину у Новом Брду.⁵²³ Након поделе територије између Стефана и Вука средиште Вукове области нашло се у њему.⁵²⁴ Преласком деспота Стефана у Београд Крушевац је ипак губио на значају, а трговци су се повлачили према северу. Град је пао Турцима у руке 1427. године, чиме је постао значајна турска тврђава за даље продоре према северу. Турци су у њему држали лађе које су их приликом похода превозиле преко Мораве. Град је страдао од

Метохији, Косово и Метохија, прошлост – садашњост - будућност, Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16-18. марта 2006. године, Београд 2007, 5-18.

⁵²⁰ М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Прекинут успон, 108.

⁵²¹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 191-199.

⁵²² *Повеље и тисма I-1*, 233-234.

⁵²³ *Повеље и тисма I-1*, 206-207.

⁵²⁴ В. Ђоровић, *Прошлост Крушевца*, Братство 27 (1933) 94.

Угара који су 23. јуна 1437. године продрли у њега и потпуно га спалили. Том приликом спаљене су и лађе које су Турцима омогућавале прелазак преко великих река. Овај догађај забележили су и српски летописи у којима се каже „попалише Угри град Крушевац“.⁵²⁵ Овај продор Угара само је разљутио Турке који су убрзо, 1439. године, напали и заузели Деспотовину. Када је деспот Ђурађ након пет година повратио државу добио је назад 24 града, међу којима, према наводима пољског историчара Јана Длугоша, и Крушевац. Нажалост, овај Длугошев навод изгледа није тачан, а Крушевац је и даље остао у турским рукама.⁵²⁶ За време прве окупације Деспотовине Турци су урадили попис освојених области, али први листови овог пописа истргнути су тако да немамо података о Крушевцу и његовој величини. Сматра се да су ти листови бележили султанов хас где су спадали приходи градова и тргова, па тако и Крушевца.⁵²⁷ Борбе око овог града настављене су и касније продорима Угара 1448. године до Косова. Крушевац је и даље остао главно упориште Турака за даље продоре према северу. После пада Новог Брда Турцима су по уговору с деспотом Ђурђем припале све области јужно од Западне Мораве, па тако и Крушевац. И надаље се турска војска сакупљала под овим градом кад је требала да предузима походе против Угара. Падом Смедерева и Деспотовине Крушевац је донекле изгубио на значају, али не потпуно, и даље је био средиште Крушевачког или Алаца-хисар санџака. Пописи овог санџака рађени током XVI века говоре да је Крушевац, поред Прокупља, Куршумлије и Лесковца, био у категорији касабе.⁵²⁸ У Крушевцу је настала једна од првих дубровачких насеобина након доласка Турака.⁵²⁹

⁵²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 230.

⁵²⁶ С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, 64.

⁵²⁷ Е. Миљковић, А. Крстић, *Насеља и тимарска организација у крушевачком крају, Топлици и Дубочици према попису из 1444/1445. године*, Историја Поморавља и два века Варваринске битке, Крушевац 2010, 164-165.

⁵²⁸ М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака*, Крушевац кроз векове, 50.

⁵²⁹ Б. Храбак, *Дубровачка трговачка насеобина у Крушевцу под Турцима до средине XVI столећа*, Научни прилози студената Филозофског факултета, Београд, 1949, 108.

VI ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ

VI.1 Правни положај – аутономија трга

Тргови у Србији имали су, свакако, своје специфичности у односу на друга насеља. С обзиром на њихов урбани карактер само по себи намеће се питање аутономије: да ли било и у којој мери. За разлику од западне Европе где су градови имали већи или мањи степен аутономије стечен у једној дуготрајној борби са власником земљишта, или у Приморју, где су градови своју аутономију градили у једном правном вакуму према околини и држави чији су суверенитет признавали, тргови у Србији као урбана насеља не могу се похвалити ни таквом врстом аутономије, нити пак борбом за аутономијом. Ипак, у српским трговима среће се извештан вид аутономије, који их је издвајао и чинио специфичним у односу на друга насеља. Још је К. Јиречек приметио „да не зна како је била уређена варош Ново Брдо. Али да је Ново Брдо имало своје нарочите правине види се из једног заветног писма од 1434. у коме се помиње 'закон града Новог Брда'“.¹ Јиречек помиње још привилегије које су добили трговци у Београду, али даље није образложио „правине“ које су ови градови имали нити је улазио у њихов и карактер поменутог „закон“. На основу тога што су ковали свој новац сматрао је да су посебна права имали и градови Смедерево, Призрен, Ново Брдо и Рудник. Међутим, аутономија коју срећемо у српским трговима није аутономија насеља, већ појединаца, или групе становника, можемо је назвати и еснафском, јер су појединци обухваћени аутономним правима најчешће припадали групама које је повезивало исто занимање. Ако и настају као привилегије појединих етничких група присутних на трговима Србије, временом губе етничко и попримају значење везано за занимање. Тако је од етничког термина Сас настао привредни појам везан за радника у рударству који не обухвата само етничке Сасе већ и све остале који раде исти посао. Ово потврђује и постојање закона који регулише односе у овој привредној грани а који се звао Саски закон, а доласком Турака Kanun-i-Sas. У том случају термин Сас губи етнички смисао и означава људе са аутономним статусом добијеним на основу

¹ К. Јиречек, *Историја Срба*, књ. II, 407.

њиховог пословања.² Слично је било и са трговцима из Приморја, који су у највећој мери били Дубровчани, а за које се везује термин Латини.

Када говоримо о аутономији морамо имати у виду да се савремено значење термина разликује од оног у средњем веку. У Византији се готово и не среће у значењу политичке самосталности, а средњовековни термин $\alpha\pi\tau\omicron\nu\omicron\mu\iota\alpha$ се у старосрпском језику, у Синтагмату Матије Властара, преводи изразом самозаконо, што има значење самовољно.³ Аутономију коју су странци у виду привилегија и концесија добијали у Србији обухваћени су у српским документима термином милост, који, поред општог значења има и значење правне радње посебне садржине.⁴ У повељама које су српски владари издавали Дубровчанима термин милост врло често, мада не и увек, долази уз диспозицију и односи се на „одлуку о предмету повеље“.⁵ Милост коју су Дубровчани, најчешће колективно, али и појединачно,⁶ добијали од српских владара односила се највише на услове њиховог пословања, обезбеђивала им је слободу трговања, судску аутономију у међусобним споровима, личну и имовинску сигурност. Ипак, добијене повластице нису биле безусловне: Дубровчани су заузврат добијених привилегија преузели неке обавезе. Био је то својеврсни уговорни однос који се може пратити од краја XII века до синова Уроша I који, по угледу на византијске царе, почињу да додељују милост.⁷ Положај појединих група настојаћемо да сагледамо у односу на савремено значење термина аутономија.⁸

² ЛССВ, *Град*, 123 (Љ. Максимовић).

³ Аутономија је термин који има више значења који се међусобно разликују у зависности од времена употребе. Долази из античке Грчке и кованица је заменице $\alpha\pi\tau\omicron\varsigma$ = сам, сопствени, властити, и именице $\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ = закон, па дословно значење гласи право или могућност управљати према сопственим законима. У савременој правној терминологији израз аутономија се користи како јавном, тако и у приватном праву са читавим низом значења који се могу свести на следеће: 1) слобода управљати се по властитим законима; 2) право неког подручја, области града и слично, или неког тела да издаје прописе на свом подручју или за своју активност; и 3) покоравање својим властитим законима, то јест самом себи постављати начела рада и границе слободе (С. Шаркић, *Аутономија (ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ) у средњовековном српском праву*, Зборник Матице српске за класичне студије 10, Нови Сад 2008, 195-200).

⁴ ЛССВ, *Милост*, 407 (М. Благојевић); М. Благојевић, *Државна управа*, 59-67.

⁵ М. Благојевић, *Државна управа*, 63.

⁶ *Старе српске повеље и писма*, I/1, 59 (цар Душан граду Дубровнику), 67, 68 (цар Душан Мароју Гучетићу).

⁷ М. Благојевић, *Државна управа*, 64-65.

⁸ Привилегије Дубровчана, доминантне стране популације у трговима Србије, добијене од српских владара најбоље су документоване и сачуване, а у овом раду су пропраћене у оквиру посебног поглавља.

Аутономија појединих група, без обзира колика је била, проистецала је из привилегија добијених од стране владара Србије. У том смислу ми можемо разликовати две групе: Сасе – рударе и Дубровчане – трговце. Уз ове две групе можемо разликовати и трећу везану за институцију цркве. Аутономија ових трију категорија, проистекла из добијених привилегија, тичала се само њихових надлежности које су биле јасно дефинисане и ограничене па је и аутономија коју су поседовали била ограничена. Преплитање надлежности и живота ове три категорије стварало је, у појединим случајевима, привид постојања опште аутономије, највише у градским насељима и трговима, где су ове категорије биле присутне. Ипак, треба разликовати аутономију града која у нашим условима није постојала и аутономију трга, боље речено привилегије, која се среће код сталних тргова као посебних насеља, као што су Трговиште, Пријеполје, Дријева, Хоча на Дрини и др. Аутономија тргова у оквиру града била је ограничена простором и временом трајања трга или панађура. С обзиром да се аутономија односила на пореклом страно становништво и оно које је временом ушло у ту категорију, сматрамо да је у оним места у којима је такво становништво било бројније та аутономија долазила више до изражаја. Такви су, у првом реду, рударски тргови у којима је највећи број становника био укључен у рударску производњу или трговину. Међутим, постоји разлика код домаћег становништва укљученог у ове привредне делатности. На домаће становништво које се бавило рударством примењивало се рударско законодавство проистекло из саских привилегија, што се не може рећи за домаће људе укључене у трговину: они нису били укључени у привилегије Дубровчана, уколико нису стекли статус дубровачког грађанина. Била је то ограничена аутономија која се није могла везати за насеље, већ за одређене групе становника у њему.

Таква – ограничена, аутономија у трговима Србије разликује се као што се разликује начин њиховог настанка, а од тога је зависио и циљ постојања трга, па се према томе одређивала и аутономија. Као што смо већ рекли, манастирски тргови настају даровним актом владара, најчешће се налазе у оквиру манастирског властелинства и превасходна намена им је била да обезбеде повољне услове за продају робних вишкова произведених на манастирским имањима. У циљу остваривања овог задатка кретала се и одређена аутономија која се огледала у поседовању појединих привилегија. Добијеним привилегијама на трговима је штићена роба произведена на манастирском властелинству, због чега је била у повлашћеном положају, и на тај начин конкурентнија, што ју је стављало изнад закона тржишта, али то није био усамљен

случај у средњовековном друштву (као ни каснијим). На тај начин валадар је чинио оно што ће тек касније од краја XIV века бити случај и на рударским и градским трговима: фаворизовање локалног (у овом случају манастирског) становништва у односу на стране трговце.

На манастирским трговима није постојала аутономија трга, нити појединаца који живе и послују на њима, али је постојала је извесна аутономија цркве (манастира) у односу на владара и нарочито на његове чиновнике. Наиме, владар се добровољно одрицао неких права која му припадају и преносио их на манастир, тј, његовог заступника. Одрицао се убирања тржних такси, у почетку изгледа на сву робу произведену на манастирским поседима, а касније је порастом трговине, то ипак било ограничено. У случају манастира Грачанице Милутин се одрекао такси и на сву робу која се купује цркви.⁹ Познато је да је цар Душан прописао да се на вино које се извози из Хотачке и Крушевске метохије плаћа царина.¹⁰ Владар се одрицао и убирања судских такси од прекрашаја начињених на тргу, али је за себе задржавао најтежа кривична дела: вражду, издајство, провод (човека) и крађу коња. Манастирски настојници (игуман или иконом) добијали су и право суђења за прекршаје учињене на тргу, осим за владарев резерват.

Поједини манастири су имали своје људе и објекте („куће“) у већим градовима, и они су у односу на власти града уживали извесну судску аутономију, али су били подложни игуману манастира.¹¹ Манастиру су најчешће дариване поједине цркве или људи са својом баштином. Ови прилози у српским земљама срећу се од друге половине XIII и редовно се јављају током прве половине XIV века. Ова институција међу Србе долази, као и панађур, из Византије и среће се највише у граду Призрену, где су поседе имали манастири Хиландар¹² и Свети Арханђели, али и у

⁹ *Зак. споменици*, 636.

¹⁰ „Я тръгъ Книньць ... и царинѡѹ да ѡѹзимаю ѡдъ вина, што се износи и извози ѡдъ тръга и метохиѡ, а ѡдъ инога да се не ѡѹзима ѡѹ метохиѡ, тьчию на тръгоѹ што се продак, како и ѡѹ инихъ тръговѣхъ по земли царьства ми.

Такожде и ѡѹ хотьчкои метохиѡ ѡдъ вина што се износи и извози да се плаќа царина“, *Зак. споменици*, 430.

¹¹ Вид. Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (XII – XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 51-66.

¹² *Зак. споменици*, 388, 478; *Chil. II*, no. 6, l. 390, no. 16, l. 33-34, no. 38, l. 98-101.

другим градовима.¹³ Ови манастирски поседа имали су исту функцију као и тргови да манастиру омогуће приходе у граду, што се види из прилога цара Душана Светим Арханђелима којим су му дати бројне занатлије који су вероватно за манастир израђивали своје производе, али су вишкове продавали на тргу, због чега су се налазили у Призрену. Манастиру су били приложени кројачи: Мирослав, Стапник, Рад, Десислав Петровић, Петар Прикљуковић, Бојко Станковић, Куљебић Коста, Хранковић Доброслав и Калуђеровић Драгомир, обућари Бојко Златаревић, Васил Пресветичић, Сокол Сукијасовић, Коста Гоншин зет и Ђурко Диманов брат на челу са протомајстором Рајком, три зидара Јан, Рад и Доброслав. Манастиру су дати и ковачи Андрејач, Лалзинов брат са зетом Калојаном који су били дужни да дају годишње 40 потковица, као и ковачи у селима у околини Призрена и ловци који су годишње требали давати три лисичје коже.¹⁴

Аутономија манастирског поседа у градовима огледала се кроз фаворизовање манастирске робе која се продавала на панађуру који је „држао“ поменути манастир и забраном присуства туђе робе. Тако је у повељи Светом Ђорђу Горгу дариван панађур на коме је могло да се продаје само манастирско вино, хлеб и месо, а други су то могли да раде само уз одобрење игумана. Прекршиоцу ове наредбе следила је строга казна. Иста одредба је забрањивала да се у метохије Светог Ђорђа уноси вино са стране.¹⁵

Осим у Призрену манастирских људи је било и у другим градовима прикљученим из Византије: Скопљу, Прилепу, Штипу, Струмици. У овим градовима поједини манастири су добили право да одржавају панађуре, у чијој су организацији учествовали и манастирски људи. Аутономија манастирских људи у односу на владара огледала се у томе што је њима за прекршаје судио игуман манастира, или иконом метохије, што је садржано у одредби „игуман да је кефалија панађуру“. Ова одредба је предвиђала да кефалија нема своја овлашћења на панађуру, чиме се ова институција издваја из редовне градске власти.¹⁶

¹³ *Зак. споменици*, 384, 684, 685.

¹⁴ С. Мишић – Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003, 113, р. 1111-

¹⁵ „XXII. И постави краљество ми панагир, и на сем панагири да се продак црквено вино, и хлѣбъ, и месо, а инъ никто да не продак безъ игоуменовъ благословлениа.“ *Зак. споменици*, 611.

¹⁶ „LXXIII. И кефалиа да не метеѡа на панагюри ни свѣзѡати, ни доѡодка оузети коѡго любо, ни кои владалецъ, нѣ самъ игоумнѣ да кестъ кефалиа панагюроу.“ *Зак. споменици*, 620.

Манастирских људи било је и у трговима централне Србије и то од времена кнеза Лазара који је Раваници био приложио човека у Смедереву,¹⁷ док кнегиња Милица у повељи манастиру Светог Пантелејмона од 8. јуна 1400. године помиње људе овог манастира у Сталаћу, Крушевцу, Прокупљу, Лесковцу и Новом Брду.¹⁸ О њиховом положају не говори се у овим повељама, што значи да је био познат и није имало потребе наводити га, тј. био је исти као положај манастирских људи у напред наведеним градовима.

Ипак, аутономија која се среће на овим манастирским трговима није стварна градска аутономија, већ аутономија манастирског поседа која се огледа кроз добијене привилегије у којима учествују и манастирски људи, а они су у граду били независни од градских власти. У повељама се наводи чега се све ослобађају и између осталог „*поданка и приплат градских и жоупскихъ, и градозиданиа ...*“, док се у дугој наводи: „*да имъ нѣсть градозиданиа, ни цаконства по градовѣхъ ... престо решти отъ всехъ работъ малихъ и великихъ царства ми*“.¹⁹

Другачији је случај са рударским трговима. У њима се од најранијег времена срећу Саси, који су као посебна категорија становништва, етнички одређена, али која ће временом попримити привредни и статусни карактер, уживали одређене привилегије. Податак да су Саси имали поједине привилегије, и самим тим уживали одређену аутономију, омогућава нам да покушамо да одговоримо на питање да ли су Саси дошли сами или на позив српског краља Уроша I. Сматрамо да су, иако је можда било покрета Саса и без позива краља Уроша I, они у Србију дошли у договору с овим краљем, јер су једино тако могли задобити привилегије које су имали. Да су дошли самоиницијативно и без одобрења повластице би изостале.

О добијеним Саским повластицама није сачуван писани траг, али из каснијег времена видимо да су се оне састојале из личне слободе, права да траже, копају и експлоатишу руду и притом граде све потребне објекте, као и да крче шуму за те потребе. Значајна привилегија је била у праву да слободно исповедају своју римокатоличку веру и притом граде цркве у ту сврху. Битна карактеристика добијених

¹⁷ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 54, р. 53, 94, р. 155, 113, р. 172. Ово је први помен Смедерева након повеље Василија II од 1220. године. О проблему текста ове повеље вид. С. Ћирковић, *Раваничка христовуља*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981, Београд 1981, 69-82.

¹⁸ *Зак. споменици*, 517-521.

¹⁹ *Зак. споменици*, 411, 420.

повластица је судска аутономија која се састојала од тога да сами решавају своје спорове, док је у мешовитом спору морао да суди суд састављен од обе стране у сукобу.

Привилегије додељене ограниченој групи која се бавила једном активношћу која је најбрже напредовала од свих привредних грана, морале су у складу са променама које се дешавају да и саме временом претрпе одређене измене. Задобијене привилегије су се у почетку односиле само на Сасе, али су временом, како се посао ширио и у њега све више укључивало домаће становништво, преношене на све оне који се баве рударством, па и на домаће становништво. Ипак, све саске привилегије нису се могле у потпуности применити и на домаће становништво. То се пре свега односи на судски имунитет: домаћим људима судио је суд састављен од Срба, па се поставља питање ко је био надлежан за Србе укључене у рударску производњу. Закон града Новог Брда има члан (VI) у којем се говори о суду и споровима везаним за рад у руднику и топионици, али је то из времена када су се Саси већ претопили у Србе, па је ово питање изгубило на важности.²⁰ Сматрамо да се Саски суд (*curia Teotonicozum*) који је почетку судио Сасима касније престао да постоји и да се преточио у рударски суд, чија је надлежност била решавање рударских спорова, по Закону града Новог Брда то је *царинички суд*.²¹ У овим споровима судили су цариници и рупници, одвојено кад је мали спор, а заједно кад је велики,²² а они су већином били Дубровчани, што значи да више није имао етничко већ струковно обележје. Није нам познато да су Срби који су се бавили рударством покушавали да постану Саси, а у документима не постоји еквивалент који би одговарао људима који су добили дубровачко држављанство и који се карактеришу одредницом „они који себе сматрају Дубровчанима“. Насупрот овоме, познат је случај Никоја Минчетића из 1380. године који се према потреби изјашњавао као Дубровчанин (*quod ipse appellabat se totaliter pro Raguseo*), Словен (*vocabat se Sclauum*), а када је позиван на краљев суд изјавио је да је Сас и да жели да одговара пред Сасима, одбијајући и суд Дубровчана.²³ Овај случај показује да је, у време када је

²⁰ Питањима надлежности рударских судова бавио се М. Беговић (*О надлежности рударских судова по Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића и турским рударским законима XV и XVI века*, Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, Београд 1967, 1-66) али и он на основу сачуване грађе из каснијег периода у коме Саси не егзистирају као посебна етничка група.

²¹ Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 50-52.

²² Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52.

²³ М. Динић, *За историју рударства I*, 467.

већина Саса словенизирана, овај становник Сребренице тражио да иде на суд састављен од Саса. Он се овде позивао на традицију желећи да избегне одређене обавезе. Случај показује и да су истовремено постојала још два суда дубровачки и краљев (словенски), већ почетком XV века то ће бити судови војводе, кнеза и пургара, цариника и урбурара.

Добијене привилегије доводиле су до тога да су се насеобине Саса издвајале из локалне заједнице, о чему говори и помен „Саса трепчанских“ из Светостефанске хрисовуље. У овом насељу када је хрисовуља издавана (око 1316) Саси су живели у издвојено и нису обухваћени краљевим прилогом манастиру. То нас доводи до питања да ли су насеобине странаца у трговима Србије биле издвојене од локалног становништва. На основу овог примера не можемо говорити да су саске насеобине у српским насељима биле одвојене, као што је био случај са трговачким колонијама италијанских градова у Византији, већ да су се разликовале од других насеља у околини. Разлика је потицала како од етничког састава, тако и од привредне активности и у почетку је била већа, али се временом смањивала. Чак и касније рударска насеља се називају „саска места“ што упућује на њихове почетке. Што се тиче етничког састава ових колонија сматрамо да су им Саси својим присуством и бројем давали обележје, али да нису били једини становници. Тако се 1349. године, нешто више од три деценије од Светостефанске хрисовуље, као становници Трепче помињу: *Tedeschi o Slavi o Latini*, међу првима *Pelno et Manuelo Tedeschi*.²⁴ У поменутој Трепчиној насеобини су у ово време (друга деценија XIV века) живели сви они који су се на простору Трепче бавили рударством, па у том случају термин Сас поприма ознаку за специфично занимање и статус, у неку руку, али не у тој мери, као влах – сточар. Тако је и помен Саса Трепчанских, уствари, означавао рударско насеље насупрот сеоском, које је било приложено манастиру Бањској. Тако и каснији помен „саских места“ треба схватити у том контексту као рударска места.

Контраст селу Трепчи давало је и становништво рударског насеља састављено у доброј мери од Саса, али и других који су се бавили рударством. Сличну ситуацију у Трепчи имаћемо после нешто више од века када се помиње трг Турска (или Доња) Трепча за који знамо да има и српских становника. Етничка одредница у оба случаја

²⁴ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1990), 28; уп. М. Динић, *За историју рударства I*, 461.

могла је значити и име онога ко је основао насеље: у првом случају то су били Саси, а у другом Турци.

Да су Саси као етничка заједница која се бавила рударством имали специфичан положај потврђује и рударски закон који је постојао и који је забележен у српској држави, а постојао је и у другим средњовековним државама, и примењивао се и касније доласком Турака, када се бележи као *kanun-i sas*, односно саски закон. Иако је овај закон прилично специфичан, који регулише крајње техничка питања тешко разумљива лаицима, он сведочи о посебном положају који су уживали ови рудари. У овом закону су забележене многе категорије и стручни термини, које ће ући у живот рудника и рударских тргова, и које ће опстати и када етничких Саса не буде више на овим просторима.

Пренос привилегија са Саса на локално становништво које се бавило рударством ишао је постепено, како се оно укључивало у процес рударске производње. О томе донекле говори и повеља краља Милутина издата у Врхлабу почетком XIV века када је рударство тек узимало све више маха и када су забележене прве римокатоличке парохије у Србији. Да ли случајно, стицајем околности, или у једној широј акцији везаној за привилегије, тек ова повеља је издата у Врхлабу на Копаонику, у области где ће се касније развити познати рударски трг Беласица. Иако је повеља издата Дубровчанима на њихов изричит захтев и садржи трговачке повластице, она се у једном невеликом делу, величине једне реченице, односи на рударе и њихове повластице.²⁵ То је један од ретких примера који говори о рударским повластицама. Овај податак сведочи да је краљ Милутин гледао на ове две категорије: трговце и рударе, као на две одвојене, различите групе које уживају одређене повластице, које имају сличности, али се и разликују. Помен рудара и њиховог „закона“ који је важио у Брскову у повељи која садржи трговачке повластице и која је настала на основу захтева дубровачких (трговачких) преставника говори о значају тих повластица. Са друге стране та реченица говори о преносу и просторном ширењу рударских привилегија са Брскова, првог места где су установљене, на нове руднике. Процес преношења привилегија на нове руднике значио је њихово просторно ширење, обухватајући све већу територију, али и ширење на становништво – сво оно које се бавило се рударством. Повељом се гарантује и да им владар неће променама ограничавати добијене повластице.

²⁵ „И како имъ к законъ оу Брсковѣ ѿ испрѣва, тако да имъ к и 8 Рѣдницѣ, а инога новаго закона да имъ не постави кралевѣство ми“, *Повеље и писма I-1*, 37, р. 12-14.

Осим Саса на трговима су аутономију уживали и дубровачки трговци, чије су нам привилегије, за разлику од саских, добро познате. Корени дубровачке аутономије потичу од времена Стефана Немање који им је омогућио слободну трговину. Касније су и други српски владари потврђивали ове, трговачке, привилегије, које су се, као и у случају рударских, огледале, пре свега, у аутономном судству, али и у другим повластицама, о чему је већ било речи. За разлику од саских привилегија које нису забележене и које се не срећу у повељама владара, трговачке повластице су потврђиване од стране свих српских владара, али и обласних господара и појединих великаша и о томе има писаних извора. Разлог за ово је бројност Дубровчана присутних у Србији, као и организована државна (дубровачка) служба која ништа није препустала случају, већ је агресивно од српских владара захтевала добијање нових уз потврду старих привилегија. Изгледа да је потврда старих привилегија била обавеза, што се види из извињавања Дубровчана кнегињи Милицы и синовима што због лоших прилика нису дошли раније и затражили потврду.²⁶ Иза Саса није стајала држава која је то тражила, и за разлику од Дубровчана, чији је број до првог пада Деспотовине сваком годином растао, број Саса, је сваком годином опадао, што је, такође, утицало да њихове привилегије не буду забележене као Дубровачке.

Видимо да српским трговима имамо две аутономне скупине: рударе и трговце, чији се аутономни статус донекле поклапа, али се и разликује. Ове две скупине привилегије су добили на основу њиховог занимања и етничког порекла, па су им и привилегије важиле у оквиру посла којим су се бавили, што их је међусобно раздвајало. Јесте да су временом Дубровчани ушли у рударство, али и тада не као рудари, већ као финансијери и власници рупа, што их је разликовало од техничких учесника у рударству – Саса и све више Срба. О трговачким повластицама које су Дубровчани уживали већ је било речи, а овде ћемо нагласити основне: слобода трговања, сигурност имовине – покретне и непокретне, чак и после његове смрти, слобода вероисповести, аутономно судство.

Поред ове две категорије које су живеле свака са својим правима, потврђено у повељи одлуком: „и Пребегар да не влада над нима“ – у смислу „кнез [Сас] да не влада њима [Дубровчанима]“, ²⁷ налазила се и трећа, то је заједница локалног становништва и

²⁶ *Повеље и писма I-1*, 180, бр. 186.

²⁷ *Зак. споменици*, 138; уп. А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, ИИЧ III 1-4, Љубљана – Загреб – Београд 1937, 275.

сама подељена на оне који су директно укључени у посао са рудом и трговином и они који нису. Они који су се бавили трговином настојали су да добију дубровачко држављанство, један број њих је у томе и успео, што их је издвајало из локалне заједнице. Ово им је омогућавало избегавање обавеза, а томе су прибегавали и они који су рођењем Дубровчани, што је уносило забуну код управног апарата, али је умањивало и снагу ових заједница. Управо чињеница постојања две аутономне заједнице и треће слабо дефинисане које егзистирају једна поред друге, довела је до тога да у трговима нема покрета за добијањем опште аутономије каква је била присутна на западу. Код становника тргова, који су у великој мери били високо квалификовани, свакако је постојало сазнање о аутономији коју су уживали градови на западу, али томе нису тежили због привилегија задобијених у оквиру своје економске групе. Борба за очување постојећих привилегија и задобијање нових коју су водили Дубровчани, замењивала је борбу за опште привилегије насеља-трга.

Било је и других разлога због којих није долазило до ове борбе. Они који су могли да учествују у томе – грађани приморских комуна, нису учествовали из два разлога јер су се томе супростављали њихови градови који нису желели да деле надлежности над својим грађанима и сами грађани који нису желели двоструке намете. Поред тога, плурализам заједница који је постојао у трговима Србије онемогућавао је формирање једне јединствене заједнице која би насељу обезбедила одређена права. То се није могло и због тога што су та насеља егзистирала у већ постојећем правном систему наслеђеном из Византије и кодификованом Душановим законодавством.²⁸ Ипак, до одређене хомогенизације је долазило и у таквим срединама, а томе су доприносили разни фактори, као што је живот на густо насељеном простору, повезаност по занимању, постојање јединствене градске управе.²⁹

Један од показатеља аутономног положаја града јесте његов статут, који садржи добијене привилегије, али и одредбе о понашању у граду. Своје статуте имали су српски приморски градови који се у томе угледају на Дубровник, односно Венецију. Градови у унутрашњости Србије нису имали своје статуте. Од српских градова у централној зони нека врста извода из статута града сачувана је само за Ново Брдо, има наговештаја и о постојању сличне аутономије за Сребреницу и Брсково, али њихови

²⁸ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 267.

²⁹ Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, 22.

статути нису сачувани.³⁰ Заговорници тврдње да је Сребреница имала свој статут мишљење заснивају на помену неког Дубровчанина који је 1424. године био позван „*alo sachon, zoe ala rason de Srebreniza*“, као и на дубровачке посланике који су се 1445. године пред деспотом Ђурђем позивали на сребренички закон („**ВЪСПОМЕНОУШЕ МОЛЪБИЊЪ ГОСПОДСТВОУ МИ ЗА СРЕБРЪНИЧКЪИ ЗАКОНЪ**“).³¹ Михаило Динић је сматрао да се не ради о неком кодифицираном зборнику, некој врсти статута по коме би се управљало у Сребреници, већ на одредбе које су се односиле на Дубровчане а које је владалац прописивао.³² Овде се радило о захтеву Дубровчана да им деспот Ђурађ потврди привилегије које су имали у време деспота Стефана, а не статут у форми закона.³³ У овом случају термин закон се користи у значењу наредбе, слично *Закону подграђа* који се среће у Хрисовуљи краља Милутина манастиру Хиландару (1302-1307).³⁴ Овај „закон“ се односи на отроке подграђа Штипа, односно на њихове обавезе према манастиру Хиландару.³⁵ Иако се ови помени закона Сребренице не односе на статут овог града, већ на положај Дубровчана, они потврђују привилегован положај ове заједнице, а такав је случај био и у другим местима у којима је она постојала, а постојала је у свим значајнијим трговима. Сребреница је имала, као и други рударски тргови, посебан рударски закон који су Турци касније преузели наглашавајући да је то закон који је прогласио војвода Ковач. Сребреница је пред пад била у поседу војводе Ковачевића, па се сматра да је турска верзија закона за Сребреницу из његовог времена и да је садржавала, поред рударских, и одредбе које су се односиле на град.³⁶

³⁰ ЛССВ, *Статут*, 705 (Ж. Бујуклић).

³¹ *Повеље и писма I-2*, 30.

³² М. Динић, *За историју рударства I*, Из српске историје средњег века, 551-552.

³³ Израз закон среће се у српским правним споменицима од краја XII века и имао је преко педесет различитих значења, од којих сва нису правна, односно не означавају правни појам. Ипак, у највећем броју случајева термин закон у правним споменицима значи правно правило (*regula iuris*), или још шире правило уопште. О пореклу термина закон у српским средњовековним повељама, без исцрпних примера из свакодневне праксе вид. С. Шаркић, *Νομος, lex, закон: порекло, значења, дефиниције*, Зборник Матице српске за класичне студије 7, Нови Сад 2005, 49-63. Детаљније С. Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад 1994.

³⁴ *Chil. II*, 398.

³⁵ Р. Михалчић, *Закони у старим српским исправама*, 25-26, 141.

³⁶ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 144.

Постоји и погрешно мишљење да су постојали статuti других рударских места грешком засновано на постојању рударског закона који је важио у њима. Овај закон регулисао је стручна и техничка питања везана за рударство, а не устројство трга и његов положај, па његово постојање не може бити аргуменат за постојање статута. Постојање овог закона у рудницима Србије потврђено је Рударским закоником³⁷ деспота Стефана Лазаревића из 1412. године а који су саставили „добри људи“ из Новог Брда и других рудника: Трепче, Рудника, Плане, што значи да је био познат и у овим рудницима, а, свакако, и у другим.

Уз овај закон сачуван је и текст који садржи одредбе које се не односе на рударство, већ на град Ново Брдо, због чега га је Н. Радојчић, приређивач текста, представио као неку врсту извода из Статута града Новог Брда. Од његове појаве (1962) године прати га контроверза да ли је то извод из обимнијег статута, или не. Они који оспоравају постојање статута полазе од непостојања јединствене заједнице која би се изборила аутономију и то забележила у облику статута. С. Ћирковић сматра да таквим градовима, ометеним у развоју (Minderstädte) и „неостварене аутономије“ статuti нису ни били потребни.³⁸

Новија мишљена склона су да виде да је тзв. извод из Статута града Новог Брда део раније донетог градског закона, који не треба називати статутом јер се од овога разликује. Градски закон је нормативни акт донет од стране владара, насупротив овоме статут представља акт локалних градских власти. На основу сачуваних одредби, укупно их је преко двадесет, могло би се рећи да је Ново Брдо ипак имало извесну аутономију, мању од оне коју су уживали приморски градови, али која не заостаје много за аутономијама сличних градова у централној и западној Европи. Оно што поткрепљује ово мишљење је да је Ново Брдо као град имало своју територију, која је обухватала градски метох, који одговара западном дистрикту, своје судство и управу с

³⁷ Кодекс пронађен 1959. године објављен је од Н. Радојчића под именом Закон о рудницима (*Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, издао и увод написао Н. Радојчић, Београд 1962.) али у стручној јавности влада мишљење да би правилнији термин био Рударски законик. На основу терминологије из Душановог законика термин законик се користи да означи књигу, скуп закона, док закон има више значења. Новобрђани од деспота тражили да им сачини рударски закон у смислу рударско право (С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, приредио С. М. Ћирковић, Београд 2005).

³⁸ ЛССВ, *Статут*, 706 (Ж. Бујуклић).

елементима самоуправе, и своје партикуларно право.³⁹ У прилог овој тврдњи иде и чињеница, присутна код свих тргова, да је кнез није долазио са стране, већ је биран међу најугледнијим становницима, без обзира да ли се радило о Дубровчанима или домаћим људима.⁴⁰

Аутономију градских насеља у централној зони Србије не можемо упоређивати са приморским комунама и не треба је везивати за постојање статута тог места. Треба је схватити на основу носиоца те институције, а то су припадници одређених категорија: трговаца и рудара, а не град. Њихова аутономија регулисана је „законима“ – одредбама, наредбама које је владар доносио, и у случају трговаца забележена је у више повеља. Све ово значи да је постојала специфична аутономија која се остваривала у градовима и трговима.

Први корак који је направљен у правцу пуне градске аутономије јесу одредбе садржане уз *Закон о рудницима*. Ове одредбе, за разлику од ранијих које су стриктно усмерене на одређену категорију, не односе се само на припаднике рудара или трговаца, већ на све становнике Новог Брда и представљају нови квалитет. Настојање да се успостави јединство између града и метоха (у случају Сребренице дистрикт) био је још један корак у том правцу. Да је град попримао посебан положај говори и постојање шире области која се зове „градски предели“, а која обухвата ширу територију у односу на метох.⁴¹ Пут до пуне аутономије прекинут је доласком Турака, који су извршили централизацију управе, седишта својих административних јединица сместили у јаке тврђаве а привреду усмерили за ратне потребе.

Постојање одређене аутономије потврђују и институције које су управљале градом. Појава ових институција везана је за рударска места у којима су били настањени Саси. Да ове институције у рударским местима нису биле аутохтоне, већ су настале са доласком Саса, потврђује и чувени Vreibergер из Брскова (код Срба преиначен у Пребегара, а код Дубровчана у Fabrigar-a), који је толико мука задао истраживачима.⁴² Александар Соловјев је сматрао да је функција кнеза, коју је 1280-1282. године заузимао Фрајбергер, потицала од потпуно аутономног положаја који су имали Саси и то повезивао са таквим њиховим положајем у Трансилванији.⁴³

³⁹ Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, *Анали Правног факултета у Београду*, 38 1-2 (1990) 18-21.

⁴⁰ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 144.

⁴¹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 55-56.

⁴² А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, *ЈИЧ III 1-4 (1937) 270-275*.

⁴³ А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, *ЈИЧ III 1-4 (1937) 274*.

У Душаново време правни положај градова и статус њихових становника регулисан је повељама. У члану 137 ДЗ потврђене су хрисовуље које је он издао својим градовима. Тарановски сматра да се тај члан односи само на грчке градове јер се у члану 176 наводи да за градове важе закони „као што је било за време првих царева“, што значи царева пре Душана, а то су грчки. Његово мишљење оспорава Ј.Даниловић која сматра да се члан 137 односи на све градове.⁴⁴ ДЗ се градовима бави и у члану 26 који предвиђа постојање градске земље – области у којој град сноси одговорност за крађу и члану 7 којим се наређује да сваки град мора имати протопопа. Одлука о постојању протопопа је донета ради заштите православља и од велике важности за аутономију града, јер се тиме формира црквена организација града и црквени суд. Могуће да је ова одлука ушла у ДЗ и под утицајем првобитног хришћанства када је сваки град имао епископа. Како је организација Српске православне цркве била урађена у времену када није било градова да се у њих сместе епископи, ова одлука иде делимично и у том правцу. Мада се мисли да је одлука настала због градова у приморју, треба имати у виду и чињеницу да су и други градови царства били мешовите верске структуре и да је православље било угрожено и у њима. То потврђује и Закон Новог Брда који у члану XX (О Латинима и њиховој вери) забрањује преобраћање православних казном од 50 литара и парањем носа њиховом свештенику који то уради.⁴⁵

Ново Брдо испуњава услове које Душанов законик наводи за град, једино не знамо да ли је град раније добио хрисовуљу којим је регулисан његов положај, а таква хрисовуља није сачувана ни за друге градове у унутрашњости Србије. Обриси градске аутономије Новог Брда огледају се кроз постојање градског метоха, органе управе, (градског) протопопа. Градски органи нису имали законодавну власт, бар није позната до данас, што умањује аутономију. Могуће је да су постојали неки локални прописи, али то до сад није познато. Ново Брдо остаје пример зачете, али недовршене аутономије српских средњовековних градских насеља. Недостатак сличног закона за друге градове и тргове не дозвољава нам да о томе говоримо као процесу који је у градовима Србије узео шири замах.

Аутономија појединих насеља у централној зони Србије почела је да се развија доласком Саса. Карактерисале су је, поред привилегија, органи градске управе који су

⁴⁴ Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, 24

⁴⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55-56.

имали локални карактер и били представници становника насеља, што се види из етничке припадности познатих кнезова, као и институције пургара. Ова институција настала досељавањем Саса своје име добила је из немачког језика од *Bürger, geschworene Bürger – cives iurati*, и пренела се и на насеља у којима није било Саса.⁴⁶ Овај податак говори да се аутономија ширила и на друга места. Насељавањем Дубровчана у ова насеља аутономија се умножавала, али не и увећавала. Можемо рећи да пристизање ове и других етничких заједница слабило аутономију насеља и она није успела да се оствари и развије до степена аутономија градова на западу Европе. Становници тргова различитих етничких припадности и занимања никада се нису „нивелисали у један сталеж са изједначеним правима“ како је сматрао Б. Храбак.⁴⁷ Остаје нам да аутономију тргова и градских насеља назовемо (и опишемо) речима С. Ћирковића: *неостварена аутономија*.⁴⁸

⁴⁶ ЛССВ, *Пургари*, 604-605 (М. Маловић-Ђукић).

⁴⁷ Б. Храбак, *Рудник*, 18.

⁴⁸ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, 260-276.

VI.2 Управа у трговима

Иако градови, односно тргови, нису достигли степен аутономије који су у западној Европи имала насеља сличног типа, у њима су морале постојати управне структуре, чији је задатак био разноврстан: од практичних питања функционисања града, преко учешћа у систему државне власти до посебних задатака одбране. Из погледа на задатке који се постављају пред власти града види се да они нису истог значаја нити карактера: било је задатака локалног значаја, али и оног од значаја за функционисање и опстајање читаве државе. Управне структуре градова сачињавају по класификацији Константина Филозофа „трећи чин“ – спољашњи који представља локалну управу, која са „првим чином“ – централном управом сачињавају управни апарат државе.¹ Филозоф овим описом није дао ништа ново у погледу структуре власти, будући да је она у том облику постојала и пре деспота Стефана, али је указао на промене у самој структури, а то ће се одразити и на управне структуре у градовима.² Власти градова сусретале су се са прописима државе оличеним у Душановом закону, док је са дуге стране била аутономија појединих група, регулисана повељама владара и обичајним правом. Већ смо истакли да се у насељима овог типа постојала одређена аутономија везана за поједине етничке и привредне групе. На властима града је било да ускладе државно законодавство и потребе са аутономијом појединих група и потребама локалног становништва, али и насталих политичких прилика од друге половине XIV века. Поред тога, у градовима су могли резидирати чиновници државне управе који нису имали додирних тачака са локалним питањима. Ти чиновници у градовима се срећу нарочито од времена кнеза Лазара који је, за разлику од својих претходника који нису имали сталне престонице, своју престоницу сместио у новоизграђени Крушевац. Такву праксу су наставили и његови наследници Стефан Лазаревић у Београду и Ђурађ Бранковић у Смедереву. Али ови чиновници излазили су из оквира градске управе.

Градски чиновници помињу се у Закону града Новог Брда, у већини чланова, и то: војвода, кнез, пургари и с(а)бор.³ Поред њих имамо и помен цариника и урбурара,

¹ К. Филозоф, *Житије Стефана Лазаревића*, 99.

² М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 292.

³ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51-55.

који се, такође, наводе са неким судским надлежностима.⁴ Овај, као ни Закон о рудницима са којим је пронађен, не помињу, нити разграничавају надлежности појединих чинилаца градске управе, већ се бави судском надлежношћу и расподелом прихода од такси и казни.

Промене изазване турским освајањима огледале су се и у чиниоцима власти. Директна последица надирања Турака била је реформа коју је предузео деспот Стефан почетком XV века, а промене су се највише манифестовале у управама великих градова. Кефалију који је раније био на челу града замнили су војводе, а функција кефалије се задржала само у некадашњој области породице Бранковић, која није била подељена на „власти“, и то само у местима који су били под њиховом управом.⁵

О управном апарату у градовима писали су ранији истраживачи. Тако К. Лиречек пише да у таквом насељу урбаног типа „три личности су давале тон свакодневном животу: кефалија, заповедник утврђења, редовно Србин, кнез или *comes*, „*conte dei mercado*“, често Далматинац, и цариник или *doanarius*, обично Которанин или Дубровчанин, закупник царинског и доходаринског уреда“.⁶ Пишући о Трепчи М. Динић је приметио да је главни представник власти за време краљевства и царства „био кнез, раније Сас а касније обично Дубровчанин. Тако је било и доцније док се није појавио у Трепчи кефалија, који се одржао у месту све док Турци нису заузели у потпуности област Бранковића. Један од последњих на овој дужности био је у лето 1450. године Вукосав Добројевић“.⁷ За Сребреницу Динић каже да је „свакако од свог постанка имала кнеза, кога налазимо, као представника владоца, и у мањим рударским местима и трговима“. Динић је поред кнеза идентификовао још једног представника власти у Сребреници, био је то војвода – „свакако заповедник `власти` у коју је Сребреница спадала“.⁸ У овом граду, као и у осталим трговима, постојали су и цариници са својим специфичним занимањем. По В. Скорићу „појам царине био је много шири него данас и обухватао је све дохотке“.⁹ У Руднику се најпре, 1312. године, срећу судија и нотар, свакако је имао и кнеза као и Брсково, али се он у документима јавља касније, тек 1349. године. Од тог времена кнез се среће у овом

⁴ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52.

⁵ Детаљно о кефалијама у М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 246-285.

⁶ К. Лиречек, *Историја Срба II*, 90.

⁷ М. Динић, *Трепча*, 672.

⁸ М. Динић, *За историју рударства I*, 545.

⁹ В. Скорић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, 11.

месту све до 1457. године, када је на тој функцији био Oliuero Chossareuich. У Руднику се од 1412. године среће и кефалија, тада је био Петар Бољадиновић, као и урбурар.

Највише вести о градским властима имамо у случају Новог Брда. Иако су то исти чиновници као и у осталим градовима и трговима Закон града Новог Брда доноси податке о односу који влада међу њима, односно о расподели судских надлежности и такси. Први међу градским властима, у члану I, среће се војвода. Познато је да су војводе наследиле кефалију у граду након реформе државне управе коју је спровео деспот Стефан почетком XV века поделивши државу на „власти“.¹⁰ Седиште „власти“ налазило се у утврђеним градовима по којима носе име, осим у случају лепеничке, која је име добила по реци и жупи Лепеници. И у овом случају управа „власти“ је, вероватно, биле у неком жупском утврђењу истог имена.¹¹ Сам термин војвода долази из војних структура, што само по себи говори да је извршена милитаризација управе због насталих прилика и честих сукоба са Турцима. Војвода је, вероватно, добио већа овлашћења у односу на кефалију кога је наследио.

Градски кефалија се помиње још у време краља Милутина.¹² Он је био представник владара у граду и имао је управну и судску власт, цивилну и војну, у граду и његовој области.¹³ Поред њега у највећим градским утврђењима среће се и термин „кефалија кулски“, који је заповедао војним одредом који се налазио у градском утврђењу. И један и други кефалија били су директно подређени владару. Градски кефалија је имао управу и надлежности над градом и дешавањима у њему, док је кулски кефалија био задужен да управља војним одредом и одбраном града и области. Постојање „кулског кефалије“ у најзначајнијим градовима наглашава њихов значај и издваја их од осталих придајући им већу улогу у одбрани државе.

У градовима који су били у власти Лазаревића дошло је убрзо по реформи деспота Стефана до замене чиновника. Тако се у Новом Брду од 1410. године, када се први пут јавља војвода, кефалија више не помиње.¹⁴ Први помен војводе у најзначајнијем граду Деспотовине говори о томе одакле је кренула реформа и о њеним усмерењима: требала је заштитити градове и државу од Турака који су надирали са

¹⁰ М. Динић, „Власти“ за време Деспотовине, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 220-229.

¹¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 294, нап. 27.

¹² Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави I*, Београд 1931, 202.

¹³ Закон града Новог Брда помиње две категорије земљишта који фигурирају граду и којима он управља: метох (у чл. II) и предели градски (у чл. XX), Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 51, 56.

¹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 726.

југа. У реформи и заштити кренуло се од најважнијих градова. Да ли због очувања функције кефалије, или због дословног преписивања са старих предложака, тек у повељама деспота Ђурђа Дубровнику из 1428. и 1445. године још увек се среће ова функција. Ипак, и по увођењу реформи, нису све кефалије одједном замењене војводама. И по установљењу Островичке власти са седиштем у рудничком утврђењу Острвици, у Руднику је још неко време постојао кефалија као управник града. Војвода је као врховни заповедник био управитељ читаве области, па и трга Рудник, али у самом насељу су цивилни послови били под управом кефалије, који се у њему среће и двадесетих година XV века.¹⁵ Кефалије се помињу у Приштини, највећем граду у области Бранковића, 1434. године, а 1436. на тој дужности је био Оливер-Олко Големовић, рођени брат деспотовог челника Ђурђа Големовића.¹⁶ Он се у Приштини среће до 1448. године. Установа кефалија се у земљама Лазаревића коначно угасила, највероватније, са првим падом Деспотовине 1439. године.¹⁷

Војвода је, с обзиром да је наследио кефалију, наследио и његове надлежности. То потврђује податак да се по спроведеним реформама помиње и „војвода кулски“, који је на том месту, такође, заменио кефалију кулског.¹⁸ Надлежности и однос између једног и другог војводе су вероватно исте као и у случајевима кефалија. Највећи број војвода везан је за најзначајније градове и руднике тога доба, што је и разумљиво јер су то била њихова седишта и о овим насељима је сачувано највише података.¹⁹ Од деспотових реформи до пада под турску власт позната су нам имена 54 војводе, и то у Новом Брду 6, Сребреници 5, Смедереву 2, Руднику 2 и Голупцу 1. Остале војводе везане су за деспотов двор, најзначајније тврђаве као седишта „власти“, Зету где су били деспотови намесници, срећу се и као посланици у дипломатским мисијама или као сведоци у исправама.²⁰ Душанов законик је предвиђао да се кефалија издржава о рачуну града, па се то највероватније пренело и на његовог наследника војводу. Према члану 63 ДЗ „кефалије што су по градовима да узимају свој доходак по закону“ а могу

¹⁵ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 294.

¹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 726.

¹⁷ ЛССВ, 294 (М. Благојевић).

¹⁸ Војвода кулски се помиње у члану I Закона града Новог Брда, Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 51.

¹⁹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 256.

²⁰ А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, 127.

да купују жито, месо и вино упола цене.²¹ Војвода се у градовима, као и кефалија раније, издржавао од такси које је убирао, поред тога, имао је и одређене принадлежности које су забележене у Закону града Новог Брда. Више чланова овог закона односи се на принадлежности које следују војводи. Члан XIII Закона града Новог Брда (*О Шнајдерима*) који регулише цене појединих кројачких израђевина има део који се зове **И воиводѣ закон**, који предвиђа обавезу шнајдера (кројача) да војводи бесплатно сашију две свите, једну о Божићу, а другу о Васкрсу.²² Следећи члан (XIV – *О шустерима*) прописује да шустери дају по једне ципеле (цревље) о Божићу. Иако се овим чланом не помиње директно војвода, то се из контекста може наслутити, а тај утисак појачава и наредни, XV члан (*О кожухарима*) који јасно прописује да се војводи дају по рукавице јагњеће. И наредни XVI члан који се односи на плочаре (коваче који израђују плоче – потковице) прописује да се војводи дају два пара потковица – једне о Божићу, а друге о Васкрсу.²³ Поред овога војвода је од казни и такси добијао одређену суму. Тако је од псуња који се наплаћивао на разну стоку која се продавала на тргу Новог Брда добијао једну половину, док је другу узимао кулски војвода. Вински псуњ је делио са кнезом и пургарима тако да је добијао трећину. Казне које су се наплаћивале за тежа кривична дела војвода је, такође, делио са кнезом и пургарима, као и таксе на продају разних производа и прекупа.²⁴ Као што је већ речено, највећи број војвода забележен је у Новом Брду. Периодичност срастања са нових особа на месту војводе говори у прилог томе да су се војводе смењивале на одређени рок, који је највероватније трајао 4-5 година.²⁵ Изгледа да је ово била изборна функција коју су добијале угледне личности. То се закључује на основу тога што се Иван Боројевић који је био војвода у Новом Брду 1421-22. године среће у овом месту и 1427. године,

²¹ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 52; уп. Ј. Даниловић, *Закон о граду Новом Брду*, 22.

²² „... а воиводѣ законъ шт шнайдара да моу съшию ш божицю, едноу свитѣ а другоу ш въскрсеню бес платѣ“ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 54. Постоје различита мишљења о томе шта се мислило под свитом. А. Веселиновић (*Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, 135) сматра да је то свечани огртач постављен крзном, док је Б. Марковић (*Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 22) неодређена и мисли да се ради о одећи, вероватно комплетном оделу.

²³ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 54-55.

²⁴ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 51-55.

²⁵ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 295.

али без титуле, али свакако као угледан грађанин.²⁶ Изборност функције донекле потврђује и позната сцена између војводе Јеремије и деспота Ђурђа. Након смрти деспота Стефана војвода Јеремија није желео да град Голубац преда Жигмунду тражећи 12000 дуката, колико је, наводно, дао деспоту Стефану за држање овог града.²⁷ Жигмунд је оспоравао истинитост печата и писма и није пристао на исплату, након чега се умешао и Ђурађ, али без успеха²⁸. Ако оставимо по страни величину новца која се помиње и ситуацију да је војвода Јеремија након што му тражена сума није исплаћена предао град Турцима, а не Ђурђу и Угрима, закључујемо да се положај војводе куповао. Тако су, по свој прилици, чиниле и друге војводе које су стајале на челу појединих власти.²⁹

Најближи помоћник војводе у већим рударским и трговачким центрима био је кнез, док се у мањим овај чиновник среће сам. Кнезова је било и у неутврђеним местима и срећу се свуда где су одређивани дубровачки конзулати, од Јањева на југу до Заслона на северу.³⁰ Кнеза је постављао или потврђивао владар, не зна се да ли по свом избору, или на предлог локалне заједнице, што се види најбоље на основу примера града Котора коме је кнеза постављао владар и поред тога што је имао много већу аутономију него тргови у Србији.³¹ На основу тога што су на месту кнеза бивали наутицајнији људи постоји мишљење да је владар и ову функцију давао у закуп, обично на годину дана.³² Такво мишљење, међутим, не налази потврду у документима. Наиме, с обзиром да су Дубровчани били најчешће на месту кнеза, да је ово тачно вероватно би се сачувала нека владарева разрешеница.³³ Са друге стране, и у Новом Брду је постојала јака колонија Дубровчана, али није познато да је неки од кнезова овог града био Дубровчанин, што се објашњава значајем овог града за државу и деспота, који није желео да се у тако важном граду на тој значајној функцији нађе странац. У

²⁶ М. Динић, *За историју рударства II*, 634-635.

²⁷ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 126-127; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 99,

²⁸ С- Ћирковић, *Голубац*, 13.

²⁹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 296.

³⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 727.

³¹ А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, 128, нап.10.

³² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 728.

³³ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 257, нап. 104.

сваком случају, на овој функцији били су најугледније личности града. У Сребреници су кнезови по занимању искључиво били трговци.³⁴

Првобитни помен кнеза у рудницима Србије везује се за Сасе. Познат је помен кнеза Фрајдерберга у Брскову осамдесетих година XIII века, док се у Рогозну средином XIV века помиње син кнеза Рогозне: Aiano Toldesko, fiol del chonte de Rogozna.³⁵ Изгледа да је функција кнеза првобитно била везана за заједницу Саса у рударским местима, али се касније, како њих нестаје, на месту кнеза све више срећу Дубровчани. Из овог произилази да је функција кнеза симболизовала аутономију локалне заједнице коју је заступала код владара и његових службеника. Истовремено кнез се као владарев постављеник старао да се владареви закони поштују у заједници која је имала своје привилегије.

Кнезови су се, за разлику од војводе (и пре тога кефалије), више бавили цивилним стварима и функционисањем града, али и околних рудника. Старали су се о ценама, одређивали цене појединих производа које су закупци доносили, учествовали у раду појединих судова. Кнез је имао својеврсно знамење – венац, који је качио на трг и који је означавао забрану да закупци и други грађани купују одређене намирнице, док се рудари не снабду њима. Приходе од такси делио је са војводом и пургарима, али, за разлику од војводе, није добијао принадлежности у оделу, обући, рукавицама и потковицама.

И други рударски тргови имали су кнезове, највероватније од постанка. У Сребреници највише кнезова дала је породица Латиница. Само у овом граду имамо истовремено два кнеза, 1447. године, били су то Миклеуш и Дубровчанин Паоко Стипашиновић, што се објашњава преласком Сребренице у босанске руке и поделом прихода између српског и босанског владара.³⁶ Још у једној пресуди суда који је заседао у Сребреници 1457. године помињу се два кнеза, поред Николе и Жухо, али се за овог последњег не зна да ли је био раније или у том периоду.³⁷ Ново Брдо је, такође, имало кнеза, али од 1407. године када се први пут помиње па даље није познат ниједан случај да је он био из редова Дубровчана, односно странаца.³⁸ Кнезови су посведочени и у другим местима, у Руднику у дугом временском периоду од 1349. до 1457. године,

³⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 124-125.

³⁵ М. Динић, *За историју рударства* I, 459-461; А. Соловјев, *Пребегар у Брскову*, ЈИЧ III (1937) 270.

³⁶ М. Динић, *За историју рударства* I, 545.

³⁷ К. Жиречек, *Споменици српски*, 87.

³⁸ А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, 128.

као и у Трепчи, Јадру, Црнци, Зајачи, Вишеграду и Заслону. Континуирано постојање кнезова у великим местима, као и повремени помени у мањим говори да су постојали у свим рударским местима од њиховог оснивања.³⁹

Још један орган власти у градовима среће се у документима, то је веће пургара. Ово је изразити орган локалне самоуправе јер је највероватније биран од стране локалне заједнице. Веће је бројало 12 чланова, колико се помиње и у XVIII члану Закону Новог Брда.⁴⁰ Веће пургара је Саска институција проистекла из сопственог суда који су Саси донели са собом (*curia Teutonicorum*).⁴¹ То потврђује и сам термин пургари, који није словенског порекла, већ долази од немачког *Bürger*, што је у српским документима преведено као **грађани**, док се у италијанском среће као *borghesani*.⁴² Прецизније термин долази од немачког *die Geschworenen Bürger – cives iurati*, који се у српском преводи као **грађани**, али никад са придевом „заклети“.⁴³ М. Динић је установио да се пургарима не могу називати сви грађани, што би проистицало из његовог основног значења. Значење овог термина знали су у средњовековним српским земљама што се види из српских докумената у којима се термин среће као *грађани*. Термин су преводили и у другим језицима где се користи израз овог значења: пургар = *borghesanus* = грађанин = *citadino*.⁴⁴ Михаило Динић је указао на „незгодну формулацију“ која се среће код Константина Јиречека а која би неупућене могла погрешно усмерити да је термин у италијанском преводу везан за све грађане места. По Динићу то је градско веће, *scabini* немачких градова, које се среће и у другим местима где су боравили Саси, као што су Браила и Брашов, где их је, такође, било 12.⁴⁵

Иако се институција појављује највероватније од самог настанка рударских тргова, на значају добија од времена кнеза Лазара када се први пут помињу у писму Дубровчана упућеном 1388. године „Гоиславу кефалији кнеза Лазара и пургарима новобрдским“.⁴⁶ Осим што је први помен пургара, овај податак говори и о односу градских власти према локалној заједници на чијем су челу: кефалија је кнежев, док су

³⁹ А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, 129.

⁴⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55.

⁴¹ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 258.

⁴² ЛССВ, 604-605 (М. Маловић-Ђукић).

⁴³ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, 262.

⁴⁴ М. Динић, *За историју рударства I*, 470.

⁴⁵ М. Динић, *За историју рударства I*, 472.

⁴⁶ *Повеље и писма I-1*, 168.

пургари новобрдски. Обраћањем овим двома институцијама Дубровчани се обраћају како владару Србије, у овом случају преко његовог представника, тако и представницима локалне аутономије.

У Закону о рудницима деспота Стефана помиње се градски сабор (**вѣс събор градскы**), као градска институција која је од деспота затражила да им изради „закон“.⁴⁷ Помен градског с(а)бора налазимо и у Трепчи. Наиме, када је деспот Стефан приложио Дечанима 1397. године „два пара на рупах“ у Трепчи, он је то урадио да је „**вѣдомо всѣм съборомъ трѣпчѣкымъ**“.⁴⁸ Збор се среће и у Сребреници, али овде се односи на скуп који су трговци требали да организују поводом доласка једног племића кога је упутила дубровачка влада с циљем да се договоре пред преговоре са деспотом Ђурђем.⁴⁹ О овој градској институцији најмање се зна јер се најређе среће у документима. Намеће се питање да ли је градски с(а)бор обухватао све за рад способне мушкарце или је представљао скуп градских функционера: војводе (кефалије), кнеза и пургара. Друго решење намеће се из помена у VIII члану Закона града Новог Брда, где се каже да ће контролу цена вршити четири *добра човека* које су саборно изабрали војвода, кнез и пургари.⁵⁰ Сима Ћирковић сматра да с(а)бор, пре свега, био место за решавање судских спорова. Окупљени под управом кнеза, сачињавали су га сви власници, валтурци из топионица и гварци из цехова и јама, сви стручњаци, урбурари и хутмани и сви рудари. Кад је саборно заседао градски суд присуствовали су и 12 пургара. Сабор се одржавао сваке суботе до када су оптужени требали дати јемце.⁵¹

Поред наведених државних чиновника у граду (тргу) се срећу и други. Закон града Новог Брда помиње урбурара, који је надгледао рударску производњу и убирао владареву урбуру – проценат од ископане и истољене руде који припада владару. У документима се поименично срећу Стојак урборар у Руднику 1414, и Иван урборар у Трепчи.⁵² Надлежности ових чиновника биле су много веће од убирања урбуре. Њихова улога је нарочито важна у судским споровима око рудника и рударских послова, где су судили заједно са цариницима, али је њихова одлука била последња.

⁴⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37.

⁴⁸ М. Динић, *Трепча*, 670.

⁴⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 127

⁵⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52-53.

⁵¹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 92.

⁵² Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 55.

Они су уживали и јавну веру, имали су своју књигу (тетраг урбарарски) у којој је књижено све што се тичало баштина и власничких односа над јамама.⁵³

Важни владареви чиновници у домену финансија били су цариници. Они су били својеврсна веза између локалне аутономије и централне власти и закупљивали царину на тргу, чиме је владар преносио своја регална права на њих. Они су убирали део који је владар узимао од руде и топљеног метала, од ковничких прихода и од разних такси убираних на тргу од продате робе. У документима се срећу печат или белег цариначки којима су потврђивали своје одлуке, а евиденцију о приходима и одлукама записивали су у својој „књизи“. Цариници су најчешће долазили из реда трговаца или предузетника у рударству и били су замена за непостојеће функције и владарев финансијски апарат.⁵⁴ Иако су то била приватна лица, добијала су значајна јавна овлашћења док им је трајао закуп, тако да је њихова функција надилазила оквир деловања у домену финансија. То се види по томе што су имали судске јурисдикције и у сфери рударског права, о чему говори и Закон о рудницима деспота Стефана у члану VI (*О топоничком и рудничком (рупном) закону*) који предвиђа постојање „цариначког суда“.⁵⁵ Царинике је постављао владар након закупа прихода, али су они потицали из локалне средине, тј. најчешће су били из реда људи који су већ имали развијене послове у датом месту. То значи да су они у релацијама владар – град (трг) требали бити на страни локалне заједнице. Међутим, најчешће се дешавало суротно. И то не из намере или жеље да гуше локалну аутономију, већ стога што су на то били приморани условима пословања. Наиме, закуп царине је растао сваком годином па су цариници у настојању да поврате уложени новац прибегавали различитим методама, па чак и увођењу неких новина у пословању (новштине – *povitates*), чиме су изазивали бес пословних људи и њихових матица. Нису ретки случајеви да је град Дубровник на жалбе својих трговаца интервенисао код владара, али и претио цариницима уколико су били његови држављани. Изгледа да су цариници често прибегавали деловању које није било у складу са устаљеним нормама, због чега је њихов рад регулисан и Душановим Закоником. Члан 120 ДЗ (*О цариницима*) забрањује цариницима да било ког човека зауставе или задрже и да му робу продају мимо цене. Свако треба да је слободан да одлази на тргове са својом робом. Сама ова одредба није била довољна па

⁵³ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 90.

⁵⁴ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, 267.

⁵⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52.

се чланом 122 предвиђа да цариник плати 300 перпера уколико задржи трговца и не дозволи му да са робом иде на трг.⁵⁶ Иста величина казне била је предвиђена и за властелина који би учинио исто дело, што говори да је цариник по неком свом положају био у рангу властелина.

Градска управа у рударским трговима (кнезови и веће пургара) имали су скроман извршни апарат: градског телала који се називао путал (од немачког Büttel), пристава и неколико слугу.⁵⁷ Путал је био нека врста чиновника који је више пута током дана на тргу оглашавао донете одлуке. Тако је у Сребреници путал 1435. године три пута оглашавао донету одлуку.⁵⁸ У већим местима, као што је Ново Брдо, било их је више. У књизи дужника Михаила Лукаревића јављају се два путала (Dabaz и Nouak).⁵⁹ Пристав је био чиновник чија је првобитна улога била везана за помоћне и извршне функције у судском поступку.⁶⁰ Вероватно је сличну улогу имао и у градској управи. Они су послушно слушали своје господаре, најчешће пургаре. На основу жалби дубровачких грађана знамо да су пристави као извршни орган хапсили, држали дужнике у оковима, пленили имовину и вршили друге сличне радње.⁶¹ Познат је и помен „надзорника“ над рударима кога је у Сребреници поставио деспот Стефан и кога су убили побуњени рудари. У другим документима се не среће овај чиновник, што значи да је, вероватно, постављан само у посебним приликама. Сви наведени чиновници имали су под собом момке (слуге), који су им помагали у извршавању њихових дужности. Онима који би нападали на њих претило се казнама.⁶² Члан XVIII Закона о рудницима који помиње момке значајан је и због тога што се у њему наводи

⁵⁶ Чл. 120 „О царинџѣхъ. Цариникъ царев да нѣсть волѣнь забавити, или задръжати кога чловѣка, да моу коуплю предасть оу безџѣниѣ; волѣно да проходи вѣсакы по тръговѣхъ, и воломъ да походы вѣсакы своомъ коупломъ“. Чл. 122 „О тръговѣхъ. Яко ли кои властѣлинь задръжи тръговѣца, да плати ·т· перперъ; ако ли га цариникъ задръжи, да плати ·т· перперъ“ (Оба навода по Призренском рукопису) С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског*, 92-94.

⁵⁷ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, 267.

⁵⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 729.

⁵⁹ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 38-39.

⁶⁰ ЛССВ, *Пристав*, 587 (А. Веселиновић); К. Јиречек, *Историја Срба I*, 278.

⁶¹ Д. Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница*, 125.

⁶² „... и тко се нагк оударивѣ или потисноуѣвѣ или ља косе похвативѣ цариничкога момка или властелинскога или воеводина или кнежева или шт вѣ поургарь ...“ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 55.

управни апарат града Новог Брда, а сачињавали су га: цариници, војвода, кнез и 12 пургара. Момке је имала и властела која се помиње заједно са управом града Новог Брда, што их је уздизало изнад обичног света. Властела се заједно са војводом, кнезом и пургарима помиње у једној пресуди из Сребренице. М. Динић је сматрао да је термин властела идентичан са термином пургари.⁶³

Битна функција свих градских чиновника била је суђење. Међутим, учешће у судским споровима појединих градских чиновника зависило је од тежине преступа. Суђење за најтежа дела припадала су војводи на кога је владар преносио и суђење владаревих резервата. Поред тога, војвода и кнез су могли да суде само за спорове вредне до једног литра, а за веће, као што су баштински спорови, судило се саборно, и то: војвода, кнез, протопоп, пургари и добри људи.⁶⁴ Насупрот овоме био је црквени суд у коме је судио протопоп заједно са осталим поповима.⁶⁵ Овај податак говори да је у Новом Брду било више попова на чијем челу је као њихов старешина био протопоп. То је у складу са Душановим закоником који је прописивао постављање протопопова у градовима и трговима.⁶⁶ Поред ових општих судова, било је и других специјалних, који су се бавили уско специјализованим суђењима у оквиру појединих занимања. Како се највећи број становника рударских тргова бавио рударством (и пратећим делатностима) за ову област Закон града Новог Брда прописује неколико судова. *Царинички суд*, састављен од цариника, бавио се суђењем око проблема насталих током прераде ископане руде. Проблемима насталим током ископавања руде бавио се *рупни суд* састављен од цариника и урбарара. Мање спорове могли су да суде сами цариници или урбарари, док су веће проблеме (*големе работе*) пресуђивали саборно.⁶⁷ У Закону се јавља и суд *о ковници* у чијој су надлежности били прекршаји учињени током ковања новца. Главни прекршај био је кривотворење новца и за то се користе два термина везана за начин како се то радило: палачење и трабосијање. Закон не предвиђа ко суди за ове прекршаје већ само прописује казну за то дело, а она је износила одсецање палца и глоба од 50 перпера.⁶⁸ Овим чланом (VII) није предвиђено коме одлази новац од

⁶³ М. Динић, *За историју рударства*, 471.

⁶⁴ Н. Радојчић, *Закон о рудницима Деспота Стефана*, 52.

⁶⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима Деспота Стефана*, 52.

⁶⁶ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 9-11; уп. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1980. 174-178.

⁶⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима Деспота Стефана*, 52.

⁶⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима Деспота Стефана*, 52.

глобе, али је то урађено чланом XIX који се односи на глобе, а тако и зове (*О глобама*), као и члан III. Чланом XIX је предвиђено да глобе од кривотворења новца, од прекупа хлеба и вина, као и изношења и продаје вина, коже и лоја ван града, што је било забрањено чланом XVII, припадају војводи, кнезу и пургарима по 1/3.⁶⁹ И остале казне дељене су између ових градских „владалаца“. Тако је казна (глоба) изречена за дела из владаревог резервата припадала су војводи, док за блажа дела, као што су заушница (шамар) и јачи ударац приликом кога је дошло до крварења из носа, глобу су делили кнез и пургари, с тим што је кнез добијао два, а пургари један део. Кнез је имао највећи удео и у казни од полувражде – два дела, а остала два делили су војвода и пургари по један.⁷⁰

⁶⁹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима Деспота Стефана*, 55.

⁷⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима Деспота Стефана*, 52.

VI.3 Социјални положај становништва тргова

Становништво тргова било је разнолико по свом саставу, како етничком, тако и социјалном, с тим што су разлике постојале и у зависности о каквом се тргу ради. Разлике су се повећавале и неједнаким статусом, односно припадношћу различитим сталежима у оквиру којих је припадало различитим категоријама. У манастирским трговима становништво је, уколико се трг налазио у оквиру манастирског поседа, припадало манастиру. То не значи да није било слободно – било лично слободно али су га обавезе које је имало према манастиру везивале за земљу. „Манастирски људи“ који су се налазили у градовима¹ такође су били лично слободни, а у појединим случајевима уживали су и своју баштину све до смрти, када је требала припасти манастиру, као што је случај властелина Рудла у Струмици.² Због овога постојала је разлика међу самим манастирским људима у граду, који су се могли бавити различитим занимањима, пре свега занатима и онима на сеоском тргу, који су се углавном бавили земљорадњом и успут продајом манастирских вишкова.

У малим и локалним трговима становништво је по свом саставу било слично оном на манастирским трговима или селима у свом окружењу. Томе је доприносило основно занимање становништва – пољопривреда, којом су се сви бавили. Од своје околине ово место се разликовало једино одржавањем трга одређеним даном у недељи, када се у насеље сливао већи број људи из околине. Социјални састав одражавао је стање околине, а то су реметили само ситнији трговци који су продавали робу широке потрошње најчешће доношену из најближег великог трга.

Права социјална шареноликост постојала је међу становницима у рударским трговима, а њу су чинили различита занимања, етничко порекло, друштвени положај. Ту су живели рудари, у почетку у великој мери Саси, касније све више Срби, затим трговци из Приморја, највише из Дубровника, али и из суседних земаља, пре свега италијанских градова и Угарске, занатлије различите по свом пореклу и занимању, разни помоћни радници, свештеници и монаси обеју конфесија, квалификовани

¹ О овоме вид. Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 51-66.

² *Зак. споменици*, 411.

стручњаци у разним областима, државни чиновници и др. Морамо напоменути да се Дубровчани нису бавили само трговином, иако највећи број њих да, већ и занатима, а значајно је било њихово ангажовање у рударству.³ Био је то други додатни подстицај овој привредној грани (први је био долазак квалификованих рудара Саса). Ови Дубровчани су, чак, више користи извлачили од рударства од самих Саса.⁴ Било је ту и оних који су се бавили пољопривредом, обрађивали земљу и винограде, што, ипак, није било довољно за исхрану целог насеља па су пољопривредне производе у град доносили и мештани села која су гравитирала тргу.⁵ Свака етничка група имала је своја правила понашања што је успоравало формирање јединственог грађанског сталежа.⁶ Највише је томе допринио положај дубровачке насеобине која се понашала и живела према својим правилима и законима.⁷

Поједине категорије становника лагано су нестајале, као што је био случај са етничким Сасима. Зато што су били малобројни они су се већ од средине XIV века почели словенизирати и утапати у средину. Почетком XV века свега су два лица изричито наведена као Саси, а у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића више нема ни термина Сас.⁸ Насупрот њима број трговаца који је долазио из Приморја, највише из Дубровника, све више је растао, како пристизањем нових људи, тако и узимањем дубровачког грађанства од стране локалног српског становништва. Број становника тргова је растао и пристизањем Срба из околине, али и удаљених места. У почетку становништво је пристизало у потрази за послом и бољим животом, а касније, појавом Османлија на Балкану, бежећи из угрожених градова на југу у оне на северу Србије. На тај начин се број становника стално мењао, уз изражену тенденцију раста која је тргове на северу Србије пратила све до њиховог пада под османску власт. Такав је случај био са Рудником и другим рударским трговима северозападне Србије.

По свом социјалном положају рударство и живот у рударском тргу привлачили су веома хетероген свет, сличан данашњем, где се издвајају две крајности: на једној су

³ О овоме С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, *Работници, војници, духовници*, 113-134.

⁴ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, 12.

⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Односи рударских центара и села у Србији и Босни у средњем вијеку*, *Градски живот у Србији и Босни*, 339.

⁶ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, 18.

⁷ *Историја народа Југославије*, књ. 1, 430.

⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, *Градски живот у Србији и Босни*, 293.

били сиромашни радници који су живели од свог рада, плаћени на дневницу, или оних који су живели на кредит док су тражили руду, а на другој финансијери производње и власници који су спајали рударство и трговину, неретко и закуп царине и ковнице, и на тај начин зараду умножавали. Између ове две крајности постојали су многи који су покушавали на различите начине да зараде с циљем да побегну од сиромаштва.

Од богатијих ту се издвајају дубровачке властеоске породице, чији се припадници у изворима лако разазнају јер испред имена имају титулу *ser*. Богатих је било и међу пучанима, али мање. Та подела међу самим Дубровчанима види се и у писмима којим се дубровачка влада обраћа „властели и осталима“ у појединим рударским трговима.⁹ Иако су били присутни у више места ипак се поједине породице групишу у одређеним трговима тако да чине јачом своју заједницу, са друге стране нису сви племићки родови имали исти углед и значај. У Сребреници су најугледнији чланови породица Гучетић, за њима Соркочевећ, Гундулић, па онда остале: Бобаљевићи, Бунићи, Цријевићи, Држићи, Ђорђићи, Лукаревићи, Менчетићи, Растићи и други. Гучетићи, Соркочевећи и Гундулићи су били у групи од седам најутицајнијих породица у Дубровнику, на чијем челу је род Гучетића. У Трепчи се може установити 14 властелинских породица, од којих је најзначајнија и најбројнија била породица Соркочевећа. Поред њих били су присутни чланови Крусића, Растића, Журговића, Гучетића и други.¹⁰ У Руднику је од властелинских породица највише било Гучетића, затим Бобаљевића, Лукаревића, Бунића, Цријевића, Ђорђића, Менчетића, Растића, Сарака, док је Градића и Бућа било врло мало.¹¹ У Приштини се од властелинских породица срећу: Кружићи, Ђорђићи, Соркочевећи, Гундулићи, Мартинушићи, Калићи, Растићи. Најистакнутије личности у животу приштинске дубровачке насеобине били су Михаило Кружић, у Приштини је живео 32 године, Јуније Николе Мартинушић (у Приштини 20 година), Јаков Соркочевећ (28 година), Матија Мар. Кружић (26 година).¹² Од Дубровчана који су извесно време живели и пословали у Приштини, а затим напредовали у деспотовој служби истичу се Дамјан Јуније Ђорђић, деспотов саветник и посланик код султана, и Паскоје Соркочевећ, најпознатији од свих странаца

⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, 306-307.

¹⁰ Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи до 1455. године*, Зборник радова Филозофског факултета, XXI-XXII (1991-1992), Приштина 1993, 232-234.

¹¹ Б. Храбак, *Рудник*, 53.

¹² Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 71.

у деспотовој служби.¹³ У Новом Брду су боравили припадници из готово свих властелинских породица, међу којима се издвајају Паскоје Соркочевећ и Дамјан Жућевић.¹⁴ Новобрдска дубровачка колонија била је значајнија од свих осталих дубровачких насеобина у Србији.¹⁵ Дубровачка властела је била присутна и у другим рударским трговима, и оним доста мањим од поменутих. Бројчани однос властеле и пучана није морао да одсликава значај и величину трга. Тако су по броју властеле одскакала места Зајача, у којој је било око 30 дубровачких племића, и Бохорина, где је било доста племства, али не више од 20, што је, опет, сразмерно више него у Крупњу, који је био привредно јаче место.¹⁶ У Крупњу су од дубровачких племићких породица истичу Гучетићи, затим Соркочевећи и Цријевићи, а остале су доста мање присутне. Најзначајнији Дубровчанин у овом месту био је Драгоје Алвиза Гучетић.¹⁷ И у другим местима Подриња срећу се исте породице, с тим што њихов значај није истог распореда.¹⁸ Исте властеоске породице јављају се и у Ваљево, које није било Подрињу, али је са трговима из ове области било у најтешњим везама.¹⁹

Срби властела ретко се срећу у рударским трговима, што не значи да их није било. Утицајна личност у Трепчи био је Оливер Големовић, приштински кефалија и брат у народној песми опеваног Ђурђа Големовића, једног од деспотових војвода. У Трепчи се уздижу и Родопи, чији је успон започео када је један Родоп избавио Ђурђа Бранковића из заточеништва у Цариграду, где је запао на повратку из Ангорске битке 1402. године.²⁰ Радич, челник деспота Ђурђа, бавио се рударством у Новом Брду и, нарочито, у Руднику. Од својих рудника он је приложио „делове“ манастиру Кастамониту, чији је ктитор био.²¹

Помен властеле и „добрих људи“ имамо често и то у већини рудника. Једном се у Руднику помињу и *boni omeni de Rudnich*, али се не зна тачно шта се тиме мислило, да ли истицање функције, помињу се урбурар и кнез, али и Вук Грубишић,

¹³ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 78.

¹⁴ М. Јовић, *Србија и римокатоличка црква у средњем веку*, Крушевац 1994, 132.

¹⁵ В. С. Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, 32.

¹⁶ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 14, 16, 22.

¹⁷ М. Спремић, *Крупна и Рађевина у средњем веку*, 56-57.

¹⁸ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 16, 20; М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 76-78.

¹⁹ М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 258-259.

²⁰ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 672-673.

²¹ М. Динић, *За историју рударства у Србији и Босни II*, 574; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 116-118.

или њихов углед и припадност властели града.²² Рудничка властела се помиње у још једном документу (zenthomini de Rudnich) у коме заједно са кнезом сачињава руднички скуп (congregation de Rudnich).²³ Помен властеле имамо и у Сребреници. У једној тужби говори се да су тужиоци изашли на суд „**прѣдъ воеводѣ Милоша и прѣдъ кнеза Николе брата Јукетѣ Радѣлиновиѣ, и прѣдъ пѣрѣгаре и властеле сребрѣничке ...**“.²⁴ М. Динић сматра, на основу тога што се у пресуди не помињу пургари већ само властела, да су у питању изрази идентичног значење.²⁵ Ово можемо прихватити у овом конкретном случају, али помен властеле и у другим местима, као и у Закону града Новог Брда, иде у прилог тези да се у трговима, нарочито већим, почиње издвајати слој људи који се по свом богатству, на основу чега су задобијали и поједине функције, разликовао од обичног и сиромашног света.²⁶ Властела се помиње и у Новом Брду и ставља у исту раван са управним структурама града. О томе говоре чланови XVIII, где се властелински момци помињу поред цариничких, војводина, кнежева или момка 12 пургара.²⁷

Насупрот богатима и властели стајали су сиромашни којих је било више. Сиромашни нису били само локални становници, већ је било и оних из Дубровника, који су у потрази за зарадом долазили у Србију.²⁸ Иако је број богатијих растао, иста је ситуација била и са сиромашним, чији се број нарочито увећавао током прве половине XV века. Били су то домаћи људи који су ступали у пословне односе са Дубровчанима, видећи у трговини и рударству начин да дођу до зараде, али им је за то недостајао почетни капитал. Томе су прибегавали и богатији настојећи да увећају свој иметак.²⁹

²² „A questo ago testimoni boni omeni de Rudnich a nome Stoiach urborar e Voch Grubesych e chonte Bosycho“, М. Динић, *За историју рударства II*, 569.

²³ „D'avanti la congegation de Rudnich , zoe conte Oliuero Chossereuich et zenthomini de Rudnich“, М. Динић, *За историју рударства II*, 570.

²⁴ К. Жиречек, *Споменици српски*, 87.

²⁵ М. Динић, *За историју рударства I*, 471.

²⁶ Да су поједине функције издаване за новац види ниже у поглављу о управним структурама града.

²⁷ „... и тко се нагк оударивѣ или потисноуѣвѣ или ља косе похвativѣ цариничкога момка· или властелинскога· или воеводина· или кнежева· или wt вѣ· поѣргарѣ ...“ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 55.

²⁸ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 16.

²⁹ Приликом ликвидације једног трговачког друштва 1428. године међу бројним дужницима били су и четири војводе: Ковач Диничић, Шаин војвода, војвода Радосав Михаљевић и војвода Вукашин. Њихов дуг био је преко 1100 либара у сребру. М. Динић, *Деспот Ђурађ*, 681.

Појединци који су се удруживали с Дубровчанима најчешће су у тај ортаклук уносили свој рад. Они који би успели постајали су кандидати за дубровачке грађане, што је обема странама олакшавало даљи рад.³⁰ Србима који су добили грађанство олакшавало је склапање послова и задуживање, Дубровчанима добијање натраг позајмљеног. Ово је отварало могућност и за избегавање обавеза, што су користили и једни и други. Наиме, „они који себе сматрају Дубровчанима“ су се, у зависности од потребе, представљали као Срби или Дубровчани, али такву прилику, мада доста ређе су користили и „рођењем Дубровчани“ да избегну појављивање пред својим судом, а понекад су и своје земљаке изводили пред српске судове иако то нису смели да чине. Поред оних који су успели било је, чини нам се, више оних који нису па су постајали дужници Дубровчана.

Друга група дужника били су локални становници који су се задуживала у циљу покретања посла или набављања појединих потрепштина, рачунајући да ће их платити касније. У великим центрима као што су били Ново Брдо и Сребреница дужници су измиривали дуг у сребру. Висина камате је варијала и до средине XV века је износила 20 %. Презадуженост и високе камате умањивале су пословне могућности домаћег становништва.³¹ Од оних који су се поведени успехом привреде задужили код Дубровчана било је и таквих, и то не у малом броју, који нису успевали да врате дуг. То је нагонило поверенике на покушаје да силом истерују свој дуг и предузимају непопуларне мере – хапсе и затварају дужнике, што је стварало све већу нетрпељивост и јаз између супротстављених страна. Незадовољство се преносило на читаву заједницу реметећи односе између локалног становништва (дужника) и странаца „Латина“ (поверилаца). Због једностане грађе не знамо да ли је било отворених сукоба, али је познато да су сукоби избијали између самих Дубровчана, а узрок су често били трговачки односи.

Све већи јаз и супростављеност између поверилаца, иза којих је стајао закон, и дужника који нису могли да врате дугове па се жале деспоту Ђурђу, кварио је односе између Деспотовине и Дубровника. Деспот је настојао да посредује тражећи решење које би задовољило обе стране. Да би заштитио грађане деспот је 1432. године ограничио је суму коју поверилац може узети од прихода дужника на једну трећину

³⁰ Ј. Калић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Ј. Калић, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006, 323-368.

³¹ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 135.

(трећи динар) уколико он живи од зараде, поред тога забранио да се продаје имовина дужника пре него што прође година дана. На примедбе Дубровчанима како нехумано поступају они су му одговарали да се кредити дају под познатим условима и да их деспотови грађани узимају добровољно. Ипак, дубровачки сенат је, свестан тежине положаја, тражио од својих трговаца да поступају „човечно“ са дужницима на тај начин што би хапшења предузимали када на улицама нема пуно света, а ухапшене дужнике да спроводе до својих кућа ноћу и споредним улицама како не би изазивали бес и гнев, јер је дужницима најтеже падало да их спроводе преко трга и по улицама. Био је то „леп податак за менталитет средњовековног човека, који је имао веома изражено осећање стида и срамоте“.³² Иако су саветовали својим трговцима да поступају „човечно“, Дубровчани су од деспота захтевали да укине „новштине“ које је увео у погледу враћања дуга, што је он и урадио, али то нису спровели војвода Хрњак и кнез Калојан, који су боље познавали ситуацију у Новом Брду. Интересантно је да се Дубровчани нису бунили против спровођења ових мера у Смедереву, вероватно стога што је то био нови град, без „старих закона“ на којима инсистирају, и у њему су домаћи становници били повлашћени.³³

Међу сиромашнима било је више категорија. У најгорем положају су се налазиле *сироте* (жене), којима се положај погоршавао уколико су биле без мужа (самохране). Ова категорија се среће у бројним документима, што значи да није била ретка појава. Заштита ове категорије озакоњена је у Светостефанској хрисовуљи где јој се дозвољава да држи читаво имање уколико има сина, а ако га нема да држи кућу са окућником.³⁴ Душанов законик помиње сироту кудељницу у члану 64 и изједначаје са попом –парохијским свештеником, док турски катастарски пописи удовичка домаћинства бележе посебно и она су плаћала доста мањи порез. Сирота кудељница је ушла и у народну поезију.³⁵ Закон града Новог Брда такође бележи ову категорију и прописује мере да је заштити.³⁶ У члану XVIII прописује се: „И да не франгари удата

³² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 685.

³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 685-686.

³⁴ *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА III, Београд 1990, 7, fol. 52-53.

³⁵ Вид. Р. Михаљчић, *Закони у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006, 213-214.

³⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55.

жена, ни хлеб, ни, со ни воће, него да франгари сирота и да се тиме храни“.³⁷ За оне које би прекршиле ову уредбу следила је казна: „Која ли од њих сагреши да је поставе у крошњу на трабок“.³⁸ Шта представља ова казнена мера није најјасније, али је, свакако, подразумевала јавно излагање казни.³⁹ Ово нас опет враћа на већ речено да је осећај стида и срама био јако присутан и значајан код људи средњег века, а овековечен је и у синтагми: „Ко се Бога не плаши и људи не стиди ...“.

Између богатих и сиромашних било је и оних које можемо окарактерисати као средњу класу. Били су то: техничари у рударству, разни надзорници, боље стојеће занатлије чија се производња заснивала на коришћењу метала, као златари и др.⁴⁰

Најбројнија категорија људи у рударским трговима, па и Новом Брду, били су рудари у широко схваћеном значењу ове речи, тј. сви они који су били укључени у вађење руде и даљи поступак са њом до добијања коначног производа – метала сребра, злата, олова, бакра. Ово је била и најугроженија категорија која је зависила од свога рада, а од њих је, истовремено, зависила и рударска производња и приходи, како власника рудника, тако и владара. Зато Рударски законик деспота Стефана Лазаревића у више чланова настоји да заштити ову категорију и регулише рад у руднику. Закон Новог Брда, пак, регулише понашање у овом месту, настојавши да заштити најугроженије категорије и да од Новог Брда и његовог метоха формира целину, па тако штити и рударе, и, стога је прави докуменат о друштву једног рударског трга и града.⁴¹

³⁷ „И да не франгари моужата жена ни хлѣба ни солы ни вока, нехо да франгарет сироте, да се с тем храние.“ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55. Франгарити је значило продавати основне намирнице, а термин се среће и у члану X Закона града Новог Брда, који је читав посвећен франгарицама – пиљарицама.

³⁸ „Кодли ѡт ниѡхь сьгрѣши да ю поставе оѡ крошню на трабокь“ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55.

³⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Споменик САНУ СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985, 23.

⁴⁰ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 269.

⁴¹ Двадесет три члана која се налазе уз закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића различито се називају у нашој науци. Никола Радојчић који је први издао овај акт назвао га је изводом из Статута града Новог Брда. Са овим називом нису се слагали сви истраживачи који су се бавили њиме, сматрајући да није део Статута. Полазна основа је била да акт нису донели грађани и његови представници, какав је случај са статутима приморских комуна, већ да је указ владара (Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 37). Због тога се користи назив Закон Новог Брда, који, сматрамо, боље

Познато је да је рударски посао био изузетно тежак, да је трајао преко целог дана и одвијао се на широком простору у брдима и планинама око трга у који је већина рудара силазила једном седмично – недељом, када се није радило и тада су се снабдевали потребним намирницама за наредну седмицу. Владар је настојао да свим рударима обезбеди храну, чак и оним у најудаљенијим рудницама и насеобинама, што у великим, просторно и бројчано, местима као што су били Ново Брдо, Сребреница, Рудник, Трепча није било најједноставније. Зато Закон града Новог Брда у члану IX (*О тргу рупном*) предвиђа: „Да стоји венац од кнеза постављен на тргу, да не прекупи франгарица ни брашно ни вино, ништа док се рупници не снабдеју у недељу пре обода. Док стоји венац кнежев, ако се ко нађе да је прекупио нека изгуби купљено и нека плати 6 перпера“. Други део овог члана регулише зараду прекупаца; „и сваки од прекупаца да не добије преко шест динара, а од вина пети динар“. Даље овај члан регулише односе на тргу на тај начин што забрањује грађанима (**ГРАГИАИ**) да продају вино док траје трг (пијаца) а дозвољава да то чине сељани из околине (**ЖОУПЛАНИИ**), и то „правом мером“ – конатом (посуда за течност) која му је дата од управе града: војводе, кнеза и пургара.⁴² Овај члан Закона је значајан јер садржи и социјалну категорију старања о стандарду и животу рудара, о чему је већ говорено. О значају вина у животу града и рудара говори и постојање посебног члана о вину (II, **ЗАКОН, ѿ ВИНѸ**) којим се регулише расподела винског псуња између војводе, кнеза и пургара. Овај члан такође фаворизује произвођаче вина из градског метоха од којих се не узима псуњ.⁴³

одражава суштину акта, а под тим именом је забележен и у заветном писму монаха Саватија од 4. септембра 1434. године (Љ. Стојановић, *Споменик III*, 51; *Зак. споменици*, 88; детаљно о овом завештању монаха Саватија у Ђ. Бубало, *Српски номици*, 176-186). Њиме је прописан живот и рад у Новом Брду, судске надлежности, као и неке нормe понашања и цене битних животних намирница.

⁴² „IX ѿ тръгъ рѹпнемъ: Дори стои венѹцъ ѿт кнеза поставленъ на тръгоѹ. да не прѣкоѹпи франгарица ни брашно ни вино, нищо. докле се рѹпници не накоѹпе, ѿ недѣлю прѣгк обѣда. доклѣ стои вѣнѹцъ кнежевь аколи се тко нагк прекоѹпивѣши да изгоѹби коѹплю. и да плати, ·s· перпер. и сваки ѿт прѣкоѹпѹцъ да не добива преко шести динарь а ѿт вина пети динарь. и тко се нагк ѿт грагиан вино продавати на пазарѣ да моѹ се вино оѹзме. и да плати ·n· перпер. а жоѹплаганин нека продава правом меромъ како мѹ се е коната дала ѿт воиводѣ и ѿт кнеза и ѿт поѹргарь. а граганинъ да продава докле се тръгъ развѣе“ Н. Радојчић, *Закон о рудницама*, 53.

⁴³ Н. Радојчић, *Закон о рудницама*, 51.

Члан IX (*О тргу рупном*) је значајан како због одредби које регулишу социјалне односе, тако и због функционисања читавог града. Његовим називом означава суштину трга: штити рударе, остављајући им довољно времена да могу да пристигну и снабду се намирницама. Забрањује да у то време прекупци купују храну, али не забрањује њихово постојање и пословање, јер се постојао значајан број грађана који се тиме бавио, што потврђује помен прекупаца и прекупа у више чланова. Законодавац само настоји да ограничи зараду ових људи поново штитећи рударе. Тако прописује да прекупци не могу имати већу зараду од 1/6 (16,6 %), осим у случају вина где им је зарада била 1/5 (20%). Већа зарада на вино била је дозвољена јер је требало обезбедити сталне количине вина које је било у посебном режиму као битна ставка у исхрани рудара, и уопште у животу средњовековних људи. О значају вина водили су рачуна и Турци по заузимању ових места.⁴⁴ Деспот је обезбеђивао вино и на тај начин што је фаворизовао произвођаче вина из градског метоха тако што је забрањивао грађанима да продају своје док траје пијаца (**пазарь, трьгь**), остављајући им могућност да то раде касније. На овај начин, уз још неке одредбе у другим члановима (II) деспот је подстицао формирање јединствене заједнице града и метоха, али и шире околине, што је први корак ка формирању градског друштва и града као институције.

Ово није једини члан којим се регулише рад прекупаца. Њима је посвећен члан VIII (*О прекупцима закон*) којим се регулише начин на који ће се формирати цене робе која се доноси на трг.⁴⁵ Овај члан предвиђа да војвода, кнез и пургари одреде цене производа и изаберу четири човека који ће контролисати да ли се оне поштују. Ова четири човека нису могли одређивати цене. Постојање посебног члана посвећеног прекупцима говори о значају ове категорије ситних трговаца за живот и функционисање града. На другом месту је истакнуто да је ова категорија ситних трговаца који су се у Дубровнику звали парлабући највероватније дала име једном селу јужно од Трепче, на потесу према Вучитрну које се данас зове Трлабућ.

Поред хлеба и вина једна од најбитнијих намирница у исхрани људи била је месо, и њој је посвећен члан XI (*О месу*) којим се одређује цене различитог врста меса.⁴⁶ У области данашњег Рудника постоји предање која тврди да је насеље у средњем веку било много веће, да се за њега сваког дана клало по 80 волова и да опет

⁴⁴ Уп. Д. Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, ИЧ 29-30 (1982-1983) 117-127.

⁴⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52-53.

⁴⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53-54.

није било довољно меса. Могли су га купити, по предању, једино они који поране.⁴⁷ У основи предања је истина, али се она грешком истиче величину места, која није занемарљива. Прича је вероватно настала под утицајем прилика сличних онима у Новом Брду, што је овековечено чланом XI (*О меси*) и нарочито IX (*О тргу рупном*), који је забрањивао продају меса другима док се рудари не опскрбе њиме, што је регулисано кнежевим венцем. У једном тако великом месту, где су рудари куповали доста хране одједном, вероватно се у тим тренутцима осећала несташница појединих намирница. Зато XIX члан (*О глобама*) забрањује грађанима да износе и ван града продају вино, лој и коже.⁴⁸ О значају вина већ смо говорили, док су лој и коже били изузетно важни у рударској производњи. Лој се користила за осветљавање узаних рударских окана, а кожа за прављење врећа којима се на површину из рудника износила руда, земља, па чак и вода. И члан XII (*О Латинима*) забрањују Латинима и месарима да сакрију и не продају лој рударима.⁴⁹ За то им је забрањено строгом казном од 8 перпера. Да су ови артикли изузетно били важни за рударе потврђује и то што је и у члану 52 Закона о рудницима забрањено вршити прекуп гвожђа, лоја, ужади и коже.⁵⁰

Бригу о рударима је прописивао и члан X (*О франгарицама*) који је франгарицама забрањивао да праве и продају лош хлеб, као и да не смеју продавати сир, воће, сочиво и рибу лошег квалитета. Уколико би нека франгарица продавала ове намирнице лошег квалитета рударима се дозвољавало да без икакве надокнаде разграбе и одузму робу која се продаје.⁵¹

Осим у овим Закон Новог Брда бави се заштитом рудара и грађана овог места и у другим члановима на тај начин што прописује цену за одређене производе, као и казне за оне који то не поштују. Законом су поменута најважнија занимања за функционисање града: сточари (доводили у град стоку ради продаје), винари (произвођачи вина), попови (свештеници), трговци (Закон их назива Латинима), месари, снајдери, шустери, кожухари, плочари (поткивачи), ковачи, дрвари, угљари. Поред њих крчмари који се изричито не спомињу, али се наговештава њихово постојање тако што се забрањује Латинима да они држе крчме, рупници (рудари разних специјалности) и бројни радници у процесу прераде руде који се збирно

⁴⁷ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, 15.

⁴⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55.

⁴⁹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 54.

⁵⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51.

⁵¹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 53.

називају колски работници, а појединачно се наводе смиачари, упкапари, чистиоци, коњуси, фурни. Од људи укључених у рударску производњу, али су они и део управног апарата, помињу се урбурари, као и специфично занимање цариника. Већ смо навели да се у више чланова помиње прекуп, што значи да је било доста људи који су се тиме бавили.

Овој групи занимања додаћемо и друга која су забележена, а која, кад се сагледају, дају праву слику друштва у Новом Брду, а слична је била и у другим рударским местима и градовима. Својеврстан попис занатлија имамо у трговачкој књизи Михаила Лукаревића. Десанка Ковачевић-Којић је на основу ње направила списак занатлија који се срећу у Новом Брду. Списак у доброј мери потврђује поменуте занатлије у Закону Новог Брда, али, наравно, није коначан јер не бележи оне који се нису зајмили код Лукаревића. Бројчаност појединих занатлија говори о њиховом значају за функционисање града, његовог метоха, рудника и „предела градских“. Трговачка књига Михаила Лукаревића бележи: коваче (12 у Новом Брду и 11 у околини), кројаче (14/6), златаре (4/4), обућаре (5/3), кожухаре (4/1), месаре (5/-), дрводеље (2/1), седларе (2/-), клобучаре (2/-), пушкаре (1/1), грнчаре (-/1), свићаре (1/-), пекарица (1/-), каменар (1/-). Укупно је у Новом Брду било 54 занатлија и 28 у околини, што говори о овом месту као о веома развијеном занатском центру, али и његовој околини. То је највећи списак занатских занимања у неком нашем средњовековном центру.⁵² Ново Брдо је то остало и касније, па у попису области Бранковића у њему срећемо следеће занатлије-хришћане: зенберекчије (6), топчије (2), пушкар, сабљара и справљача лукова (по 1), ковача и тесара (по 6) и градитеља (4).⁵³

Овај списак показује разнолики и велики број занатлија, од којих су поједини уско специјализовани, што о Новом Брду ствара слику комплетног насеља које живи од рударства, али у њему постоје и све потребне пратеће гране. Као значајан центар оно привлачи специјалисте разних струка из других области, а истовремено они који су усавршили своју производњу иду даље у потрази за бољом зарадом. Тако су у Ново Брдо дошли ковачи Новак и Божидар из села Дринова, кројач Радосав Хрунковић из Смедерева, обућар Петко из Ниша, кројач Павле Вукадиновић из Приштине, месар

⁵² Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Градски живот у Србији и Босни (IX-XV век), Београд 2007, 374-375.

⁵³ Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека*, Годишњак Историјског друштва БиХ, бр. VI, Сарајево 1954, 64.

Богдан Новаковић чак из Chouin a Dunauo. Из Новог Брда је за Кратово отишао кројач Андрија, а ковач Никола Радетић за Софију.⁵⁴

Слична ситуација по питању занатлија, који поред трговаца дају главно обележје градском насељу, је и са осталим рударским трговима, али у мањој мери, јер је Ново Брдо било највећи такав центар на Балкану. У Сребреници, по величини и значају другом рударском центру после Новог Брда, било је следећих занатлија: златара (око 70 у периоду од 1413-1459. године), кројача (47), постригача сукна (21), месара (14), кожухара (12), обућара, свећара, клобучара, мачара, ткача и клесара. Укупно је наведено око 50 занимања која се срећу у Сребреници.⁵⁵ У књизи дужника дубровачког трговца Луке Соркочевића срећу се занатлије које су по имену домаћи људи, између осталих златари Радослав и Цвјетко, ковничар Радован, кројачи Вук, Добрашин и Радосав, бријач Никола, кожухар Стојсав.⁵⁶

У Трепчи је забележено 42 занатлија, највише златара - 27, кожухара 5, док је осталих укупно било 10, међу њима су били: ковач, кројач, берберин, обућар, сушач, сарач, свећар, клобучар и други.⁵⁷

Занатлија је било и у другим, мањим трговима, као што су они у Подрињу, али доста мање, у складу са величином места. Оно што је карактеристично у овим местима је присуство само најнеопходнијих занатлија и оних који су имали највећу зараду, као и мобилност, односно присуство истих занатлија у више подрињских места. Тако је у Зајачи, поред разних рударских занимања, која су била присутна и неопходна у свим рудницама, забележено постојање пет кројача, два сукнара и једног крзнара. Од пет кројача Радивој Остојић, звани Влах, среће се и у Бохорини и у Црнци,⁵⁸ а кројачи Прибислав и Радоња су удружили средства и радили заједно. Било је и других занатлија, међу којима су најбојнији били златари – четворица.⁵⁹ У Бохорини која је у односу на Зајачу била доста мања, имала је укупно 28 конзулата наспрам 104 колико их је било у Зајачи, забележен је исти састав занатлија, али је њихов број још више

⁵⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, 379.

⁵⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница. XIV-XV вијек*, Београд 2010, 59, 65-66.

⁵⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 209-210.

⁵⁷ Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи до 1455. године*, 236.

⁵⁸ М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 82.

⁵⁹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 27.

умањен.⁶⁰ Међутим и он показује углавном присуство занатлија који су радили са тканинама и племенитим металима. Такав је био случај и у Крупњу.⁶¹

По броју дубровачких занатлија Сребреница је била прва, за њом следи Ново Брдо, док су друга рударска места заостајала бројем за њима, али се и у осталима срећу занатлије различитих специјалности, пре свега у Трепчи и Руднику. У Трепчи су, као и у Јањеву, најбројнији златари, док се они, на основу одлука Малог већа не срећу у Руднику. На основу сачуваних података можемо рећи да је највише занатлија било металске струке, за њима следи прерада дрвета, прехрамбена и текстилна индустрија. Међу занатлијама се срећу поред Дубровчана и домаћи људи, али није могуће увек одредити њихову припадност. Ипак, можемо рећи да су златари најчешће Дубровчани, док су ковачи готово искључиво домаћи људи, са малим изузетком и резбари, мачари, лукари, пекари, месари, папучари и тулари. Међу осталим занатлијама подједнако су заступљени Дубровчани и домаћи људи. Број занатлија је био приличан у рударским насељима, али је ипак заостајао за рударима и разним трговцима. Поједини од занатлија се укључују у трговину, као златари тргујући племенитим металима и кројачи тргујући тканинама.⁶²

У једној овакој хетерогеној средини, а такви су били сви већи рударски тргови, био је прави успех одржати јавни ред. То је регулисано прописаним казнама и разним врстама судова који су судили у својој надлежности. Због недостатка грађе не можемо дати прави одговор на питање да ли је и колико било сукоба и свађа. Једнострана дубровачка грађа потврђује да је међу самим Дубровчанима било прилично парничења, да је у њима учествовао велики број људи, али за највећи број њих не знамо разлог већ само имена оних који су се парничили и оних који су им судили.⁶³ Нису само облигациони односи били предмет суђења, већ се срећу и тежа кривична дела, насртаји, пљачке, отимачине, разбојништва. Занимљив је случај Радивоја Стријежевића, који је у Јањеву живео од 1423. до 1461. године. Он је на путу од Јањева до Дубровника збацио са коња свог земљака, отео му бисаге пуне сребра и злата и још га хтео убити. То (не)дело му, међутим, није сметало да касније постане кнез Јањева, иако је ова функција подразумевала особе изузетног угледа.⁶⁴ Иван Каруч жалио се

⁶⁰ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 16.

⁶¹ М. Спремић, *Крупњак и Рађевина у средњем веку*, 61.

⁶² Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, 303-304.

⁶³ Вид. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*.

⁶⁴ Д. Ковачевић-Којић, *О Јањеву у доба средњовековне српске државе*, 22.

влади у Дубровнику да му је Никола Соркочевић са дружином напао на кућу и разграбио му робу коју је тамо имао.⁶⁵ Влади се жалио и Брајко Богојевић Тинтина у име сина Марка, коме је група Дубровчана напала и опљачкала дућан у Трговишту.⁶⁶ Занимљив је случај финансијског разрачунавања Митхата и Брајка Богојевића. Они нису имали поверења један у другог, па су у уговор ставили клаузулу којом се обавезују да ће онај који по свом рачуну тражи додатну исплату и ревизију дуговања платити 100 перпера кефалији на име казне.⁶⁷ Ипак, односе који су владали међу самим Дубровчанима, па и у оквиру једне породице слика тестамент који је за собом оставио Мароје Радовановић звани Птичић. Мароје је имао сина Николу који је пословао и умро у Новом Брду. Тестаментом Мароје завештава своју имовину Николином сину Мароју, Николиној удовици Маруши, Стоислави жени која га је пазила последњих пет година његовог живота јер је био удовац, ћерки Вгахја, њеној ћерки а својој унуци Николети, унуци Марији, Николиној кћери и неким другим особама са којима је био у родбинским односима, а са некима и не. Интересантно је то да у свом тестаменту нигде не помиње свога сина Влаха или Влахушу, који је, такође, живео и пословао у Трепчи, и који је једном финансирао њега и брата Николу.⁶⁸ Иако у документима не налазимо ралог изостављања из тестаментa, претпостављамо да су у питању лоши међусобни односи. Овај пример указују на збивања и односе који се срећу међу самим Дубровчанима и, донекле, објашњава појаву толиког броја парницења која се срећу међу њима.

У тако развијеној, и што се занимања тиче, изнијансираној средини морало је да долази и до социјалних покрета. Међутим, постојећи подаци не говоре о томе, осим у случају побуне која је избила у Сребреници 1427. године и коју је деспот крваво угушио.⁶⁹ Том приликом побунили су се рудари против деспотовог намесника Владислава, који их је угњетавао, и убили га тако што су га бацили са „полате“. Кад је деспот сазнао „крете сам – а са тог места многи побегоше – па, због убиства младића, похвата и неке невине одсецајући им руке и ноге. Сетивши се овога није се могао

⁶⁵ *Повеље и писма* I-2, 418-419.

⁶⁶ *Повеље и писма* I-2, 420-421.

⁶⁷ К. Јиречек, *Споменици српски*, 56.

⁶⁸ Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи*, 227.

⁶⁹ К. Философ, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42, 317.

уздржати од ридања због тога што се догодило“.⁷⁰ Побуну је забележио и Мавро Орбин, говорећи да су страдали многи Дубровчани.⁷¹ Изгледа да је побуна захватила читаво место и да су у њој, што је помало чудно, учествовали и Дубровчани. Динић с правом поставља питање да ли је томе био повод деспотова акција увођења новштине које би ограничиле велику самосталности Дубровчана.⁷²

Дубровчани су у Новом Брду имали неко време своју братовштину Свете Марије која се помиње у једној белешци из 1532. године (*fraternitati sancte Marie de Novamonte*).⁷³ Изгледа да је таквих братовштине било и у другим градовима где је постојала јача заједница католика. Тако је у Руднику постојала братовштина Светог Трифуна (*fratelia sancti Trifonis*), али се не зна кога је окупљала: рударе, трговце (као у приморским градовима) или парохијане истоимене цркве.⁷⁴ С обзиром на постојање сличне братовштине у Новом Брду треба претпоставити да је окупљала парохијане цркве. Податак да је посвећена светом Трифуну, заштитнику Котора, упућује на најранији слој трговаца који су долазили из овог града.

⁷⁰ К. Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, превод и напомене Г. Јовановић, Београд 2009, 93-94.

⁷¹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 108.

⁷² М. Динић, *За историју рударства I*, 512-514.

⁷³ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 246.

⁷⁴ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 246.

VI.4 Верске прилике

Оно што је била карактеристика градова и тргова у Србији јесте, поред етничке и социјалне, и верска шареноликост. Највећи део становништва припадао је Српској православној цркви, али је један значајан део био римокатоличке вероисповести. Иако је чинило већину о православном становништву у трговима нема пуно података и не може се много рећи. Насупрот њима били су римокатолици о којима постоји знатнија историјска грађа сачувана пре свега у архивима приморских градова. И она је, међутим, настајала другим поводом па су подаци спорадични и раштркани у оквиру докумената који се углавном баве привредним темама.

Како у унутрашњости Србије није било домаћег римокатоличког становништва, то су припадници ове цркве били дошљаци, странци и домаће становништво их је тако и доживљавало. Странце који су боравили у трговима и градовима Србије карактерисала је разлика у односу на домаће, локално становништво, због чега су личили на јединствену групу, међутим, да ли је било тако? Сами странци су се делили у основи на две групе: Сасе (пореклом Немци, термин се све више везивао за рударе) и Латине (пословни људи, грађани приморских градова, који су се претежно бавили трговином, али и другим пословима). Заједничка им је била припадност истој – римокатоличкој цркви, али и у оквиру тог заједништва постојале су разлике, које су потицале од различитог порекла. И док је група Саса у почетку била компактна, временом се све више делила на оне који су пореклом Саси и они који су то (правно) постали бављењем рударством, а то су били пре свега домаћи становници Срби, али и људи из других области српске државе. Група Латина од самог почетка није била компактна. Њу су сачињавали људи из различитих градова у Приморју, па чак и градова Италије, тако да су се од почетка делили по свом пореклу и били мање компактни од претходне групе.¹ Још једна подела која се сретала међу римокато-

¹ Да је постојала разлика међу римокатолицима у трговима Србије видимо по томе што се за појединце поред имена истиче и њихово место порекла. Јиречек каже даје „Становништво (borghesani) пружало је веома шарену етнографску карту. Беху ту: Саси, Которани, Барани, Дубровчани, Корчулани, Сплићани, Задрани, Млечићи, Флорентинци, Арбанаси, Срби, Власи, Грци и други, свака група с нарочитим правима“ (К. Јиречек, *Историја Срба I*, 269, II, 90). У Трепчи срећу Дује из Сплита, Которанин Михо Бућа, Јанин Жоржи из Венеције, који када му 1347. године заплењено олово у Трепчи нудио као сведоке „Tedeschi (без сумње Саси) о Slavi о Latini (К. Јиречек, *Споменици српски*, 28); у Руднику, „поред Саса и Срба ... било је и Дубровчана, Которана, Барана, Улцињана, Сплићана и других

личким становништвом у српским насељима била је везана за надлежност католичких епископија над парохијама у Србији. Да ли је и колико је та подела била присутна код самих верника или се одражавала само на организацију католичке цркве у Србији не може се закључити на основу постојећих докумената. По свему судећи, подела је била плод преговања епископија из Приморја за надлежност над парохијама у унутрашњости, али није имала већег практичног утицаја на збивања међу припадницима римокатоличке цркве у Србији.

Прилике међу католичким живљем у Србији компликовала је нејасна ситуација око надлежност појединих (над)бискупија.² Католичко становништво у Србији долазило је из разних градова који су били под различитим надбискупијама. Први католици у трговима Србије били су, поред Саса, Которани, што се види по првом слоју цркава посвећених заштитнику овог града светом Трифуну. Которска бискупија била је, међутим, суфраган надбискупије из Барија.³ То јој је, донекле, доносило предност у спорењу пред папом о томе у чијој су надлежности католичке парохије у Србији. Бар је, као архиепископија на тлу Србије коју подржавају српски владари, у тој ситуацији пред папом био у лошијој позицији. С друге стране, Бар је, уживајући подршку српских владара, био у предности на терену над Котором, који ту подршку није имао, а она је била пресудна за решавање свакодневних питања. Дубровник, чији су грађани представљали најбројније католике у српским трговима и градовима, имао је најмање утицаја на католичке парохије по Србији. Његова надлежност се у почетку протезала на Босну, али је и ту изгубио позиције 1247. године.⁴ Ипак, Дубровник је задржао неке позиције, или их је накнадно задобио у Босни и делу који је припао Деспотовини. То се види по томе што је папа Евгеније IV именовано височко-сребреничке бискупе 1434. и 1440. године који су припадали „провинцији дубровачкој“.⁵ Дубровачка црква није била радо виђена у Србији због

примораца, Арбанаса, Влаха и Грка, ако и покоји Италијан, пре свега Млечани и Фирентинци (Б. Храбак, *Рудник*, 18).

² К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 289-305.

³ О надлежности и настојању Которске бискупије да римокатоличке парохије потчини себи вид. И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН 103 (1953) 11-16.

⁴ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 254.

⁵ М. Спремић, *Односи између православних и римокатолика у Српској деспотовини*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 394.

покушаја да себи потчини Бар и није имала никакве надлежности над парохијама у Србији. Све ово компликовало је ситуацију међу католичким становништвом градова и тргова и разједињавало га, чиме је слабила тенденција стварања грађанства у градовима и трговима Србије.

Прве римокатоличке парохије у унутрашњости Србије настале су са доласком Саса, којима је гарантована слобода вероисповести, иако то није сачувано у постојећим документима. То видимо по томе што су се прве парохије које се помињу у папским писмима с почетка и средине XIV века налазиле у рударским насељима.⁶ Тако је прва римокатоличка парохија била у Брскову. Ширењем рударске производње и Саса шириле су се и римокатоличке парохије. Тај процес је добио на замаху развојем трговине и све већим присуством трговаца из Приморја. Иако су њихове (дубровачке) привилегије сачуване у њима нема говора о слободи исповедања вере, али се она, вероватно, подразумевала, да ли доласком у саске средине (градове) или сама по себи. Чињеница је да Дубровчани не инсистирају на том питању које им је свакако било важно. Мањи број римокатолика дошао је у Србију, пре свега северну, из Угарске и Босне, нарочито након поделе власти 1282. године и повлачења краља Драгутина на север.

У унутрашњости Србије римокатолици су се настањивали у местима где су пословали, дакле у градовима и трговима. Постоје бројна документа у којима се види да су се Дубровчани у овим местима судили због свакојаким ствари, али не постоји иједан који говори о суђењу због верских проблема.⁷ То је и разумљиво с обзиром да су Приморски градови и њихове црквене организације биле под заштитом српских владара који су, поред богатих поклона које су давали православној цркви, обдаривали и римокатоличке манастире. Ипак, да ситуација није била без икаквих проблема, нарочито у градовима и трговима, указују неки чланови Душановог законика. Ти проблеми су, супротно ономе што би очекивали, настајали због деловања мањинске – римокатоличке заједнице, а не због деловања већинске православне цркве. У члану 6 и 7 Душановог законика тражи се од оних православаца (у Законику се за њих користи термин хришћани) који су променили веру и прихватили римокатоличанство (у

⁶ Писмо папе Бенедикта XI из 1303. године и папе Климента VI из 1346. године: А. Theiner, *Monumenta Hungarorum I*, 408, 701.

⁷ С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 256.

Законику азимство) да се врате старој вери.⁸ И следећа два члана Душановог законика односе се на исте релације. Чланом 8 прети се казном по „закону светих отаца“ католичком свештенику (*попу латинском*) уколико је преобратио православног верника. Следећи члан (9) говори о полуверцу, вероватно се мисли на католика, који се оженио православком тражећи да се крсти, а ако то не уради да му се поништи брак, одузму жена и деца, којима ће се дати део његове имовине.⁹

Да однос између православца и католика није био идеалан ни после ових одредаба и претњи Душановог законика сведочи и Закон о рудницима деспота Стефана. Члан XX (*О латинима и о њиховој вери*) говори о латинима, односно о грађанима њихове вере, који су преобратили хришћанина (православца) у „латинску веру“, прети им великом казном од 50 литара и протеривањем из „предела градских“ уз одузимање баштина и имања. Истовремено „поп латински“ који би учинио исто дело казнио би се расечањем (потпором) носа.¹⁰

Помен латинских попова у трговима, струшки рукопис има додатак „и градовима“, говори о оријентацији закона и присуству католика. Римокатоличко становништво било је присутно, а уз њих и њихови свештеници, у трговима и градовима Душанове државе. Уз њих у градовима и трговима живело је и домаће православно становништво које је, понекад, било изложено проверавању. Душанов законик управо то забрањује и прописује строге казне, али не забрањује присуство католика уопште, нити према њима наступа репересивно.

Од римокатоличких монашких редова у средњовековној Србији су били присутни фрањевци (Мала браћа) који су заслужни за ширење католичанства у Босни. У Сребреници која је од 1411. године била у склопу Деспотовине фрањевци су имали значајан положај. Њихов самостан у овом месту помиње се још 1375. године,¹¹ али су

⁸ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 9-11; Одредбе о католицима анализирао је и А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354.* Београд 1980, 10-11, 174-179.

⁹ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 11-14.

¹⁰ „ѿ латинѣх и ѿ вере их. Тко се нагк оу мѣстоу ѿт латинѣ ѿт грагган них вере· ѿбративѣ чловѣка или моужа или женоу, ѿт христіанѣске вѣре оу латинскоу вѣроу· такови да си ѿткоупи главоу ѿд накази· а давши господароу, н· литарь· потомь да се иждене ѿт прѣдель градскыхъ· а ѿ бацинах и иманію рѣч да нек· и поп латинскыи кои се нагк крстивѣ христіанина да моу се подьпоре нѿвь“, Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 55-56.

¹¹ Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 284.

Фрањевци у Сребреници присутни и пре тог помена: срећу се у једном тестаменту из 1361. године.¹² Фрањевци су у Руднику добили од Николе Алтомановића два места где могу подићи манастир, али се не зна поуздано да ли су то и урадили јер је Рудник убрзо променио господара.¹³ Поуздано се зна да су 1441. године били присутни у Црнци, при цркви Свете Марије.¹⁴

У Србији су деловали и доминиканци, чије је присуство у Србији документовано пре фрањеваца, који превласт имају тек од друге половине XIV и у XV веку. И пре него што су покушали да се настане у градовима и трговима где је постојала римокатоличка популација доминиканци су долазили у дипломатске мисије код српских владара. Тако се у једном дубровачком акту датираним 14. септембра 1252. године помињу „*fratres Andreas et Solomon de ordine predicatorum*“ који су били у мисији код краља Уроша I.¹⁵ Касније су били у још неколико мисија код краљева Уроша I, Милутина и Стефана Дечанског.¹⁶ Неки доминиканци били су на појединим епископским столицама које су обухватале римокатолике средњовековне Србије. Тако је доминиканац био барски надбискуп *Guillaume Adam* који је оставио познати спис у коме је описао и Србију,¹⁷ али и фра Андрија који је у јесен 1322. изабран за београдског бискупа.¹⁸ Њихово присуство је забележено и у градовима у Приморју који су се налазили у склопу српске државе.¹⁹

Присуство доминиканаца у градовима и трговима Србије мање је документовано, али их је ипак било. У Брскову, у првој генерацији Саса, поред двојице парохијских свештеника, био је присутан доминиканац Херман Тевтонац (*Armanus*

¹² Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 139-140.

¹³ С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 246-247; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 16.

¹⁴ М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 84.

¹⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 188.

¹⁶ С. А. Јалимам, *Биљешка о доминиканцима у средњовековној Србији*, ИЧ XXXVIII (1991) 224-226.

¹⁷ *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, том II, Македонија во рамките на меѓународните односи на Балканот во втората половина на XIII и првата половина на XIV век: грамоти, меѓународни договори, извештаји на дипломати, мемоари и други сведоштва на современите, Скопје 1977, 617.

¹⁸ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1973, 73.

¹⁹ С. А. Јалимам, *Биљешка о доминиканцима у средњовековној Србији*, 227.

Teutonicus de ordine predicatorum).²⁰ У овом месту Дубровачанин Heinz de Vibanis био је подигао капелу посвећену преславној Девици Марији коју је поклонио дубровачким доминиканцима, који у XIII веку имају запажену улогу и „најизразитији су представници ecclesie militantis“.²¹ Капела је дарована реду под условом да је одржавају и да се у њој редовно врши божја служба. Даровница је написана у присуству седам сведока и оверена печатом капеле 7. октобра 1285. године у Брскову.²² Могуће ја да је при цркве свете Марије постојао мали конвент у коме су према правилима свога реда живели монаси који су се старали о цркви.²³ У Новом Брду је 1453. године био присутан Валерије, професор теологије.²⁴ У овом месту је деловао и Иван Уљаревић (Joannes Olearius) који је потицао из дубровачке колоније овог места, а доминиканцима се придружио за време школовања у Дубровнику. Наводи се да је у Србији основао неколико самостана, између осталих и у Новом Брду 1453. године, али је то мало вероватно.²⁵ Доминиканци су у Србији деловали као проповедници или свештеници при католичким црквама, и, ако изузмемо могућност постојања малог конвента при цркви свете Марије у Брскову, није познато да је у Србији постојао њихов самостан.²⁶

Римокатоличко становништво у српским градовима и трговима, поред слободе исповедања вере, имали су и право да граде своје цркве. То је наслеђено од Саса и њихових привилегија, стога трагове њиховог постојања треба тражити у оним местима где су Саси боравили, а то су били рудници. Временом се број Саса смањивао, али је број римокатолика растао придоласком трговаца из Приморја. То становништво градило је цркве у скоро свим већим местима у Србији. Најзаступљеније су биле цркве посвећене светој Марији, затим светом Николи, светом Петру, светом Трифуну и другим свецима. Поред цркава постојала су и два фрањевачка самостана у цркви Свете

²⁰ Г. Чремошник, *Канцелариски и нотариски списи 1278-1301*, Београд 1932, 36-37 (№ 37), 92 (№ 259); J. Lučić, *Spisi Dubrovačke kancelarije II*, Monumenta historica Ragusina II, Zagreb 1984, 200 (№ 869).

²¹ Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, 15.

²² D. Farlati, *Illyricum sacrum VI*, Venetiis 1800, 117-118, 442-443; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VI*, Zagrabiae 1908, 538.

²³ К. Митровић, *Сукоб барског архиепископа и которског епископа око јурисдикције над католичким парохијама у средњовековној Србији*, 291.

²⁴ „Fratr Juan de Nouamonte ordinis predicatorum, venerabili sacre theologie professor dominus magister Valerius de Nouamonte ordinis predicatorum“. М. Динић, *За историју рударства II*, 658.

²⁵ М. Спремић, *Односи између православних и римокатолика*, 397-398.

²⁶ С. А. Јалимам, *Биљешка о доминиканцима у средњовековној Србији*, 229.

Марије у Црнчи (познатој још од 1367. године) и, изгледа, у цркви Свете Марије у Руднику.²⁷ Највише римокатоличких цркава је било у Руднику пет, у Брскову, Трепчи и Новом Брду по две.

У Новом Брду се среће више католичких свештеника, различитог порекла, а било их је и у другим местима где су се налазиле римокатоличке парохије.²⁸

У Приштини су Дубровчани имали цркву посвећену светој Марији која је изграђена између 1346. и 1387. године. Од свештеника се најчешће помињу дон Петар, дон Никола и дон Лесио, поред њих и Марин „presbiter Pristine“, као и дон Никша Цетеманић и дон Андрија Дринкашевић, који се помињу у вези са Приштином, али се не зна да ли су живели у овом граду. Највише вести о приштинским свештеницима има о дон Стјепку Радулиновићу, који је био угледан члан дубровачке насеобине и један од тројице које су Дубровчани одредили да дочекају Исабега приликом његовог доласка у Приштину.²⁹ Поједини богати Дубровчани су поред прилога за мису после њихове смрти плаћали свештеницима ходочашћа до цркава Светог Николе у Барију и Светог Петра у Риму, а понекад и до Светог Јакоба на северозападу Шпаније.³⁰

Било је и црква за које се не зна коме су посвећене, као у Зајачи, што се види из бројних прилога које су јој верници остављали, обично на самрти.³¹ У тестаментима се среће и црква у Црнчи која је била посвећена светој Марији. По помену ове цркве у тестаменту Радича Брајковића званог Тепша из 1441. године стиче се утисак да су у њој боравили фрањевци, тј. Мала браћа како су наведени у тестаменту.³²

Када се у целини посматра период од доношења Душановог законика до пада Српске деспотовине (1349-1459) можемо закључити да се у односима православних и римокатолика одржавала равнотежа заснована на обостраном уздржавању: српских власти да ометају верски живот римокатолика, а римокатоличких свештеника да врше преобраћање православних.³³

²⁷ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 131.

²⁸ М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, 55, 66, 71.

²⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 81.

³⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 81.

³¹ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 31.

³² „Item lasso a S. Maria delli frari minori in Zrnza ...“, М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 84.

³³ С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 258.

VII УРБАНА СРЕДИНА

VII.1 Изглед тргова

Иако је функција и намена свих тргова била иста: да се у њима врши размена робе, начином настанка, положајем, конфигурацијом терена, преовлађујућом робом за трговину, величином и важношћу они нису били исти, па се ни о њиховом изгледу не може говорити као о јединственом и више-мање сличном. Наравно, између појединих тргова постоји сличност, а она је присутна код оних који су настали и развијали се на исти начин, па подела коју смо дали на почетку, а која тргове дели на основу настанка, овде долази до пуног изражаја. Сличност је много већа међу трговима у оквиру исте групе, него између тргова различитих по настанку.

Осим поделе по настанку која је плод наших размишљања, тргови су се, по схватању самих учесника размене, делили и на основу величине, од које је затим зависио и изглед трга. Сами Дубровчани су разликовали и истицали поделу међу трговима по величини и делили су их на *мале* и *велике*, што су у писму деспоту Стефану и наглашавали.¹ Ова њихова подела настала је из чисто практичних и рационалних разлога: није се иста роба носила на мале и на велике тргове, па је промет био различит а самим тим и добит, како њихова, тако и деспотова, што они такође наглашавају. Треба рећи и да се ова подела односи на тргове у којима Дубровчани продају своју робу, тј. ону коју доносе у Србију. Што се тиче тргова са којих се извозила роба није нам остао податак сличне садржине који потиче од Дубровчана, па се не зна да ли је и међу њима постојала слична подела и шта је опредељивало дубровачке трговце где ће куповати робу. Највероватније их је и у овом случају количина робе коју треба купити упућивала на веће, прометније или на тргове где се могла купити мања количина робе, а то је најчешће било сребро. Подела по величини среће се доста раније у повељама српских владара, од којих Урош I посебно наглашава „тргове краљевства“ на којима се продавала „велика роба“ а које ставља насупрот онима на којима се продавала „мала роба“ чиме се истиче подела на велике

¹ *Повеље и писма I-1*, 220.

(краљевске) и мале (назовимо их локални, одн. жупски) тргове.² Ова подела је, по свему судећи, постојала од оног тренутка када је трговина заживела и постала значајна активност у средњовековној Србији, најкасније од времена Стефана Немања. То потврђују одлуке каснијих српских владара који се позивају на њих, наведимо само краља Владислава који се позива на одлуке оца и деде. Први помен „тргова краљевства“ среће се у повељама тек од краља Радослава.³

Постојање малих и великих тргова сведочи о раслојавању српског друштва и о појави настанка једног новог, грађанског, сталежа у Србији. Тај процес видимо није био кратак већ је трајао неколико векова, а врхунац достиже у првој половини XV века. Карактеристика тог новог сталежа који настаје у великим трговима је могућност куповине скупочених тканина, које Дубровчани, према њиховим речима, у местима где их купују плаћају сребром и дукатима. Могућност плаћања више није карактеристика само људи са деспотовог двора, већ је присутна и код других појединаца који се срећу на великим трговима.

У писму се као велики трг изричито наводи само Ново Брдо, али је он само један од „славних и великих“, што значи да их је било више. Навођење само овог трга у складу је са праксом присутном код српских владара, постојала је све до пада Србије, да истичу главни трг у земљи. Тако у почетку имамо истицање Брскова, затим Рудника, потом Призрена и на крају Новог Брда. Међу „славним и великим“ посебно се наводи деспотов двор, што није баш најјасније: да ли је у питању само деспотова курија која је пратила владара или и шире – место где се двор налазио. Овако речено оставља могућност да је у питању Београд, који је у то време већ био стална престоница и трг који је деспот фаворизовао.⁴

Оно што је Дубровчанима основ за поделу је роба која се продавала на великим, а која на малим трговима. На великим трговима Дубровчани су продавали тканине разних врста, свакако скупочене, а на малим мрчарију и, оно што нас изненађује, свилу. Мрчарија је роба широке потрошње која се користила у свакодневној употреби и која је била неопходна за свакодневни живот. Навођење свиле као робе која се продаје на малим трговима не уклапа се у ову поделу и може имати више

² *Monumenta serbica*, 46.

³ *Повеље и писма I-I*, 11-12, бр. 13.

⁴ О фаворизовању Београда од стране деспота Стефана говори Константин Филозоф у Житију деспота Стефана (К. Филозоф, *Повест о словима; Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 102; *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, 86).

значења. Прво, да означи тканине које су се продавале у већим количинама, које је куповао обичан свет и које су ценом јефтиније. Свила то свакако није, али Дубровчани су на тај начин желели да истакну могућност малих тргова, чиме се великим придавао још већи значај. На овај начин хтели су да истакну да и у овим трговима постоји становништво које има потребе веће од свакодневних и уобичајених.

Кад се осврнемо на први помен поделе на мале и велике тргове и њено понављање почетком XV века видимо да је асортиман робе која се продавала у време Деспотовине на малим трговима унапредовао квалитативно. На малим трговима се у XV веку продаје и свила која се у време краља Уроша I продавала на великим – краљевским трговима. Овај података, чак и да није тачан и да је метафорички наведен, сведочи о знатном економском напретку који се догодио у Србији, што није никаква непознаница. Оно што је ново је сазнање да се економски бољитак догодио и на малим – локалним трговима, онима на којима купује обично – жупско становништво, на којима су се некада продавале само најосновније намирнице, а не само на двору и код властеле. Нарочито је унапредовала продаја и потражња за тканинама. Продаја скупоцених тканина је оно што нам може помоћи у праћењу настанка грађанског сталеза у Србији. То, свакако, још није грађански сталез из италијанских република, нити из Западне Европе, али јесте његов зачетак у Србији. Грађански сталез у Србији, према наводима Дубровчана, карактерише набавка скупоцене – луксузне робе, оне за којом није постојала свакодневна потреба. Према наводима Дубровчана то су скупе тканине богато украшене скупоценим украсима.

У сваком случају, Дубровчани су истакли места где су продавали робу, њих су разликовали по величини, која се није односила само на физички обим трга – насеља, већ и на платежну моћ његовог становништва, а она је зависила од занимања и састава. Тргови у којима је преовладало становништво са већом куповном моћи, а то су били у првом реду трговци на велико, власници рудника и топионица, разни чиновници од закупаца царина до кнежева и војвода, затим занатлије и ситни трговци, рачунали су се у веће и богатије. Како су се трговином углавном бавили људи из Приморја, такви тргови су имали увек већу колонију Дубровчана и других странаца. Били су то Ново Брдо, Приштина, Сребреница, Београд, Смедерево, Крушевац, Рудник, Призрен, Скопље. Тако су Дубровчани, и остали странци који су у трговима ради посла, били у двострукој улози: они су доносиоци робе, али и њени купци у одређеној мери.

Освртом на претходни низ тргова видимо да сви они нису исти по начину и времену настанка, као и њиховим положајем у српској држави. Међу њима има старих

античких градова који су успели да опстану и сачувају свој положај. То су Призрен и Скопље. Они су међу велике тргове доспели захваљујући повољном географском положају и античком наслеђу, али су временом губили на значају како су настајали нови иза којих није било дугачке традиције, али је стајала богата привреда. То је друга врста тргова насталих у познатим рудничким областима: Ново Брдо и Сребреница, али и Рудник, који није био у њиховом рангу, али је свакако био значајан рудник и трг. Томе је доприносио и његов повољан географски положај у средишту српске државе, на путу између других великих тргова, али и довољно удаљен од турских провала и пљачкања, када она буду кренула. Овде треба додати и Приштину, која није рударско место, али се развила и достигла висок ниво међу насељима средњовековне Србије, захваљујући рударству суседних области и трговини рударским производима. Трећој категорији припадају утврђене престонице уз које су се развила насеља, а које су српски владари градили од последње трећине XIV века да би се заштитили од турских напада.

Малим трговима треба сматрати она насеља која су настала у аграрној средини и која су се од околних села разликовала више одржавањем недељног пазарног дана и евентуално панађура него величином и присуством неаграрне привреде. Да је један део њих настао на местима сталног недељног окупљања потврђују њихова имена: Суботица, Четврковиште, Торник.⁵ Само у Браничеву су постојала два трга са овим именом, један на ушћу Мораве у Дунаву, други у Ресави, као и село Петка, које је, међутим, име добило по цркви посвећеној Светој Петки.⁶ Мали тргови су живели од великих и свог аграрног окружења. У мале тргове су на пијачни дан најчешће долазили трговци великих тргова, а не из удаљених приморских места, као што су се ситни трговци из ових места робом снабдевали код крупних трговаца у великим трговима. Зато се трговци из ових места у много мањем броју задужују у Дубровнику.⁷ Места њиховог задужења су велики тргови у њиховој околини, кредитори су и у овом случају Дубровчани. Најбољи примери за то су трговачке књиге браће Кабуџић и Михаила Лукаревића.⁸

⁵ Вид. ЛГТССЗ, 292, 318, 297.

⁶ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 126, 170-171.

⁷ I. Воје, *Kreditna trgovina u Dubrovniku*, Sarajevo 1976, passim.

⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Caboga) 1426-1433*, Споменик САНУ СХХХVII, Одељење историјских наука 11, Београд 1999; М. Динић, *Из Дубровачког архива, I*, Београд 1957.

Између ове две категорије могли би смо уврстити и трећу која се разликовала од обе претходно наведене. То су били тргови мањи од великих, али и већи од малих. Од великих су се разликовали мањим обимом, мањом платежном моћи њихових становника и мање урбаним изгледом. Од малих су се разликовали пре свега својом неаграрном привредом. Били су то тргови настали у рударским местима или на путевима према великим трговима. Нису достигли велике тргове због неповољног географског положаја (тргови у рудницима који су најчешће се налазили на тешко приступачним планинама) или им је успон био прекинут доласком Турака, који су и пре него што су освојили Србију деценијама је пустошили. Овој групи назовимо их средњих тргова (ова категорија, односно термин, не постоји у средњовековним документима) припадали су рудници и тргови Трепча, Јаћево, Копорић, Плана и читав низ подрињских рудника и тргова. Овде су спадали и тргови у западној Србији који су били на путу из Приморја и Босне ка Руднику, Београду и Смедереву. Међу њима се истичу Ваљево, Чачак и низ других.

Ову категорију тргова није тако једноставно идентификовати као прве две, а оно што нам може помоћи у њиховом препознавању јесте богатство њихових становника. Како то није једноставно одредити, мислим да можемо прихватити да је једно место било богатије од другог уколико је његова трговачка заједница била бројнија. Трговци су у средњем веку били веома покретни, у потрази за зарадом ишли су тамо где је било више посла. Тако на основу бројности колоније Дубровчана можемо уочити величину неког трга. На основу одлука Малог већа о формирању судских колегија, можемо стећи одређену слику о величини насеља, иако она не може бити апсолутно тачна. Тако добијамо слику да у оним местима где је било више судских спорова, била је већа трговачка заједница и само место је било богатије.

Овде би додали, да се ова подела може односити и на степен урбанизованости насеља: што је колонија трговаца већа, такав је и степен урбанизованости.

Подела на мале и велике тргове одговара подели на локалне и тргове од ширег значаја. Познато је да се око „великих тргова“ формира читав низ насеља која гравитирају том тргу. То се најбоље може уочити код већих рударских тргова где се око њих формира читав низ мањих центара.⁹ Великим трговима не гравитирају само села и насеља аграрне привреде која служе издржавању главног места, већ се око њих формира и читав низ мањих тргова који се око великог шире у концентричним

⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Зворник (Звоник) у средњем вијеку*, Градски живот у Србији и Босни, 31.

круговима. На тај начин формира се област појединих тргова, одн. насеља. Била је то својеврсна регионализација. У том процесу чак и мањи тргови, локални по свом карактеру, имају своју област која одговара њиховој величини и потребама становништва те области. Област локалних тргова обухватала је територију коју човек може у току дана да препешачи, тј. да оде до трга, обави купопродају и вратити се. На примеру Браничева с почетка турске владавине у другој половини XV века, чему одговара и стање из претходног периода, видимо да је једном тргу гравитирало 20 до 35 села, односно око 2000 до 4000 становника и да су се села налазила пет до 18 километара удаљена од трга.¹⁰

Ово се, наравно, није увек поштвало, ситуација је зависила од могућности и потреба на терену. Оваква ситуација се најчешће среће код малих сеоских тргова, на којима се трговало свакидашњом робом. Ови тргови су настајали у једном дуготрајном процесу, у складу са потребама околног становништва. С друге стране велики и рударски тргови настајали су на другим принципима. Ови тргови могли су, и настајали су, у кратком временском периоду којем је претходио проналазак руде. Величина овако насталог трга зависила је од богатства рудом, односно појава рудне жице и географских услова. У срединама где је концентрација рудника и њихово богатство било веће, поред тога, на тим местима се укрштао већи број путева, могло је настати више мањих и великих тргова. То је случај са облашћу Новог Брда, где, поред овог великог трга и читавог низа мањих, постоји и друго велико насеље и трг – Приштина, као и једно средње величине - Јањево. То је јединствен случај у нашој средњовековној историји да се на једној релативно малој територији развију два велика центра, што сведочи о развијености новобрдске, и шире области Косова и Метохије. Друге области, сребреничка и смедеревска нису се у тој мери развиле. Сребреничка зато што је била подељена великом реком и налазила се у области око које су се спорили деспот и босански краљ, док Смедерево као центар нове области није имало времена да се у потпуности развије, иако је било на добром путу. Спречавању даљег развоја допринеле су политичке прилике, односно нестабилна ситуација изазвана турским упадима која је кулминирала падом Смедерева у турске руке 1439. и 1459. године. Близина границе у сређеним политичким приликама може бити предност за развој неког места, међутим, прилике у Деспотовини нису биле редовне нити сређене од самог настанка Смедерева,

¹⁰ Е. Миљковић, А. Крстић, *На раскршћу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, ИЧ LVI (2008), 297.

што се лоше одразило на његов развој. Чињеница да је и у таквим приликама Смедерево напредовало последица је миграција које су се са југа кретале према северу. Исто што и за Смедерево може се рећи и за Београд, док Рудник прати ситуација преточена у синтагму „вечити други“, коју током читавог свог постојања није успео да превазиђе и да се уздигне на прво место.¹¹

Специфична је ситуација са трговима у средњовековном Браничеву.¹² Овде се није развио ниједан велики трг, иако је забележено постојање девет тргова у 11 насеља (два су за време Турака мењали место).¹³ Сви они били су мањи, сеоски тргови, најшчеће на имањима појединих манастира.¹⁴ Разлога за непостојање великог трга било је више. Први и најважнији је периферни положај ове земље у средњовековној Србији. Иако је Браничево било у додиру са важним комуникацијама – Цариградским друмом, рекама Моравом и Дунавом, географски положај утицао је да се овде не развије велики трг и поред античког наслеђа града Браничева и богатства рудом.

Код настанка тргова уочавамо још два принципа, поред већ наведених. Један се среће код старих градова који настављају античку традицију: ови градови су настајали у дугом временском периоду, слично сеоским трговима, на раскрсницама путева и на повољном географском положају. Такви тргови и насеља су: Призрен, Ниш, Београд. Њима можемо придодати и тргове настали изградњом престонице, што је присутно од времена кнеза Лазара и његове изградње Крушевца. Ти тргови изгледом и местом настанка подсећају на старе градове, али не и начином на који су настајали: брзо, у кратком временском периоду, често принудом и под притиском. Приликом њиховог формирања тражен је што бољи геостратешки положај. Поред Крушевца, овој групи припадају и Београд и Смедерево, престонице деспота Стефана и деспота Ђурђа. Овде се, донекле, може убројати и Вучитрн у коме је био стари двор Бранковића, али који је настао и због близине рудокопа на јужним обронцима Копаоника.

¹¹ Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, 12.

¹² С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997) 133-146; С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12-15 век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, св. 3, Пожаревац 2006, 11-18; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987) 43-74; М. Динић, *Браничевоу средњем веку*, Пожаревац 1958 (= Српске земље у Средњем веку, 84-112).

¹³ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у XV веку*, 86-88; Е. Миљковић, А. Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитет и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, 296-297.

¹⁴ А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, 60.

Други принцип срећемо код настанка караванских станица око којих су се касније развила насеља. Карактеристично за ова насеља, односно станице је да настају на одређеној раздаљини. Као и у случају сеоских тргова који имају своју област чија величина није прелазила дневне пешачке могућности човека, тако и караванске станице настају на одређеној раздаљини коју караван може проћи током једног дана. Та раздаљина је зависила од услова у којима се прелазила, током зиме и у планинама била је мања, док је лети и у равницама била већа. Наводимо пример Чачка, који је настао 30-так километара од Рудника, на раздаљини коју караван може проћи обданице.¹⁵ На отприлике истој раздаљини даље на запад налазио се трг Рујна¹⁶ и даље према западу караванске станице и тргови у Полимљу. Карактеристика ових насеља је да настају на путевима који воде од Приморја према унутрашњости Србије. Значајно раскршће у којем се развио велики број караванских станица биле су области Полимља и Подриња, где су се каравани смењивали и вршио претовар робе, па је и број насеља настао на темељима караванских станица најгушћи. Ове станице, и касније насеља, карактерише да настају око цркава и манастира. Таква су насеља у близини манастира Светог Петра и Павла на Лиму, Бродарево у близини Давидовице, Пријепоље у близини Милешева, Никољпазар у близини Светог Николе и др.

Што се тиче изгледа тргова о томе готово да нема сачуваних описа савременика, тек ретки подаци из дубровачких докумената, у појединим случајевима и из већих повеља српских владара, у којима се среће помен неких грађевина из чега се може наслутити изглед појединих места. Добро обавештени Аноним пишући почетком XIV века каже да је у Рашкој било шест градова, али сви они су били у области Приморја (Maritime), док је унутрашњост била испуњена *утврђењима, замковима и неутврђеним селима са 30 до 40 кућа од дрвета*.¹⁷ Боравећи средином XIV века у Приштини Јован Кантакузин је о њој оставио запис који, такође, говори о *неутврђеном насељу које подсећа на село*.¹⁸ Приштина ни касније није добила своје утврђење али се као насеље знатно развила. Неутврђена сеоска насеља у којима постоје само дрвене куће

¹⁵ А. Веселиновић, *Први помен Чачка*, 64.

¹⁶ Б. Храбак, *Рујна – трг у области Ужица у XV веку*, Историски преглед 1, Београд 1954, 50.

¹⁷ „Preter quam in maritima regionem dicta, vbi sunt sex ciuitatem in toto [Regno] prefato non est aliqua ciuitas, sunt tamen in eo multa castra, fortalicia et magne uille de tricentis et quadrigengis domibus de lignis“, Anonymi, *Descriptio Europae Orientalis*, 32.

¹⁸ ВИИНЈ VI, 387 (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић).

остаће и током XV века преовлађајућа, а њима ће изгледом сличити и мали тргови, док су велики попримали изглед урбаних насеља, али никада нису достигли западне узоре.

У недостатку писаних извора који говоре о изгледу тргова морамо се ослонити на резултате археолошких истраживања, које по могућству можемо упоредити са савременим изгледом, или изгледом забележеним у претходним вековима. Међутим, и ту постоји проблем. Како су тргови били отворена насеља која су се састојала од дрвених кућа, камене су, на основу онога што знамо из средњовековних докумената, у овим насељима биле изузетно ретке, то су и остаци ових насеља прилично неуочљиви. „Средњи век је био свет дрвета; од њега је остала лажна камена слика“, приметио је М. Спремић.¹⁹ Поред тога рударски тргови настали су у местима где се вадила руда, у неповољним планинским пределима, изложени лошим временским условима, временом су били запустели одласком рудара. У многима од њих и данас се вади руда, па су нови рударски радови и изградња нових насеља уништили преостале трагове старијих насељина. Све ово, уз недовољну археолошку истраженост, не пружа довољно материјалних извора да се изглед ових тргова детаљно опише.

Постоје и друге врсте извора, али мање поузданих, који нам могу помоћи приликом покушаја реконструкције изгледа тргова, то су традиција и лингвистика у разним својим дисциплинама. Код традиције се срећемо са проблемом непоузданости и непостојања. Непоузданост је условљена протеклим временом, а непостојање традиције је изазвано променама становништва, које је пресељењем у нове крајеве губила постојеће сећање, како оног из нове области где су стигли, тако и старог одакле долазе. Код лингвистичких дисциплина срећу се проблеми губљења старе терминологије и топономастике. Терминологија се губи(ла) под утицајем нове средине, нових начина комуникација, сменом становништва и, у најновије време, од почетка XX века, под утицајем медија. В. Симић је средином XX века забележио на Копаонику да се стара рударска терминологија све више губи. Српска младеж под утицајем медија прихвата нове термине, а арбаншко становништво, придошло у те крајеве у највећој мери после Берлинског конгреса, нема развијену рударску терминологију, па се постојећи термини и топоними све више губе.²⁰ У најновије време у појединим

¹⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 720.

²⁰ В. Симић, *Рударство у топономастички Копаоничке области*, Гласник Природњачког музеја српске земље, серија А, књига 7, свеска 3, Београд 1956, 209.

деловима средњовековне српске државе постоји и политичка воља да се стари топоними забораве и замене новима.²¹

Као што постоји разлика у начину настанка појединих тргова, постоји и разлика у изгледу. Те разлике су плод географских услова и привредних прилика. Манастирски тргови су настали на манастирским имањима, с циљем да имању обезбеде набавку основних намирница и, још важније, да манастирски посед на њима продаје своје вишкове. Због тога се они налазе у центрима манастирских поседа, то су најчешће села. Поседи су у плодним равничарским или долињским областима, па су и тргови који настају на њима, плод такве географије. Хиландарски трг у (Горњој – Великој) Хочи налазио се у брежуљкастој области Метохије која се настављала на Призренски подгор. С обзиром да село није мењало место, на основу његовог садашњег стања може се нешто рећи и о његовом средњовековном изгледу. Село и некадашњи трг били су збијеног типа, на надморској висини око 380-400 m, у чијем средишту се налазио трг на коме се трговало. Иако се не може рећи да ли је прво настало село и тек касније трг, или је у почетку постојао трг око кога се развило насеље, данашњи изглед говори да се село ширило око постојећег трга, али не пружа одговор шта је прво настало. Помен у историјским изворима је из 1198. године када је развијено село већ постојало. Да се насеље ширило око трга, временом како се развијало, потврђују бројне цркве, њих 12, које су настајале како се село расло. У самом центру села налази се црква посвећена светом Стефану, која важи за саборну, док су остале у другим крајевима села, а поједине као црква Светог Јована ван самог насеља. Постојање великог броја цркава говори о величини насеља, али и о начину на који се село развијало. У центру, где се налази(ла) саборна црква, био је трг и околна најужи центар села. Око појединих цркава формирала су квартави као делови једног већег насеља, што се подудара са начином настанка махала у оквиру насеља за време Турака.

Други трг који је Хиландар добио налазио се у Хвосну, се седиштем у Крушеву. Међутим трг ове метохије није био у главном селу већ у месту Книнац, што упућује на то да се трг налазио на повољнијем географском положају, у самом

²¹ Индикативан је пример Вучитрна, старог трга и двора Бранковића с краја XIV века. Његово име среће се у писаним документима у периоду од 1402. до 1426. године у облику **Вљчи Трњњ**. Арбанаси су име прилагодили свом изговору и писали га Vuçitërn, где се видела српска основа имена. Након 1999. године, међутим, употребљавају облик код кога је потупно промењена основа и име гласи Vushtri, од основе ushtri, -a – војска.

средишту метохије и на раскршћу путева. Данас место са овим именом не постоји а у науци влада мишљење да је овај трг био на месту, или у близини савремене Клине.²² Клина је насеље на ушћу реке Клине у Бели Дрим, на надморској висини 385 m. Овај трг још током средњег века није имао стално место, па су се хиландарски монаси жалили „како им господа премештају трг“.²³ Највероватније због овог разлога трг није прерастао у насеље, већ је касније настало друго које се и именом разликовало од првобитног.

Као што за манастирске тргове не знамо поуздано како су изгледали исти је случај и са рударским. Оно што је сигурно је да су настајали у близини рудника, на планинама и већим надморским висинама. Због другачије конфигурације терена ови тргови су се разликовали од осталих. Карактерише их разуђени тип насеља, организован у целине које су настале према неким потребама. Ови тргови су настали на планинама због чега су куће најчешће подизане користећи погодне платое на планинским косама које се спуштају према рекама и потоцима. Делови насеља организовани као засеоци, односно квартови, међусобно могу бити прилично удаљени, као у случају Трепче, где су поједини делови насеља настајали у близини пронађених рудних жица. Ниже од њих, на речицама и потоцима, налазиле су се топионице и места за пречишћавање руде око којих су, такође, настајали делови насеља. Дobar део ових заселака могао је касније да се развије као посебно насеље. Најбољи пример за то су данашња села око савремене Трепче или Новог Брда настала на темељима некадашњих делова ових насеља. У околини Новог Брда постоје насеља и топоними који својим именом асоцирају на некадашње топионице од којих су многе забележене у књизи дужника Михаила Лукаревића (Ни(к)шино Коло, Рајко Коло, Хајново Коло, Станче Коло, Качикол (?)).²⁴ Очигледно је да су ово били засеоци – квартови настали око топионица које су добиле име по власнику и временом су прерасли у села.

Како су рударска насеља била разбацана на широком простору било их је тешко бранити. Зато у њиховој околини настају градови (утврђења) који имају задатак да штите рударске тргове и околне руднике. Они то чине у координацији са осталим утврђењима. Тако настала утврђења подигнута су на најповољнијем месту, понекад прилично удаљена од самог трга. Изузетак је Ново Брдо које је имало своје утврђење

²² М. Живојиновић, *Посед манастира Хиландара*, Хиландар, Београд 1998, 87-88.

²³ *Законски споменици*, 429.

²⁴ В. С. Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, Ново Брдо, Београд 2004, 24.

(Мали Град), али и утврђења подигнута даље од трга, на путевима који воде ка њему (Прилепац, Призренац, Велетин). Трепчи су заштиту пружали градови-утврђења који су се налазили око насеља, и који су, поред трга, штитили и бројна рударска места која фигурирају овом тргу. Црнчу са њеним рудницима је штитио Соко Град који се налазио на врху Рожња.²⁵ Утврђења су подизана на истакнутим местима, на врховима брда која су се налазила у близини путева који су водили до трга. Из њих се пружао добар поглед на околину чиме се искључивала могућност изненађења. Ова утврђења била су визуелно повезана са читавим низом мањих, која су имала улогу осматрања и јављања и која су била у систему заштите државе, а не само тргова.

Подизање утврђења, понекад доста удаљених од самог трга, као рецимо Острвица код Рудника, условљена је изгледом и конфигурацијом рударског насеља које се налазило на великом простору. Наиме, око самог трга Трепче, због природе терена, налазишта руде била су раштркана на великом географском простору, а оваква ситуација остала је и за време турске владавине, о чему је остао сачувани податак у 5. одсеку (fasi) Закона Трепче из 1488. године у коме се каже: „... у Новом Брду [се] вадиле велика количина руде из малог броја окана, да су у Трепчи окна била расута...“.²⁶ У истом Закону, у 1. одсеку, каже се: „Свуда око Трепче има напуштених рудника због поплава. У околини Трепче постоје два недавно отворена рудника Пикин (Пицин) и Изјач (Зијач)“. Иако се у закону каже да су они у околини Трепче, то треба схватити условно – они припадају рејону Трепче, што се види и из 9. одсека истог закона у коме се говори да су рудари из Зијаче транспортовали руду у Беласицу.²⁷ Беласица је, иначе, трг, рудник и летњиковац Немањића, налазила се са друге стране Копаника, у изворишној области Лаба. Из даљег текста закона види се да је иза овог транспорта руде у Беласицу постојала намера да се избегну извесна давања, али је одношење руде на овај трг настављено и након регулисања тог питања. Ношење руде из Зијаче, која се налазила у близини Трепче (око 3,5 km најкраћом линијом), за Беласицу, која је била прилично далеко – ваздушном линијом око 22 km, док је копненим путевима у лошим планинским условима то много дужи и тежи пут, изазвано је чињеницом да руда овог рудника није била нарочито богата сребром па се

²⁵ М. Спремић, *Црнча у средњем веку*, 89.

²⁶ *Zakon (kanun) Трепче*, prepisan iz registra koji su po carskoj zapovesti izradili mirliva iz Vučitma i Kemal iz spahijskog tela, цитирано према S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 222.

²⁷ Исто, 220, 225.

мешала са богатијом рудом из Пикина (Пицина).²⁸ У том случају Пичин је морао бити рудник који је био ближи Беласици у доносу на Трепчу и Зијачу. С. Ризај који је објавио превод овог закона није сигуран о ком се месту ради када је у питању Пикин. Сматра да би, с обзиром да у османском језику није постојао глас за наше ц, то могао бити Пичин. Међутим ни у овом случају не зна о којем се месту ради. Претпоставља да би могао бити Пицељ, што је и наше мишљење. Источно од Трепче, око 11 km ваздушном линијом у правцу Лаба постоји место и планина Пицељ, на Рупничком или Лапском путу, а испод самог превоја који разграничава области Бајгоре и Лаба. У овом месту и данас постоји рудник, али се вади азбест.²⁹ Његов положај упућује на то да се из овог рудника руда могла транспортовати за Беласицу која је за неких 5 km даља од Трепче. Ове ствари наводе нас на следеће закључке: власник оба рудника био исти па је сиромашнију руду мешао са богатијом и тако добијао бољу цену, што му је умањивало трошкове експлоатације и транспорта на даљи трг. Утврђивањем да се радило о руднику Пицељ (имена које је ишчитавао С. Ризај често су спорна) закључујемо да су рудници и насеља око њих који су гравитирали Трепчи, били раштркани и на великом простору. Поједина насеља била су прилично удаљена што им је омогућавало да робу транспортују и на друге тргове, јер се у другачијем случају транспорт не би исплатио. Ова насеља уз руднике била су нека врста предграђа, која се доласком Турака називају махалама.

Да је постојала тенденција подизања кућа око рудника, и касније формирања насеља, видимо из Кануннаме рудника Јарковче близу Новог Брда, издате крајем владавине султана Бајазита II, која у 3. члану забрањује изградњу других кућа у близини рудника. Од овога је био изузет једино власник. Евидентирањем Пицеља као рудника Трепче добијамо представу о величини подручја које је гравитирало овом тргу. На истоку је то био превој који је делио Бајгору од Лаба, док је на западу та граница се спустила са обронцима Копаоника до саме реке Ибра. На југу и северу ту границу није лако одредити. На југу се може пратити топонимијом и остацима некадашњих рударских радова, док се на северу област Трепче граничи са облашћу Копорића, за кога В. Симић сматра да је био „најзнатнији копаонички трг“.³⁰

²⁸ Исто, 221-222.

²⁹ Вид. Топографску карту, секције Косовска Митровица, Р = 1:50 000, и 1:25 000.

³⁰ В. Симић, *Рејонизација и карактеристике средњовековне рударске делатности у области Копаоника*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања 15, Београд 1958, 375-381.

Типичан представник рударских тргова била је Трепча, а не Ново Брдо. Покушајем да реконструишемо њен изглед, даћемо, у неку руку, и изглед других рударских насеља, јер су се она развијала и настајала у сличним условима. Разлика која је постојала међу насељима зависила је више од њихове привредне моћи. Трг и рудник Трепча је настао на јужним обронцима Копаоника, на реци која је по насељу добила име. Први помен Трепче је у познатом папском писму из 1303. године где се наводи као једно од пет места у којима се налазила римокатоличка парохија, што значи да су радови у овом руднику морали започети бар једну деценију раније да би парохија могла да се развије. Ипак, након нешто више од десет година од првог помена Трепча је приложена манастиру Светог Стефана у оближњој Бањској.³¹ Приложена је као село, а не као рудник, као што је случај са местом Глуха Вас, рецимо, која је приложено са топионицом, рударима и свим приходима.³² Овај податак да се Трепча изричито наводи као село (**СЕЛО ТРЋБЧА**) уз сазнање да је раније наведено постојање римокатоличке парохије, наводи нас на закључак да су постојала два насеља.³³ О томе постоји потврда даље у хрисовуљи где се каже да је краљ Милутин приложио планину Шарена буква која се налазила више насеља у коме су живели Саси, а које назива Саси трепчански.³⁴ Дакле, још у ово време, највероватније од самог доласка саских рудара у област Трепче, постојала су два насеља: село Трепча и рударска насебина која се у хрисовуљи назива Саси трепчански. Ово друго насеље настало је досељавањем Саса у област Трепче, али они нису насељени у селу, већ у његовој околини, у близини рупа одакле су вадили руду. Само име Саси трепчански говори да су становници у њему били саског порекла, али то не искључује могућност да је било и домаћег становништва ангажованог у рударству. Ипак, Саси као странци и придошлице дали су име насељу, као и речици која је протичала кроз насеље или у његовој близини и која се звала Сашка река.³⁵ У одлучивању где ће се населити Саси су се руководили

³¹ *Светостефанска хрисовуља*, 2 (фол. 11).

³² *И глауџа вьсь коло в'се и сь роудари. и доход'ке да даю црѣк'ви како соу давали краљквѣствоу ми*, *Светостефанска хрисовуља*, 9 (фол. 73); *Задужбине Косова*, 321.

³³ Вид. Б. Зарковић, *Светостефанска повеља као извор за историју рударства*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Зборник са научног скупа одржаног од 22. до 24. септембра 2005 . године у Косовској Митровици, Ниш –Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 77.

³⁴ *Планина над сасы трѣбч'киими п'страа боуѣва*, *Светостефанска хрисовуља*, 5 (фол. 40); *Задужбине Косова*, 319.

³⁵ *Светостефанска хрисовуља*, 3 (фол. 16); *Задужбине Косова*, 316.

старијим рударским радовима који се у хрисовуљи називају старе рупе. Испод њих је пролазио Лапски пут који је повезивао трепчанске руднике са Звечаном и облашћу Лаба на другој страни, због чега се овај пут звао и Рупнички пут.³⁶

Овако настало насеље дало је смернице даљем развоју Трепче: како се ширила производња, тако се и насеље увећавало додавањем нових делова око новооткривених рупа. То је одредило карактер и изглед Трепче као раштрканог насеља, а таква ће бити и остала рударска места. Делови насеља Трепча разбацани су на широком простору, пратећи рударске радове који су били у ареалу дугом 9, широком 3 km. Видљиви остаци некадашњег насеља налазе се на местима која се данас зову Стари Трг, Мажих и Гумниште. Док су Стари Трг и Мажих релативно близу, растојање најкраћом линијом је око 2 до 2,5 km, и оба насеља се налазе у долини Трепчанске реке, Гумниште је данас село које се налази ван долине и слива Трепчанске реке, на висоравни са које потичу многе речице, на надморској висини од преко 1100 метара и од Старог Трга је удаљено 5 до 7 km.³⁷ Међутим, пут који је требало прећи је доста дужи јер се Гумниште налазило на знатно већој надморској висини у односу на претходна два насеља. Постоји мишљење да је управо у Гумништу било дубровачко насеље,³⁸ али то треба схватити условно. Б. Храбак сматра да ово није тачно јер се село (вила) Гувниште (sic) бележи 1446. године одвојено од трепчанске насеобине, позивајући се на неког Радована код кога је требало депоновати отуђено сребро.³⁹ Сматрамо да је, развојем

³⁶ В. Симић, *Рударство у топономастици копаоничке области*, 205; Сима Тројановић, *Негдашња привреда и путеви у српским земљама, поглавито на Копаонику*, Београд 1902, 30; А. Поповић, *Врхлаб, Беласица и жупа Врховина*, Годишњица Николе Чупића 19 (1899) 243.

³⁷ А. Урошевић, *Косово*, 60, каже да се Гумниште налази око 3 km од Старог Трга, што није најтачније. Вид. Топографску карту, Секција Косовска Митровица 2-2, Р = 1:25 000.

³⁸ В. Симић, *Рејонализација*, 387-391.

³⁹ Б. Храбак, *Дмитровица, Трепча и рудници на Рогозни (до 1600. године)*, Звечан 1, Косовска Митровица 1996, 60. Аутор се у раду позива на докуменат из Дубровачког архива серије *Consilium rogatorum*, X, 5, 11. I 1447, међутим, рад, као и читав зборник, обилују штампарским грешкама (грешка издавача), понекад толико да га чине неразумљивим. Не замо да ли је и у питању имена места Гумниште/Гувниште штампарска грешка или се ради о два различита насеља. Наиме Гувниште постоји као село у близини рудника Бело Брдо, док је Гумниште у близини Трепче. Назив Гувниште за ово место среће се и код С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 35-37 и даље, док се као Гумниште среће код А. Урошевић, *Косово*, 2, 3, 27, 32, 46, 51, 60, 193, као и на топографским картама Секција Косовска Митровица. И Б. Храбак га у једном свом другом раду помиње као Гумниште (Б. Храбак, *Беле Цркве – манастирски трг сребра копаоничких рудника у XIII-XV веку*, Куршумлија кроз векове, Куршумлија 2000, 23).

Трепча, и у Гумништу, временом, могло настати насеље у коме су живели Дубровчани, али то није била првобитна дубровачка насеобина, која је била ближе саској насеобини у Старом Тргу. Појава Дубровчана у Гумништу може се повезати са ширењем рударске производње и њиховог укључивања у процес: познато је да се Дубровчани укључују као кредитори рударских радова и власници појединих окана и свртишта, због чега се ширила и њихова колонија⁴⁰ и цело насеље Трепча.

У близини Гумништа је постојало рудно поље на брду које се данас зове Гропе, за које Б. Храбак сматра да долази од саског Грабен (sic).⁴¹ Појава великог рудног поља ван долине Трепчанске реке могла је довести до померања центра производње, а то до даљих промена у процесу производње и трговине. Измештање једног дела производње могло је да доведе до настанка нових и развоја других, већ постојећих, трговачких центара. У овом случају то је могао бити Вучитрн, који је био даљи од Трепче, али је био на повољнијем географском положају. Избору Вучитрна као места трговања допринио је и пут који је од Гумништа водио према њему, а који је био лакши и са блажим падом, него онај што је водио ка Трепчи. Уз то, познато је и да се део топионица Трепчиних рудника налазио на Трстенки, Смрековничкој и Гумнишкој реци⁴² које се сливају ка југу и у близини Вучитрна уливају у Ситницу, па се одношење прерађеног сребра у Вучитрн намеће као логично.⁴³

Оно што иде у прилог постојању дубровачке, или неке друге, рударске насеобине у Гумништу, вероватно и мањег трга, јесу остаци двеју цркава и гробља за

⁴⁰ Р. Михаљчић, *Косовска Митровица и околина у доба Немањића*, Звечан 1, Косовска Митровица 1996, 46.

⁴¹ Ово је једна од грешака о којима смо говорили напред, због чега нисмо сигурни у право значење ове тврдње. Вид. Б. Храбак, *Дмитровица, Трепча и рудници на Rogozni (до 1600. године)*, 60. В. Симић је забележио термин Гропа, који је означавао место са старим радовима изнад Беласице, за који је сматрао да долази од Grube – јама, рупа (V. Simić, *Rudarstvo u toponomastici*, 208). У савременом немачком језику постоји сличан термин graben – копати.

⁴² С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 37.

⁴³ Топографски податак који сведочи постојање Дубровчана у ширем рејону Трепче и њеног ширења је село Трлабућ, које се налази на путу из овог рудника и трга према Вучитрну. Име села могло је настати од дубровачког назива за ситне трговце које су називали прлабући, насупротив којих су били крупни и самостални трговци – меркатори (Б. Храбак, *Дмитровица, Трепча и рудници на Rogozni (до 1600. године)*, 66).

које садашње становништво не зна коме је припадало.⁴⁴ Посебно индикативно по овом питању је да савремено арбанашко становништво (истраживања су рађена тридесетих година XX века) ово старо гробље назива „на Улици“ (sic).⁴⁵ Термин је свакако старијег датума јер ни српско нити арбанашко становништво тог времена није користило овај израз, који је, иначе, словенског порекла и као такав ушао је и у латинска документа у облику *ulicia*. Овај топоним асоцира на постојање (дела) насеља збијеног типа, где су куће формирале улицу. Такви делови отворених средњовековних насеља обично су били око трга, што потврђује и постојање улица и у другим развијеним средњовековним насељима као што су Сребреница, Ново Брдо, Рудник и др.⁴⁶ Гробља у средњовековним насељима у унутрашњости Балкана углавном су била око црква и током времена су исшезла.⁴⁷ Једно од првих истражених градских гробаља које потврђује праксу сахрањивања у цркви и око ње јесте гробље Новог Брда у порти катедрале где је истражено око 900 гробова.⁴⁸ Сматра се, на основу положаја саобраћајница које воде радијално ка овом месту, да је ова саборна црква била у самом центру вароши, тј. Подграђа.⁴⁹ Ситуација са „гробљем на улици“ у Гумништу асоцира нас на ову у Новом Брду, али за то немамо археолошких потврда јер нису вршена истраживања. Постојање улице, гробља поред ње и двеју црква асоцира на значајнији центар и трг у оквиру насеља Трепча, за који верујемо да је настао тек у познијој фази развоја овог копаоничког насеља.

Ово није усамљен случај постојања топонима Улица на локалитетима где су постојала рударска средњовековна насеља. Тако у Јадру у Подрињу, поред саме речице Крлаган (Цикотска река) постоји место које зову Улице. Узводно и низводно место затварају Горњи и Доњи мајдан што говори о активности некадашњег становништва.

⁴⁴ Становништво јужних обронака Копаоника, где се налази Трепча, није стариначко и на ове просторе долазило је у дугом временском периоду који се завршио Берлинским конгресом. Тада је по успостављању границе између Србије и Османског царства која је ишла врховима Копаоника на ове просторе пристигло албанско становништво из крајева припојених Србији, а Срби из ове области су отишли у правцу Топлице. О томе вид. А. Урошевић, *О Вучитрнској Шаљи, О Косову*, 51-57.

⁴⁵ А. Урошевић, *Косово*, 27, 32.

⁴⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 115.

⁴⁷ Р. Петровић, *Прилог проучавању касносредњовековних градских гробаља*, Гласник Етнографског музеја 35 (1972) 79.

⁴⁸ В. Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, Ново Брдо, Београд 2004, 128-130.

⁴⁹ Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Новог Брда*, Велика археолошка налазишта у Србији, Београд, 1974, 102.

Још на почетку XX века тврдило се, „по старим у земљи неким зидинама“, да је на Улицама постојало урбано насеље, што и сам топоним потврђује, као и остали у долини ове речице (Кулич, Стануждине, Градац, Црквине, и др.).⁵⁰

Осим у овим местима остаци старијих насебина налазе се и у атару села Мажић. Поједини аутори сматрају да су то остаци „старе вароши Трепче“,⁵¹ али се то може прихватити само ако Трепчу схватимо у њеном средњовековном обиму. Остаци овог насеља били су прилично видљиви до средине прошлог века и припадали су муслиманском становништву, које је према мишљењу А. Урошевић напустило своје домове у Аустро-турским ратовима, што се поклапа са извештајем у једном „турском званичном документу о покушају обнављања рударства у Трепчи“ који тврди да су рудници запустели 1100 године хиџре (почела 26. октобра 1688. године).⁵² А. Урошевић је између осталог видео остатке једне „доста велике цамије“, једног гроба у њеној близини, као и остатке запуштеног муслиманског гробља.⁵³ Он није детаљније описао ове остатке, нити се бавио њима, а с обзиром да нису вршена археолошка истраживања, о њима се не може више рећи. Познато је да су Турци многе затечене цркве претворили у своје богомоље, па би то могао бити и случај са цамијом у Мажићу, док су гробља накнадно настала. Наспрам старог Мажића, на десној страни Трепчанске реке, височије у брдима постоји савремено насеље Трепчани. У близини пута (некадашњи Рупнички пут), испод насеља Трепчани, до најновијег времена очували су се остаци мање цркве, приближних димензија 2 x 3,5 m. Црква је делимично била укопана у земљу наносима са брда, а висина очуваних зидова износила је око 2 m.⁵⁴

Вероватно ово нису једина места у којима постоје остаци старијих насеља, али друга нису истражена или су временом уништена новим радовима. Настанак оваквог насеља узрокован је карактером рударских радова. Куће рудара и других радника ангажованих у процесу проналаска, вађења, чишћења и топљења руде налазиле су се око већих рударских поља формирајући мања насеља, квартове, који су доласком Турака постали махалама. С обзиром да је у рејону Трепче рекогносцирано 2000 до

⁵⁰ М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, 36.

⁵¹ А. Урошевић, *Косово*, 26.

⁵² Докуменат је објављен у А. Refik, *Osmanli devrinde Türkiye madenleri (967-1200) (1559-1786)*, Istanbul 1931, 50-51; превод и цитат према S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 237.

⁵³ А. Урошевић, *Косово*, 26.

⁵⁴ Подаци са рекогносцирања терена рађених до 1999. године.

2200 рупа⁵⁵ остатака старијих радова на једном великом простору дужине 9 и ширине 3 km,⁵⁶ делови насеља Тречча настајали су око појединих већих скупина рударских бушотина. Да се са таквом праксом изградње кућа наставило и касније, у другој половини XV века, односно по доласку Турака, сведочи Канунама рудника Јарковче близу Новог Брда, настала крајем владавине Бајазита II. Трећи члан ове канунаме забрањује да се поред поменутог рудника подижу куће других људи. Од овог су били изузети једино власници рудника, односно делова окана.⁵⁷ Слична пракса изградње кућа у близини рударских окана постојала је, вероватно, и раније, па је на тај начин настајало насеље раштрканог типа, чији су поједини делови били груписани око појединих места на којима се вадила или прерађивала руда. Није нам познато да је за време српске владавине постојала слична наредба која је забрањивала изградњу кућа на појединим местима, јер за таквим поступком није ни било потребе.

Наредба из времена владавине Бајазита II о забрани изградње кућа настала је у складу са променама које су у рударству уследиле доласком Турака. Наиме, Турци су одмах по доласку, чак и пре коначног освајања ових делова Србије, ставили под строгу контролу трговину рударским производима, посебно сребром. Сво сребро извађено и истопљено у рудницима морало се предати у „султанову ковницу“,⁵⁸ због чега су многи били приморани, пре свега Дубровчани, да се баве кријумчарењем сребра. На то их је саветовао и сам деспот Ђурађ Бранковић када су му се обраћали са молбом да интервенише код султана како би, као и раније могли слободно да извозе сребро за Дубровник. Са праксом кријумчарења сребра наставило се и касније, након јуна 1455. године, када су ове области потпале под турску власт, о чему постоје докази у многим наредбама донетим након освајања ових делова Србије. Тако Јасакнама Новог Брда настала после 1. јуна 1455. године у трећем члану говори о људима „који долазе из неког другог среза“ и краду рудачу и метални новац.⁵⁹ У истој јасакнами која регулише коришћење сребра и забрану старих акчи у руднику Ново Брдо, у члану 2, каже се: „нико нема право да сакрије сребро или повучене акче из циркулације, или да њима кријумчари. Забрањено је из обласи носити сребро и повучене акче из циркулације које

⁵⁵ В. Симић, *Рејонализација*, 387-391.

⁵⁶ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 35.

⁵⁷ S. Rizaj, *Rударstvo Kosova*, 215.

⁵⁸ М. Динић сматра да уколико „то није само незгодна стилизација, значило би да је већ 1438. постојала турска ковница у Треччи“ – М. Динић, *Тречча у средњем веку*, 672.

⁵⁹ S. Rizaj, *Rударstvo Kosova*, 199.

не носе печат јасакције“.⁶⁰ Ово нису једини примери из којих се види да су постојали различити покушаји прикривања ископаног и истопљеног сребра и његово кријумчарење. Таквих примера било је и касније, и они се наводе у бројним турским одредбама којима се то забрањује, а било их је и раније. У пријављивању кријумчарења учествовали су и домаћи људи, али и сами Дубровчани. Тако је 1438. године Налко Петричевић пријавио Шајина Жуњевића из Под-Јелеча да носи велику количину сребра дубровачких трговаца, и да „стално има обичај да носи“.⁶¹ Због свега овога Турци су били приморани да донесу такве одлуке којима су бранили изградњу кућа на широком простору у жељи да спрече кријумчарење и веће губитке сребра.

Остаци рударских радова у Трепчи, поред поменутих насеља Стари Трг, Мажић и Гумниште у највећој мери забележени су око села Мељенице, Видушића и Мађера, као и око потеса Гропове (дан. Гропе) па у складу са постојећом праксом подизања кућа око рударских јама треба претпоставити да је и на овим просторима било делова насеља Трепча, што донекле потврђује и постојање данашњих насеља на овим просторима.⁶² Центар тако раштрканог насеља налазио се око трга, који је представљао средиште привредног и друштвеног живота око кога су се окупљали становници целог насеља. Ту на тргу за највећи број становника рударског насеља завршавао се процес рударења. После дужег времена поступак који је имао неколико фаза завршавао се продајом сребра (најчешће, продаја других метала била је ређа). За добијени новац на том истом тргу куповане су разне потрепштине. Зато је трг за становнике рударског насеља имао посебан значај. Око трга су биле куће и у њима продавнице које су подизали трговци, углавном људи из Приморја. Зато трг треба тражити у близини њихове насеобине. Иако не постоји јасна назнака, сматра се да се трг насеља Трепча налазио на месту данашњег Старог Трга.⁶³ Осим имена, на то

⁶⁰ Исто, 200.

⁶¹ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 672; Б. Храбак, *Дмитровица, Трепча и рудници на Рогозни (до 1600. године)*, Звечан 1, Косовска Митровица 1996, 63-64.

⁶² Село Мађера се налази 4 до 4,5 km северно од Старог Трга. Мељенице и Видушић су нешто ближи и били су 2,5 до 3 km на север и североисток од Старог Трга. Источно од Старог Трга, између овог места и остатака старог насеља у месту Мажићи налази се насеље Трепчани, у којем се, такође, налазио део некадашњег насеља Трепча. Гропе је потес у атару села Гумниште.

⁶³ Бавећи се етимологијом имена Стари Трг П. Скок је сматрао да је албански облик имена овог насеља који гласи Stan Tërg исправнији што закључује на основу тога што не постоји нови трг, насупрот старом. Скок је, зато, сматрао да је првобитни облик имена Стари Трг био Стан Трг и да је име настало од тога што се на том месту налазила царина где су се трговци обавезно заустављали да плате царину на робу

асоцира и постојање остатака цркве Свети Никола у овом месту. Познато је да су цркве римокатоличких насеобина у нашим местима најчешће подизане на трговима, или у њиховој непосредној близини, у оквиру римокатоличких насеобина од чијих прилога су се градиле и издржавале.

Сва та насеља, једна већа, а друга мања, настала у близини рударских радова, свако појединачно имали су своје име, а скупа су чинила насеље Трепча. Исти је случај и са другим рударским насељима као што су Ново Брдо и Рудник. Постојање више мањих насеља сведочи податак из Светостефанске хрисовуље где се помињу „Саси трепчански“.⁶⁴ Очигледно је да се овде радило о издвојеном делу насеља Трепча који су насељавали Саси. С обзиром да је хрисовуља настала када је Трепча тек почињала развој, треба очекивати да је касније било више таквих насеља. Овакав изглед Трепче и већине других рударских насеља узрокован је конфигурацијом терена и радовима који су пратили појаву рудне жице. Тако настало насеље подсећа на савремене велике градове који се састоје из читавог низа предграђа – квартова, од којих свако има свој центар, концентрисаних око најужег центра града, који се у енглеском језику назива

коју носе, па је то место по томе добило име Стан. Доласком Турака и пресељењем становништва облик имена је постао неразумљив новопривошљој популацији која је, онда, променило име насеља у Стари Трг, како им се најлогичније чинило. Скок је аналогију овоме видео у промени облика имена села Уњемир. Ово село у коме је рођен св. Петар Коришки је од облика Уњемир прешло у албански језик као Ујџ Мирџ (Уј Мир), да би повратком Срба на ове просторе почетком XX века прешло у Добра Вода, како се и данас на српском зове. Име села Добра Вода превод је албанског имена Ујџ Мирџ. В. Симић је, насупрот овоме, сматрао да: „У средњем веку Трепча је велико рударско насеље са сталним тргом (отуда је и дошло име Стани Трг)“ (В. Симић, *Наша велика рудница и рударски градови у средњем веку*, Београд 1950, 8). Не знамо којим се од ова два мишљења руководио Б. Храбак који у раду о Белим Црквама ова два назива пише упоредо: „са Старим – Станим Тргом“ (Б. Храбак, *Беле Цркве – манастирски трг сребра копаоничких рудника у XIII-XV веку*, Куршумлија кроз векове, Куршумлија 2000, 23), док у раду о Дмитровици он доследно употребљава устаљено име Стари Трг (Б. Храбак, *Дмитровица, Трепча и рудници на Рогозни (до 1600. године)*, Звечан 1, Косовска Митровица 1996, 55-82). Мада има логике у закључку П. Скока више него код В. Симића, сматрамо да име Стари Трг, које је настало развојем и ширењем насеља Трепча, изворније и примереније од имена које је данас у употреби код албанског становништва, а које гласи Стан Трг. Ширењем насеља Трепча дошло је до појаве других, мањих и локалних тргова, од којих је један могао бити у насељу Турска (Доња) Трепча или неком другом (Гумниште), па се код становника јавила потреба разликовања ових тргова због чега су првобитни Трепчин трг назвали Стари.

⁶⁴ *Планина над сасы трѣвъч'киими п'страа воук'ва*, *Светостефанска хрисовуља*, 5 (фол. 40); *Задужбине Косова*, 319.

city, у Северној Америци је у употреби израз downtown. Овај део насеља представља пословни и привредни центар града, као што је представљао и у средњем веку. Имена делова насеља Трепча могли су настати на различите начине, понекад и по рударским јамама где се копала руда. Из докумената су нам позната имена неких јама. Тако се помињу четири јаме које се зову: Славомир, Славна, Видров и Архангел.

Овакву конфигурација насеља, где Трепча представља збирни назив за бројна места у оквиру јединственог насеља, донекле потврђује и допис уз Дечанске хрисовуље од 9. јуна 1397. године. Деспот Стефан Лазаревић је приликом посете Дечана која је уследила после добијања области Бранковића овом манастиру даривао два дела од рударских јама „*рѹ Трепчи на рѹпахъ, единъ на Видровоу а дрѹгы на Архаггелѹ*“.⁶⁵ Помен јаме Архангел асоцира на две могућности: 1) да је јама добила име по власнику (у овом случају то је могао бити манастир Светих Архангела) и 2) да је добила име по цркви која се налазила у њеној близини (случај са именима многих места у Србији која су име добила по цркви у њима, нпр. Митровица, Врачево, Петка). Ова насеља су била одвојена од центра, понека и прилично удаљена. Међутим, и у таквим случајевима најчешће су сматрана делом (квартом, предграђем) јединственог насеља Трепче, а не посебног насеља или села у околини овог трга. То се најбоље види из *Закона Трепче* насталог 1488. године, у којем се, у 14. одсеку (fasil) који носи наслов *Канун о селима „хас“ Трепче*, каже: „нема много села у хасу Трепче“.⁶⁶ Зна се да су рудници, па тако и Трепча били султанов хас, а то што овај поменути закон тврди да у хасу Трепче није било пуно села, именом је наведено само једно – мада не мора бити једино, говори да су сва та насеља око Трепче сматрана њеним делом.

Последњи корак у развоју насеља Трепча пре пада Деспотовине под турску власт јесте настанак насеља Турска или Доња Трепча. Као што и само име говори овај део насеља настао је доласком Турака, који се у оближњем Звечану помињу од 1399. године.⁶⁷ Ово насеље је било ниже, дакле низводно, од постојећег у коме се налазио трг и судећи по томе што се у њему помиње Радич Кучатовић није било насељено само Турцима.⁶⁸ Иако је прелазак Трепче под турску власт прошао бећ већих потреса а рударство је наставило и даљи да постоји, ипак, временом је рударска активност

⁶⁵ *Дечанске хрисовуље*, 141.

⁶⁶ S. Rizaj, *Rudarstvo*, 226.

⁶⁷ К. Жиречек, *Историја Срба II*, 334

⁶⁸ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 671.

почела да замире, а то се одражавало и на постојање насеља које се све више смањује. Покушајем обнове рударства настају нова насеља Пицељ и Зијача, али је то био тек усамљени покушај који није значајније променио даљи ток пропадања Трепче као насеља и рудника.

Да би се тако раштркано насеље могло чувати требало је изградити утврђења на повољним местима која би штитила трг и руднике. Једно утврђење се налазило југозападно од трга, на брду између кота 893 и 868 чије име данас на топографским картама гласи Ђутет (на алб. град), али је у народу познато и као Трепчански град, а по селу у чијем се атару налази назива се и Рашански град.⁶⁹ Још је А. Дероко записао да је град потпуно у рушевинама, али је грешком навео да је „бранио рудник Трепчу са источне стране“.⁷⁰ По свом положају могао је Трепчу штитити само са западне и јужне стране, а никако са источне. Налазио се између путева који иду ка Звечану на западу и ка Вучитрну на југу од Трепче. Сматра се да би овај град могао бити онај који помиње Ашик-паша Заде који каже да су турске трупе када су освојиле Ново Брдо 1. јуна 1455. године кренуле на Трепчу и том приликом заузеле „Таш-Хисар“ (Камено утврђење).⁷¹ Како је рудници који гравитирају тргу Трепчи били расути на широком простору вероватно је било још градова који су их штитили. Један је могао бити на брду које се зове Кула, а којењ се налазило северно изнад савременог насеља Стари Трг, на коти 1002.⁷² На њему нису вршена археолошка истраживања али брдо положајем и још више именом асоцира на постојање утврђења. Иста је ситуација и са брдом Градина, која се налази североисточно од Старог Трга, на коти 1205.⁷³ Ни на овом брду нису вршена археолошка истраживања и као и претходно нема га у постојећим пописима средњовековних утврђења. Уколико је постојао, овај град је Трепчу штитио са истока, а под његовом заштитом био је и „Рупнички пут“ који је из Звечана преко Трепче водио за жупу Лаб и даље ка Топлици одакле се отварао пут ка Нишу и Поморављу или ка Крушевцу и централној Србији. Пут се у близини рудника Пицељ рачвао и један крак је ишао преко рудника Ржане у правцу Беласице и Врхлаба, познатог дворца и летовалишта Немањића. Имена наведених брда сведоче о њиховој некадашњој намени,

⁶⁹ И Здравковић, *Средњовековни градови и дворци у Србији*, Београд 1970, 100-109; И. Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975, 15-17; *Задужбине Косова*, 383 (В. Јовановић).

⁷⁰ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 175.

⁷¹ Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство XXVI, Београд 1932, 28.

⁷² На секцији Косовска Митровица, Р = 1:50 000, и 1:25 000 убележено као Ђутет – на алб. град.

⁷³ Топографска карта, секција Косовска Митровица 2, Р = 1:50 000.

али других података о Трепчиним утврђењима-градовима који су пружали заштиту нема.

Трепчански град и могућа утврђења на брду Кула и Градина налазили су се у непосредној близини трга Трепче и његових бројних рудокопа и представљала су непосредну заштиту која се уклапала у шири систем заштите осталих насеља и рудника на планини Копаоник, али и широм Србије. Том систему припадао је и град Звечан, чији су корени старији и који је настао због другачијих потреба. Звечан је био тек један од многих који су постојали окружујући Копаоничку рударску област, штитећи руднике и путеве. Међу њима се издвајају Брвеник, Козник, Маглич и др.

Трг Трепча се налазио на рупничком путу који је из Звечана полазио у правцу истока повезујући успут бројне руднике са трговима Трепча и Беласица. Иако је цео простор југа Копаоника био у рударским радовима, сви ти рудници су гравитирали трговима Трепча и Беласица. Граница између области ова два трга налазила се на гребену Оштро Копље. Територија источно и северно од њега припадала је области Беласице, док је територија југозападно припадала Трепчи, а она северозападно Копорићу. Прво место и рудник на Рупничком путу које је припадало Беласици било је Ржана. О овом месту има више помена у документима друге половине XV века и даље када се настоји обновити рударска производња. Током XVI века постојала је нахија Ржана.⁷⁴

Како је трг било место где се износила роба којом се трговало, око њега су се налазиле куће трговаца, али је ту било и занатлија. Ове куће, као и највећи број кућа у свим насељима широм средњовековне Србије, биле су изграђене од дрвета, а само поједине, или чак делови појединих кућа били су од камена, што се види из тестаменту Јунија Ивана Соркочевевића насталог у Трепчи 9. септембра 1409. године. Соркочевевић у тестаменту набраја и каже да има „на *тргу у Трепчи* једну дрвену кућу (*facta cum lignate*) и собу са зидом која ме је стајала 25 литара“.⁷⁵ Око трга биле су обично боље куће које су припадале богатијим власницима, било да су они трговци, закупци царина или власници појединих рупа или делова, занатлије, чиновници у процесу копања и топљења руде. Често се у једном човеку могло наћи више тих занимања. Куће у близини трга често су биле на спрат јер су истовремено служиле за становање и за обављање трговачких и занатлијских послова. Трговачки део насеља није био одвојен

⁷⁴ Е. Мушовић, *Нахија Ржани у XVI веку*, НПЗ 14 (1991) 59-65.

⁷⁵ Цитирано према М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 675.

од дела за живот, па оваква насеља више личе западноевропским него источним у којима је пословни део насеља (чаршија) био строго одвојен од дела за становање.⁷⁶ Помињање „собе са зидом“ у тестаменту Јунија Ивана Соркочевића значи да је део куће био од камена. Тај део могао је служити као трговина или магацин у којем се чувала роба. Има и случајева да се руда из удаљених рудника скупљала и чувала у кући да би касније била прерађена и истопљена. Постојање куће са каменим зидом говори о потреби да се заштити и сачува роба од бројних насртаја. Дубровачки документи садрже више таквих примера из којих се види да су појединци, њихова роба и дућан били изложени насртају групе или других појединаца. Има и примера где су појединци, често и сами Дубровчани, тражили од органа власти да провале у дућане и куће појединих трговаца и конфискују им ствари.⁷⁷ Куће од камена биле су свакако сигурније од оваквих насртаја, али и од пожара и других непогода. У Трепчи, као и у другим градовима по Србији, куће су понекад биле предмет даривања, како појединцима, тако и црквама и манастирима. Тако је 19. јануара 1438. године Радосава, жена Радоње Марковића, продала манастиру Светог Павла своју кућу у Трепчи, уз услов да једну просторију може задржати за себе и сестру да се склоне у случају опасности. Након њихове смрти кућа би у потпуности припала реченом манастиру.⁷⁸

Како се у рударским насељима још увек није одвајао јавни од приватног живота, поједини представници власти, као на пример кнез, морали су имати веће куће у којима су се одвијале њихове јавне функције. Те куће су такође биле у близини трга. У њима су се, између осталог, вршила суђења, састајао се градски сабор или веће пургара које је доносило одлуке од значаја за насеље. Ове куће замењивале су градске већнице, којих у нашим градовима током средњег века није било.⁷⁹ На самом тргу или непосредно у његовој близини налазила се једна или више црква. Нажалост, о православним богомољама остало је мало података, па се о њима не може пуно рећи. Нешто више знамо о католичким црквама. У Трепчи су постојале две католичке цркве: Свете Марије (Богородице) и Светог Петра. Једна од њих налазила се у Старом Тргу.⁸⁰ У Трепчи је постојала и ковница новца, која се изричито помиње у неколико

⁷⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 155.

⁷⁷ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 674.

⁷⁸ Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 260.

⁷⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 156.

⁸⁰ М. Шупут, *Црква у Старом Тргу*, ЗФФ, књ. 12-1, Београд 1974, 321-331.

разрешеница из 1411. и 1412. године.⁸¹ У насељу су се налазили и други објекти неопходни за обраду и прераду руде, међутим, били су удаљени од трга, нарочито топионице и „плакаонице“ које су морале бити поред реке. Не зна се тачан број топионица, али се може претпоставити да их није било мање од 18-20. Међутим, неке су биле прилично удаљене, на рекама Трстенка, Смрековничка и Гумнишка река.

Сва рударска насеља, па тако и Трепча, била су велики потрошачи намерница, међу којима се издваја вино, што указује да су у овим насељима постојале крчме и свратишта у којима се продавало. Почетком 1413. године цариници Јакша Бевенутић и Никола Звијездић оптужени су да су браћи Ангелу и Ивану Николином отели једанаест буради вина. Из времена Турака у законима који су настали за поједина рударска места у другој половини XV века често стоји одредба о монополу, која се односи на одређени временски период продаје шире. Тако већ помињани Закон Трепче из 1488. године у 11. одсеку који се зове Канун о монополу стоји да монопол траје два месеца, почевши од 6. октобра па до Светог Николе (6. децембар).⁸² Одредба о монополу није настала доласком Турака већ је постојала и раније, што сведочи 11. одсек Кануна рудника Плана и Заплана настао 22. марта 1488. године. У поменутом одсеку каже се: „у раније време монопол је трајао два месеца годишње“. Формулација у раније време у овим турским законима најчешће се односила на период пре њиховог доласка. Монопол је постојао у свим рударским трговима, али није исто трајао. У мањим местима као што су била Плана и Запланина трајао је петнаест дана,⁸³ док у селима није постојао, што значи да је био карактеристика урбаних насеља.⁸⁴ Монопол се примењивао и у Новом Брду, трајао је два месеца и називао се новобрдска господштина.⁸⁵

⁸¹ *Повеље и писма I-1*, 161.

⁸² S. Rizaj, *Rударstvo*, 225-226.

⁸³ Петнаест дана је дужина монопола била и у местима Белаир и Кобурник – према читању С. Ризаја. Он није доследан у читању имена ових тргова па се на другом месту у иначе истој Канунами рудника Беласице, ова места помињу као Белаго и Копурник, како их је дешифровао Н. Белдичану. Ризај је мислио да се ради о насељима Белагора и Копорићи, али се тога није држао у даљем тексту. Сматрамо да је насеље које се помиње као Белаго, Белагора и Белаир најисправније читати као Белагора, а то би било данашње село Бајгора, удаљено неких 6 km од Старог Трга према истоку, на самом рупничком путу. Место је дало име целој области на јужним обронцима Копаоника. Насеље Кобурник, Копурник највероватније је трг Копорић. Различито навођење ових места није само последица различитог читања, већ и недоследног писања од стране самог писара. Вид. S. Rizaj, *Rударstvo*, 232-237.

⁸⁴ S. Rizaj, *Rударstvo*, 235.

⁸⁵ Д. Бојанић, *О новобрдској господштини*, ИЧ 29-30 (1982-1983) 117-127; S. Rizaj, *Rударstvo*, 205-206.

Трговина вином обављала се на тргу, али су постојале и крчме у којима се продавало. Оне су, као и свратишта (станови) у којима се могло преноћити, биле, такође, око трга где је концентрација људи била највећа. Трговци и остали који су одседали у свратиштима били су по Душановом законнику (члан 125.) дужни да своје коње и робу предају стањанину (гостионичару) на чување, чиме се отклањала могућност тражења одштете за украдене ствари од града, већ је за њих био одговоран гостионичар.⁸⁶

Трепча је, као и друга рударска насеља, имала и друге објекте везане за прераду руде, али и млинове, ковачке и друге радионице. И данас поједини топоними асоцирају на њихово постојање: Кула, Градина, Ђутет (Град), Ковачица, Џука е кишес (Црквена чука), Прони і кишес (Црквени поток), Малји і кишес (Црквена гора), Шпати і ђоп (Ђонова – Јованова коса), Kodra і mulinve (Млинска глава – врх), Прони і mulinve (Млински поток).⁸⁷

Када резимирамо долазимо до закључка да је Трепча у свом развоју имала више фаза. У првој фази била је село на путу који је пресецао Копаоник јужним обронцима, а који је ишао из Звечана за Лаб (Врхлаб) и даље за Топлицу.⁸⁸ У ово време пут се звао Лапски. У другој фази долази до насељавања Саса у близини села Трепче. Они бирају место у близини старих рударских радова, заосталих још из времена Римљана, где започињу нову рударску производњу. Проналаском богатих рудних налазишта за Сасима долазе трговци из Приморја, прво Которани, за њима Дубровчани, па онда и остали. Они формирају насеље у близини саског, на месту где су се окупљали и где се трговало сребром и другим металима. Рударски радови су на обронцима око трга, док су објекти за прераду и топионице на реци која протиче кроз трг.

⁸⁶ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 96, 222.

⁸⁷ Сви топоними су узети са топографске карте, Секција Косовска Митровица 2-2, Р = 1:25 000. Код ових топонима приметна је албанизација која је наступила са доласком новог, арбанашког становништва после аустријско-турских ратова и нарочито после Берлинског конгреса, када се комплетно српско становништво из области Бајгоре иселило за Топлицу. В. Симић је бележећи стару рударску терминологију педесетих година XX века приметио да она не постоји код албанског становништва, док се код српског, у селима где су се задржали – у северном и источном делу Копаоника, све више губи због неупотребе, као и под утицајем средстава информисања (V. Simić, *Rударstvo u toponomastici*, 209).

⁸⁸ *Светостефанска хрисовуља*, 2 (фол. 11).

Трећа фаза је проналазак других локалитета богатих рудом који су мање или више удаљени од трга, а који се налазе на обронцима брда и планина око Трепче. Уз отварање ових рудокопа формирају се нова насеља у њиховој близини, која се сматрају делом Трепче. Топионице се отварају и на другим рекама, неке од њих се уливају у Трепчанску реку, док друге теку другим правцима и уливају се у Ситницу. Непрестаним развојем ови делови насеља Трепча постају све већи па трговци почињу да тргују и у њима, а један део метала носи се и на оближњи трг у Вучитрну, који јесте даље од првобитног трепчиног трга али је на повољнијем географском положају. Појавом нових мањих тргова за првобитни Трепчин трг устаљује се назив Стари Трг. То што нема назива Нови Трг говори о томе да се није формирао један трг који би парирао старом већ је настало више мањих у околним трепчиним насељима. Њихова судбина није најјаснија. Пут који повезује ове руднике и насеља све се више назива Рупнички – термином који је опстао све до XX века.⁸⁹

Наредна фаза наступила је освајањем Трепче од стране Турака. Прелазак под турску доминацију био је постепен и без већих потреса.⁹⁰ Био је то дуг процес који је започео још освајањем области Вука Бранковића и устаљењем турског кефалије у Звечану, који се у овом граду помиње од 1399. године, али га је вероватно било и неку годину раније. Освајањем Трепче производња, и нарочито трговина сребром, почињу полако да јењавају, па се поједини рудници и делови насеља око њих гасе. Настојање да се обнови рударска производња, започето крајем XV века врхунац је достигло за време владавине Сулејмана Законодавца, а настављено и касније, било је тек усамљен покушај који је довео до краткотрајне обнове појединих рудника и насеља, али се величина некадашње производње више није повратила. Таква Трепча таворила је до аустријско-турских ратова 1688. године када су радови потпуно запустели а насеље једва опстало.⁹¹

О изгледу Рудника, који је био значајан рударски трг, негде у рангу Трепче, на коју је и изгледом личио, не може се пуно рећи. Назив Рудник се у средњовековним изворима користио за читав комплекс који је обухватао, осим централног насеља где се налазио трг, и цехове са пратећим објектима за обраду руде и мања насеља у којима су

⁸⁹ V. Simić, *Rударstvo u toponomastici*, 209

⁹⁰ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 677.

⁹¹ S. Rizaj, *Rударstvo*, 205-206

живели рудари и остали радници који иду уз рударску производњу.⁹² У том погледу Рудник се није разликовао од других већих рударских насеља као што су Ново Брдо, Трепча, Јањево, Сребреница.⁹³ Оно што карактерише насеље Рудник је постојање градског метоха посведоченог у повељама деспота Ђурђа Радичу Поступовичу и митрополиту Венедикту.⁹⁴ Осим Рудника у историјским изворима је још само за Ново Брдо од рударских насеља посведочено постојање градског метоха.⁹⁵ Међутим, насеље Ново Брдо, иако је настало као рударско, временом се развило и попримило неке карактеристике везане за старе античке градове на тлу Србије, као нпр. Призрен, и више је личило њима него другим рударским насељима, па се постојање градског метоха намеће као очекивано. Рудник је изгледом највише сличио Трепчи, што је последица њиховог сличног положаја на скали српских средњовековних насеља, до којег су Трепча и Рудник дошли су на основу блиског временског појављивања на историјској сцени, сличног развоја и рударске производње, присуства Дубровчана и значаја у средњовековној Србији.⁹⁶ Ипак, за Трепчу у средњовековним изворима немамо потврду да је имала градски метох, иако би на основу постојања развијеног трга, то могли очекивати. Као и у случају Трепче, где се развојем насеља појављују нови тргови, и у Руднику се јављају делови насеља који се почињу издвајати, а то су рудничка Сребреница, посебна предеона целина Сеоца (Селца), чија се царина издавала посебно и износила је 50 литара или 1/12 рудничке, и место чије се име не може тачно установити: *Senagua*, *Conagua*, па се не може ни лоцирати.⁹⁷

За разлику од Трепче чији се трг и центар насеља са великом вероватноћом везује за место Стари Трг где се налазе остаци цркве, за Рудник постоји недоумица где се налазио трг овог насеља. Рударски радови су разбацани на површини од 16 km² и остаци више цркава и грађевина пружају могућност идентификација на више места. Ипак, склони смо да прихватимо мишљење В. Петровића и Д. Булића који средњове-

⁹² В. Петровић – Д. Булић, *Проблем убијације средњовековног Рудника*, 46.

⁹³ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, 57.

⁹⁴ *Законски споменици*, 333-335, 755-756.

⁹⁵ Покушај реконструкције градског метоха Рудника дали су В. Петровић и Д. Булић, *Проблем убијације средњовековног Рудника*, 47-48.

⁹⁶ Уп. М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 695-697.

⁹⁷ Б. Кнежевић, *Рудничка Сребреница са црквом Светог Николе*, *Саопштења* 32-33 (2000-2001) 147-155; М. Динић, *За историју рударства II*, 579-579.

ковни Рудник убицирају на месту савременог насеља.⁹⁸ Промене настале временом не дозвољавају да се и поред бројних остатака грађевина и топонима створи слика о средњовековном Руднику. С обзиром да су рударски радови били близу самих врхова Велики и Мали Штурац и делови насеља су расути са свих страна планине, али највише према северу и току Јасенице и југу и току Деспотовице. Развође планине Рудник створило је тип насеља разуђенији него у случају Трепче. О прилично раштрканом комплексу насеља говори и податак да су утврђења која су га штитила Острвица и Неваде⁹⁹ била удаљена од самог места. У самом Руднику, у склопу насеља из турског периода, три километара источно од савременог насеља, налазило се утврђење Градови, за које се сматрало да би могло бити из средњег века. Међутим, археолошка истраживања нису пронашла средњовековне остатке и тврђава је била из времена Турака, тако да не знамо где је било управно средиште Рудника. Поред наведених идентификовани су остаци још два утврђења на месту званом Кула Орловића Павла у Краснојевцима и остаци у близини села Ђурђевца.¹⁰⁰ Међутим, и ови остаци утврђења налазе се са друге стране планине Рудник, тако да се не уклапају у поменути идентификацију на месту савременог Рудника.

Приштина је био град који се налазио на повољном месту, у близини речице Приштивке и на раскрсници путева одакле се ишло за Призрен и даље према Приморју, Пећ, за Скопље и даље према Солуну, за Ниш и Крушевац, или на север преко Трепче и Звечана и Раса према Полимљу, Босни и Приморју. Место је било отворено, без утврђења, у њему су имали свој двор Немањићи, а касније је у Приштини била престоница Вука Бранковића. За време деспота Ђурђа била је изузетно значајно привредно средиште, „права средњовековна варош“.¹⁰¹ Центар насеља представљао је трг где се одвијао сав привредни и друштвени живот. Радосав Радмиловић је 1440. године подигао тужбу против Богета Миловановића који му је, док је он био на тргу, украо новац из радње.¹⁰² Трг у Приштини се у неким дубровачким документима среће и као „*riaza de Pristina*“, око које су трговци имали своје куће и продавнице. Ту је радњу, између осталих, имао и Јуније Калић.¹⁰³ Око трга су се налазиле и црква,

⁹⁸ В. Петровић – Д. Булић, *Проблеми убикације средњовековног Рудника*, 60-61.

⁹⁹ С. Ђирковић, *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1-2 (1995) 13-22

¹⁰⁰ В. Петровић – Д. Булић, *Проблеми убикације средњовековног Рудника*, 55-56.

¹⁰¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 716-717.

¹⁰² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 717.

¹⁰³ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 83.

царинарница, а ту је била и кафана коју је 1438. године држао помињани Богета Миловановић у којој је његов слуга Станиша продавао вино.¹⁰⁴ Ван града налазиле су се пољане и на њима „потециште“ где су се одржавале витешке игре.¹⁰⁵ Приштина је знатно страдала у сукобу 1409. године, када су је угарске трупе које су помагале деспота спалиле. Том приликом страдали су многи Дубровчани, чије су куће попаљене а имовина разграбљена.¹⁰⁶ Колико је била велика Приштина у време српске власти не може се поуздано рећи. Према турском попису из 1477. године имала је девет махала,¹⁰⁷ што је знатно мање од Новог Брда, али не треба заборавити да је знатно пострадала у сукобима са Турцима, па је вероватно остала и без доброг дела становника. У српско време је била напредна варош, једна од највећих у Деспотовини.

Ново Брдо је свој развој и изглед дуговало богатству и конфигурацији терена где се налазило.¹⁰⁸ Ново Брдо је било подигнуто на врху Мале Планине, на око 1000 метара надморске висине, док је највиша кота износила 1124 m, на месту одакле је доминирало читавом околином.¹⁰⁹ Било је то утврђено насеље, једна од најјачих тврђава средњовековне Србије, прилагођена терену на којем се налазила. На врху се налазио Мали или Горњи град, који је био шестоугаоног облика, са шест великих симетрично распоређених кула, које су масивним зидовима биле повезане са кулама Великог или Доњег града, такође утврђеног. За Мали град се може рећи да сразмерно својој величини представља најјачу фортификацијску целину у нашем средњовековном градитељству.¹¹⁰ Димензије Малог града биле су 50 X 45 m (сса 0.225 ha). У њему се налазила војна посада са заповедником, у XV веку то је војвода кулски, затим војвода и кнез. Доњи или Велики град се налазио на нешто нижем земљишту, југозападно од Горњег града. Димензије су му биле 180 X 95 m (сса 1.71 ha) и у њему су у живели најјугославијски Новобрђани, ту су били и бројни магацини и складишта. Зидине овог града ојачане су са три куле подигнуте на лепезастој основи. Са спољне стране Доњи

¹⁰⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 71-72.

¹⁰⁵ К. Лиречек, *Витешке игре у средњовековној Србији*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 413-414; К. Лиречек, *Додатак чланку о витешким играма у средњовековној Србији*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 415-416.

¹⁰⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 61.

¹⁰⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Приштина*, 72-73.

¹⁰⁸ Детаљно о овом граду В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004.

¹⁰⁹ М. Ковачевић, *Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда*, 271.

¹¹⁰ *Задужбине Косова*, 377.

град је био опасан широким и дубоким заштитним ровом. Са југа и истока на Доњи град наслањало се Подграђе у коме је живела већина грађана Новог Брда. У њему има трагова улица, а откривен је и читав систем бунара.¹¹¹ Овај комплекс био је у пречнику већем од једног километра. Около тврђаве били су распоређени квартави (у турско време махале).¹¹² Становништво је живело на широком простору, а подграђе је представљало привредни и функционални центар области. Падом под турску власт Ново Брдо је почело да пропада, а становништво да се знатно смањује.¹¹³

Тргови на местима античких градова и новоподигнути градови имају колико сличности у изгледу толико и разлика. Слично им је то што су настајали на повољним географским местима – на великим раскрсницама и значајним путевима, а различито то што су настајали у другачијем политичком окружењу. То је утицало и на њихов изглед: политичке прилике су утицале на њихов даљи развој, што је довело до разлика и унутар истог типа. Тако се, рецимо, разликују Призрен и Београд. Призрен је антички град који је настао и развијао се захваљујући повољном положају на путу који је повезивао јадранско приморје са Нишом и другим градовима у унутрашњости Балкана. Томе је доприносило и његово богато окружење. Иако је настао као и Призрен, Београд је имао и ту карактеристику да се налазио на граници двају светова: Рима и варвара, Византије и Угарске, Угарске и Турске. Био је на значајном путу, *via militaris*, чије име говори о његовом карактеру. Због тога се овај град стално развијао и као јако војно утврђење, што га је даље опредељивало. Индикативан је и пример Раса. Ово насеље је од пограничног утврђеног насеља, постало престоница српске државе, да би померањем средишта било запостављено, а, потом, постало значајан трговачки центар на значајном путу који је српске земље повезивао са Приморјем, притом, мењајући делимично име, али и локацију прилагођавајући их насталим приликама.

Српски новоподигнути градови настајали су у другачијим, неповољним приликама. Притиснути турском силом која је надирала са истока Лазар је подигао Крушевац и наменио му улогу центра Србије: административног, привредног, војног. Тренутне прилике и намењена улога утицали су на његов изглед. Међутим, Крушевац није успео да се развије управо због политичких прилика које су Србију терале даље ка северу, а од Крушевца створиле јако турско војно упориште. Његова привредна улога

¹¹¹ С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 132.

¹¹² И. Здравковић, *О Новом Брду (распоред махала у турско доба)*, Гласник Етнографског института САНУ I-III (1953-1954) 809-812.

¹¹³ Вид. поглавље о величини тргова..

била је потпуно запостављена. Слично се десило и са другим градовима које су српски владари подизали у намери да земљу заштите и ојачају је: Београдом и Смедеревом.

Иако је Београд био антички град значајне радове око њега изводили су и српски владари, нарочито деспот Стефан Лазаревић. Али он није обнављао само београдску тврђаву, већ је својим одлукама о фаворизовању домаћих трговаца утицао и на његов привредни развитак, што је водило ка томе да се Београд под деспотом Стефаном развијао у два правца: као јако војно утврђење и као значајан привредни центар, због чега је његово подграђе значајно напредовало. Зато Београд карактеришу те две функције: војна и привредна. Због значаја и његовог положаја имамо опис овог града, што за друге тргове средњовековне Србије немамо.

На основу тврдњи оних који су га видели: професионални војници, свештеници, монаси, књижевници и писари, Београд је у XII веку био велики град у грчким изворима увек означен као *полис*.¹¹⁴ Обухваћен је и појмом *подунавски градови*, где се поред њега мисли и на Браничево.¹¹⁵ У полисе се поред ова два града убраја и Ниш. Београд је 1198. године приликом проласка крсташа означен као *civitas*.¹¹⁶ У западноевропском поимању градских целина у то време *civitas* није *арх* (мање утврђење) него град са развијеним градским насељем, које обично садржи и тврђаву, али је знатно премаша. Београд је у XII веку остављао утисак напредног и богатог „града на брегу“.¹¹⁷ Арапски писац Идриси каже о њему да је Београд био добро развијен град са „много људи и великих цркава“.¹¹⁸

У *Житију деспота Стефана* од Константина Филозофа помиње се „повеља граду“ (Београду): „... Одавде, дакле, дошавши [битка код Ангоре - БЗ] нађох место од давнина прекрасно, превелики град Бели град (Београд), који, због (одређених) прилика беше разрушен, (а ја) га изградих и посветих Пресветој Богородици. И друге повластице дадох његовим становницима“.¹¹⁹ Нејасан опис датих привилегија не омогућава нам да кажемо да ли је град добио повељу, оно што Душан у 124. члану

¹¹⁴ Ј. Калић, *Београд у XII веку: тврђава – град – полис*, Срби и Европа, средњи век, Београд 2006, 71.

¹¹⁵ ВИИНЈ IV, 44, 51, 53, 61.

¹¹⁶ Ј. Калић, *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 11-12.

¹¹⁷ Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 42, Zagreb 1878, 117.

¹¹⁸ Ј. Калић, *Београд у XII веку: тврђава – град – полис*, Срби и Европа, средњи век, Београд 2006, 73.

¹¹⁹ К. Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, превод и напомене Г. Јовановић, Београд 2009, 43.

Законика помиње за освојене византијске градове, или је у питању повеља трговцима о повластицама, што су они и раније добијали.

Као у XII и у XV веку Београд је остављао јак утицај на савременике. Хвалили су његов положај на саставу двеју река, његове бедеме и куле. Дуго времена погранична тврђава одолевала је нападима и била рушена, али и обнављана. Турци су Београд више пута нападали и он им је одолевао све до 1521. године, када је најзад освојен.¹²⁰ Према речима Константина Филозофа и деспот Стефан га је нашао порушеног и из темеља обновио.¹²¹ Пишући о животу деспота Стефана Константин Филозоф је оставио и опис Београда, који је досад једини којима наука располаже из средњег века.¹²² Текст је испуњен реторским фразама, што понекад онемогућује идентификацију стварних објеката. Двадесетак година после Константина Филозофа Београд је описао и италијански фрањевац Јован Таљакоцо учествујући у његовој одбрани, о чему је писао у четири писма упућених његовим пријатељима. Најзначајније је треће писмо написано 22. јула 1460. године за фрањевца Јакова из Марке које садржи опис битке за Београд из кога се може уочити слика овога града.¹²³ Она се у доброј мери поклапа са оним што је о Београду написао Константин Филозоф.

Филозоф каже да је Стефан обновио град, који је био од давнина порушен, и посветио га пресветој Богородици.¹²⁴ Претходно, Стефан је добио град од угарског краља Жигмунда јер се налазио у „пределима српским“. Константин Филозоф Београд упоређује са седмврхним Сионом (Јерусалимом), а Стефана са Константином Великим. Седам врхова Београда су, уствари, седам најважнијих места за заштиту овога града, почевши од пристаништа до „царског дома“ у коме је боравио и деспот Стефан, а који је тајним путем био повезан са лађама у пристаништу.¹²⁵ Београд се, по Филозофу, делио на Горњи и Доњи град. Доњи се налазио на рекама, испод Горњег града и представљао је његово подграђе. На све четири стране града постојала су врата, а пета су водила из спољњег у унутрашњи град. Нису била исте величине, већ су велика била на истоку и југу, испред њих се налазио (покретни) мост и штитиле су их велике куле. На западу су била мала врата, као и она на северу која су водила у Доњи град, према

¹²⁰ Г. Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузеле Београд*, Београд 1956.

¹²¹ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 92.

¹²² Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, 509.

¹²³ Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, 511.

¹²⁴ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 92.

¹²⁵ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 101-102.

рекама. Филозоф унутрашњи град зове и кулом и каже да се и у њега улазило кроз врата и преко моста који је био над ровом. Са источне стране града (у Доњем граду) налазила се велика црква у којој је било седиште митрополита.¹²⁶ Деспот Стефан је, према Филозофу, саградио једну цркву посвећену тројици светитеља (Три Јерарха) која је била намењена за гробницу београдских митрополита, као и болницу и у њој цркву Светог Николе. Болницу је обдарио богатим даровима. Посебан углед уживала је црква Свете Петке у Доњем граду која се у дубровачким документима помиње од 1417. године и у којој су се чували мошти ове светитељке.¹²⁷ У граду је, по писању Бертрандона де ла Брокијера постојала још једна црква чији је обред био католички и покоравали су се папи.¹²⁸ Сматра се да се радило о дубровачкој цркви у Доњем граду која се помиње у једном тестаменту из 1422. године.¹²⁹ Ова римокатоличка црква била је посвећена Светој Марији и вероватно је била уз фрањевачки самостан.¹³⁰ Деспот Стефан је Београд убрзо населио јер га је ослободио разних намета, а људима које је насељавао дао је бројне повластице и то им потврдио хрисовуљом на чијем печату се налази слика града. Повеља о повластицама је његове становнике ослобађала царине на свим местима. И становнике околних земаља је позвао да дођу и населе се, ослобађајући их плаћања разних такси.¹³¹

Опис Таљакоца даје слику Београда која се добрим делом поклапа са сликом коју је дао Константин Филозоф. Београд се састојао из Доњег (*civitas*) и Горњег града (*castrum*) који се састојао од три дебелим зидовима одвојена дела. У првом делу који је опасан великим кругом бедема у оквиру којих се налази равно поље, додајући да су ту и куће властеле. Овај део Таљакоца назива и великим градом, вероватно у поређењу са унутрашњим утврђењем које је мањих димензија, понекад и спољним, опет у односу на унутрашњи град. То је плато Горњег града који је био опасан бројним масивним кулама. Из овог дела улазило се у друга два и то преко покретног моста и кроз једну капију. Улазак у други део, и затим трећи, био је могућ једино после освајања платоа у првом делу. Овде су се водиле највеће борбе и зато је највише и пострадао. „Други

¹²⁶ Једини остатак ове цркве је део уклесаног натписа из надвратника. О томе вид. М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд 2004, 214.

¹²⁷ М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 16, 70, 88.

¹²⁸ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 131.

¹²⁹ М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 54.

¹³⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Слика Београда у дјелима савременика (1403-1521)*, 198.

¹³¹ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91-92.

град“, односно део био је доста мањи у односу на први. Из другог улазило се у „трећи град“, најмањи и најбоље утврђени. У њему се налазила кула Небојша и владарске зграде које су гледале на Доњи град и пристаниште, где се ишло кроз „задња врата“.¹³² У кули Небојша, или како је Таљакоцо зове „великој кули“, стално је била стража, а налазила се и ризница, као и најјачи топови којима су гађани Турци око града. У Доњи град, као што смо видели, силазило се на „задња врата“ из трећег дела Горњег града и из првог дела, такође кроз врата. Доњи град се налазио према рекама и представљао је подграђе. Таљакоцов опис Горњег града из три дела налази потврду у турској представи града насталој највероватније крајем XV века.¹³³

Видимо да се слика Београд у два постојећа описа не разликује пуно, иако настала у размаку од око двадесетак година. Таква слика није се мењала све до доласка Турака, односно њиховог заузећа града 1521. године. Већ сутрадан по уласку у Београд султан Сулејман II је наредио да се Саборна црква Успења Пресвете Богородице претвори у џамију, а слична судбина је задесила и друге београдске цркве, како православне, тако и римокатоличке. Срушена је црква Свете Марије, а фрањевачки самостан је наставио да се развија по принципима оријенталног града.¹³⁴

¹³² Вид. Ј. Калић, *Кула Небојша у Београду*, ЗФФБ XV-1, Београд 1975, 115-121.

¹³³ Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, 516-521.

¹³⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Слика Београда у дјелима савременика (1403-1521)*, 200-201.

VII.2 Величина тргова

Не постоји поуздана могућност да се на основу постојећих извора одреди тачан број становника појединих тргова. Чак и када би одредили број становника једног насеља он би одсликавао тренутно стање, подложно променама, и без сазнања о броју становника других тргова и градова не би много значило. С обзиром на то да је процес урбанизације средњовековне Србије током XV века био веома активан и убрзан, добијени резултати били би релативни, јер се број становника стално мењао: једни су долазили, а други одлазили. Број становника се увећавао пристизањем нових трговаца, занатлија, предузетника у рударству, али и становништва из околине, што потврђује и 141. члан Душановог законика.¹ У време настанка Законика прилив локалног домаћег становништва био је свакако мањи од оног који ће уследити у другој половини XIV и нарочито током прве половине XV века, али се ипак осећала потреба да се та појава санкционише. Законик је забрањивао примање туђих људи у *тргове и градове* и о томе је имао да се стара кнез, а не кефалија, што упућује да је прилив становника био усмерен ка оној групи становника из којих се кнез бирао, а то су били у прво време Саси и рудари, а касније трговци. Иако је важила строга забрана помагања „туђим“ људима приликом бекства у тргове и градове, сматрамо да је и владар прећутно гледао на пристизање новог становништва у рударске центре свестан да од тога зависи производња и приход. То донекле потврђује и поменути 141. члан кога нема у свим сачуваним рукописима (у Струшком, Раковачком, Раваничком, браће Текелија) и који, истина, наређује да се прекршиоци казне (*кажсу*), али без јасно прописане казне. Да није било прилива домаћег становништва како, иначе, објаснити увећање тргова и градова, што се може наслутити на основу повећања закупа царине које је произишло из повећане производње. Како нови рудари нису пристизали из других држава, они су морали бити регрутовани међу локалним становништвом.²

¹ „Такожде и трговѣ и кнезовѣ и по градовѣхъ чиега чловѣка примоуѣ, темъжде образомъ да се кажоу и одадоу“, С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, 109; уп. *Душанов законик*, приредио Ђ. Бубало, Београд 2010, 104.

² А. Соловјев (А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана*, 290-291) у коментару члана 141 види класну супротност, односно економску конкуренцију између феудалаца и градске буржоазије, на западу оличене синтагмом „*Stadtluft macht frei*“. Како је приметио, то начело потврђује обично владар, што у овом

Дубровчани који су се укључивали у рударску производњу бавили су се финансирањем, а не и њеним техничким делом, тј. ископавањем руде, њеним пречишћавањем и топљењем. Сличну ситуацију повећања становништва налазимо и у Београду где је деспот Стефан позвао трговце да дођу и населе се у обновљени град и за то им чак дао повластице: „А од свију својих земаља сабра најбогатије људе и насели у том граду... И даде ослобођење граду томе од разних намета, даде и повластице овима (тј. најбогатијим људима) са сваким утврђењем да се неће поколебати... Уосталом, од свију околних земаља непрестано из дана у дан почеше долазити (становници) и убрзо се тај град веома густо насели“.³

Приспеће становника у тргове и градове Србије можемо довести и у везу са политичким приликама у овом делу Европе. Најезда Османлија са југа и истока приморавало је становништво угрожених области да се помера према местима за које су сматрали да им могу пружити заштиту. Таква места су у почетку била утврђени градови, али када су они почели да падају Турцима у руке, становништво је почело да сигурност проналази на северу. Сигурност има је пружала Србија. Становништво је почело да пристиже од доласка Турака у Тракију и Македонију, али је прилив био већи како се њихова територија ширила. Због недостатка извора не можемо испратити ова демографска кретања у потпуности, али, да су постојала дознајемо на основу бележења пристиглих интелектуалаца и властеле у градовима Србије, на двор владара и у манастирима. Од интелектуалаца нарочито је присутан долазак Бугара Григорија Цамблака почетком XV века и касније Константина Костенечког, једног од најумнијих људи те епохе, кога су због тога звали Филозоф.⁴ Долазак властеле, нарочито из Византије, присутан је у већем броју од времена деспота Ђурђа Бранковића, када преузимају и водећу улогу у државној управи.⁵ Иако извори бележе присуство и, самим тим, долазак најзначајнијих личности њихов број био је релативно мали у односу на оне који нису забележени. Управо они, највећи број пристиглих, били су осиромашени

примеру није случај. Постојање Статута града Будве из времена цара Душана који у свом члану 2 има одредбу о слободи придошлих људи Соловјев види као *lex specialis* који остаје на снази поред *lex generalis*-а. Соловјев је сматрао да се члан 141 односио само на тргове и мање градове, што се из самог Законика не види.

³ К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 102.

⁴ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1991², 204-208, 214-218.

⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 662.

због дугог нестабилног стања и ратова с Турцима, тражили су уточиште у трговима и градовима, где су налазили могућност да прехране породицу.

Рударски тргови, за које једино можемо дати некакву слику развоја, били су најактивнији у процесу урбанизације, а број њихових становника мењао се са насталим политичким приликама. Карактеристика тргова у Србији је присуство дубровачких грађана и њихово активно учешће у насељу. Дубровачке насеобине биле су бројније у већим и напреднијим трговима. Како су они имали аутономију и ексклузивитет у судству спорили су се и парничили пред својим судовима. У почетку је у Дубровнику одређиван генерални конзул за Србију који је имао обавезу да обилази све значајније тргове у Србији и да, између осталог, решава спорове међу Дубровчанима. Међутим, од 1415. године када су уведене посебне архивске књиге у којима су се бележиле одлуке већа нема више помена генералног конзула, у књизи одлука Малог већа, у чијој је надлежности био избор конзула и судских комисија.⁶ Мало веће је за сваки појединачни случај именовало судску комисију која се састојала из конзула (председника већа) и двојице чланова. Судска комисија је именована од угледних чланова дубровачке колоније који су живели у месту парницења или у околини. Увидом у број судских комисија и списак лица који се парници можемо стећи слику о величини дубровачке насеобине у том месту и значају и величини трга. Овакав начин не може дати прецизну бројку о величини дубровачке колоније нити целог трга, али може упоређењем са бројем судских комисија одређених за друга места у Србији створити слику о међусобном односу тргова и дубровачких колонија у њима. Ни овај метод се не може узети за потпуно тачан у одређивању величине дубровачке насеобине јер не можемо знати у коликом проценту су се припадници једне колоније парничили и колико је било оних који су остали ван судског спорења, али можемо са приличном вероватноћом прихватити да је број оних који се туже и оних који нису обухваћени неким судским спором приближно исти у свим местима. На овај начин, на основу судских спорова, добићемо градацију тргова која са великом вероватноћом одсликава величину дубровачких колонија и тргова у Србији. У недостатку других статистичких извора овако добијени резултати још су значајнији. До броја судских комисија за поједина места дошли смо на основу одлука Малог већа објављених од стране А. Веселиновића.⁷ Добијене резултате упоредили смо са постојећим објављеним у

⁶ А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 270.

⁷ *Дубровачко Мало веће*, сабрао и приредио др Андрија Веселиновић, Београд 1997.

радовима који се баве појединим трговима. У историографији се узима да је број парница мерило развијености појединих места.⁸

Иако је ово једини метод који нам на основу постојеће грађе донекле може пружити међусобан величински однос међу трговима у средњовековној Србији, његовом применом јављају се одређени проблеми који доприносе његовој непрецизности. Било је периода у којима Мало веће није заседало, као на пример за време куге од 28. маја до 1. октобра 1437. године, или одлуке у којима се не наводи место већ се уопштено каже „in partibus Sclavonie“, а било је и пропуста да је писар испустио да запише име места, али је то лакше решиво на основу имена судија и парничара.⁹ Једна од непрецизности која се јавља јесте одређивање судске комисије која заседа у једном месту, а суди се особи (особама) из другог места. То се најчешће дешавало у случајевима где је туженик из мањег места, судско веће заседа у већем месту у околини. Навешћемо пример Беласице, трга и рудника на југоистоку Копаника, чијим се становницима судило у другим местима, колико и у Беласици. Тако је 28. јула 1431. године формирана судска комисија у саставу Симон Дујми конзул, Цветко Влахуша и Живко Ђурковић судије, на основу тужбе Бојка Птичића и Анка Доброшевића против Радосава Доброг, друга Милића, Медоша Љубојевића, Вукоте брата Бошковог и Радована Ђуре из Беласице. Комисија је требала да заседа у Трепчи.¹⁰ Слична ситуација је била и 1433. године. Дванаестог октобра те године одређена је судска комисија у саставу Симон Дујми конзул, Живко Ђурковић и Цветко Влакановић судије, која је у Трепчи требала да суди на основу тужбе Радосава Богавчића, а против Радосава Смиловића „marcatorem in Bilasiza“.¹¹ У Приштини је 1434. године заседала комисија Против Ратка Новаковића „de Velasiza“, а четири године касније, 1438, против Прибисава, такође из Беласице.¹² Против Прибисава „qui fuit famulus Milochne in Bilasiza“ судска комисија је 1439. године заседала у Трепчи.¹³ Случајеве да се судило у самој Беласици имамо тек 1448. године, и то два пута, осамнаест година од претходног суђења у овом месту.¹⁴ Случај Беласице није усамљен,

⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 690.

⁹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 691.

¹⁰ *Дубровачко Мало веће*, 256.

¹¹ *Дубровачко Мало веће*, 286.

¹² *Дубровачко Мало веће*, 299, 404.

¹³ *Дубровачко Мало веће*, 428.

¹⁴ *Дубровачко Мало веће*, 242, 543, 544.

таквих примера било је више у случајевима мањих места. Понекад су се за заседање судске комисије одређивала више места, у зависности где ће се пронаћи судеоници у спору. Тако се 1418. године одређује судска комисија у саставу сер Доминик Бобаљевић конзул, сер Симон Растић и сер Иван Гоцић судије, која је требала да заседа „in Srebrenica et Subvisochi et in Ступан et in Vaglevo“ по тужби у којој је један од тужених био Радосав „de Gorasde“.¹⁵ Овај пример говори о мобилности трговаца, који су имали разгранате послове у више суседних, али и удаљених места, због чега су били стално у покрету међу њима. Због тога није се увек знало где ће се наћи, као ни где им је најчешће место боравка.

Рударски тргови у Србији су стално расли због прилива нових радника за којима се осећала потреба због повећане потражње за племенитим металима, нарочито од времена хуситских ратова. Зато су ова насеља била бројнија у поређењу са осталим градским насељима средњовековне Србије. Напоменули смо да не постоји поуздани метод на основу којег се може одредити број неког средњовековног града у Србији. Постоји неколико претпоставки на основу слободне процене, величине простора који су заузимали, или присуства у изворној грађи. Али и ту не за сва места, претпоставке се јављају само за најзначајнија и највећа. Тако се претпоставља се да је Ново Брдо у доба процвата имало око 10.000 становника, док је Сребреница имала преко 3000 особа.¹⁶ Број становника Дубровника према процени Јорја Тадића износио је 5000 до 6000.¹⁷ Са тим се слажу и процене Стјепана Кривошића који сматра да је град са предграђима од средине XV до средине XVI века могао имати око 6000 становника.¹⁸ На основу овога број радно способних Дубровчана је могао бити 2000 до 2500, што се не уклапа са бројем присутних становника града Светог Влаха у трговима Србије и Босне. Наиме 1434. године у Сребреници их је било 484, у Приштини 124, у Фојници 35, у Крешеву 14, дакле, најмање 657 Дубровчана је ове године боравило само у четири града. Ако њима додамо и друга велика места, у Руднику је тада било 42 Дубровчанина, а у Трепчи 31,¹⁹ добијамо да је тада само у овим местима било 730 дубровачких грађана. Како је поред ових места Дубровчана било и у другим, испада да

¹⁵ *Дубровачко Мало веће*, 39.

¹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *Односи рударских центара и села у Србији и Босни у средњем вијеку*, Градски живот у Србији и Босни, 339.

¹⁷ *Историја народа Југославије у средњем веку*, Београд 1953, 586.

¹⁸ S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, Dubrovnik 1990, 51.

¹⁹ Б. Храбак, *Рудник*, 42; Б. Милутиновић, *Дубровчани у Трепчи до 1455. године*, 220.

их је најмање 1000, тј. нешто мање од половине радно способног становништва боравило у балканском залеђу. У вези с тим поставља се питање да ли је Дубровник, с обзиром на своју популацију, могао имати толико становника ван градских зидина. Одговор који се намеће био би негативан, и као логично сматра се да су у број присутних Дубровчана улазили и домаћи људи који су примили дубровачко грађанство.²⁰

Број становника Новог Брда је због значаја овог града често био предмет прорачуна. Чедомиљ Мијатовић је сматрао да је Ново Брдо у доба највећег процвата имало око 40000 становника, што се касније понављало од стране других истраживача.²¹ Скендер Ризај се слагао са овим бројем, али је сматрао да је тај број обухватао сво становништво новобрског краја док је сам град имао око 5000 или нешто више становника.²² И Ђурђе Бошковић је сматрао да је у граду било око 5000 – 6000 становника.²³ Архитекта Мирко Ковачевић је другачијом методом вршио процену становника. Он је, на основу геодетског плана који је 1952. и 1953. године снимио Мирослав Николић, а који је ревидиран и објављен од стране Ђ. Бошковића, као и на основу сондажних испитивања које је аутор 1979. године заједно са Славенком Ерцеговић-Павловић и Слободаном Баришићем извршио, приступио је израчунавању броја становника Новог Брда. Сам град поделио је на неколико зона: I подграђе са видљивим остацима објеката; II део подграђа на ободима зона која имају објекте; овај део је без видљивих остатака објеката (вероватно дрвени објекти чији се траг изгубио); III тврђава. Ковачевић је израчунао површину сваке овако подељене зоне и њу поделио са просечном величином објекта и површином која прати објекат. Величина површине која отпада на објекат варира је у зависности од зоне. Тако је површина коју је захватао објекат у првој, најгушће насељеној зони, износила 50m², у другој 100m², као и у трећој, где је било доста магацина па је површина за становање људи била мања. На овај начин Ковачевић је добио број објеката који је помножио са просечним бројем станара, који је, по њему, био 4. Тако се дошло до броја становника.

Прва зона имала је стамбену површину од 99105 m², подељена са просечном површином кућа, којој је додато двориште, пролази и слично, а која у овој зони износи

²⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 105-106.

²¹ Ч. Мијатовић, *Деспот Бурђа Бранковић I*, Београд 1907, 85.

²² S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova*, 157-158.

²³ Ђ. Бошковић, *Археолошка истраживања Новог Брда*, Велика археолошка налазишта у Србији, Београд 1974, 102.

укупно 50m², чиме је добијен број од 1982 објекта. Број објеката помножен је са просечним бројем 4 чиме се добио број од 7928 становника подграђа. Друга зона је имала површину од 23600 m² на којој је било 236 објекта, док је трећа имала површину од 8000 m² 80 објеката. По овим прорачунима површина града била је 130705 m² и на њој је било 2298 објеката са 9192 становника. По зонама број становника је био следећи I – 7928; II – 944; III – 320.²⁴ Са бројем 8000 до 10000 становника, до ког је дошао М. Ковачевић, слагао се и Михаило Динић.²⁵ Први релевантни подаци о броју становника Новог Брда су из пописа из 1498/99. године када је Ново Брдо имало 38 махала и 887 кућа.²⁶ На основу овог пописа град је имао око 4500 до 5000 становника, што је упола мање него неку деценију раније, али тај пад је много вероватнији него пад броја становника са 40000 на 1/8 или само 12%, па број 8000 до 10000 можемо сматрати приближно тачним. То је Ново Брдо чинило једним од највећих градова Балкана у то време, и једним од већих градова Европе.

Подаци који се налазе у разним турским изворима, највише пописима, показују да у XV веку 79,2% балканских градова није имало више од 400 домаћинства, или око 2000 становника.²⁷ Градови са мање од 2000 становника чине 90-95% свих европских градова средњег века.²⁸ Насеља са 3000 становника излазила су из оквира малих градова, па Сребреница и Ново Брдо спадају у веће градове оног времена.²⁹

Када се вратимо прорачуну величине тргова на основу судских парница, методи која је често примењивана у процени величине градова у нашој историографији, долазимо, уз изнете ограде, до следећих резултата.

Највећи број судских конзулата имала је Сребреница, за њом Приштина, Ново Брдо, Трепча, Рудник, Зворник, Смедерево, Зајача, Црнча, Јањево, Крупањ, Бохорина Ваљево, и др.³⁰

²⁴ М. Ковачевић, *Израчунавање броја становника града Новог Брда*, Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 271-274.

²⁵ М. Динић, *За историју рударства II*, 644.

²⁶ Н. Филиповић, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI века*, Годишњак Историјског друштва БиХ VI, Сарајево 1954, 71.

²⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовековна Сребреница*, 107.

²⁸ Е. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters, 2 ergänzte und verbesserte Auflage*, Göttingen 1975, 199, 202.

²⁹ I. Božić, *Srpsko građanstvo u srednjem veku*, Настава историје у средњој школи, год. 1, бр. 2, Загреб 1951, 108; Н. Тодоров, *Балканският град XV-XIX век*, София 1972, 30.

³⁰ Листу судских конзулата вид. на крају рада у Прилогу.

Погледом у збирну листу могу се уочити неке релације које се срећу међу градовима. Прво што уочавамо је да се градови и тргови на основу броја конзулата могу поделити у неколико категорија које говоре о њиховој величини и значају. У првој се налазе градови Ново Брдо, Сребреница и Приштина. Ова насеља током периода од 1415. године до пада Србије под турску власт имају по више од хиљаду конзулата (Сребреница више од 2000) и одскачу прилично у односу на остала. Развијеност ових насеља потврђују и други подаци из извора. Иако је број конзулата највећи у Сребреници у науци влада мишљење да је највећи и најразвијенији град, ипак, био Ново Брдо. То донекле потврђује и чињеница да је Ново Брдо ретко именовано заједно са другим местима, свега неколико пута са Приштином и Јањевом, док је, насупрот њему, Сребреница много више пута именована у заједници са другим местима, пре свега онима из Подриња, са Зајачом, Црнчом, Бохорином, Крупњем и Ваљевом. У првој категорији, на другом месту по броју конзулата, налази се Приштина која незнатно премашује Ново Брдо. Упорођењем ова два места примећујемо да је Приштина на почетку XV века, бар што се тиче броја конзулата, била напредније место у односу на Ново Брдо, које је почело да преузима примат тек од 1931. године. Ова предност Приштине може се објаснити њеним повољнијим географским положајем и повременим присуством владара у њој. Мана Приштине у односу на Ново Брдо била је недостатак утврђења, што је дошло до изражаја интензивирањем турских напада. Ново Брдо је јаком тврђавом пружало заштиту од турских напада чиме је, поред повећане производње, добило на значају. Бројне и дуготрајне опсаде овог места само су повећале његов углед и примат међу трговцима. Сва три места врхунац достижу средином четврте деценије XV века до пред први пад Деспотовине, након чега је уследио пад броја конзулата на занемарљив број. Обнова која је уследила довела је и до повећања броја конзулата у овим местима, али само за кратко, јер је убрзо уследио пад области Бранковића и Новог Брда и Приштине у турске руке.

У другој групи налазе се места Трепча, Рудник и Смедерево. Овде се може придодати и Зво(р)ник, који се у документима среће и као Подзвоник. Ово место је било у сличној позицији према Сребреници као Приштина према Новом Брду, с тим што је Приштина наставила да прати Ново Брдо, док је Звоник почео да заостаје од тридесетих година XV века, када су конзулати у овом месту у једном тренутку потпуно замрли. Разлог за овакву позицију Звоника у односу на Приштину је тај што је Звоник био млађе место, настало у близини манастира на прелазу реке Дрине, док је Приштина била старо место на повољнијем положају, са традицијом присуства владара. Трепча и

Рудник су била места која се рано јављају као рудници и као и тргови из прве групе имају конзулате током читавог периода, готово до самог пада под Турке. За смедерево је карактеристично да је почело да се развија тек по ослобађању Деспотовине 1445. године. Интересантно да током четврте деценије XV века, када други тргови достижу максимум, Смедерево тавори са свега три конзулата. Број конзулата од 1445. говори да се трговци повлаче из јужних крајева и беже у утврђено Смедерево. Од педесетих година (1449) Смедерево има већи број конзулата од Новог Брда, Приштине, а често и од Сребренице.

Следећу категорију чине тргови Зајача, Црнча, Јањево, Крупањ, Бохорина и Ваљево. Укупан број конзулата у њима се креће од 103 у Зајачи до 27 у Ваљеву. Ови тргови, са изузетком Јањева, свој врхунац достижу након ослобођења Деспотовине. Развој долази у близини Сребренице, са којом чине целину, и угрожености рудокопа у јужним областима.

Остали тргови имали су релативно занемарљив број конзулата и њихов број је био од 8 до 1. Интересантно да су у овој категорији били и градови Београд и Призрен који су током поменутог периода имали свега 3, односно 2 конзулата. У овој групи су се налазили и тргови у новоствореним рудницима на Копаонику Бело Брдо, Плана, Запланина, као и Рудиште у близини Београда.

Листа конзулата показује да се у средњовековној Србији током XV века формирају неколико урбаних подручја. Њихово формирање и развој вуку највећи тргови, које и Дубровчани зову градовима, око којих се као сателити развијају мањи тргови. Највеће урбано подручје било је у области Косова, где је било два трга из прве групе: Ново Брдо и Приштина, са којима целину чини и Јањево. У близини је била и Трепча, трг из друге групе, као и Беласица. Мало даље су били новостворени рудници на северу Копаоника, од којих се неки и не срећу у конзулатима, као нпр. Копорић. Друго урбано подручје било у Подрињу. Иако се подрињски рудници јављају још током прве половине XIV века, њихова позиција долази у први план тек по ослобађању Деспотовине. Локомотива развоја овог урбаног подручја била је Сребреница, са којом рудници са обе стране Дрине чине привредну целину. Ова целина долази чак и више до изражаја у односу на Новобрдску, што се види на основу кретања трговаца, који често послују у више места Подриња. На ово утиче мала раздаљина међу трговима и величина ових места, која су мања у односу на она у области Косова, због чега су трговци приморани да послују у више њих. Специфичан је положај Рудника око којег је, такође, почело да се развија урбано подручје, које су чинили Рудник и Селца. Ову

урбану целину пратило је што и трг Рудник, који се никад није развио до првог веће је био „вечити други“. Повољан географски положај између Косовског и Подрињског урбаног (и привредног) подручја, као и близина новоформираног у Београду и касније Смедереву, утицали су на развој овог трга.

На листи конзулата не налазе се тргови у караванским станицама Полимља и Горњег Подриња јер се ту дубровачки трговци нису задржавали, већ су били на пропутовању. Ове караванске станице уз област Раса чинили су једно урбано подручје.

VIII ЗАКЉУЧАК

Тргови су специфичан тип насеља у средњовековним српским земаљама које пре свега одређује њихова привредна функција. То потврђује и сам назив насеља настао из речи општесловенског порекла која истовремено означава и робу, као и место на коме се трговало. Из исте основе настала су имена за процес размене и учеснике у њој, као и пратеће садржаје (трговина, тржиште, трговац, тржница). Име места означило је и привредну активност која се у њему одвијала – то је, пре свега, трговина, али је у зависности од насеља било и других активности које су зависиле од природног окружења. Усмереност на трговину, као на битну привредну грану насеља, утицала је на даљи његов развој, али и на развој читаве околине, па и државе, кроз процес претварања аграрних насеља и израстања новостворених у урбане центре. Тај процес, који се одвијао на различите начине у зависности од насеља, представља урбанизацију средњовековних српских земаља и одвијао се у једном дужем периоду чији је врхунац био у првој половини XV века.

Градска насеља у средњовековним српским земљама можемо сврстати у три географске зоне у оквиру којих се развијају на истоветан или сличан начин, па према томе можемо говорити и о три зоне урбаних насеља. Разликујемо приморску, централну и јужну зону. Предмет нашег проучавања била је централна зона и у њој тргови као специфичан тип урбаних насеља.

Поред тргова, средњовековна документа бележе још један тип урбаних насеља, који је по својим карактеристикама близак тргу, то су градови. Град у свом изворном облику, који долази од општесловенског термина, означава пре свега утврђење чија је превасходна улога да штити: становништво, комуникацију, жупу, границу, манастир, насеље. У таквом облику град није служио за становање. Поред тога, у граду је могао бити смештен управник одређене области са управним апаратом. У том случају он је живео у граду. Због сигурности коју је пружао град (утврђење) у његовом подножју почела су се развијати насеља, па је долазило до њиховог повезивања и стварања једне комплексне средине која се састојала из два дела и која је сједињавала две основне функције које су појединачно имала сједињена насеља: заштитну и привредну. На тај начин настала су насеља која су представљала једну категорију више у односу на град – утврђење, али и на трг. Тај ниво достигла су само неколико насеља у централној зони

српских средњовековних земаља: Призрен, Ново Брдо, Београд, Сребреница и Смедерево. На путу да досигну овај ранг била су и нека друга насеља, а најближа томе била су Приштина, Трепча и Рудник. Развој ових, али и других насеља и пут ка стварању града био је прекинут доласком Турака и освајањем Србије.

Градове и тргове, као две врсте урбаних насеља, бележе и средњовековна документа, међу којима и Душанов законик. Разликовање ове две врсте насеља је веома тешко и није нимало једноставно. Разлог за то је у неизграђеној до краја терминологији и доласку Турака, чија су насеља једним делом потврђивала претходна и затечена, али их и негирала. Процес урбанизације османске државе текао је другачијим током у односу на Србију. Сама освајања, као и ратна орјентација турске државе, зауставила су процес урбанизације и дала му другачији ток..

Према настанку тргове у централној зони средњовековних српских земаља можемо поделити у неколико група:

- манастирски тргови, настали даривањем владара појединим манастирима, у склопу манастирског властелинства,
- руднички тргови, настали развојем рударства непосредно поред рудника или у њиховој близини,
- караванске станице од којих су неке временом и развојем достигле ниво трга,
- тргови у старијим насељима и новоизграђеним местима на раскршћу путева и у подножју утврђења.

Ова подела је условна и не може се узети за апсолутно тачну, зато што су поједини тргови могли прећи из једне групе у другу, или припадати двема групама. То се најбоље може видети код караванских станица, пре свега Пријепоља, које је у свом развоју пролазило кроз неколико фаза, од манастирског трга, преко караванске станице до самосталног урбаног насеља, или код Брскова, од малог сеоског трга, преко великог рударског и караванске станице, до његовог потпуног замирања.

Први помен трга (Дријева на Неретви) у нашим документима је уговору из 1186. године између Стефана Немање и брата му Мирослава с једне и Дубровника с друге стране, у једном од наших најстаријих сачуваних документа. Нешто више од деценије затим, у Оснивачкој повељи Хиландара, коју је овом манастиру даривао Симеон Немања приликом оснивања 1198. године, поново имамо помен трга

(Горња/Велика Хоча), овога пута на манастирском имању и на сасвим другом крају државе. Након тога није требало пуно да прође, свега година – две, па да опет имамо помен новог трга (Книнац), и овог пута на манастирском имању Хиландара. Помен трга као типа насеља у најстаријим нашим сачувани документима говори о значају ове врсте насеља за развој српске средњовековне државе. Ово не значи да пре овог времена у српским земљама није било трга, већ да они нису забележени. Сматрамо да су први тргови настајали спонтано, на повољним географским местима и да се на њима у прво време вршила прилично скромна робна размена. За настанак ових тргова битна је и безбедност коју је могло пружати присуство одређеног војног одреда. Војни одреди били су присутни у близини владара и управника мањих административних јединица – жупа. Сходно томе, прве тргове требамо тражити у близини владаревог двора, што се задржало кроз читав средњи век, чак и у оно време када српски владари нису имали сталну престоницу, трговци су са најбогатијом робом пратили кретање владареве курије. Други положај у близини кога су организовани први тргови јесу управна средишта жупа и већих области. То би требали бити градови које по српским земљама Константин VII Порфирогенит помиње као „насељене градове“ (καστρα οικουμενα). Одавно је примећена њихова административна функција, али им је оспоравана привредна. Сматрамо да је у њиховом постојању одређено место, секундарно, имала економска функција. Наиме, ова места нису настала као економски центри у којима су живели људи, али су захваљујући своме положају и функцији допринели да се у њиховој близини почну одржавати тргови, чиме су они добијали на значају. У трећој групи били су они који су настајали у близини цркава и манастира и на њиховим имањима.

Најранији тргови су били сеоски тргови, по свом карактеру локални, на којима се размењивала основна роба за живот људи. То је, пре свега, била со коју су локални становници плаћали другом робом коју су сами производили: пољопривредним и сточарским производима, кожом и крзнима разних животиња. Настали на повољним местима, где су се укрштали путеви и где су природни и климатски услови били повољни, временом ће међу овим трговима доћи до раслојавања на „мале и велике“, односно краљевске како се касније називају. Подстицај и разлог раслојавању био је у повољности положаја. Већ је речено да је повољнији положај био у близини управних средишта жупа и близини владаревог двора и већег потрошачког центра. На тај начин долазило је до раслојавања и градације тргова на локалне и оне веће, регионалне, који се у документима називају „краљевским“. Ова подела на локалне, који ће се тек

незнатно разликовати од околних села, највише одржавањем сталног пијачног дана, и „краљевске“ који ће попримати сва обележја урбаних места остаће све до пада српских земаља под турску власт. Даљи ранг трга зависио је од његовог географског положаја, привредних прилика и намени коју су му нови владари наменили. Тако су поједини успели да постану градови – утврђени и тргови са великим прометом.

Иако су схватили значај трговине, Турци су на прво место стављали даља освајања, па они примат дају утврђеним местима, што највећи број тргова није био, чиме они губе значај који су имали. Оно што је још допринело опадању тргова је однос који су Турци имали према трговини, пре свега племенитим металима, коју покушавају да строго контролишу, што је било у супротности са до тада присутном слободном трговином, а то је довело до опадања обима и самим тим до замирања тргова и губљења њиховог значаја. Смештајем управних центара у утврђења, која су, по правилу, била на неприступачним местима довело је до замирања трговине и привреде, а то и до замирања тргова. Вештачки покушаји обнове привреде, пре свега рударства, није дао резултате на дуже временске периоде, а урбанизација је готово замрла и попримила друге токове. За настанак најмањих турских урбаних насеља касаба, или да постојећа пређу у овај ранг, требало је да прође више деценија, најчешће од 50 до 70 година. Овакав развој није настао плански, гушењем постојећих насеља, већ следом догађаја. Већина тргова, не и градова, под турску власт прелази готово без икаквих промена, али ће оне уследити касније и биће изазване турским односом према привреди. То се најбоље види на примеру Рудника, где се рударска производња усмерава у ратне сврхе, па се у овом месту почињу производити топовска ђулад. Турци су већини тргова оставили ранг пазара – места са сталним пијачним даном, али ова насеља више немају значај као за време постојања српске државе. Урбанизација, као и ширење турске државе, поприма верске елементе, што се види из начина на који неко место може да постане касаба, а то је да има муслиманско становништво које стално живи у насељу и да има џамију у којој се клањају све и главна молитва.

Развоју тргова и у времену српске државе доприносили су привредни и политички услови. У складу са тим нису се сви тргови усталили на местима где су настајали, најчешће због неприступачности тих места и лошег географског положаја, промене политичких и привредних прилика. Најбољи пример за ово је Брсково или Призрен. Поред ових и други тргови, нарочито руднички, мењали су свој положај у складу са пронађеном рудом и развојем што данас отежава њихову тачну убикацију. Пример за то су рударски тргови Трепча и Рудник.

Настанак првих (забележених) тргова доводи се у везу са владарским актом Симеона Немање о томе. Схватајући значај трговине овај владар, затим и његови наследници, додељивали су манастирима тргове, односно места на којима би се одржавали, најчешће у селима у оквиру манастирског властелинства. Око ових места временом се развијају насеља, која се, због затворене природе манастирских газдинстава и привилегија које су манастири имали на овим трговима, нису развили до најзначајнијих урбаних центара. Како је Србија све до средине XIII века била изразито пољопривредна земља, на трговима се трговало тим производима. Међутим, роба за трговину, ипак, није била иста на свим трговима, а разлика је била условљена географским условима и у складу с њима производњом на манастирском имању. Због тога се на неким трговима тргује вином, на другима се среће пиво, док се трећи јављају као тргови рибом.

Први корак у настанку манастирског трга било је одређивање места за његово одржавање у оквиру манастирског поседа, али права повластица додељених места за трговину огледала се у праву прече продаје, убирању прихода, казни и такси са њих, које су владари уступали манастирима. Када се код манастирског братства и владара схватило да су повластице на трговима понекад значајније од самог трга, владари су их почели додељивати манастирима без права на стални трг. Додељивали су их у трговима који су се налазили у појединим већим градовима у близини којих се поменути манастир налазио. Владар је у том случају најчешће омогућавао одржавање панађура, једног или више, одређеног дана, обично за манастирску славу, на коме је „игуман био кефалија панађуру“, односно заповедник, други после владара. То проистиче из судског имунитета који је владар, уз друге повластице, уступао манастиру задржавајући за себе само најтежа кривична дела.

Панађур је као привредно-верска манифестација у српски правни систем ушао из грчких области. Први забележени панађур помиње се у повељи краља Милутина манастиру Светог Ђорђа Горга код Скопља, где се истичу привилегије добијене од од раније („од цара Романа“). Панађур је као манифестација доприносио развоју неког насеља јер се у време његовог одржавања, које је могло бити један, три, осам или 15 дана, сакупљало бројно становништво које је подстицало трговину, па тако и производњу. Манастир коме је припадао панађур имао је, поред наведених привилегија и право прече продаје, односно док се његова роба не прода друга се могла продавати само уз одобрење игумана. У појединим местима, као што су Скопље и Призрен, могло се одржавати више панађура, а њих су „држали“ различити манастири.

Још једна битна привилегија коју су манастир добијали у појединим местима јесте „држање бродова“, тј прелаза преко појединих река. Ти прелази су могли бити у виду моста, газа или скеле преко одређене реке. Око ових објеката настају насеља или се развијају постојећа захваљујући томе што трговци на тим местима прелазе реку, а често и продају своју робу. Прва значајна река на којој постоје овакви објекти јесте Лим, где се помиње мост у близини манастира Светог Петра, коме је и припадао. Временом ће се, како се средиште српске државе померало према северу, трговци сусретати са више великих река, пре свега трима Моравама, Дрином, Дунавом и Савом, па ће се манастирски поседи наћи у њиховим близинама, а владари ће на њима поклањати „бродове“. Изразит пример тога је кнез Лазар, који је поклатио бројне бродове на различитим рекама.

Последња привилегија коју су манастири добијали на појединим трговима јесте исплата одређеног добитка са тога трга. Владар је даривао део од својих прихода од царине која се сакупљала на одређеном тргу. Тај дар је био дефинисан одређеном сумом, а не процентом, што значи да је владар тачно знао колики је приход. Пример и за оваква даривања налази се у Призрену, где је одређене приходе од царина Душан уступио манастиру Светог Николе из Добруште. Слично овоме било је даривање које су поједини владари давали на рударским трговима. Поједини манастири добијали су одређену количину сребра са одређених тргова. У овом случају није се радило о приходу од царине, већ о приходу од извађене руде и истопљеног сребра које је припадало владару. Ова пракса ће почети у већој мери да се јавља од времена кнеза Лазара, мада је примера било и раније, као познати случај заплена олова у Трепчи за покривање манастира Светих арханђела код Призрена. Трг од чијих је прихода највише било даривано манастирима јесте Ново Брдо. Мада се даривање прихода у новцу или сребру јавило раније, нарочито ће бити присутно од појаве Турака и њихових напада на српске земље. Манастири су били склони да земљишне поседе који им у немирним временима нису били сигурни, још мање приходи са њих, мењају за сталне и сигурне приходе у новцу или сребру.

Друга група тргова настала је захваљујући развоју рударства започетом средином XIII века доласком рудара Саса у време краља Уроша I. Иако је рударство и пре њих постојало, Саси су га знатно унапредили, што је довело до појаве већег броја рудника и у њиховој близини рударских тргова и насеља. Први рударски тргови настају у селима (сеоским трговима), као што је случај са Брскомом и Трепчом.

Рударство и развој рударских тргова допринеће порасту трговине, а она појави нових тргова. Ту мо Ти тргови нису били рударски већ караванске станице. Управо оне ће, поред тргова на раскршћу путева и у старим градовима постићи највећи урбани развој и постати урбани центри. Рударски тргови на којима је робна размена током XIV и у првој половини XV века била највећа нису постали урбани центри због географског окружења. Настали на планинама, које су често, нарочито зими биле тешко проходне, ови тргови нису се могли усталити и попримити значајнији, урбани изглед. Постоји један контрадикторан процес: што је развијеност више расла (највећим делом условљена производњом и трговином у рударским трговима) то су они губили на значају. Наиме, у њиховој близини настају и развијају се тргови који нису били рударски, али свој развој дугују рударству. Такви су тргови Приштина, Вучитрн, па и Смедерево, Београд, Ваљево и др.

Нови тип тргова настао је у области Полимља и Горњег Подриња. Процес урбанизације Полимља и Горњег Подриња започет још у XIV веку наставио се интензивно и у првој половини XV века. Стари тргови на Дрини, у првом реду Фоча, а затим и Горажде, познати још из времена док су били у саставу српске државе, развијају се у врло значајне привредне центре и напредна насеља. Поред тога у сливу Дрине и њених притока, готово испод свих утврђених градова који су током XV века већином пропадали Косачама, формирала су се подграђа, која нису била подједнако развијена, али је њихов значај у томе што указују на даљи привредни успон.

На привредни успон Полимља и Горњег Подриња у првој половини XV века нарочито је утицао пораст промета, у првом реду интензивног извоза племенитих метала из српске државе, преко Дубровника, на италијанско и западноевропско тржиште. Због тога је и развој привредних центара зависио углавном од њиховог положаја на Дубровачком друму, те чешће посете каравана и трговаца.

Поред Дубровчана, који су уз краће или дуже задржавање, пролазили кроз станице Полимља, било је и оних који су ту неко време боравили и пословали. Њихово бројније присуство и појачана активност нарочито се запажа средином XV века.

На основу облика „с Пљеваља“, који се јавља поред имена једног дубровачког дужника, претпоставља се да педесетих година XV века Пљевља нису била збијено насеље, него низ разбацаних кућа на одређеном кругу. У сваком случају као и остали тргови у Полимљу и Горњем Подрињу, Пљевља су била насеља отвореног типа. Изгледа да је само Фоча, с обзиром на степен развоја, накнадно заштићена подизањем утврђења у њеној близини. Док сачувани дубровачки извори сведоче да је већ у XIV

веку Пријепоље било насеље с тргом као централним простором, а да је у првој половини XV века чак имало посебну четврт у изворима названом borgo, таквих података нема о Пљевљима и другим караванским станицама.

Може се видети да су на настанак и развој тргова и станица у Полимљу утицале многе повољне околности, а пре свега положај на магистралним путевима и интензиван трговачки промет. Пљевља су после Пријепоља, била најпознатији и најразвијенији привредни центар у Полимљу. Важно је нагласити да су ова места имала исту привредну и друштвену структуру, затим и начин организације локалне власти, као и друга места у Полимљу и Горњем Подрињу. Успон Пријепоља и Пљеваља, као два најзначајнија трга у Полимљу још су једно сведочанство више о снажном процесу урбанизације Полимља и Горњег Подриња у првој половини XV века. Важно је запазити да Горње Полимље није доживело исти степен урбанизације као Средњ и Доње, што је условљено близином Дубровачког пута. Донекле захваљујући томе развила су се и мањи тргови и рудници на северним обронцима Копаоника, као и Трговиште у близини Раса.

Захваљујући развоју тргова урбанизација у Србији током прве половине XV века поприма значајне размере. Током тог процеса формирају се посебна урбана подручја која гравитирају појединим трговима. Два најзначајнија урбана подручја везана су за градове Ново Брдо и Сребреницу. Захваљујући њима настаје читав низ мањих тргова, који као сателити круже око ових места. Тако можемо издвојити неколико урбаних подручја. Прво, највеће и најзначајније, јесте новобрдско, или косовско, коме гравитирају и велика места као што су Приштина и Трепча, затим мања као Јањево и Вучитрн, али и још мања типа Беласице, Добријева и других. Друго урбано подручје јесте сребреничко, или подрињско, у коме се поред Сребренице налази читав низ мањих рудника са обе стране Дрине. Треће подручје је подунавско, у коме се налазе градови Београд и Смедерево, али и мања места као Рудишта, Железник и друга. Ово урбано подручје, нажалост, није успело да се развије због развоја политичких прилика.

За разлику од увреженог мишљења да је црква била статична институција која је кочила развој друштва, пример урбанизације средњовековних српских земаља, али и широм Европе, показује да то није тачно. Манастирска имања била су покретач урбанизације преко тргова који су се на њима формирали. Тачно је да ти – манастирски – тргови нису достигли степен развоја рударских, али то је последица природних богатстава Србије и прилика које су тада владале у Европи, где је српска производња

сребра заузимала значајно место. И поред убрзаног развоја рударских, тргови на манастирским имањима престављају значајну снагу урбанизације средњовековне Србије.

Процес урбанизације Србије доживео је своје највеће успехе у првој половини XV века, управо у времену када је Србија била изложена највећим, готово сталним нападима, који су, на крају, довели до њеног пада и губитка државе. Србија је, као што је приметно један историчар, била најурбанизованија у тренутку свога пада. Процес урбаног сазревања завршио се нечим што је дефинисано као „неостварена аутономија“, а урбанизација синтагмом „прекинут успон“ која дефинише и описује дуготрајан процес који се, нажалост, није завршио успешно.

IX ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

IX.1 Извори

Димитрие Аврамовић, *Описаніе древностей србски у Светой (Атонской) Гори съ XIII литографиранѣи таблица*, Београд 1847.

Actes de l'Athos V, *Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes Slaves*, éd. par B. Korablev, Византийский временник 19 (1915), Приложение 1 (репринт Амстердам 1975).

Anonymi, *Descriptio Europae Orientalis, Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia, anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górka, Cracoviae 1916.

N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale a Paris*, II, Paris – La Haye 1964.

Valtazar Bogišić, Constantin Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii, compositus anno 1272*, Zagrabiae 1904.

Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 2002².

Josip Gelcich, *Monumenta Ragusina, libri reformationum*, t. I (1306-1347), Zagreb 1879.

М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку I-II*, Београд 1951, 1958.

М. Динић, *Из Дубровачког архива I, II, III*, Београд 1957, 1963, 1967.

М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I, II*, Београд 1951, 1964.

Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460), сабрао и приредио др Андрија Веселиновић, Београд 1997.

Душанов законик, приредио Ђ. Бубало, Београд 2010.

Einhard Annales, ed. G. Petrz, MGH SS I, Hannoverae 1826.

Глиша Елезовић, *Огледало света или историја Мехмеда Неширије*, Београд 1957.

Глиша Елезовић, *Турски извори за историју Југословена: два турска хроничара XV века*, Београд 1932.

Глиша Елезовић, *Турски споменици*, књ. 1, св. 1 (1348-1520), Београд 1940.

Glša Elezović, *Turski spomenici*, књ. 1, sv. 2, Beograd 1952.

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I (1186-1321), Београд 2011.

Павле Ивић, Милица Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.

Константин Јиречек, *Споменици српски*, Споменик 11 (1890) (репринт Београд 2007).

Десанка Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga) 1426-1433*, Споменик САНУ СXXXVII, Одељење историјских наука 11, Београд 1999.

Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари, приредио Сима М. Ћирковић, Београд 2005.

С. Катић, *Обнављање рудника Нови Безистан у Трпчи 1664. године*, Мешовита грађа, књ. XXVII (2006) 235-244.

Татјана Катић, *Оптирни попис Призренског саџака из 1571. године*, Београд 2010.

Љубомир Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV, Београд 1890.

Десанка Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga) 1426-1433*, Споменик САНУ

- CXXXVII, Одељење историјских наука 11, Београд 1999.
- Kotorski spomenici*, I-II, ed. A. Mayer, Zagreb 1951, 1981.
- Šime Ljubić, *Listine o jednošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, Zagreb 1868-1891.
- Биљана Марковић, *Деспотов законик: Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1999.
- Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ CXXVI, Београд 1985.
- Antun Mayer, *Kotorski spomenici, prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*, Zagreb 1951.
- Antun Mayer, *Kotorski spomenici, druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981
- Franc Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Београд 2006³.
- Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарење успомене или Турска хроника*, предговор, превод и напомене др Ђорђе Живановић, Београд 1966.
- Синиша Мишић, *Хрисовуља краља Уроша III Хиландару о спору око међа Крушевске метохије*, 3-17.
- Синиша Мишић – Татјана Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003.
- Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2003.
- Monumenta Ragusina. Libri Reformationum I-V*, Zagreb 1879-1897.
- Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354*, Београд 1898.
- Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.
- Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, knj. 1-2, priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić, Ešref Kovačević, Sarajevo 1972.
- Okazky občanského písemnictví*, vydal Pavel Josef Šafarík, v Praze 1870.
- Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2007.
- Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, priredio Ahmed S. Aličić, Sarajevo 1985
- Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Budapest 1949.
- Свети Сава, *Сабрана дела*, приредила и предговор написала Љиљана Јухас-Георгиевска, Београд 2005.
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод дела и коментари др Љиљана Јухас-Георгиевска, издање на српкословенском др Томислав Јовановић, Београд 1999.
- Sellami Pulaha, *Defteri i regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, I – II, Tiranë 1974.
- Медо Пуцић, *Споменици србски I – II*, Београд 1858-1862. (репринт Београд 2007)
- Procopii Caesariensis opera omnia*, ed. J. Naury, vol. IV: De aedificiis, Lipsie 1963.
- Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
- Јован Радонић, *Дубровачка акта и повеље I-I*, Београд 1934.
- F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867).
- Света Гора са стране вере художества и повеснице*, описана Димитријем Авраамовићем живописцем, у Београду 1848.
- Tade Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije VI*, Zagreb 1929.
- Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
- Александар Соловјев, *Хиландарска повељавеликог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200-1202*, ПКЛИФ 5 (1925) 1-31.
- Fehim Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orjentalnu filologiju 28-29, Sarajevo 1980, 370-371.

Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I-III, Скопје 1975-1980.

Стари српски записи и натписи, књ. I-VI, скупио их и средио Љуб. Стојановић, Београд 1902-1926.

Стари српски родослови и летописи, средио их Љуб. Стојановић, Београд 1927.

Момчило Стојковић, *Vraničevski tefter, poimenični popis pokrajine Vraničevo iz 1467. godine*, Beograd 1987.

Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног, прево Ј. Мирковић, Београд 1939.

Старе српске биографије XV и XVII века, прево др Лазар Мирковић, предговор Павле Поповић, Београд 1936,

Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др, приредио их Љуб. Стојановић, Споменик СКА III, Београд 1890.

Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-II, Београд – Сремски Карловци 1929 -1934.

Србски споменици, собрани трудом Павла Карано-Твртковића, Београд 1840.

Јорјо Тадић, *Писма и унутства Дубровачке републике I*, Београд 1935.

Augustin Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium I*, Romae 1863.

Гордана Томовић, *Дубровачка грађа о цркви Грлици у Полимљу*, ИЧ LVI (2008) 261-278.

Турски катастарски пописи неких области западне Србије, I-III, приредио Ахмед С. Аличић, Чачак 1984-1985.

Константин Философ, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42

Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића, деспота српског*, превод и напомене Г. Јовановић, Београд 2009.

Константин Филозоф, *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989.

Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo – Beograd 1986.

Е. Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967.

Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи I (1278-1301)*, Београд 1932.

Г. Чремошник, *Spisi dubrovačke kancelarije I (1272-1282)*, Zagreb 1951.

Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.

Марко Шуица, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, ССА 9 (2010) 217-232.

Марко Шуица, *Повеља кнеза Стефана Лазаревића којом се Хиландару прилаже црква Ваведења Богородичиног у Ибру*, ССА 3 (2004) 107-125.

Марко Шуица, *Повеља краља Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, ССА 2 (2003) 143-167.

IX.2 Литература

- Dimitr Angelov, *Die Stadt im mitteralterlichen Bulgarien*, Zeitschrift für Geschiftswissenschaft, X. Jahrgang, Heft 2, Berlin 1962.
- Милош Антоновић, *Град и жупа у зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд 2003.
- Милош Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1-2 (1990-1992) 15-23.
- Археолошки споменици и налазишта у Србији. I Западна Србија*, Београд 1953.
- Археолошки споменици и налазишта у Србији. II Централна Србија*, Београд 1956.
- Мехмед Беговић, *О надлежности рударских судова по Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића и турским рударским законима XV и XVI века*, Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, Београд 1967, 1-66.
- Милош Благојевић, *Град и жупа, међе градског друштва*, Социјална структура српских насеља у XII – XVIII веку, Смедерево – Београд 1992, 67-84.
- Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2007.
- Милош Благојевић, *Закон Светог Симеона и Светог Саве*, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979, 129-167.
- Милош Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 2004².
- Милош Благојевић, *Историјска географија у делима Љубомира Ковачевића: Брсково и област Бранковића*, Глас САНУ, год. CDXIV, књ. 15 (2010) 29-32.
- Милош Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године*, ИГ 1-2 (1987), 29-42.
- Милош Благојевић, *Манастирски поседи Крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 23-48.
- Милош Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 78-92.
- Милош Благојевић, *О аграрним односима у Полињу крајем XII и почетком XIII века*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 7-23.
- Милош Благојевић, *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник МСИ 79/80 (2009) 18-35.
- Милош Благојевић, *О положају становништва пријепољског краја у доба Немањића*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1975, 223-233.
- М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 43-45.
- Милош Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 1-21.
- Милош Благојевић, *Територија кнеза Лазара на Косову и Метохији*, Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност, Београд 2007.
- Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1991².
- Иван Божић, *Економски и друштвени развитац Дубровника у XIV и XV веку*, ИГ 1 (1949) 21-62.
- Иван Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН 103 (1953) 11-16.

- Ivan Božić, *Srpsko građanstvo u srednjem веку*, Настава историје у средњој школи, год. 1, бр. 2, Загреб 1951, 106-116
- Станоје Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005.
- Душанка Бојанић, *Два прилога историји Пријепоља и његове шире околине у XVII веку – I о тргу и саборима код манастира Милешеве*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље 1979, 97-103.
- Душанка Бојанић, *О новобрдској госпоштини*, ИЧ 29-30 (1982-1983) 117-127.
- Ђорђе Бубало, „*Nicolaus notarius parserini*“ (прилог познавању установе номика у средњовековној Србији), ЗРВИ XLV (2008) 238-239.
- Ђорђе Бубало, *Српски номиси*, Београд 2004.
- Ваљево кроз векове*, књ. 1, Ваљево 1993.
- Ваљево – постанак и успон градског средишта: саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993 у Ваљеву*, Ваљево – Београд 1994.
- Милоје Васић, *Приск о Нишу из 448. године*, Старинар 12 (1961) .
- Андрија Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Београд – Смедерево 1992, 125-132.
- Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 2006².
- Андрија Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1983) 25-42.
- Андрија Веселиновић, *Још једном о значењу средњовековног појма „удава“*, ИГ 1-2 (1988) 129-135
- Андрија Веселиновић, *Документи о првом помену Чачка у средњем веку*, Зборник Народног музеја Чачак XX (1990) 61-73.
- Андрија Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987) 43-74.
- Андрија Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982. (необјављен магистарски рад)
- Андрија Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984) 7-38.
- Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 2007².
- Игнасиј Воје, *Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku*, Sarajevo 1976.
- Игнасиј Воје, *Poslovanje dubrovničkih trgovskih družb na Balkanskom polotoku v drugi polovici XV stoletja*, Zgodovinski časopis XXVIII/3-4 (1974) 215-222.
- Игнасиј Воје, *Фрагменти о Брскову*, ИЧ XXIX-XXX (1982-1983) 93-100.
- Обренија Вукадин, *Утврђење у селу Трубареву*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 281-282
- Бранислав Вуловић, *Средњовековни град, рудник и насеље Брсково*, Музеји 7, Београд 1952, 75-86.
- Никола Вучо, *Економика средњовековне Србије*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 183-207.
- Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine
- Филрет Гранић, *Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535. године после Хр.*, ГСНД 1 (1926) 113-133.
- Милица Грковић, *Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду*, Оноματοлошки

- прилози II, Београд 1981, 93-101.
- Радослав Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље св. 2 и 3, година VII, Београд 1932, 5-16.
- Радослав Грујић, *Који је српски деспот умро као великосхимник Јован Каливит?*, ГСНД XI (1932) 233-237.
- Радослав Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, ИЧ V (1955) 53-77.
- Милена Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник ФФ у Београду 3 (1955) 95-153.
- Радомир Губеринић, *Стари трг и рудник Брсково, трг Брсково на Лиму а не на Тари*, Иванград 1985.
- Јелена Даниловић, *Закон града Новог Брда*, *Анали Правног факултета у Београду* 38 1-2(1990) 16-43.
- Јелена Даниловић, *О уговору „collegantia“ у дубровачком праву у периоду млетачке власти*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI/1 (1970) 289-305.
- Ђура Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, I-IV, Београд 1863-1864, 1975, Graz 1962.
- Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- Михаило Динић, *Београд у средњем веку*, Београд кроз векове, Београд 1954, 1-8.
- Михаило Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958.
- Михаило Динић, *Власти за време Деспотовине*, ЗФФ 10-1 (1968) 237-243 (= Из српске историје средњег века, Београд 2003, 220-227).
- Михаило Динић, *Gradovi u srednjovekovnoj srpskoj državi*, *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 3, Zagreb 1958, 541-543; прештампано у: *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 4, Zagreb 1986, 513-515; Михаило Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 680-685.
- Михаило Динић, *Градови у средњовековној српској држави*, Из српске историје средњег века, Београд 2003.
- Михаило Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ИЧ III (1937) 119-146 (= *Српске земље у средњем веку*, 305-330 и *Из српске историје средњег века*, 687-711)
- М. Динић, *Дубровачки трибути*, Из српске историје средњег века, 711-755.
- Михаило Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ IX-X (1960) 139-149 (= *Из српске историје средњег века*, 419-430).
- Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, књ. I и II, Београд 1955. и 1962 (= Михаило Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 455-668).
- М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, 44-54.
- Михаило Динић, *Земље Херцеге Светога Саве*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 178-269.
- Михаило Динић, *Из прошлости Београда: I Житарица, кула која није постојала; II О имену цркве Ружице*, ИЧ V (1954-1955) 247-250.
- Михаило Динић, *Из српске историје средњег века*, приредили Сима Ћирковић и Властимир Ђокић, Београд 2003.
- Михаило Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 68-84.
- Михаило Динић, *Крстати грошеви*, ЗРВИ I (1952) 86-112.
- Михаило Динић, *Настанак два наша средњовековна града: I Пећ до турских времена; II Рибница – Подгорица*, Прилози КИФ XXXI (1965) 195-203 (= Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*,

- Београд 2003, 347-356).
- Михаило Динић, *Ново Брдо. Кратак историјски преглед*, Старинар V-VI (1954-1955) 247-250.
- Михаило Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САН ССП (1951) 61-82.
- Михаило Динић, *Однос између краљева Милутина и Драгутина*, ЗРВИ III (1955) 49-82.
- Михаило Динић, *Сребреник крај Сребренице*, Глас СКА CLXI (1934) 185-196
- Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978.
- Михаило Динић, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, ГНЧ XLVII (1938) 109-147.
- Михаило Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози КЈИФ XXXIII (1967) 3-10 (=Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 400-409 и Михаило Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 669-678).
- Михаило Динић, *Уз распарву „Област краља Драгутина после Дежева“*, ИЧ III (1952) 249-261.
- Душанка Динић-Кнежевић, *Петар Пантела трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. 13-1 (1970), 81-144.
- Душанка Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
- Небојша Ђокић, *Прилог проучавању фортификацијских система Моравске Србије*, Моравска Србија, историја, култура, уметност, Београд 2007, 265-291.
- Глиша Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956.
- Славенка Ерцеговић-Павловић, *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*, Београд - Лесковац 1988.
- Тибор Живковић, *Словени и Ромеји. Славизација на простору Србије од VII до XII века*, Београд 2000.
- Тибор Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.
- Мирјана Живојиновић, *Властелинство манастира Хиландара у средњем веку*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 71-90.
- Мирјана Живојиновић, *Да ли је сачувана повеља краља Драгутина Хиландару?* ЗРВИ XXXII (1993) 129-136.
- Мирјана Живојиновић, *Историја Хиландара I. Од оснивања манастира 1198. до 1335. године*, Београд 1998.
- Мирјана Живојиновић, *Хиландар и пирг у Хрусији*, Хиландарски зборник 6 (1986) 59-82.
- Бождар Зарковић, *Битка код Плочника и њене рефлексије у историографији*, Међународни научни скуп Стефан Немања и Топлица, Куршумлија 2011, 71-85.
- Бождар Зарковић, *Ибарски посед хиландарског властелинства*, Баштина, св. 25, Приштина – Лепосавић 2008, 183-201.
- Бождар Зарковић, *О јужним границама Србије у време владавине Стефана Немање*, Баштина, св. 23 (2007) 209-223
- Бождар Зарковић, *Прилог краља Драгутина манастиру Хиландару*, Баштина 27, Приштина – Лепосавић 2009, 115-126.
- Бождар Зарковић, *Светостефанска хрисовуља као извор за историју рударства*, Манастир Бањска и доба краља Милутина, Ниш – Косовска Митровица – Манастир Бањска 2007, 73-80.
- Иван Здравковић, *О Новом Брду (распоред махала у турско доба)*, Гласник Етнографског института САНУ I-III (1953-1954) 809-812.

- Иван Здравковић, *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд 1975.
- Иван Здравковић, *Средњовековни градови и дворци у Србији*, Београд 1970.
- Олга Зиројевић, *Кроз Бихорску нахију 1571. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1992, 173-190.
- Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974.
- Олга Зиројевић, Петар Влаховић, *О насељима пријепољског краја у турском периоду и савременом добу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 8, Пријепоље 1981, 185-191.
- Извештај Др Јанка Шафарика из год. 1865. о његовом археолошком путовању*, Споменик СКА ХCVIII, Београд 1941, 257-268.
- Милан Ивановић, *Црквени споменици XIII-XX век*, Задужбине Косова, Београд-Призрен 1987.
- Вујадин Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87-95.
- Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Ilustrovani engleski rečnik Oxford*, Novi Sad 2002.
- Марија Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку: прилози за историју*, Ваљево 1989.
- Историја Београда, књига I, стари, средњи и нови век*, Београд 1974.
- Историјски гласник
- Историја народа Југославије*, Београд 1953.
- Историја Ниша, књ. I: од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године*, Ниш 1983.
- Историја српског народа, књ. I и II*, Београд 1981, 1995², 2000³.
- Марија Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Марија Јанковић, *Литљанска епископија и Грачаничка митрополија*, ИЧ XXIX-XXX (1984) 27-37.
- Konstantin Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka*, prevod B. Cvijetković, Dubrovnik 1915.
- Константин Јиречек, *Витешке игре у средњовековној Србији*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 413-414.
- Константин Јиречек, *Додатак чланку о витешким играма у средњовековној Србији*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 415-416.
- Constantin Josef Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Praha 1879.
- Константин Јиречек, *Историја Срба, књ. I и II*, Београд 1990.
- Константин Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962.
- Константин Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 205-303.
- Александар Јовановић, *Римски надгробни споменик из Новопазарске Бање*, НПЗ 9 (1985) 33-38.
- Војислав Јовановић, *Истраживање средњовековних некропола на Трговишту – Пазаришту 1981. и 1982. године*, НПЗ 6 (1982) 181-184.
- Војислав Јовановић, *Косовски градови и дворци XI – XV век*, Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа, Београд – Призрен 1987, 363-384.
- Војислав Јовановић, Душица Минић, С. Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*,

НПЗ 14 (1990) 19-44.

Војислав Јовановић, Сима Ћирковић, Емина Зечевић, Вујадин Иванишевић, Весна Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004.

Војислав С. Јовановић, *Ново Брдо средњовековни град*, Ново Брдо, 10-161,

Момир Јовић, *Србија и римокатоличка црква у средњем веку*, Крушевац 1994.

Ђорђе Д. Јоксимовић, *Нахија Милешева према првом турском попису 1468/69. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XVIII, Пријепоље 1996, 163-168.

Јованка Калић, *Београд у XII веку: тврђава – град – полис*, ЗРВИ 40 (2003) 92-95 (= *Европа и Срби*, 71-77).

Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

Јованка Калић, *Градац у Ваљевоу*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 11-22 (= *Европа и Срби*, 481-490).

Јованка Калић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Европа и Срби, 323-369.

Јованка Калић, *Европа и Срби, средњи век*, Београд 2006.

Јованка Калић, *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 11-12.

Јованка Калић, *Земун у XII веку*, ЗРВИ 13 (1971) 27-56 (= *Европа и Срби*, 409-441).

Јованка Калић, *Кула Небојша у Београду*, ЗФФБ XV-1, Београд 1975, 115-121.

Јованка Калић, *Методолошке новине у археолошким истраживањима*, Споменица Јована Ковачевића, Београд 2003, 33-39.

Јованка Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984) 5-40 (= *Европа и Срби, средњи век*, Београд 2006, 369-407).

Јованка Калић, *Опис Београда у XV веку*, ЗФФ XII-1 (1974) 443-452.

Јованка Калић, *Пиротски крај у прошлости*, Пиротски зборник 8-9, Пирот 1979, 185-201 (= *Европа и Срби*, 443-460).

Јованка Калић, *Предтурска историја Новог Пазара*, НПЗ 19 (1995) 301-304.

Јованка Калић, *Престо Стефана Немање*, Европа и Срби, 173-184.

Јованка Калић, *Прокопијева Арса*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 13-22.

Јованка Калић, *Рас у средњем веку*, НПЗ 1 (1977) 55-61.

Јованка Калић, *Рашка истраживања*, ИЧ XLVII (2000) 11-24.

Јованка Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Социјална структура српских градских насеља (XI – XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 21-35.

Јованка Калић, *Српски државни сабори у Расу*, Европа и Срби, 185-195.

Јованка Калић, *Столно место Србије*, НПЗ 12 (1988) 13-22.

Јованка Калић, *Трговиште и Рас*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 26, Београд 1994, 7-11 (= *Европа и Срби*, 461-470).

Срђан Катић, *Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку*, ИЧ 55 (2007) 133-155.

Срђан Катић, Татјана Катић, *Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковица у 16. веку*, ИЧ LIX (2010) 197-224.

Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006.

- Бранка Кнежевић, *Рудничка Сребреница са црквом Светог Николе*, Саопштења 32-33 (2000-2001) 147-155
- Бранка Кнежевић, *Цркве и манастири у средњем Полимљу*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1997, 71-89.
- М. Ковачевић, *Израчунавање броја становника средњовековног града Новог Брда*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 271-275.
- Љубомир Ковачевић, *Трг Брсково и жупе Брковска и Љубовићска*, Глас СКА 30 (1891) 1-16.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV-XV вијек)*, Београд 2007.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево-Београд 1992, 35-49.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Дубровачка насебина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 103-120.
- Desanka Kovačević-Kojić, *Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Godišnjak Društva istoričara BiH XV (1996) 25-45.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Зворник (Звоник) у средњем вијеку*, Градски живот у Србији и Босни, 25-43.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Изглед Сребренице у дубровачким изворима (1352-1460)*, Споменица Милана Васића, Бања Лука 2005, 79-100.
- Desanka Kovačević-Kojić, *La rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle*, Studia Balcanica 3: la ville balkanique XVe-XVIIIe ss, Sofia 1970, 133-138.
- Desanka Kovačević-Kojić, *Le développement économique des agglomérations urbaines sur le territoire actuel de la Yougoslavie du XIIIe au XVe siècle*, Actes du IIe Congrès international des études du Sud-Est européen. Tom II, Athènes 1972, 167-176.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'insturation du pouvoir ottoman*, La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècles) 3, Belgrade, Paris 1991, 9-16 (= *Средњовековни градови Србије и Босне прије и послје успостављања османлијске власти*, Градски живот у Србији и Босни, 183-191).
- Desanka Kovačević-Kojić, *Les marchands, précurseurs des organisations catholiques dans les Balkans du XIIIe au XVe siècle*, Bulletin. Association Internationale d'études Sud-Est européen 28 (1998-1999) Bucaresti 1999, 75-81 (= *Трговци као претече католичких црквених организација на Балкану (XIII-XV вијек)*, Истраживања 16, Нови Сад 2005, 103-112).
- Десанка Ковачевић-Којић, *Односи рударских центара и села у Србији и Босни у средњем вијеку*, Градски живот у Србији и Босни, 337-342.
- Десанка Ковачевић-Којић, *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 57-65.
- Десанка Ковачевић-Којић, *О Јањеву у доба средњовековне српске државе*, ИГ 1-2 (1952) 121-126.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Пљевља у урбанизацији Полимља и горњег Подриња*, Гласник завичајног музеја 2, Пљевља 2001, 21-26.
- Десанка Ковачевић-Којић, *Прилог проучавања занатства у Новом Брду и околини*, ЗФФ VIII-2,

Споменица Михаила Динића, Београд 1964, 525-532 (=Градски живот у Србији и Босни, 374-375).

Десанка Ковачевић-Кojiћ, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ XXII (1975) 45-74.

Desanka Kovačević-Kojić, *Relazioni fra i centri minerari e le campagna in Serbia e Bosnia nel medioevo*, Storia della città: Rivista internazionale di storia urbana e territoriale 36, Milano 1986, 91-94; *La destruction des villes serbes au XVIe siècle*, Stadtzerstörung und Wiederaufbau = Destruction and Reconstruction of Towns = Destruction et reconstruction des villes. Band II, Bern, Stuttgart, Wien 2000, 179-188.

Десанка Ковачевић-Кojiћ, *Слика Београда у дјелима савременика (1403-1521)*, Градски живот у Србији и Босни, 195-201.

Десанка Ковачевић-Кojiћ, *Средњовековна Сребреница, XIV – XV вијек*, Београд 2010.

Desanka Kovačević-Kojić, *Uloga rudarstva и privrednom razvoju gradskih naselja Srbije и Bosne tokom prve polovine XV vijeka*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVIII (1968-1969), Sarajevo 1970, 257-263.

Милко Кос, *Дубровачко-српски уговори до средине 13-ог века*, Глас СКА СХХIII (1927) 1-10, 54-65.

Kosovska Mitrovica и okolina, Priština, Beograd, Kosovska Mitrovica 1979.

Коста Н. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, Београд 1904.

Коста Н. Костић, *Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку, историјско-географска расправа*, Београд 1899.

Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног 4. до 9. октобра 1971. године, Крушевац 1972.

Куршумлија *кроз векове*, Зборник са научног скупа, Куршумлија – Београд 2000.

Александар Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ IXL (2002) 139-161.

Александар Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ LIII (2006), 123-131.

Александар Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија. Историја – култура – уметност, Крушевац 2007, 95-114.

Latinsko-hrvatski rječnik за škole, priredio Mirko Divković, Zagreb 1997⁸.

Александар Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљево*, Гласник Међуопштинског архива 31, Ваљево 1997, 5-35.

Roberto S. Lopez, *The Dollar of the Middle Ages*, Journal of Economic History XI (1951) 209-234.

Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, редактор С. Мишић, Београд 2010.

Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михалчић, Београд 1999.

Милисав Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, Београд 1957, 115-116; М. Лутовац, *Географски положај и значај неких старих градова и утврђења у Полимљу*, Гласник Српског географског друштва, св. LIII-1, Београд 1973, 117-133.

Мирјана Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и Северне Србије*, Годишњак града Београда 25 (1978) 17-25.

Мирјана Љубинковић, *Археолошка ископавања у Давидовици*, Саопштења IV, Београд 1961, 113-123.

Радивоје Љубинковић, *Традиција Приме Јустинијане у титулатури охридских епископа*, Старице н.с. 17 (1966) 61-76.

Пол Магдалино, *Средњовековни Цариград, студије о развоју урбаних структура*, Београд 2001, 91-104.

- Димитрије Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 205-218.
- Љубомир Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980)
- Luis Mamford, *Grad u istoriji. Njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd 2001.
- Гордана Марјановић-Вујовић, *Словенски Београд*, Историја Београда, књ. I, Београд 1974,
- Гордана Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско насеље у Београду*, Годишњак града Београда 25 (1978), 7-16.
- Чедомил Мијатовић, *Студије за историју српске трговине XIII и XIV века*, Гласник СУД XXXVII (1873) 189-249.
- Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Бранислав Милутиновић, *Дубровчани у Трпчи*, Зборник радова Филозофског факултета XXI-XXII, Приштина 1993, 211-241.
- Ема Миљковић, *Ваљеуски крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Београд – Ваљево 1994, 152-161.
- Ема Миљковић, *Пљевља и нахија Кукањ у другој половини XV века*, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1999, 157-169.
- Ема Миљковић, *Рашки корени Новог Пазара*, ССДСВ XV, Пријепоље 1993, 115-122.
- Ема Миљковић, *Смедеревски санџак (1476-1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд 2004.
- Ема Јб. Миљковић, Александар Р. Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007.
- Ема Миљковић, Александар Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитети и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, ИЧ LVI (2008) 279-304.
- Душица Минић, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукоасављевића IV, Пријепоље 1974, 102-111.
- Душица Минић, *Средњовековно утврђење у Трубареву*, Гласник САД 6 (1990) 140-145.
- Miroslava Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure, I. Singidunum et le Nord-Ouest de la Province*, Beograd 1976.
- Пија Митић, *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici (od 1358. do 1815)*, Zagreb 1988.
- Раде Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?* ПКЈИФ књ. 34, св. 3-4 (1968) 264-267.
- Раде Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 113-123.
- Раде Михаљчић, *Закони у старим српским исправама. Правни прописи, преводи, уводни текстови и објашњења*, Београд 2006.
- Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ и предање*, Београд 2001.
- Раде Михаљчић, *Косовска Митровица и околина у доба Немањића*, Звечан 1, Косовска Митровица 1996, 32-54.
- Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 1989², 2001³.
- Синиша Мишић, *Градови и тргови Горњег Полимља у средњем веку (проблем деурбанизације и урбанизације)*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 123-124.
- Синиша Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, ЛГТССЗ, 11-14.

- Синиша Мишић, *Жупа и нахија Сенице у средњем веку*, Милешевски записи 8, Пријепоље 2009, 31-39.
- Синиша Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2-3 (1997) 133-146.
- Синиша Мишић, *Југоисточна Србија средњег века*, Врање - Пожаревац 2002.
- Синиша Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 63-77.
- Синиша Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе*, Пад српске Деспотовине 1459. године. Зборник са научног скупа одржаног 12-14. новембра 2009, Београд 2011, 63-73.
- Синиша Мишић, *Повеља цара Стефана Душана Манастиру Светог Петра Коришког из 1355*, ИГ 1-2 (1993) 121-133.
- Синиша Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија – историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 7-19.
- Синиша Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коришког*, ИГ 1-2 (1989) 39-54.
- Синиша Мишић, *Потарје у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја, књ. 5, Пљевља 2006, 9-17.
- Синиша Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 75-88.
- Синиша Мишић, *Територијална организација Браничева*, Браничево кроз војну и културну историју Србије 1-3, Пожаревац 2006, 11-17.
- Синиша Мишић, *Територијално-управна организација Полимља (XII-XIV век)*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15-16 новембар 2000, Београд 2003, 73-88.
- Синиша Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996.
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
- Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, Београд 1979.
- Моравска Србија. Историја – култура – уметност*, Крушевац 2007.
- Јелена Мргић, *Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља*, ЛГТССЗ, 15-21.
- Е. Мушовић, *Нахија Ржани у XVI веку*, НПЗ 14 (1991) 59-65.
- Ејуп Мушовић, *Пријепоље и Милешево у путописима XVI и XVII века*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XIV, Пријепоље 1992, 287-298.
- Ниш и Византија*, бр. 1-9, Ниш 2002-2011.
- Реља Новаковић, *О неким питањима подручја данашње Метохије крајем XII и почетком XIII века*, ЗРВИ 9 (1966) 195-215.
- Stojan Novaković, *Brskovo, Danj i carina u Sv. Spasa. Putovi s jadranskog primorja u stare srpske zemlje*, Rad JAZU 37 (1876) 1-18.
- Stojan Novaković, *Villes et cités du moyen age dans l'Europe occidentale et dans la péninsule Balcanique*, Archiv für slavische Philologie 25 (1903) 321-340.
- Стојан Новаковић, *Град, трг, варош. К историји речи и предмета који се њима казују. Неколико страна из дела „Градови и тргови у старој српској држави“*, Наставник. Лист Професорског друштва, 1892, 1-17 (=Стојан Новаковић, *Из српске историје*, Нови Сад – Београд 1972, 157-176).
- Стојан Новаковић, *Из српске историје*, приредио Радован Самарџић, Нови Сад – Београд 1966.
- Стојан Новаковић, *Народ и земља у старој српској држави*, Београд 2002.
- Стојан Новаковић, *Пиво у Србији XIII и XIV века*, Глас СКА 86, 51(1911), 151-166.

- Стојан Новаковић, *Српске области X и XII века пре владе Немањине*, Гласник СУД, књ 48, Београд 1879. Новопазарски зборник
- Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењенин 2006.
- Георгије Острогорски, *Држава и друштво рановизантијског доба*, Сабрана дела Георгија Острогорског, књига друга *Привреда и друштво у Византијском Царству*, Београд 1969. 5-17.
- Сидни Пеинтер, *Историја средњег века (284-1500)*, Београд – Бања Лука 1997.
- Владислав Петковић, *Ко је био оснивач манастира Дренче*, *Старинар II* (1951) 57-58.
- Владислав Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- Владета Петровић, Дејан Булић, *Проблем убикације средњовековног Рудника*, ИЧ LVIII (2009) 43-62.
- Ђурђица Петровић, *Прилог познавању Пријепоља у касном средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1980, 157-173.
- Петар Петровић, *Рашка – антропогеографска проучавања*, Београд 1984.
- Митар Пешикан, *Стара имена из доњег Подримља*, Ономатолошки прилози VII (1986) 1-119.
- Henry Pirenne, *Medieval cities. Their origins and the revival of trade*, Princeton 1974³.
- Драгица Премовић-Алексић, *Археолошки локалитети у сјеничком делу Старог Влаха*, НПЗ 27 (2003) 59-72.
- Аврам Поповић, *Врхлаб, Беласица и жупа Врховина*, Годишњица Николе Чупића 19 (1899) 241-245.
- Vladislav Popović, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost Illyricum vom 5. bis. Jahrhundert n. Chr.*, Palast und Hütte, Mainz am Rhein 1982, 545-566.
- Марко Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006.
- Марко Поповић, *Владарско боравиште Стефана Немање у Расу*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 233-247.
- Марко Поповић, *Место и значење тврђаве Рас у XI-XII веку*, НПЗ 13 (1989) 47-58.
- Марко Поповић, *Подграђе града Раса*, Саопштења 19 (1987) 157-159.
- Марко Поповић, *Подручје средњовековне Глухавице*, НПЗ 19 (1995), 69-88.
- Марко Поповић, *Рас – касноантичко и средњовековно утврђење II*, НПЗ 10 (1986) 227-234.
- Марко Поповић, *Стари град Рас*, Београд 1987.
- Marko Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.
- Марко Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја, Београд 1989, 71-88.
- Marko Popović, Vesna Vikić, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd 2009.
- Миодраг Ал. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.
- Момчило Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд 1971.
- Ђорђе Сп. Радојичић, „*Ecclesia Mili*“ у (Полимљу), *Старинар* 13 (1938) 79-85.
- Ђорђе Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, ГСНД 21 (1940) 33-81.
- Светозар Радојичић, *Милешева*, Београд 1971.
- Јован Радонић, *Споразум у Тати 1426. године и српско-угарски односи од XIII-XVI века*, Глас СКА 187 (1941) 117-232.
- Душан Рашковић, *Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000, Београд – Крушевац

2002, 29-73.

Skender Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.

Милован Ристић, *Историја града Ниша*, Београд 1934.

Петар Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука, књ. 9 (1996) 145-150.

Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951.

Рудо Поље, *Карановац, Краљево (од првог помена до Првог светског рата)*, Зборник са научног скупа, Краљево 2000.

Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), уредници Јованка Калић, Милосав Чоловић, Смедерево – Београд 1992.

Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића

Василије Симић, *Рејонизација и карактеристике средњовековне рударске делатности у области Копаоника*, Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања 15 (1958), 375-381

Vasilije Simić, *Rudarstvo u toponomastici kopaoničke oblasti*, Glasnik Prirodnjačkog muzeja srpske zemlje, ser. A, књ. 7, sv. 3, Beograd 1956, 205-210.

Ђорђе Симоновић, *Топономастика Раваничког властелинства са посебним освртом на поседе у околини манастира*, Гласник Етнографског института 29 (1980) 106-107.

Душан Синдик, *Marginalia Catharensia*, ИЧ XXXIV (1987), 29-35.

Душан Синдик, *О првом помену Брскова*, ИЧ LVI (2008) 305-309.

Душан Синдик, *Понтификал Которске бискупије у Лењинграду*, ИЧ XXXI (1981) 53-66.

Душан Синдик, *Стефан Немања и Котор*, Међународни научни скуп Стефан Немања – Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 116-119.

Владимир Скарић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939.

Стари српски архив, I-IX, Београд 2002-2010.

Александар Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928.

Александар В. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана из 1349. и 1354. године*, Београд 1980.

Александар Соловјев, *Пребегар у Брскову*, ИЧ 3 (1937) 270-275.

Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992.

Душан Спасић, *Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја*, Гласник Земаљског музеја 1, Пљевља 1999, 77-97.

Душан Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, Милешевски записи 2 (1996) 35-69.

Мехмед Спахо, *Турски рударски закони*, Гласник Земаљског музеја XXV/2 (1913).

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 91-106.

Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, Београд 1994.

Момчило Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурађа Бранковића*, Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 205-225.

Момчило Спремић, *Јадар у средњем веку*, Јадар у прошлости, Нови Сад 1985, 41-76 (= *Прекинут успон*, 3-42).

Момчило Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 111-130 (=

- Прекинут успон*, 43-67).
- Момчило Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 9-24 (= *Прекинут успон*, 107-125).
- Момчило Спремић, *Прекинут успон. Српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005.
- Момчило Спремић, *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије. Међусобна повезаност*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево, 1994, 93-110.
- Момчило Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон, 275-327.
- Момчило Спремић, *Црнча у средњем веку*, ЗФФ XVIII (1994) 127-146 (= *Прекинут успон*, 67-90).
- Станоје Станојевић, *Српски епископи од Саве I до Данила II (1263-1326)*, Глас 153 (1933) 43-78.
- Јорјо Тадић, *Историја Дубровника до половине XV века*, ИЧ 18 (1971) 13-44.
- Јорјо Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, ЗФФ X-1 (1968) 519-538.
- Теодор Тарановски, *Историја српског права*, Београд 2002².
- Гордана Томовић, *Азбуковица. Земља, људи и живот. Средњи век*, Љубовија 1985.
- Гордана Томовић, *Брезница*, Историја Пљеваља, Пљевља 69-76.
- Гордана Томовић, *Жупа Будимља*, Милешевски записи, бр. 5, Пријепоље 2002, 63-75.
- Гордана Томовић, *Жупа Љубовића*, Краљ Владислав и Србија XIII века, Научни скуп 15-16 новембар 2000, Београд 2003, 47-63.
- Гордана Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*, Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата), Београд – Краљево 2000, 33-45.
- Гордана Томовић, *Жупа Црна Стена*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 14, Пријепоље 1992, 161-171.
- Гордана Томовић, *Посед српског властелина Детоша у XIV веку*, ИЧ 58 (2009) 94-95.
- Гордана Томовић, *Сопотски забел Чрмањ*, ИЧ XXXIV (1988) 37-59.
- Гордана Томовић, Славољуб Пушица, *Средњовековне путне станице и коначишта у Полимљу*, Милешевски записи 8 (2009) 69-96.
- Гордана Томовић, Славољуб Пушица, *Српски средњовековни црквени поседи у Горњем Полимљу*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 39-43.
- Ђуро Тошић, *Трг Дријева у средњем вијеку*, Сарајево 1987.
- Радмила Тричковић, *Ђуприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979.
- Василије Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402. године*, ИГ 1-2 (1959) 93-120.
- The New Cambridge Medieval history*, volume I c.500 – c.700, edited by Paul Fouracre, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Николаи Тодоров, *Балкансият град XV-XIX век*, София 1972.
- Aleksandar Todorović, *Uvod u sociologiju grada*, Београд 1965.
- Сима Ћирковић, *Београд под краљем Душаном*, Зборник Историјског музеја Србије 17-18, Београд 1981, 37-45.
- Сима Ћирковић, *Биографија краља Милутина у улијарској повељи*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 53-68.
- С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, Хиландарски зборник 5 (1983) 89-99.

- Сима Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.
- Сима Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђења до градског насеља*, Работници, војници, духовници, 423-434.
- Сима Ћирковић, *Два закаснела полета у балканском рударству: XV и XVI век*, Работници, војници, духовници, 104-112.
- С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, Работници, војници, духовници, 47-55.
- Сима Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, Работници, војници, духовници, 113-134.
- С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, ПКЈИФ, књ. LXXIV, свеска 1-4 (2008) 3-20.
- Сима Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 240-258.
- Сима Ћирковић, *Коментари*, у Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењенин 2006, 296-438.
- Сима Ћирковић, „*Насељени градови*“ *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 7 (1998) 9-32.
- Сима Ћирковић, *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1-2 (1995) 13-22.
- Сима М. Ћирковић, *Недовршено животно дело Стојана Новаковића*, Стојан Новаковић, Народ и земља у старој српској држави, Београд 2002.
- Сима Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 259-276.
- Сима Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 162-181.
- С. Ћирковић, *Пљевља у средњем веку*, Историја Пљеваља, Пљевља 2009, 69-88.
- Сима Ћирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Београд 2000, 21-29.
- Сима Ћирковић, *Пријепље у средњем веку*, Симпозијум СДСВ 3, Пријепље 1976, 209-222.
- Сима Ћирковић, *Производња, занат, техника у средњовековној српској држави*, Работници, војници, духовници, 56-78.
- Сима Ћирковић, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997.
- Сима Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици 1381-1981, Београд 1981, 69-82.
- Сима Ћирковић, *Развој и заосталост на Балканском полуострву између XIII и XVI столећа*, Работници, војници, духовници, 21-36.
- Сима Ћирковић, *Смедерево – престоница Српске деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 61-69.
- Сима Ћирковић, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, ЗФФБ 12-1 (1974) 311-319.
- Сима Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историје*, Социјална структура српских градских насеља, Београд – Смедерево 1992, 9-19.
- Сима Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, Сремска Митровица, Сремска Митровица 1969, 59-69
- Сима Ћирковић, „*Црна Гора*“ *и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59-77.
- Сима Ћирковић – Десанка Ковачевић-Којић – Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд - Нови Сад

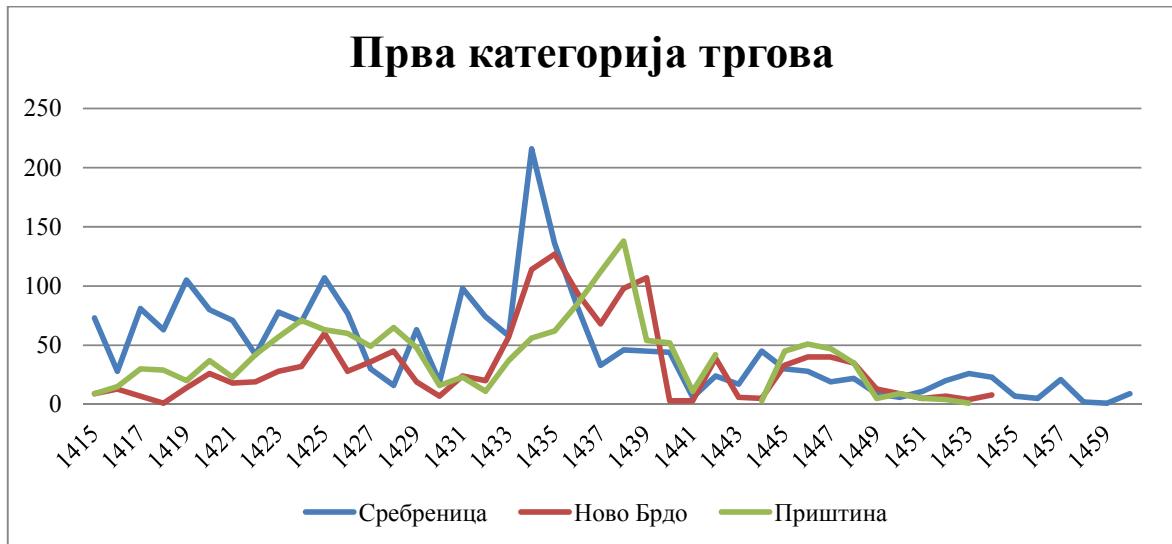
2002.

- Владимир Ћоровић, *Брсково*, Гласник Географског друштва 20, Београд 1934, 40-49.
- Руџа Ћук, *Бреза и Комарани – средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ XXXIV (1987) 61-73.
- Руџа Ћук, *Два стара трга у Полимљу*, ИЧ XXIX-XXX (1982-1983) 39-46.
- Руџа Ћук, *Караванске станице у Полимљу у средњем веку*, Милешевски записи 2, Пријепоље 1996, 7-24.
- Руџа Ћук, „*Колоније*“ у српским средњовековним градовима, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 85-95.
- Руџа Ћук, *Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи*, Гласник Завичајног музеја 1, Пљевља 1990, 55-67.
- Руџа Ћук, *Полимље у средњем веку: људи и послови*, Милешевски записи 6, Пријепоље 2005, 26-32.
- Руџа Ћук, *Прилог проучавања рударства на Копаонику у средњем веку*, ИГ 1-2/1989, 23-27.
- Руџа Ћук, *Србија и Венеција*, Београд 1986.
- Руџа Ћук, *Тоболчаревићи – Дубровчани пореклом из Пријепоља*, ИГ 1-2 (1996) 19-29.
- Атанасије Урошевић, *Косово*, Приштина 1964.
- Атанасије Урошевић, *Липљан – антропогеографска испитивања*, О Косову, Приштина – Лепосавић 2000, 348-359.
- Атанасије Урошевић, *О Вучитрнској Шаљи*, О Косову, 51-57.
- Бождар Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља, Смедерево – Београд 1992, 51-65.
- Недим Филиповић, *Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека*, Годишњак Историјског друштва БиХ, бр. VI, Сарајево 1954,
- Vinko Foretić, *Ugovor Dubrovnikа sa srpskim velikim županom Stefanom Nemanjom*, Rad JAZU, knj. 283, Zagreb 1951, 49-118.
- Verena Han, *La culture matérielle des Balkans au moyen âge à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972) 157-193.
- Верена Хан, *Налази средњовековног и новијег стакла у Полимљу – Милешева*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VIII, Пријепоље 1980, 173-185.
- Верена Хан, *Три века дубровачког стакларства (XIV-XVI век)*, Београд 1981.
- Boğumil Hrabak, *Goražde od XIV do XVI века*, ИЧ 30, 2 (1997), 17-40.
- Богумил Храбак, *Дмитровица, Треча и рудници на Рогозни (до 1600, године)*, Звечан, бр.1, Косовска Митровица 1996, 55-83.
- Богумил Храбак, *Беле Цркве – манастирски трг сребра копаоничких рудника у XIII-XV веку*, Куршумлија кроз векове, Куршумлија 2000, 23-31.
- Богумил Храбак, *Никишић до почетка XIX века*, Београд 1997.
- Богумил Храбак, *Нови Пазар и околина у почетној фази декомпозиције Отоманског царства (1560-1580)*, НПЗ 17 (1993) 59-66.
- Богумил Храбак, *Пословни људи Полимља (1350-1700)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријепоље 1976, 235-269.
- Богумил Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, Историјски записи 1-2, Цетиње 1955.

- Богумил Храбак, *Рудник под Штурцем и његова Дубровачка насеобина*, Зборник радова Народног музеја Чачак 14 (1984) 5-86.
- Богумил Храбак, *Рујна – трг у области Ужица у XV веку*, Историски преглед 1, Београд 1954, 48-50.
- Богумил Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Зборник Музеја града Београда, Београд 1956, 99-106.
- Vogumil Hrabak, *Trg Valjevo u srednjem веку*, Beograd [?] 1953, 91-102.
- Богумил Храбак, *Трговиште (XIV и XV век)*, НПЗ 33 (2010) 7-24.
- Богумил Храбак, *Фока до краја XVIII века*, Београд 1999.
- Ана Цицковић, *Остава новца краља Душана са Рудника*, Оставе рудничко-таковског краја 3, Средњи век, Горњи Милановац 2009.
- Франсис и Џозеф Џајс, *Живот у средњовековном граду*, Београд 2004.
- Милка Чанак-Медић, *Етапе у изградњи Ђурђевих Ступова у Будимљи*, Зограф 11, Београд 1980.
- Хатица Чар-Дрнда, *Прилог проучавању прошлости града Милешевца*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића XI, Пријепоље 1986, 111-117.
- Евлјија Џељеби, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo 1967, 375.
- Борисав Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац 1998.
- Јован Д. Чолић, *Речник латинско српско-хрватски*, Београд 1991.
- Gregor Čremošnik, *Vrednost dubrovačkog izvoza u Srbiju i Bosnu*, GZM BiH, br. 41 (1929) 57-61.
- Gregor Čremošnik, *Dubrovački konzulati u Srbiji do Dušanovog vremena*, GZM BiH 49 (1929), 81-94.
- Gregor Čremošnik, *Naša trgovačka društva u srednjem веку*, GZM BiH 36 (1924) 60-82.
- Грегор Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933.
- Грегор Чремошник, *Увозна трговина Србије год. 1282. и 1283*, Споменик СКА 62 (1925) 61-69.
- Шабац у прошлости*, књ. 1, Шабац 1970.
- Вукоман Шалипуровић, *Нека питања границе Босне и Херцеговине и Деспотовине у XIV и XV веку и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића VII, Пријепоље 1979, 195-207.
- Вукоман Шалипуровић, *Средњовековни метох и трг манастира Светог Ђорђа у Мажичима по данас сачуваним називима места*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића IV, Пријепоље 1976, 129-140.
- Срђан Шаркић, *Аутономија (AUTONOMIA) у средњовековном српском праву*, Зборник Матице српске за класичне студије 10, Нови Сад 2008, 195-200.
- Срђан Шаркић, *Закон у глагољским и ћирилским правним споменицима (од XII до XVIII века)*, Нови Сад 1994.
- Срђан Шаркић, *Номос, lex, закон: порекло, значења, дефиниције*, Зборник Матице српске за класичне студије 7, Нови Сад 2005, 49-63.
- Лидија А. Шаферова, *Город Призрен в XIV веке*, Из историји древног мира и средњих веков, Красноярск 1967.
- Лидија А. Шаферова, *Города Сербского средневекового государства (XII – первая половина XV вв)*, Красноярск 2002.

- Лидија А. Шаферова, *Землевладение в городах Серского государства (XIII-XIV вв)*, Доклады научной конференции (сер. ист.-филол.), Красноярск 1966.
- Лидија А. Шаферова, *Котор XII – начала XV веков*, Социально-экономические отношения южнодалматинского города, Красноярск 1990.
- Лидија А. Шаферова, *Объединение „латинян“ в Призрене в XIV в*, Общности и человек в средновековном мире, Москва – Саратов 1992.
- Лидија А. Шаферова, *Средневековые сербские торги (южная Сербия XIII-XIV вв)*, Вопросы всеобщей истории, Красноярск 1972.
- Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- Гавро Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ III-IV (1953-1954) 147-171.
- Гавро Шкриванић, *Мрежа путева према Светостефанској (1313-1318), Грачаничкој (1321), Дечанској (1330) и Светоарханђеловској повељи (1348-1352)*, ИЧ V (1954-1955) 387-397.
- Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Гавро Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ XVI-XVII (1966-1967) 235-254.
- Гавро Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 83-99.
- Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела српских обласних господара*, Београд 2000.
- Марко Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске: од Косовске до Ангорске битке*, (докторска дисертација у рукопису), Београд 2006.
- Марица Шупут, *Црква у Старом Тргу*, ЗФФ, књ. 12-1, Београд 1974, 321-331.

Табела бр. 1 – Прва категорија тргова по броју конзулата (1415-1460)

Табела бр. 2 – Број конзулата у Сребреници (1415-1460)

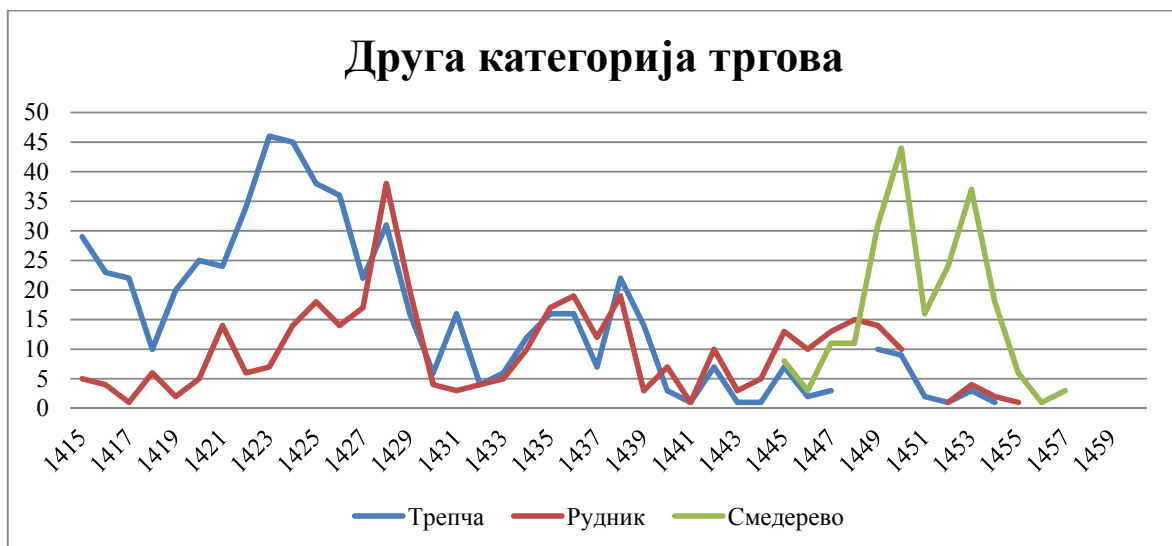
Табела бр. 3 – Број конзулата у Новом Брду (1415-1460)

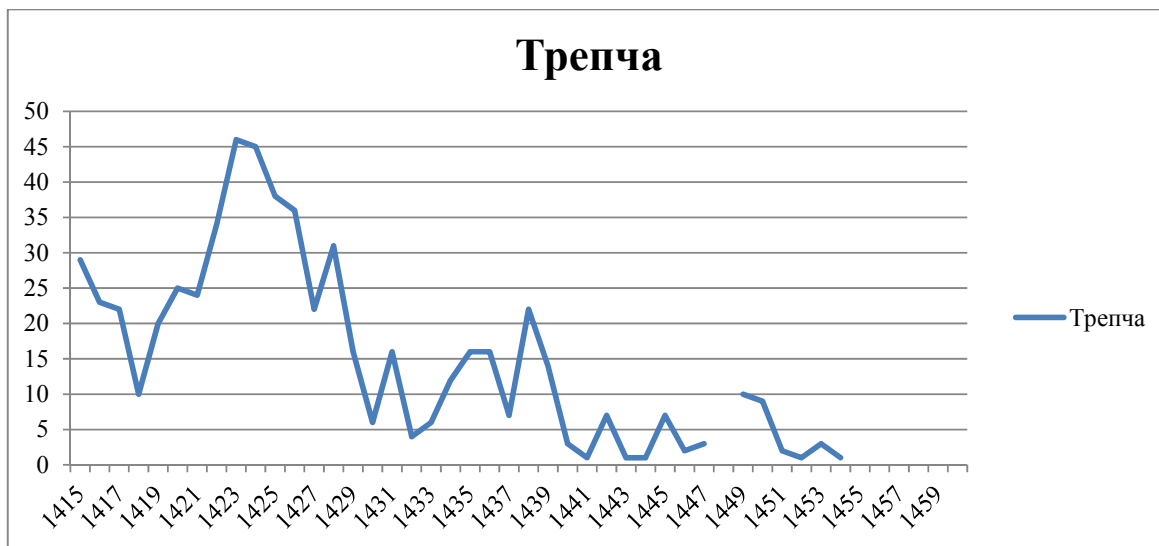
Табела бр. 4 – Број конзулата у Приштини (1415-1460)

Табела бр. 5 – Друга категорија тргова по броја конзулата (1415-1460)

Табела бр. 6 – Број конзулата у Треччи (1415-1460)

Б И О Г Р А Ф И Ј А

Божидар Зарковић рођен у Вучитрну 05. јануара 1968. године. Основну школу завршио је у овом месту, а средњу у Косовској Митровици. По одслуженом војном року 1987. уписао је историју на Филозофском факултету Универзитета у Приштини, где је и дипломирао јануара 1992. године.

Радну каријеру је започео као професор историје у Гимназији у Вучитрну, а од 1992. године ради на Филозофском факултету у Приштини као асистент на предмету Национална историја средњег века. Магистрирао је 17. јула 1999. године на Филозофском факултету у Београду са темом *Хотачка метохија хиландарског властелинства у средњем веку*.

Током радне и научне каријере објавио је више радова, од којих су најзначајнији: *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*; *Светостефанска повеља као извор за историју рударства*; *Завештање епископа Марка*; *Ибарски посед хиландарског властелинства*; *Српско-византијска прожимања на простору Косова и Метохије у доба Стефана Немање*; *Битка код Плочника и њене рефлексије у историографији* и друге.

Ожењен је и отац једног детета. Од 1999. године живи у Лепосавићу.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Божидар Зарковић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Трговина и урбанизација Србије крајем средњег
и почетком Новог века

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 06. 03. 2012.

Б. Зарковић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Божидар Зарковић
Број уписа _____
Студијски програм Историја
Наслов рада Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века
Ментор проф. др Андрија Веселиновић
Потписани Божидар Зарковић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 06.03.2012.

Б. Зарковић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Трговци и урбанизација Србије крајем средњег
и почетком новог века

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 06. 03. 2012.

Б. Марковић